विषयानुक्रमणिका.

द्वितीये काण्डे तृतीयः प्रपाठकः.

अनुवाकः.

काम्या इष्टयः, नैमित्तिकेष्टयश्च काश्चित्, मन्त्राश्च केचित्.

भूतिकामस्य अपरुद्धापरुद्ध्यमानयोः अपरुद्धराष्ट्रावगतिकामस्य च आदित्याश्चरवः. केषांचिन्मन्त्राणामुत्पत्तिर्विनियोगश्च$^{3-6}$... १

मृत्युभीतस्य प्राजापत्या शतकृष्णला इष्टिः, ब्रह्मवर्चसकामस्य सौर्यश्चरुः, हिरण्यालिप्सोः लब्धहिरण्यस्य नष्टहिरण्यस्य च आग्नेयसावित्रभौमरूपहविस्त्रयं, सोमवामिनः सोमेन्द्रश्श्यामाकश्चरुः, पशुकामस्य आग्नेयैन्द्रप्राजापत्यत्रयम् ... २

यज्ञविभ्रष्टस्य आग्नेयैन्द्रसौम्यचरुत्रयं, अनुपनतकामस्य अग्नीषोमीय एकादशकपालः, ब्रह्मवर्चसकामस्य अग्नीषोमीयोष्टाकपालः, क्लैव्यभीतस्य सोमाय वाजिने श्यामाकः, ग्रामकामस्य विड्विनाशकामस्य च ब्राह्मणस्पत्य एकादशकपालः$^{2-7}$ ... ३

स्वर्गकामस्य दानकामस्य सभां जिगमिषोश्च अर्यम्णे चरुः, आनुजावरस्य राजन्यस्य प्राधान्यकामस्य ऐन्द्र एकादशकपालः, आनुजावरस्य ब्राह्मणस्य प्राधान्यकामस्य ब्राह्मणस्पत्यश्चरुः ... ४

पापयक्ष्मगृहीतस्यादित्यश्चरुः ५

अन्नादनकामस्य त्रिधात्विष्टिः... ... ... ६

इन्द्रियकामस्य वीर्यकामस्य मिथ्याभिशस्तस्य च सर्वपृष्ठेष्टिः ... ७

चक्षुष्कामस्य सौर्यमध्यमाग्नेयद्वयम् ८

सांग्रहण्यां परिधिपरिधानमन्त्राः$^{1-3}$ तस्यामेवोपहोममन्त्राः$^{4-6}$ ग्रामकामस्य वैश्वदेवी सांग्रहणीष्टिः, पूर्वमाम्नातानां मन्त्राणां ब्राह्मणम् ९

एकादशानुवाकाम्नातायामायुष्कामेष्टौ आज्यावेक्षणमन्त्रः,^{1} उपहोममन्त्राः$^{2-5}$. आज्यावेक्षणमन्त्रः^{6}, परिवचनमन्त्राः$^{7-9}$, घृतपात्रानुमन्त्रणमन्त्रः^{10}, हस्तग्रहणमन्त्राः$^{11-16}$. ... १०

अनुवाकः.
आरोग्यायुष्कामयोः आग्नेयादिपञ्चहविष्केष्टिः, दशमानुवाकाम्नातानाम्मन्त्राणां विनियोगश्च ११
अश्वदातुर्वारुणाश्चतुष्कपालः, तदङ्गमपोनप्त्रीयश्चरुश्च ... १२
पयस्याव्यूहनमन्त्राः $^{1-4}$. उपहोममन्त्राः$^{5-12}$. पाप्मगृहीतस्यैन्द्रवारुणी पयस्या, प्रागाम्नातानाम्मन्त्राणां ब्राह्मणं च ... १३

काम्येष्टियाज्याः—

३–४अनुवाकयोराम्नातानामिष्टीनां याज्याः पुरोनुवाक्याः अन्तरा उपहोममन्त्राश्च १४

चतुर्थः प्रपाठकः.

काम्येष्टयः—

भ्रातृव्यवतस्स्पर्धमानस्य आग्नेयष्टिस्त्रिहविष्का १
तस्यैव विजितिनामिका इष्टिः... ... ... २
तस्यैव संवर्गेष्टिः, हविरभिमन्त्रणमन्त्रस्तद्विनियोगश्च ... ३
प्रजाकामस्य प्राजापत्यो गार्मुतश्चरुः, पशुकामस्य सौमापौष्णो गार्मुतश्चरुः ४
षष्ठानुवाकाम्नातायां चित्रेष्टौ उपहोममन्त्राः$^{1-7}$ ५
पशुकामस्य चित्रायागः ६
कारीर्यां प्राच्याङ्गमन्त्राः$^{1-12}$ ७
तस्यामेवेष्टौ उदीच्याङ्गमन्त्राः$^{1-10}$ ८
सप्तमानुवाकाम्नातमन्त्राणां ब्राह्मणम् ९
अष्टमानुवाकाम्नातानां मन्त्राणां ब्राह्मणम् १०
सर्वकामस्य अभिचरतः अभिचर्यमाणस्य सहस्रदक्षिणेन यक्ष्यमाणस्य सहस्रदक्षिणेनेष्टवतः संकल्पितमनिष्टवतश्च त्रैधातवीयेष्टिः... ११
पूर्वानुवाकविहिते त्रैधातवीये देवतादक्षिणाविधिः... ... १२
राजन्यस्य अप्रतिबद्धशक्तिकत्वाय ऐन्द्राबार्हस्पत्यश्चरुः ... १३

अनुवाकः.

काम्ययाज्याः—

२, ३, ५–९ वाकेष्वाम्नातानां इष्टीनां क्रमेण याज्यापुरोनुवाक्याः$^{1-17}$ १४

पञ्चमः प्रपाठकः.

दार्श्यब्राह्मणम्—

दार्श्यमाध्वर्यवम्— १–६
अग्नीषोमीयोपोद्घाततया काचिदाख्यायिका, अन्तरा मलवद्वासस्संवदनादिप्रतिषेधश्च १
अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः जञ्जभ्यमानस्य मन्त्रविशेषतत्पाठविधिः आज्यभागमन्त्रविधिश्च २
वैमृधविधिः, ऐन्द्राग्नपुरोडाशविधिः, सान्नाय्यविधिश्च. ... ३
अनुनिर्वाप्यः काम्य आग्नावैष्णवः, पशुकामस्य साकंप्रस्थायियः, सान्नाय्यदेवताव्यवस्था च ४
सान्नाय्याधिकारव्यवस्था, अभ्युदयेष्टिः, ऋद्धिकामस्य सुमनानामेष्टिः, स्वर्गकामस्य व्यावृत्कामस्य च दाक्षायणयज्ञः, अनृतवदनादिनिषेधाः ५
सोमस्य दर्शपूर्णमासानन्तर्यं, दर्शपूर्णिमयोर्यज्ञीयत्वं, तयोः स्त्रीगमननिषेधश्च ६
दार्श्यहौत्रम्— ७–११
आद्यसामिधेन्या ब्राह्मणम् ७
द्वितीयादिसामिधेनीनां ब्राह्मणम् ८
प्रवरनिविदाह्वानमन्त्राणां ब्राह्मणम् ९
नैमित्तिकीनां काम्यानां च सामिधेनीनां ब्राह्मणम् ... १०
होतुरुपवीतादिविधिः, आध्वर्यवस्याघारादेर्विधिश्च ... ११

काम्ययाज्याः—

सं. २,३,११—२,४,२ वाकेष्वाम्नातानामिष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्याः १२

अनुवाकः.

षष्ठः प्रपाठकः.

दार्श्यब्राह्मणम्—

दार्शपूर्णमासिकमाध्वर्यवम्. ... ... १—६
प्रयाजब्राह्मणम् १
आज्यभागब्राह्मणं, आग्नेययागे याज्यापुरोनुवाक्याविधिश्च ... २
आग्नेयपुरोडाशविधिः ३
वेदिविधिः ४
बर्हिर्विषयप्रयोगविधिः ५
परिधिपरिधानविधिः, उपांशुयाजविधिः, स्विष्टकृद्विधिः ... ६

दार्शपूर्णमासिकं हौत्रम्— ७–१०
इडोपाह्वानविधिः, तन्मन्त्रब्राह्मणं च ७
इडाप्राशित्रयोर्भक्षणम् ८
अनूयाजविधिः, सूक्तवाकमन्त्रब्राह्मणम् ९
शंयुवाकमन्त्रब्राह्मणं, पत्नीसंयाजसमिष्टयजुर्विधिश्च ... १०

संवर्गेष्टेः (सं. २,४,३) वाक्याम्नातायास्सामिधेन्यः, तस्या इष्टेः
(सं. २,४,४) वाक्याम्नातयोर्गार्मुतेष्टयोश्च याज्यापुरोनुवाक्याः ... ११
महापितृयज्ञे हौत्रमन्त्राः १२

हरिः ॐ.

तैत्तिरीयसंहिता

भट्टभास्करीयभाष्ययुक्ता.

द्वितीयः काण्डः.

तृतीयः प्रश्नः

आ॒दि॒त्येभ्यो॒ भुव॑द्वद्भ्यश्च॒रुं निर्व॑पे॒द्भूति॑काम आदि॒त्या वा ए॒तं भूत्यै॒ प्रति॑ नुदन्ते॒ योलं॒ भूत्यै॒ सन्भूतिं॒ न प्रा॒-

[1]आ॒दि॒त्येभ्य॑ः । भुव॑द्वद्भ्य॒ इति॒ भुव॑द्वत्-भ्य॒ः । च॒रुम् । निरिति॑ । व॒पे॒त् । भूति॑काम॒ इति॒ भूति॑-का॒म॒ः । आ॒दि॒त्याः । वै । ए॒तम् । भूत्यै॑ । प्रतीति॑ । नु॒द॒न्ते॒ । यः । अल॑म् । भूत्यै॑ । सन् । भूति॑म् । न । प्रा॒प्नोतीति॑ प्र-आ॒प्नोति॑ । आ॒दि॒त्यान् । ए॒व ।

---

[1] आदित्येभ्यो भुवद्वद्भ्यश्च इत्यादि ॥ भवता अपिद्रा [अवित्रा] तद्वन्तो भुवद्वन्तः, याज्यानुवाक्ययोस्तादृशत्वात् । भवतेर्लटश्शत्रादेशः, 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्, व्यत्ययेनाद्युदात्त-

प्रोत्या॑दि॒त्याने॒व भुव॑द्वत॒स्स्वेन॑ भाग॒-
धेये॒नोप॑ धावति॒ त ए॒वैनं॒ भूतिं॑ गम-
यन्ति॒ भव॑त्ये॒वादि॒त्येभ्यो॑ धा॒रय॑द्वद्भ्य-
श्च॒रुं निर्व॑पे॒दप॑रुद्धो वापरु॒ध्यमा॑नो
वादि॒त्या वा अ॑परो॒द्धार॑ आदि॒-

भुव॑द्वत॒ इति॒ भुव॑त्–व॒तः॒ । स्वेन॑ । भा॒ग॒धेये॒नेति॑ भाग–धेये॑न । उपेति॑ । धा॒व॒ति॒ । ते । ए॒व । ए॒न॒म् । भूति॑म् । ग॒म॒य॒न्ति॒ । भव॑ति । ए॒व । [2]आ॒दि॒त्येभ्य॑ः । धा॒रय॑द्व॒द्भ्य इति॑ धा॒रय॑द्वत्–भ्य॒ः । च॒रुम् । निरिति॑ । व॒पे॒त् । अप॑रुद्ध॒ इत्यप॑–रु॒द्ध॒ः । वा॒ । अ॒प॒रु॒ध्यमा॑न॒ इत्य॑प–रु॒ध्यमा॑नः । वा॒ । आ॒दि॒त्याः । वै । अ॒प॒रो॒द्धार॒ इत्य॑प–रो॒द्धार॑ः । अ॒दि॒त्याः । अ॒व॒ग॒म-

---

त्वम् । शपि वा व्यत्ययेन गुणाभावः, तत्राद्युपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः, 'तसौ मत्वर्थे' इति व्यत्ययेन न प्रवर्तते । तत्र 'यज्ञो देवानाम्'* इति पुरोनुवाक्या, 'शुचिरपः' *इति याज्या, तत्र 'आदित्यासो भवता मृडयन्तः'* 'य आदित्यानां भवति प्रणीतौ'* इति दर्शनात् भुवद्वत्त्वम् । गतमन्यत् ॥

[2]धारयद्भ्य इति ॥ धारयच्छब्दवत्त्वाद्याज्यानुवाक्ययोः, यथा–'धारयन्त अदित्यासः'* 'तिस्रो भूमीर्धारयन्'* इति । अत्रापि

---

*सं. २-१-११.13–16

त्या अ॑वगमयि॒तार॑ आदि॒त्याने॒व धा॒-
रय॑द्वतः ॥ १ ॥ स्वेन॑ भाग॒धेये॒नोप॑
धावति॒ त ए॒वैनं॑ वि॒शि दा॑ध्रत्यनपरु॒-
ध्यो भ॑व॒त्यादि॒तेनु॑ मन्य॒स्वेत्य॑परु॒ध्य-

यि॒तार॒ इत्य॑व-ग॒म॒यि॒तार॑ः । आ॒दि॒त्यान् । ए॒व । धा॒रय॑द्वत॒ इति॑ धा॒रय॑त्-व॒तः ॥ १ ॥ स्वेन॑ । भा॒ग॒धेये॒नेति॑ भाग-धेये॑न । उपेति॑ । धा॒व॒ति॒ । ते । ए॒व । ए॒न॒म् । वि॒शि । दा॒ध्र॒ति॒ । अ॒न॒प॒रु॒ध्य इत्य॑नप-रु॒ध्यः । भ॒व॒ति॒ । [3]अदि॑ते । अन्विति॑ । म॒न्य॒स्व॒ । इति॑ । अ॒प॒रु॒ध्यमा॑न॒ इत्य॑प-रु॒ध्यमा॑नः । अ॒स्य॒ ।

पूर्ववद्गत्वाभावः, अयस्मयादित्वाद्वा उभयत्र पदत्वम् । अपरुद्ध इत्यादि । अपरुद्धो राजान्तरेणापहृतराष्ट्रः । स एतं चरुं निर्वपेत् पुना राष्ट्रं लप्सीयेति । अपरुद्ध्यमानो वा राजान्तरेणापजिहीर्षितराष्ट्रः । स वा निर्वपेदिमं चरुं मा मा राष्ट्रं हासीदिति । आदित्या वा इत्यादि । आदित्या एव राष्ट्रस्यापरोद्धारः अपहर्तारः राष्ट्रापहारेण वास्य दुःखयितारः । आदित्या एव तस्यापगमयितारः । तस्मात्तेनानेन चरुणा एनमपरुद्धं विशि प्रकृतिषु दाध्रति धारयन्ति धारयद्वत्त्वात् । धारयतेः ‘दाधर्ति-दर्धर्ति’ इत्यादिना निपात्यते । ततश्चायमनपरुद्ध्यः अपरोद्धुमशक्यो भवति । छान्दसो यत्; ‘ययतोश्चातदर्थे’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

[3]अथात्र प्रयोगविशेषा उच्यन्ते—तत्रापरुद्ध्यमानोस्यापरोद्धुः

मा॑नो॒स्य प॒दमा द॑दीते॒यं॑ वा अदि॑तिरि॒यमे॒वास्मै॑ रा॒ज्यमनु॑ मन्यते स॒त्याशीरित्या॑ह स॒त्यामे॒वाशिषं॑ कुरुत इ॒ह मन॒ इत्या॑ह प्र॒जा ए॒वास्मै॒ सम॑नसः करो॒त्युप॒ प्रेतं॑ मरुतः॥२॥

प॒दम् । एति॑ । द॒दी॒त॒ । इ॒यम् । वै । अदि॑तिः । इ॒यम् । ए॒व । अ॒स्मै॒ । रा॒ज्यम् । अन्विति॑ । म॒न्य॒ते॒ । [4]स॒त्या । आ॒शीरित्या॑-शीः । इति॑ । आ॒ह॒ । स॒त्याम् । ए॒व । आ॒शिष॒मित्या॑-शिष॑म् । कु॒रु॒ते॒ । [5]इ॒ह । मनः॑ । इति॑ । आ॒ह॒ । प्र॒जा इति॑ प्र-जाः । ए॒व । अ॒स्मै॒ । सम॑नस॒ इति॒ स-म॒न॒सः॒ । क॒रो॒ति॒ । [6]उप॑ । प्रेति॑ । इ॒त॒ । म॒रु॒तः॒ ॥ २ ॥ सु॒दा॒न॒-

---

पदं पदपांसूनाददीत—अदितेनु मन्यस्वेति ॥ हे अदिते अखण्डिते पृथिवि मामनुमन्यस्व अनुजानीहि राज्यप्राप्तिमिति । गतमन्यत् ॥

[4]अथ तान् पांसून् यजमानस्याञ्जलौ आवपति—सत्याशीरिति ॥ सत्या अमोघफला आशीः प्रार्थना अस्य, अयमस्माकमनपरुद्धो भवत्विति यावत् । गतमन्यत् ॥

[5]अथैतान् पांसूनुपनिगृह्णाति उपनिपीडयति—इह मन इति ॥ इहास्मिन् मयि मनोस्तु प्रजानामिति । ततस्सर्वा अस्मै समनसः अस्मिन्नेव सक्तमनसः करोति, ततोनपरुद्धो भवतीति ॥

[6]अथ पदपांसूनादाय हरति—उप प्रेतेति द्विपदया जगत्या ॥

सु॒दा॒न॒व॒ ए॒ना वि॒श्पति॑ना॒ऽभ्य॑मुꣳ राजा॑न॒मित्या॑ह मारु॒ती वै वि॒ड्ज्ये॒ष्ठो वि॒श्पति॑र्वि॒शैवैनꣳ॑ रा॒ष्ट्रेण॒ सम॑र्धयति॒ यः पु॒रस्ता॑द्ग्रा॒म्यवा॒दी स्यात्तस्य॑ गृ॒व॒ इति॑ सु–दा॒न॒वः । ए॒ना । वि॒श्पति॑ना । अ॒भीति॑ । अ॒मुम् । राजा॑नम् । इति॑ । आ॒ह॒ । मा॒रु॒ती । वै । विट् । ज्ये॒ष्ठः । वि॒श्पति॑ः । वि॒शा । ए॒व । ए॒न॒म् । रा॒ष्ट्रेण॑ । समिति॑ । अ॒र्ध॒य॒ति॒ । [7]यः । पु॒रस्ता॑त् । ग्रा॒म्य॒वा॒दीति॑ ग्राम्य–वा॒दी । स्यात् । तस्य॑ ।

सामर्थ्याच्चायं मन्त्रोऽल्यावपनमन्त्रात्पूर्वो द्रष्टव्यः । हे मरुतस्सुदानवः सुष्ठु दातारोभिमतानां उपप्रेत उपसम्प्राप्नुत एना अनेनावरोधकेन । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया आजादेशः । विश्पतिना राज्ञा सह उपप्रेत । अयस्मयादित्वेन भत्वाद्विशो जश्त्वाभावः, तेनानवग्रहः, 'परादिश्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अमुमपरुद्ध्यमानं वीरसिंहवर्माणं राजानमभि इममभिमुखीकृत्येममनपरुद्धं कर्तुमुपप्रेतेति ।। मारुतीत्यादि । मरुतां राज्ञां च विशामाधिपतित्वाद्विशा राष्ट्रेण समृद्धमेव करोति, एतन्मन्त्रसामर्थ्यात् । अथ तान् पांसून् सञ्चरे अपरोद्धुर्मार्गे परावपति । अत्र यं यजमानो द्वेष्टि तं मनसा ध्यायति; अथ चरुणा यजेतेति । एवमपरुद्ध्यमानोनपरुद्धो भवति ॥

[7]अथ अपरुद्धराष्ट्रावगतये इष्ट्यन्तरं विदधाति—यः परस्तादिति ॥ ग्राम्यैः पूर्वमुक्ते पश्चाद्ग्रामप्रधानपुरुषतया ग्रामहितानां

हाद्व्रीहीना हरेच्छुक्लाꣳश्च कृष्णाꣳश्च वि चिनुयाद्ये शुक्लास्स्युस्तमादित्यं चरुं निर्वपेदादित्या वै देवतया विड्विशमेवाव गच्छति ॥ ३ ॥ अवगतास्य विडनवगतꣳ राष्ट्रमित्याहुर्ये कृष्णास्स्युस्तं वारुणं चरुं निर्वपे-

गृहात् । व्रीहीन् । एति । हरेत् । शुक्लान् । च । कृष्णान् । च । वीति । चिनुयात् । ये । शुक्लाः । स्युः । तम् । आदित्यम् । चरुम् । निरिति । वपेत् । आदित्या । वै । देवतया । विट् । विशम् । एव । अवेति । गच्छति ॥ ३ ॥ अवगतेत्यव—गता । अस्य । विट् । अनवगतमित्यनव—गतम् । राष्ट्रम् । इति । आहुः । ये । कृष्णाः । स्युः । तम् । वारुणम् । चरुम् । निरिति । वपेत् । वा-

वक्ता यः तस्य गृहाद्व्रीहीनाहृत्य शुक्लकृष्णविवेकेन शुक्लानादित्यं चरुं निर्वपेत् । 'त्यान्नु क्षत्रियान्'* इति पुरोनुवाक्या, 'न दक्षिणा'* इति याज्या । तस्याप्या[अप्या]दित्यत्वादादित्याया विशोवगत्यै भवति । अवगतेति । अथाहुः—एवमनेन चरुणास्यापरुद्धस्य विडवगता लब्धा भवति, राष्ट्रं त्वनवगतमेवेति । तस्मात्कृष्णान् व्रीहीन्वारुणं चरुं निर्वपेत् । तत्रास्य वारुणत्वा-

---

*सं. २-१-११.17—18

द्वारु॒णं वै रा॒ष्ट्रमु॒भे ए॒व वि॒शं॑ च
रा॒ष्ट्रं॑ चाव॑ गच्छति॒ यदि॒ नाव॒गच्छे॑-
दि॒मम॒हमा॑दि॒त्येभ्यो॑ भा॒गं निर्व॑पा॒-
म्यामुष्मा॑द॒मुष्यै॑ वि॒शोव॑गन्तो॒रिति॒
निर्व॑पेदादि॒त्या ए॒वैनं॑ भाग॒धेयं॑ प्रे॒-

रु॒णम् । वै । रा॒ष्ट्रम् । उ॒भे इति॑ । ए॒व । वि॒शम् । च॒ । रा॒ष्ट्रम् । च॒ । अवेति॑ । ग॒च्छ॒ति॒ । [8]यदि॑ । न । अ॒व॒गच्छे॒दित्य॑व-गच्छे॑त् । इ॒मम् । अ॒हम् । आ॒दि॒त्येभ्य॑ः । भा॒गम् । निरिति॑ । व॒पा॒मि॒ । एति॑ । अ॒मुष्मा॑त् । अ॒मुष्यै॑ । वि॒शः । अव॑गन्तो॒रित्यव॑-ग॒न्तो॒ः । इति॑ । निरिति॑ । व॒पे॒त् । आ॒दि॒त्याः । ए॒व । ए॒न॒म् । भा॒ग॒धे॒य॒मिति॑ भाग-धेय॑म् । प्रे॒प्स-

---

द्वारुणस्य राष्ट्रस्यावगत्यै भवति । तस्मादेवमुभयोः कृतयोः विशं राष्ट्रं च कृते[गते] अप्यवगच्छति । 'इमं मे वरुण'* 'तत्त्वा यामि'* इत्यस्य याज्यानुवाक्ये ॥

[8]यदीत्यादि ॥ अथैवं कृतेपि वारुणे यदि राष्ट्रं नावगच्छेत् न लभेत ततः 'इममहम्' इत्यादिना मन्त्रेण पुनरादित्येभ्यो निर्वपेत् । अथ निरुप्योपनमति न संसादयति, अथावगते राष्ट्रे संसादयति । अत्र 'यज्ञो देवानाम्'† 'आदित्यानामवसा'* इति याज्यानुवाक्ये । अथ निरुप्यानासादनस्य प्रयोज-

---

*सं. २-१-११.$^{19-21}$ †सं. २-१-११.^{13}

प्सन्तो॒ विश॒मव॑ ॥ ४ ॥ ग॒म॒य॒न्ति॒
यदि॒ नाव॒गच्छे॒दाश्व॑त्थान्म॒यूखा॑न्त्स॒-
प्त म॑ध्यमे॒षाया॒मुप॑ हन्यादि॒दम॒हमा॑-
दि॒त्यान्ब॑ध्ना॒म्यामुष्मा॑द॒मुष्यै॑ वि॒शो-
न्त॒ इति॑ प्र-ई॒प्सन्त॑ः । विश॑म् । अवेति॑ ॥ ४ ॥

ग॒म॒य॒न्ति॒ । [१]यदि॑ । न । अ॒व॒गच्छे॒दित्य॑व-गच्छे॑त् । आश्व॑त्थान् । म॒यूखा॑न् । स॒प्त । म॒ध्य॒मे॒षा॒या॒मिति॑ मध्यम-ई॒षाया॑म् । उपेति॑ । ह॒न्या॒त् । इ॒दम् । अ॒हम् । आ॒दि॒त्यान् । ब॒ध्ना॒मि॒ । एति॑ । अ॒मुष्मा॑त् । अ॒मुष्यै॑ । वि॒शः । अव॑गन्तो॒रित्यव॑-ग॒न्तो॒ः । इति॑ ।

नमाह—आदित्या एवैनं भागधेयं प्रेप्सन्तो विशमव गमयन्तीति । न ह्ययमनवगते राष्ट्रे विशि वा हविस्संसादयति । तस्माद्धविःप्रेप्सया शीघ्रं विशं राष्ट्रं चावगमयति । मन्त्रस्तु व्याख्यायते—इमं भागधेयं आदित्येभ्यो हविर्निर्वपामीति । अमुष्मादपरोद्धुर्वीरसिंहवर्मणस्सकाशादमुष्यै अमुष्या देवकोकाया [....वकोटाया ?] विशोऽवगन्तोः अवगमनात् अलाभात् । 'अमुष्मात्' 'अमुष्यै' इति च सर्वविशेषार्थं सामान्यपदं, नामविशेषं चात्र निर्दिशेत् । 'भावलक्षणे स्थेण्' इति तोसुन्' 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

[१]अथैवं कृतेपि यदि नावगच्छेत् राष्ट्रं विड्वा, तत आश्वत्थान् अश्वत्थविकारान् मयूखान् शङ्कून् सप्त त्रीषे शकटे मध्यमे-

वं॑गन्तो॒रित्या॑दि॒त्या ए॒वैनं॑ ब॒द्धवी॑रा॒ विश॒मवं॑ गमयन्ति॒ यदि॒ नाव॒गच्छै॑दे॒तमे॒वादि॒त्यं च॒रुं निर्वं॑पेदि॒ध्मेऽपि॑ म॒यूखा॒न्त्सन्नं॑ह्येदनपरु॒द्ध्यमे॒वावं॑ गच्छ॒त्याश्वं॑त्था भवन्ति म॒रुता॒ं वा

आ॒दि॒त्याः । ए॒व । ए॒न॒म् । ब॒द्धवी॑रा॒ इति॑ ब॒द्ध—वी॒रा॒ः । वि॒शा॑म् । अवेति॑ । ग॒म॒य॒न्ति॒ । [10]यदि॑ । न । अ॒व॒ग॒च्छे॒दित्य॑व—ग॒च्छेत् । ए॒तम् । ए॒व । आ॒दि॒त्यम् । च॒रुम् । निरिति॑ । व॒पेत् । इ॒ध्मे । अपीति॑ । म॒यूखान् । समिति॑ । न॒ह्ये॒त् । अ॒न॒प॒रु॒ध्यमित्य॑नप—रु॒ध्यम् । ए॒व । अवेति॑ । ग॒च्छ॒ति॒ । आश्वं॑त्थाः । भ॒व॒न्ति॒ । म॒रुता॑म् । वै । ए॒तत् । ओजः॑ । यत् ।

षायामुपहन्यात् ‘इदमहम्’ इति मन्त्रेण । ‘अनुदात्तादेश्च’ इत्यश्वत्थशब्दादञ् । अत्रायं प्रयोगः—प्रागीषमनोवस्थाप्य तत्र मध्यमेषायां मध्यममुपहत्य त्रीन् प्रतीचस्त्रीन् प्राचः आयातयति । अथैवं कृते बद्धवीरा आदित्या आत्मवीर्यमोक्षार्थं विशमवगमयन्ति राष्ट्रं च । मन्त्रार्थस्तु—इदमिति क्रियाविशेषणम् । अहमादित्यानिदं बध्नामि । अमुष्मादित्यादि । गतम् ॥

[10]एवं कृते यदि नावगच्छेद्राष्ट्रं विड्वा, एतमनन्तरं विहितमादित्यं चरुं निर्वपेत् । इध्मेपि सप्ताश्वत्थान् सहेध्मेनाभ्याद-

ए॒तदोजो॒ यद॑श्व॒त्थ ओज॑सै॒व विश॒-
मव॑ गच्छति स॒प्त भ॑वन्ति स॒प्तग॑णा॒
वै म॒रुतो॑ गण॒श ए॒व विश॒मव॑
गच्छति ॥ ५ ॥

अ॒श्व॒त्थः । ओज॑सा । ए॒व । विश॑म् । अवेति॑ । ग॒च्छ॒ति॒ । स॒प्त । भ॒व॒न्ति॒ । स॒प्तग॑णा॒ इति॑ स॒प्त—ग॒णाः॒ । वै । म॒रुतः॑ । ग॒ण॒श इति॑ गण—शः । ए॒व । विश॑म् । अवेति॑ । ग॒च्छ॒ति॒ ॥ ५ ॥

धा॒रय॑द्वतो मरुतो गच्छ॒ति विश॒मवै॒-
तद॒ष्टाद॑श च ॥ १ ॥

ध्यात् । एवं कृतेवश्यमनपरुध्यं पुनः केन चिदप्यवरोद्धुमशक्यं राष्ट्रं विशं च अवगच्छति लभते । पूर्ववदन्तोदात्तत्वम् । आश्वत्था इत्यादि । गतम् । मरुतामोजस्त्वमत्युच्छ्रितत्वेन मरुतामचलव्यक्ति*स्थानत्वात् । गणश इति । 'सङ्ख्यैकवचनाच्च' इति शस्, 'बहुगण' इति सङ्ख्यासंज्ञा । गणंगणं विशोवगच्छति ॥

इति द्वितीये तृतीये प्रथमोनुवाकः.

---

*तं—मरुतां बलस्य व्यक्ति. ख—मरुता मलस्य व्यक्ति.

दे॒वा वै मृ॒त्योर॑बिभयु॒स्ते प्र॒जाप॑-
ति॒मुपा॑धाव॒न्तेभ्य॑ ए॒तां प्रा॑जाप॒त्याꣳ
श॒तकृ॑ष्णला॒ं निर॑वप॒त्तयै॒वैष्व॒मृत॑म-
द॒धा॒द्यो मृ॒त्योर्बि॑भी॒यात्तस्मा॑ ए॒तां
प्रा॑जाप॒त्याꣳ श॒तकृ॑ष्णला॒ं निर्व॑पे-
त्प्र॒जाप॑तिमे॒व स्वेन॑ भाग॒धेये॒नोप॑
धावति॒ स ए॒वास्मि॒न्नायु॑र्दधाति॒ स-

[1] दे॒वाः । वै । मृ॒त्योः । अ॒बि॒भ॒यु॒ः । ते । प्र॒जाप॑ति॒मिति॑ प्र॒जा—प॒ति॒म् । उपेति॑ । अ॒धा॒व॒न् । तेभ्यः॑ । ए॒ताम् । प्रा॒जा॒प॒त्यामिति॑ प्राजा—प॒त्याम् । श॒तकृ॑ष्णला॒मिति॑ श॒त—कृ॒ष्ण॒ला॒म् । निरिति॑ । अ॒व॒प॒त् । तया॑ । ए॒व । ए॒षु॒ । अ॒मृत॑म् । अ॒द॒धा॒त् । यः । मृ॒त्योः । बि॒भी॒यात् । तस्मै॑ । ए॒ताम् । प्रा॒जा॒प॒त्यामिति॑ प्राजा—प॒त्याम् । श॒तकृ॑ष्णला॒मिति॑ श॒त—कृ॒ष्ण॒ला॒म् । निरिति॑ । व॒पे॒त् । प्र॒जाप॑ति॒मिति॑ प्र॒जा—प॒ति॒म् । ए॒व । स्वेन॑ । भा॒ग॒धे॒ये॒नेति॑ भा॒ग—धे॒ये॑न । उपेति॑ । धा॒व॒ति॒ । सः । ए॒व । अ॒स्मि॒न् । आयुः॑ । द॒धा॒ति॒ । सर्व॑म् । आयुः॑ । ए॒ति॒ । श॒त-

---

[1] देवा वा इत्यादि ॥ शतकृष्णलामिति । शतं स्वर्णानि कृ-

र्व॒मायु॑रेति श॒तकृ॑ष्णला भवति श॒तायु॒ः पुरु॑षश्श॒तेन्द्रि॑य॒ आयु॑ष्ये॒वेन्द्रि॒ये ॥६॥ प्रति॑ तिष्ठति घृ॒ते भ॑व॒त्यायु॒र्वै घृ॒तम॒मृत॒ꣳ॒ हिर॑ण्य॒मायु॑श्चै॒-

कृ॑ष्ण॒लेति॑ श॒त–कृ॒ष्ण॒ला॒ । भ॒व॒ति॒ । श॒ता॒यु॒रिति॑ श॒त–आ॒यु॒ः । पुरु॑षः । श॒तेन्द्रि॒य॒ इति॑ श॒त–इ॒न्द्रि॒य॒ः । आयु॑षि । ए॒व । इ॒न्द्रि॒ये ॥ ६ ॥ प्रतीति॑ । ति॒ष्ठ॒ति॒ । [2]घृ॒ते । भ॒व॒ति॒ । आयु॑ः । वै । घृ॒तम् । अ॒मृत॑म् । हिर॑ण्यम् । आयु॑ः । च॒ । ए॒व । अ॒स्मै॒ । अ॒मृत॑म् ।

ष्णलानि कृष्णलतुलितानि परिमाणमस्यास्समभीष्टं* सा तथोक्ता । तया देवेष्वमृतत्वमदधात्प्रजापतिः । गतमन्यत् ॥

[2] शतकृष्णलं निर्वपेदित्ययं क्रमः—‘ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ’ इति प्रतिपदं कृत्वा ‘ प्रजापतये जुष्टं निर्वपामि ’ इति चतुरो मुष्टीन् कृष्णलान्निर्वपति । हविष्कृता वाचं विसृज्य गार्हपत्ये नवं पात्रमधिश्रित्य तिरःपवित्रमाज्यमानीय तिरःपवित्रं कृष्णलान्यावपति । तदिदमुक्तं—घृते भवतीत्यादि ॥ समीची अनुक्रमेण सङ्गते । अथाज्यं निर्वपति, अथाज्यमधिश्रयति । उभयं पर्यग्नि कृत्वा अन्तर्वेद्यासादयति । धर्ममात्रं श्रपणं न विक्लेदनाय ॥

---

*तं—परिमाणान्यस्यास्समाभीष्टे,

वास्मा॑ अ॒मृतं॑ च स॒मीची॑ दधाति
च॒त्वारि॑चत्वारि कृ॒ष्णला॒न्यवं॑ द्यति
चतुरव॒त्तस्याप्त्या॑ एक॒धा ब्र॒ह्म॒ण उप॑
हरत्येक॒धैव यज॑मान॒ आयु॑र्दधात्य॒-
सावा॑दि॒त्यो न व्य॑रोचत॒ तस्मै॑ दे॒वाः

च॒ । स॒मी॒ची इति॑ । द॒धा॒ति॒ । [3]च॒त्वारि॑चत्वा॒रीति॑ च॒त्वारि॑–च॒त्वा॒रि॒ । कृ॒ष्णलानि॑ । अवेति॑ । द्य॒ति॒ । च॒तु॒र॒व॒त्तस्येति॑ चतुः–अ॒व॒त्तस्य॑ । आप्त्यै॑ । ए॒क॒धेत्येक॑–धा । ब्र॒ह्मणे॑ । उपेति॑ । ह॒र॒ति॒ । ए॒क॒धेत्येक॑–धा । ए॒व । यज॑माने । आयुः॑ । द॒धा॒ति॒ । [4]अ॒सौ । आ॒दि॒त्यः । न । वीति॑ । अ॒रो॒च॒त॒ । तस्मै॑ । दे॒वाः ।

---

[3]चत्वारिचत्वारीत्यादि ॥ सर्वावदानार्थं वीप्सा । एकस्मिन् अवदाने चत्वारि चत्वारि गृह्णीयात् । तद्यथा—अष्टौ देवताया अवद्यति, चत्वारि स्विष्टकृते, अष्टाविडायै, चत्वारि अवान्तरेडायै, एकं प्राशित्राय, एकं यजमानायाज्यमेव जुह्वतः [ह्वते] जुहोति, आज्यं च* प्राश्नते प्राश्नाति । अथ चतुर्धाकरणकाले शिष्टान्येकयोद्धृत्य ब्रह्मण उपहरति, इतरेषां भक्षापनयनम् ॥

[4]असावादित्य इत्यादि ॥ गतम्† ॥

---

*ख—आज्यमेव.

†सं, २–२–१०,1

प्राय॑श्चित्तिमैच्छ॒न्तस्मा॑ ए॒तꣳ सौ॒र्यं॑
च॒रुं निर॑वप॒न्तेनै॒वास्मि॑न्न् ॥ ७ ॥
रु॒च॑मदधु॒र्यो ब्र॑ह्मवर्च॒सका॑म॒स्स्यात्त-
स्मा॑ ए॒तꣳ सौ॒र्यं॑ च॒रुं निर्व॑पेद॒मुमे॒-
वादि॒त्यꣳ स्वेन॑ भाग॒धेये॒नोप॑ धाव-
ति॒ स ए॒वास्मि॑न्ब्रह्मवर्च॒सं द॑धाति
ब्रह्मवर्च॒स्ये॑व भ॑वत्युभ॒यतो॑ रु॒क्मौ

प्राय॑श्चित्तिम् । ऐ॒च्छ॒न् । तस्मै॑ । ए॒तम् । सौ॒र्यम् । च॒रुम् । निरिति॑ । अ॒व॒प॒न् । तेन॑ । ए॒व । अ॒स्मि॒न् । ॥ ७ ॥ रु॒च॑म् । अ॒द॒धुः । यः । ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒सका॑म॒ इति॑ ब्रह्मवर्च॒स-का॒म॒ः । स्यात् । तस्मै॑ । ए॒तम् । सौ॒र्यम् । च॒रुम् । निरिति॑ । व॒पे॒त् । अ॒मुम् । ए॒व । आ॒दि॒त्यम् । स्वेन॑ । भा॒ग॒धेये॒नेति॑ भाग-धेये॑न । उपेति॑ । धा॒व॒ति॒ । सः । ए॒व । अ॒स्मि॒न् । ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒समिति॑ ब्रह्म-व॒र्च॒सम् । द॒धा॒ति॒ । ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒सीति॑ ब्रह्म-व॒र्च॒सी । ए॒व । भ॒व॒ति॒ । [5]उ॒भ॒यत॑ः । रु॒क्मौ । भ॒व॒तः॒ । उ॒भ॒यत॑ः । ए॒व । अ॒स्मि॒न्न् । रु-

---

[5]उभयत इत्यादि ॥ सुवर्णरजतौ रुक्मौ उपकल्प्य शृतं हि हविः ताभ्यां पर्युपास्यान्तर्वेद्यासादयति, अपोह्य रुक्मौ चरुणा प्रचारः । उभयतः उभयोरपि पूर्वोत्तरयोरायुषोः अस्मिन्यजमाने रुचं दधाति । यद्वा—उभयोर्लोकयोः इहामुत्र चास्मिन्रुचं दधाति ॥

भ॑वत उ॒भय॑त ए॒वास्मि॒न्रुचं॑ दधाति
प्रया॒जेप्र॑याजे कृ॒ष्णलं॑ जुहोति
दि॒ग्भ्य ए॒वास्मै॑ ब्रह्मवर्च॒समव॑ रु-
न्ध आग्ने॒यम॒ष्टाक॑पाल॒ं निर्व॑पेथ्सा-
वि॒त्रं द्वाद॑शकपाल॒ं भूम्यै॑ ॥ ८ ॥
च॒रुं यः का॒मये॑त॒ हिर॑ण्यं विन्दे॑य॒
हिर॑ण्य॒ं मोप॑ नमे॒दिति॒ यदा॑ग्ने॒यो भ-

च॑म् । द॒धा॒ति॒ । [6]प्र॒या॒जेप्र॑याज॒ इति॑ प्रया॒जे–प्र॒या॒-जे॒ । कृ॒ष्णल॑म् । जुहो॒ति॒ । दि॒ग्भ्य इति॑ दिक्–भ्यः । ए॒व । अ॒स्मै॒ । ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒समिति॑ ब्रह्म–व॒र्च॒-सम् । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । [7]आ॒ग्ने॒यम् । अ॒ष्टाक॑पाल॒-मित्य॒ष्टा–क॒पा॒ल॒म् । निरिति॑ । व॒पे॒त् । सा॒वि॒त्रम्। द्वाद॑शकपाल॒मिति॒ द्वाद॑श–क॒पा॒ल॒म् । भूम्यै॑ ॥८॥ च॒रुम् । यः । का॒मये॑त । हिर॑ण्यम् । वि॒न्दे॒य॒ । हिर॑ण्यम् । मा॒ । उपेति॑ । न॒मे॒त् । इति॑ । यत् । आ॒ग्ने॒यः । भव॑ति । आ॒ग्ने॒यम् । वै । हिर॑ण्यम् ।

---

[6]प्रयाजेप्रयाजे इति ॥ पञ्च सुवर्णानि कृष्णलान्युपलिप्य प्रयाजेप्रयाजे एकं कृष्णलमन्ववधाय जुहोति । दिग्भ्य इति । दिशामपि पञ्चत्वात् ॥

[7]आग्नेयमष्टाकपालमित्यादि ॥ गतम् ॥

व॑त्याग्ने॒यं वै हिर॑ण्यं॒ यस्यै॒व हिर॑ण्यं॒
तेनै॒वैनं॑विन्दते सावि॒त्रो भ॑वति स-
वि॒तृप्र॑सूत ए॒वैनं॑विन्दते॒ भूम्यै॑ च॒रु-
र्भ॑वत्य॒स्यामे॒वैनं॑विन्दत॒ उपै॑न॒ꣳ हि-
र॑ण्यं नमति॒ वि वा ए॒ष इ॑न्द्रि॒येण॑
वी॒र्ये॑णर्ध्यते॒ यो हिर॑ण्यं वि॒न्दत॑ ए॒-
ताम् ॥ १ ॥ ए॒व निर्व॑पे॒द्धिर॑ण्यं
वि॒त्त्वा नेन्द्रि॒येण॑ वी॒र्ये॑ण॒ व्यृ॑ध्यत ए॒-

यस्य॑ । ए॒व । हिर॑ण्यम् । तेन॑ । ए॒व । ए॒न॒त् । वि॒न्द॒ते॒ । सा॒वि॒त्रः । भ॒व॒ति॒ । स॒वि॒तृप्र॑सूत॒ इति॑ स॒वि॒तृ-प्र॒सू॒तः॒ । ए॒व । ए॒न॒त् । वि॒न्द॒ते॒ । भूम्यै॑ । च॒रुः । भ॒व॒ति॒ । अ॒स्याम् । ए॒व । ए॒न॒त् । वि॒न्द॒ते॒ । उपेति॑ । ए॒न॒म् । हिर॑ण्यम् । न॒म॒ति॒ । [8]वीति॑ । वै । ए॒षः । इ॒न्द्रि॒येण॑ । वी॒र्ये॑ण । ऋ॒ध्य॒ते॒ । यः । हिर॑ण्यम् । वि॒न्दते॑ । ए॒ताम् ॥ १ ॥ ए॒व । निरिति॑ । व॒पे॒त् । हिर॑ण्यम् । वि॒त्त्वा । न । इ॒न्द्रि॒येण॑ । वी॒र्ये॑ण । वीति॑ । ऋ॒ध्य॒ते॒ । [9]ए॒ताम् । ए॒व । निरिति॑ । व॒पे॒त् ।

---

[8]वि वा एष इत्यादि ॥ गतम्* । हिरण्यं वित्त्वा लब्ध्वा एतां निर्वपेत् ॥

[9]एतामेवेति ॥ यस्य हिरण्यं नश्येत् प्रसह्य नष्टस्य लाभा-

*सं. २-२-१.4

तामे॒व निर्व॑पे॒द्यस्य॒ हिर॑ण्यं॒ नश्ये॒द्यदा॑ग्ने॒यो भव॑त्याग्ने॒यं वै हिर॑ण्यं॒ यस्यै॒व हिर॑ण्यं॒ तेनै॒वैनं॑द्विन्दति सावि॒त्रो भ॑वति सवि॒तृप्र॑सूत ए॒वैनं॑द्विन्दति॒ भूम्यै॑ च॒रुर्भ॑वत्य॒स्यां वा ए॒तन्न॑श्यति॒ यन्नश्य॑त्य॒स्यामे॒वैनं॑द्विन्द॒तीन्द्र॑ः ॥ १० ॥ त्वष्टु॒स्सोमं॑मभी॒षहा॑-

यस्य॑ । हिर॑ण्यम् । नश्ये॑त् । यत् । आ॒ग्ने॒यः । भव॑ति । आ॒ग्ने॒यम् । वै । हिर॑ण्यम् । यस्य॑ । ए॒व । हिर॑ण्यम् । तेन॑ । ए॒व । ए॒न॒त् । वि॒न्द॒ति॒ । सा॒वि॒त्रः । भ॒व॒ति॒ । स॒वि॒तृप्र॑सूत॒ इति॑ सवि॒तृ—प्र॒सू॒त॒ः । ए॒व । ए॒न॒त् । वि॒न्द॒ति॒ । भूम्यै॑ । च॒रुः । भ॒व॒ति॒ । अ॒स्याम् । वै । ए॒तत् । न॒श्य॒ति॒ । यत् । नश्य॑ति । अ॒स्याम् । ए॒व । ए॒न॒त् । वि॒न्द॒ति॒ । [10]इन्द्र॑ः ॥ १० ॥ त्वष्टु॑ः । सोम॑म् । अ॒भी॒षहेत्य॑भि—सहा॑ । अ॒पि॒ब॒त् ।

यैतां निर्वपेत् । विन्दतिस्स्वरितेत्, तत्र नष्टस्य लाभे कर्त्रभिप्रायस्य पूर्व[र्ण]स्या*भावादात्मनेपदाभावः ॥

[10]इन्द्रस्त्वष्टुरित्यादि ॥ अभीषहा सोममपिबत् । सहतेः क्विपि 'नहिवृतिवृषि' इत्युपसर्गस्य दीर्घत्वम् । शक्तिमभिभूय यथाबलं समग्रमपिबत् । ततस्स सोमस्तेन पीतो विष्वङ् नानागमनः

---

*ख. प्रायस्या.

पिब॒थ्स विष्व॒ङ्व्या॑र्छ॒थ्स इ॑न्द्रि॒येण॑ सोमपी॒थेन॒ व्या॑र्ध्यत॒ स यदू॒र्ध्वमु॒दव॑मी॒त्ते श्या॒माका॑ अभव॒न्त्स प्र॒जाप॑ति॒मुपा॑धाव॒त्तस्मा॑ ए॒तꣳ सो॑मे॒न्द्रꣳ श्या॑मा॒कं च॒रुं निर॑वप॒त्तेनै॒वास्मि॑न्नि-

सः । विष्व॑ङ् । वीति॑ । आ॒र्छ॒त् । सः । इ॒न्द्रि॒येण॑ । सो॒म॒पी॒थेनेति॑ सोम–पी॒थेन॑ । वीति॑ । आ॒र्ध्य॒त॒ । सः । यत् । ऊ॒र्ध्वम् । उ॒दव॑मी॒दित्यु॑त्–अव॑मीत् । ते । श्या॒माकाः॑ । अ॒भ॒व॒न् । सः । प्र॒जाप॑ति॒मिति॑ प्र॒जा–प॒ति॒म् । उपेति॑ । अ॒धा॒व॒त् । तस्मै॑ । ए॒तम् । सो॒मे॒न्द्रम् । श्या॒मा॒कम् । च॒रुम् । निरिति॑ । अ॒व॒प॒त् । तेन॑ । ए॒व । अ॒स्मि॒न्न् । इ॒न्द्रि॒यम् । सो॒म॒-

---

उपरिष्टादधस्ताच्च व्यार्छत् विनिर्गतोभवत् । ततस्स इन्द्र इन्द्रियेण सोमपीथेन पीतेन सोमेन व्यृद्धोभवत् । तत्र स इन्द्रोयमूर्ध्वमुदवमीत्, ते श्यामाका अभवन् । वर्षाप्रभवो धान्यविशेषश्श्यामाकः । अथ स इन्द्रः प्रजापतिमुपेत्य इत्थमस्मिन् प्रतिविधातव्यमित्यब्रवीत् । तस्मा इत्यादि । गतम् । सोमेन्द्रमिति । 'नेन्द्रस्य परस्य' इत्युत्तरपदस्य वृद्ध्यभावः । सोमस्य तु पूर्वपदस्य नेष्यते वृद्धिः । श्यामाकमिति । 'अनुदात्तादेश्च' इत्यस्यापवादः 'कोपधाच्च' इत्यण् ॥

न्द्रि॒यꣳ सो॑मपी॒थम॑दधा॒द्वि वा ए॒ष
इ॑न्द्रि॒येण॑ सोमपी॒थेन॑र्ध्यते॒ यस्सोम॒ं
वमि॑ति॒ यस्सौ॑मवा॒मी स्यात्तस्मै॑
॥ ११ ॥ ए॒तꣳ सौ॑मे॒न्द्रꣳ श्या॑मा॒कं
च॒रुं निर्व॑पे॒थ्सोमं॑ चै॒वेन्द्रं॑ च॒ स्वेन॑
भाग॒धेये॒नोप॑ धावति॒ तावे॒वास्मि॑-
न्निन्द्रि॒यꣳ सौ॑मपी॒थं ध॑त्तो॒ नेन्द्रि॒ये॑-
णं॑ सोमपी॒थेन॒ व्यृ॑ध्यते॒ यथ्सौ॒म्यो

पी॒थमिति॑ सोम–पी॒थम् । अ॒द॒धा॒त् । [11]वीति॑ । वै ।
ए॒षः । इ॒न्द्रि॒येण॑ । सो॒म॒पी॒थेनेति॑ सोम–पी॒थेन॑ ।
ऋ॒ध्य॒ते । यः । सोम॑म् । वमि॑ति । यः । सो॒म॒वा॒-
मीति॑ सोम–वा॒मी । स्यात् । तस्मै॑ ॥ ११ ॥ ए॒-
तम् । सो॒मे॒न्द्रम् । श्या॒मा॒कम् । च॒रुम् । निरिति॑ ।
व॒पे॒त् । सोम॑म् । च॒ । ए॒व । इन्द्र॑म् । च॒ । स्वेन॑ ।
भा॒ग॒धे॒ये॒नेति॑ भाग–धेये॑न । उपेति॑ । धा॒व॒ति॒ । तौ ।
ए॒व । अ॒स्मि॒न् । इ॒न्द्रि॒यम् । सो॒म॒पी॒थमिति॑ सोम–
पी॒थम् । ध॒त्तः । न । इ॒न्द्रि॒येण॑ । सो॒म॒पी॒थेनेति॑
सोम–पी॒थेन॑ । वीति॑ । ऋ॒ध्य॒ते । यत् । सौ॒म्यः ।

---

[11] यस्सोमवामी स्यादिति ॥ वैदिकस्य वमने चरुर्विधीयते ।

भव॑ति सोमपी॒थमे॒वाव॑ रुन्धे॒ यदै॒न्द्रो भव॑तीन्द्रि॒यं वै सो॑मपी॒थ इ॑न्द्रि॒यमे॒व सो॑मपी॒थमव॑ रुन्धे श्यामा॒को भ॑वत्ये॒ष वाव स सोम॑ः ॥१२॥ सा॒क्षादे॒व सो॑मपी॒थमव॑ रुन्धे॒ऽग्नये॑ दा॒त्रे पु॑रो॒डाशं॑म॒ष्टाक॑पालं॒ निर्व॑पे॒दि-

भव॑ति । सो॒म॒पी॒थमिति॑ सोम-पी॒थम् । ए॒व । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । यत् । ऐ॒न्द्रः । भव॑ति । इ॒न्द्रि॒यम् । वै । सो॒म॒पी॒थ इति॑ सोम-पी॒थः । इ॒न्द्रि॒यम् । ए॒व । सो॒म॒पी॒थमिति॑ सोम-पी॒थम् । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । श्या॒मा॒कः । भ॒व॒ति॒ । ए॒षः । वाव । सः । सोम॑ः ॥ १२ ॥ सा॒क्षादिति॑ स-अ॒क्षात् । ए॒व । सो॒म॒पी॒थमिति॑ सोम-पी॒थम् । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । [12]अ॒ग्नये॑ । दा॒त्रे । पु॒रो॒डाश॑म् । अ॒ष्टाक॑पा॒लमित्य॒ष्टा-क॒पा॒ल॒म् । निरिति॑ । व॒पे॒त् । इन्द्रा॑य । प्र॒दा॒त्र इ-

---

न विरेकार्थस्य लौकिकस्य । आहुश्च—'पानव्यापच्च तद्वत्'* इति । तत्रापि यजमानस्य वमने न ऋत्विजामिति 'तत्सर्वत्राविशेषात्'* इत्यत्र प्रतिपादितम् । गतमन्यत् । एष वाव स सोम इति । उद्वान्तसोमपरिमाणत्वात् ॥

[12]अग्नये दात्र इत्यादि ॥ तृतीयं संसृष्टहविः प्राजापत्यम् । 'उदात्तयणः' इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् ॥

---

*मीमां. ३–४–३८,४०

न्द्रा॑य प्र॒दा॒त्रे पु॑रो॒डाश॒मेका॑दशक-
पालं प॒शुका॑मो॒ऽग्निरे॒वास्मै॑ प॒शून्प्र॑-
ज॒नय॑ति वृ॒द्धानिन्द्र॒ः प्र य॑च्छति॒
दधि॒ मधु॑ घृ॒तमापो॑ धा॒ना भ॑वन्त्ये॒-
तद्वै प॑शू॒नाꣳ रू॒पꣳ रू॒पेणै॒व प॒शून-
व॑ रुन्धे पञ्चगृही॒तं भ॑वति॒ पाङ्क्ता॒ हि

ति॑ प्र—दा॒त्रे । पु॒रो॒डाशा॑म् । एका॑दशकपाल॒मित्ये-का॑दश—क॒पा॒ल॒म् । प॒शुका॑म॒ इति॑ प॒शु—का॒म॒ः । अ॒ग्निः । ए॒व । अ॒स्मै॒ । प॒शून् । प्र॒ज॒नय॒तीति॑ प्र—ज॒नय॑ति । वृ॒द्धान् । इन्द्र॑ः । प्रेति॑ । य॒च्छ॒ति॒ । [13]दधि॑ । मधु॑ । घृ॒तम् । आप॑ः । धा॒नाः । भ॒वन्ति॒ । ए॒तत् । वै । प॒शू॒नाम् । रू॒पम् । रू॒पेण॑ । ए॒व । प॒शून् । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । प॒ञ्च॒गृ॒ही॒तमिति॑ पञ्च—गृ॒ही॒तम् । भ॒व॒ति॒ । पाङ्क्ता॑ः । हि । प॒शव॑ः । ब॒हु॒-

---

[13]दधि मध्वित्यादि ॥ अत्रायं प्रयोगः—'देवस्य त्वा' इति प्रतिपदं कृत्वा 'अग्नये दात्रे जुष्टम्' इति चतुरो मुष्टीन् व्रीहीणां निर्वपति । अथैवमेव 'इन्द्राय प्रदात्रे' एवं व्रीहीणाम् । अथैवमेव 'प्रजापतये जुष्टम्' इति चतुरो यवानाम्, तेषां व्रीहिष्वेव हविष्कृतमुत्पाद*यन्ति, उपोद्यच्छन्ते†यवान्, हविष्कृता वाचं विसृजन्ते । समानं कर्माधिवपनात् । अधिवाप्य दक्षिणा-

---

*तं—मुद्वास.

†ख—यजन्ते.

प॒शवो॑ बहुरू॒पं भ॑वति बहुरू॒पा हि
प॒शवः॑ ॥ १३ ॥ समृ॑द्ध्यै प्राजाप॒-
त्यं भ॑वति प्राजाप॒त्या वै प॒शवः॑
प्र॒जाप॑तिरे॒वास्मै॑ प॒शून्प्र जन॑यत्या॒-
त्मा वै पुरु॑षस्य॒ मधु॒ यन्मध्व॒ग्नौ

रू॒पमिति॑ बहु-रू॒पम् । भ॒व॒ति॒ । ब॒हु॒रू॒पा इति॑ बहु-रू॒पाः । हि । प॒शवः॑ ॥ १३ ॥ समृ॑द्ध्या॒ इति॒ सं-ऋ॒द्ध्यै । प्रा॒जा॒प॒त्यमिति॑ प्राजा-प॒त्यम् । भ॒व॒ति॒ । प्रा॒जा॒प॒त्या इति॑ प्राजा-प॒त्याः । वै । प॒शवः॑ । प्र॒जाप॑ति॒रिति॑ प्र॒जा-प॒तिः॒ । ए॒व । अ॒स्मै॒ । प॒शून् । प्रेति॑ । ज॒न॒य॒ति॒ । [14]आ॒त्मा । वै । पुरु॑षस्य । मधु॑ । यत् । मधु॑ । अ॒ग्नौ । जु॒होति॑ । आ॒त्मान॑म् । ए॒व । तत् । यज॑मानः । अ॒ग्नौ ।

धें गार्हपत्यस्य अष्टौ कपालान्युपदधाति, एकादिशोत्तरतः । अथैनान् यवानुलूखले परिक्षुद्य गार्हपत्ये कपालमधिश्रित्य धाना भर्जयन्ति, यदैते हवींषि अभिवृणक्ति तदैता धानाश्चतुष्टयेनोपसृजन्ति, दध्ना मधुना घृतेनाद्भिरिति । एवं पञ्चगृहीतं भवति। पाङ्क्ता इति । पङ्क्तिप्रभवाः । पङ्क्तिशब्द उत्सादिः । बहुरूपमिति । दध्यादीनां नानारूपत्वात् । 'बहोर्नञ्वत्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । प्राजापत्यमिति । तृतीयस्य प्राजापत्यत्वात् ॥

[14]अथ मधुहोमं दूषयति—आत्मेति ॥ पुरुषस्यात्मा मधु मन्त्र-

6145.

जुहोत्यात्मानमेव तद्यजमानोग्नौ प्र दधाति पङ्क्त्यौ याज्यानुवाक्ये भवतः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्ताः पशव आत्मानमेव मृत्योर्निष्क्रीय पशूनव रुन्धे ॥ १४ ॥

प्रेति । दधाति । पङ्क्त्यौ । याज्यानुवाक्ये इति याज्या-अनुवाक्ये । भवतः । पाङ्क्तः । पुरुषः । पाङ्क्ताः । पशवः । आत्मानम् । एव । मृत्योः । निष्क्रीयेति निः-क्रीय । पशून् । अवेति । रुन्धे ॥ १४ ॥

इन्द्रियेस्मिन्भूम्यां एतामिन्द्रस्स्यात्तस्मै सोमो-
बहुरूपा हि पशव एकचत्वारिꣳशच्च ॥२॥

त्वात् । मन्यतेर्मधु ; उप्रत्यये धकारोन्तादेशो विधीयते । तस्मान्मधुनोग्नौ होमेन आत्मानमेवाग्नौ यजमानः प्रक्षिपति, तस्माद्युक्तमिति । परिहरति—पङ्क्त्याविति । 'घृतं न पूतम्'* 'उभे सुश्चन्द्र सर्पिषः'* इति प्राजापत्यस्य याज्यानुवाक्ये भवतः । आत्मानमेवेति । याज्यानुवाक्यात्मपङ्क्त्यात्मनः पुरुषस्याग्नावनुप्रवेशात् अग्न्यात्मकान्मृत्योरात्मानं मधुहोमेनाग्नौ प्रविष्टं निष्क्रीय पशूनवरुन्धे ॥

इति द्वितीये तृतीये द्वितीयोनुवाकः.

---

*सं. २-२-१२. 25—12

दे॒वा वै स॒त्रमा॑स॒तर्द्धि॑परिमितं॒ यशा॑स्कामा॒स्तेषा॒ꣳ सोम॒ꣳ राजा॑नं॒ यशा॑ आर्छ॒थ्स गि॒रिमुदै॒त्तम॒ग्निरनू॒दै॒त्ताव॒ग्नीषोमौ॒ सम॑भवतां॒ ताविन्द्रो॑ य॒ज्ञवि॑भ्र॒ष्टोनु॒ परै॒त्ताव॑ब्रवीद्या॒जय॑तं॒

[1]दे॒वाः । वै । स॒त्रम् । आ॒स॒त॒ । ऋद्धि॑परिमित॒मित्यृद्धि॑–प॒रि॒मि॒त॒म् । यश॑स्कामा॒ इति॒ यशः॑–का॒मा॒ः । तेषा॑म् । सोम॑म् । राजा॑नम् । यशः॑ । आ॒र्छ॒त् । सः । गि॒रिम् । उदिति॑ । ऐ॒त् । तम् । अ॒ग्निः । अनु॑ । उदिति॑ । ऐ॒त् । तौ । अ॒ग्नीषोमा॒वित्य॒ग्नी–सोमौ॑ । समिति॑ । अ॒भ॒व॒ता॒म् । तौ । इन्द्रः॑ । य॒ज्ञवि॑भ्रष्ट॒ इति॑ य॒ज्ञ–वि॒भ्र॒ष्टः॒ । अनु॑ । परेति॑ । ऐ॒त् । तौ । अ॒ब्र॒वी॒त् । या॒जय॑तम् । मा॒ । इति॑ ।

---

[1] देवा वै सत्रमासतेति ॥ ऋद्ध्या फलेन परिमितमविच्छिन्नं सत्रमासत, तादृशं क्रतुविशेषमकुर्वत यशस्कामा देवाः । केचिदाहुः—सत्रासनं क्रतुविशेषः सत्रशब्देनोच्यते, तत्र ‘गोपोषं पुष्णाति’ इतिवत् सामान्यवचन आस्तिर्द्रष्टव्य इति । अन्ये त्वाहुः—आस्थानकर्मा आस्तिरिति । तेषामित्यादि । गतम् । तेषामिति निर्धारणे षष्ठी । समभवतामिति । एकीभूतौ ऐकमत्यं गतावित्यर्थः । तस्मा इति । इन्द्रायेष्टिं निरवपतामग्नी-

मेति॒ तस्मा॑ ए॒तामिष्टि॒ं निर॑वपतामाग्ने॒यम॒ष्टाक॑पालमै॒न्द्रमेका॑दशकपालꣳ सौ॒म्यं च॒रुं तयै॒वास्मि॒न्तेज॑ः ॥ १५ ॥ इ॒न्द्रि॒यं ब्र॑ह्मवर्च॒सम॑धत्ता॒ं यो य॒ज्ञवि॑भ्रष्ट॒स्स्यात्तस्मा॑ ए॒तामिष्टि॒ं निर्व॑पेदाग्ने॒यम॒ष्टाक॑पालमै॒न्द्रमेका॑दशकपालꣳ सौ॒म्यं च॒रुं यदा॑ग्ने॒यो

तस्मै॑ । ए॒ताम् । इष्टि॑म् । निरिति॑ । अ॒व॒प॒ता॒म् । आ॒ग्ने॒यम् । अ॒ष्टाक॑पाल॒मित्य॒ष्टा–क॒पा॒ल॒म् । ऐ॒न्द्रम् । एका॑दशकपाल॒मित्येका॑दश–क॒पा॒ल॒म् । सौ॒म्यम् । च॒रुम् । तया॑ । ए॒व । अ॒स्मि॒न्न् । तेज॑ः । ॥ १५ ॥ इ॒न्द्रि॒यम् । ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒समिति॑ ब्रह्म–व॒र्च॒सम् । अ॒ध॒त्ता॒म् । यः । य॒ज्ञवि॑भ्रष्ट॒ इति॑ य॒ज्ञ–वि॒भ्र॒ष्टः॒ । स्यात् । तस्मै॑ । ए॒ताम् । इष्टि॑म् । निरिति॑ । व॒पे॒त् । आ॒ग्ने॒यम् । अ॒ष्टाक॑पाल॒मित्य॒ष्टा–क॒पा॒ल॒म् । ऐ॒न्द्रम् । एका॑दशकपाल॒मित्येका॑दश–क॒पा॒ल॒म् । सौ॒म्यम् । च॒रुम् । यत् । आ॒ग्ने॒यः ।

षोमौ त्रिहविष्काम् । गतमन्यत् । ब्रह्मवर्चसं तेनेति । दधातीत्येव ॥

भव॑ति॒ तेज॑ ए॒वास्मि॒न्तेन॑ दधाति॒
यदै॒न्द्रो भव॑तीन्द्रि॒यमे॒वास्मि॒न्तेन॑ दधाति॒ यथ्सौ॒म्यो ब्र॑ह्मवर्च॒सं तेना॑ग्ने॒यस्य॑ च सौ॒म्यस्य॑ चै॒न्द्रे स॒माश्ले॑षये॒त्तेज॑श्चै॒वास्मि॑न्ब्रह्मवर्च॒सं च॑ स॒मीची॑ ॥ १६ ॥ द॒धा॒त्य॒ग्नीषो॒मी-

भव॑ति । तेजः॑ । ए॒व । अ॒स्मि॒न्न् । तेन॑ । द॒धा॒ति॒ । यत् । ऐ॒न्द्रः । भव॑ति । इ॒न्द्रि॒यम् । ए॒व । अ॒स्मि॒न्न् । तेन॑ । द॒धा॒ति॒ । यत् । सौ॒म्यः । ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒समिति॑ ब्रह्म-व॒र्च॒सम् । तेन॑ । [2]आ॒ग्ने॒यस्य॑ । च॒ । सौ॒म्यस्य॑ । च॒ । ऐ॒न्द्रे । स॒मा॒श्ले॑षये॒दिति॑ सं-आ॒श्ले॑षयत् । तेजः॑ । च॒ । ए॒व । अ॒स्मि॒न्न् । ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒समिति॑ ब्रह्म-व॒र्च॒सम् । च॒ । स॒मीची॒ इति॑ । ॥ १६ ॥ द॒धा॒ति॒ । [3]अ॒ग्नी॒षो॒मी॒य॒मित्य॑ग्नी-सो॒-

---

[2] आग्नेयस्य चेत्यादि ॥ कर्मणस्सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । आग्नेयं सौम्यं चैन्द्रमाश्लेषयेत् समाश्लिष्टानि संहितानि सर्वाणि हवींषि अधिश्रयेत् । तेजश्च ब्रह्मवर्चसं चास्मिन् यजमाने यज्ञविभ्रष्टे समीची सङ्गते दधाति । आग्नेयसौम्ययोर्वा लेपौ । इष्टिपशुसोमानां स्वकालेऽकरणं विभ्रेषः ॥

[3] अग्नीषोमीयमित्यादि ॥ 'द्यावापृथिवीशुनासीर' इति छः । ब्राह्मणस्याग्नेयत्वात् सोमवत्त्वाच्चास्याग्निस्सोमश्च स्वा देवता ॥

य॒मेका॑दशकपालं॒ निर्व᳚पे॒द्यं कामो॒ नोप॒नमे॑दाग्ने॒यो वै ब्रा॑ह्म॒णस्स सोमं॑ पिबति॒ स्वामे॒व दे॒वता॒ꣳ स्वेन॑ भाग॒धेये॒नोप॑ धावति॒ सैवैनं॒ कामे॑न॒ सम॑र्धय॒त्युपै॑नं॒ कामो॑ नमत्यग्नीषो॒मीयं॑म॒ष्टाक॑पालं॒ निर्व᳚पेद्ब्रह्मवर्च॒सका॑मो॒ऽग्नीषोमा॑ वे॒व स्वेन॑ भाग॒धेये॒मीयं॑म् । एका॑दशकपाल॒मित्येका॑दश–क॒पा॒ल॒म् । निरिति॑ । व॒पे॒त् । यम् । काम॑ः । न । उ॒प॒नमे॒दित्युप॑–नमे॑त् । आ॒ग्ने॒यः । वै । ब्रा॒ह्म॒णः । सः । सोमं॑म् । पि॒ब॒ति॒ । स्वाम् । ए॒व । दे॒वता॑म् । स्वेन॑ । भा॒ग॒धे॒ये॒नेति॑ भाग–धेये॑न । उपेति॑ । धा॒व॒ति॒ । सा । ए॒व । ए॒न॒म् । कामे॑न । समिति॑ । अ॒र्ध॒य॒ति॒ । उपेति॑ । ए॒न॒म् । काम॑ः । न॒म॒ति॒ । [4]अ॒ग्नी॒षो॒मीय॒मित्य॑ग्नी–सो॒मीय॑म् । अ॒ष्टाक॑पाल॒मित्य॒ष्टा–क॒पा॒ल॒म् । निरिति॑ । व॒पे॒त् । ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒सका॑म॒ इति॑ ब्रह्मवर्च॒स–का॒म॒ः । अ॒ग्नीषोमा॒वित्य॒ग्नी–सोमौ॑ । ए॒व । स्वेन॑ । भा॒ग॒धेये॒नेति॑ भाग–धेये॑न । उपेति॑ ।

---

[4] अग्नीषोमीयमष्टाकपालमिति ॥ गतम् । 'यच्छ्यामाकः' इति वचनात् श्यामाकानां निर्वपेत् ॥

नोप॑ धावति॒ तावे॒वास्मि॑न्ब्रह्मवर्च॒सं ध॑त्तो ब्रह्मवर्च॒स्यै॑व ॥ १७ ॥ भ॒व॒ति॒ यद॒ष्टाक॑पाल॒स्तेना॑ग्ने॒यो यच्छ्या॑मा॒कस्तेन॑ सौ॒म्यस्समृ॑द्ध्यै॒ सोमा॑य वा॒जिने॑ श्यामा॒कं च॒रुं निर्व॑पे॒द्यः क्लैब्या॑द्बि॒भीयाद्रेतो॒ हि वा ए॒तस्मा॒द्वा॑जिनमप॒क्राम॒त्यथै॒ष क्लैब्या॑द्बिभा॒य सोम॑मे॒व वा॒जिन॒ꣳ स्वेन॑ भाग॒धे-

धा॒व॒ति॒ । तौ । ए॒व । अ॒स्मि॒न्न् । ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒समिति॑ ब्रह्म-व॒र्च॒सम् । ध॒त्तः॒ । ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒सीति॑ ब्रह्म-व॒र्च॒सी । ए॒व ॥ १७ ॥ भ॒व॒ति॒ । यत् । अ॒ष्टाक॑पाल॒ इत्य॒ष्टा-क॒पा॒ल॒ः । तेन॑ । आ॒ग्ने॒यः । यत् । श्या॒माकः । तेन॑ । सौ॒म्यः । समृ॑द्ध्या॒ इति॒ सं-ऋ॒द्ध्यै । [6]सोमा॑य । वा॒जिने॑ । श्या॒मा॒कम् । च॒रुम् । निरिति॑ । व॒पे॒त् । यः । क्लैब्या॑त् । बि॒भी॒यात् । रेत॑ः । हि । वै । ए॒तस्मा॑त् । वा॑जिनम् । अ॒प॒क्रा॒म॒तीत्य॑प-क्राम॑ति । अथ॑ । ए॒षः । क्लैब्या॑त् । बि॒भा॒य॒ । सोम॑म् । ए॒व । वा॒जिन॑म् । स्वेन॑ । भा॒ग॒धे॒ये॒नेति॑

---

[6] सोमाय वाजिन इत्यादि ॥ वाजिनं वाजिनस्थानीयं प्रजनन-

ये॒नोप॑ धावति॒ स ए॒वास्मि॒न्रेतो॒ वा॑जिनं॑ दधाति॒ न क्ली॒बो भ॑वति ब्राह्मणस्प॒त्यमेका॑दशकपालं॒ निर्व॑पे॒द्ग्राम॑कामः ॥ १८ ॥ ब्रह्म॑ण॒स्पति॑मे॒व स्वेन॑ भाग॒धेये॒नोप॑ धावति॒ स ए॒वास्मै॑ सजा॒तान्प्र य॑च्छति

भाग—धेये॑न । उपेति॑ । धा॒व॒ति॒ । सः । ए॒व । अ॒स्मि॒न्न् । रेतः॑ । वा॑जिनम् । द॒धा॒ति॒ । न । क्ली॒बः । भ॒व॒ति॒ । [6]ब्रा॒ह्म॒ण॒स्प॒त्यमिति॑ ब्राह्मणः—प॒त्यम् । एका॑दशकपाल॒मित्येका॑दश—क॒पा॒ल॒म् । निरिति॑ । व॒पे॒त् । ग्राम॑काम॒ इति॒ ग्राम॑—का॒म॒ः ॥ १८ ॥ ब्रह्म॑णः । पति॑म् । ए॒व । स्वेन॑ । भा॒ग॒धेये॒नेति॑ भाग—धेये॑न । उपेति॑ । धा॒व॒ति॒ । सः । ए॒व । अ॒स्मै॒ । स॒जा॒तानिति॑ स—जा॒तान् । प्रेति॑ । य॒च्छ॒ति॒ । ग्रा-

---

शक्तिमत् रेतोऽस्मादपक्रामति । अथानन्तरमेष क्लैब्याद्बिभाय बिभेति । छान्दसो लिट् । गतमन्यत् ॥

[6]ब्राह्मणस्पत्यमित्यादि ॥ पत्युत्तरपदलक्षणो ण्यः । गणवती इति । 'गणानां त्वा गणपतिम्*' 'स इज्जनेन' *इति ।

---

*सं. २-३-१४.

ग्रा॒म्यैव भ॑वति ग॒णव॑ती याज्यानु॒वा॒क्ये॑ भवतस्सजा॒तैरे॒वैनं॑ ग॒णव॑न्तं करोत्ये॒तामे॒व निर्व॑पे॒द्यः का॒मये॑त॒ ब्रह्म॒न्विशं॒ वि ना॑शयेय॒मिति॑ मारु॒ती या॑ज्यानु॒वा॒क्ये॑ कुर्या॒मी । ए॒व । भ॒व॒ति॒ । ग॒णव॑ती॒ इति॑ ग॒ण—व॒ती॒ । या॒ज्या॒नु॒वा॒क्ये॑ इति॑ याज्या—अ॒नु॒वा॒क्ये॑ । भ॒व॒तः॒ । स॒जा॒तैरिति॑ स—जा॒तैः । ए॒व । ए॒न॒म् । ग॒णव॑न्त॒मिति॑ ग॒ण—व॒न्त॒म् । क॒रोति॒ । [7]ए॒ताम् । ए॒व । निरिति॑ । व॒पे॒त् । यः । का॒मये॑त । ब्रह्म॑न्न् । वि॒शं॑म् । वीति॑ । ना॒श॒ये॒य॒म् । इति॑ । मा॒रु॒ती इति॑ । या॒ज्या॒नु॒वा॒क्ये॑ इति॑ याज्या—अ॒नु॒वा॒क्ये॑ । कु॒र्या॒त् ।

'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । गणवत्यौ । सजातैरिति। सजातैर्गणैस्तद्वन्तमेनं करोति ॥

[7]ब्रह्मन्विशमिति ॥ नशिर्गतिकर्मा छान्दसः । ब्रह्मन् ब्राह्मणे विशं वैश्यं विनाशयेयं विशेषेण गमयेयं प्रापयेयमिति । यद्वा— ब्रह्मणि प्रतियोगिनि विनष्टा भवन्तु वैश्या इति । मारुती मारुत्यौ 'मरुतो यद्ध वो दिवः'* 'या वश्शर्म'* इति ब्रह्मणि

---

*सं. १-५-११$^{15—16}$.

ब्रह्मन्नेव विशं वि नाशयति ॥११॥
अर्यम्णे चरुं निर्वपेत्सुवर्गकामोऽसौ वा आदित्योऽर्यमार्यमणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनꣳ

ब्रह्मन्न् । एव । विशम् । वीति । नाशयति ॥११॥

तेजस्समीचीं ब्रह्मवर्चस्यैव ग्रामकामस्त्रिचत्वारिꣳशच्च ॥ ३ ॥

[1]अर्यम्णे । चरुम् । निरिति । वपेत् । सुवर्गकाम इति सुवर्ग–कामः । असौ । वै । आदित्यः । अर्यमा । अर्यमणम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग–धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । एनम् । सुवर्गमिति सुवः–गम् । लोकम् । गमयति ।

विशं प्रापयत्येव । 'आ तू न उप गन्तन' *इति च मन्त्रलिङ्गम् । मरुतो हि देवानां विशः ॥

इति द्वितीये तृतीये तृतीयः.

[1]अर्यम्ण इत्यादि ॥ गतम् । अरीन् यमयतीत्यर्यमा । इन्द्र इति केचित् । यम इत्यपरे । सूर्य इत्यन्ये । याज्याया इन्द्रमनू†त्पन्नत्वात् ॥

---

*सं. १–५–११.15

†क–इन्द्रान्.

सुव॒र्गं लो॒कं ग॑मयत्यर्य॒म्णे च॒रुं
निर्व॑पे॒द्यः का॒मये॑त॒ दान॑कामा मे
प्र॒जास्स्यु॒रित्य॒सौ वा आ॑दि॒त्यो॑र्य॒मा
यः खलु॒ वै ददा॑ति॒ सो॑र्य॒मार्य॒मणं॑मे॒व स्वेनं॑ भाग॒धेये॒नोपं॑ धावति॒ स ए॒व ॥ २० ॥ अ॒स्मै॒ दानं॑कामाः प्र॒जाः क॑रोति॒ दानं॑कामा

[2]अ॒र्य॒म्णे । च॒रुम् । निरिति॑ । व॒पे॒त् । यः । का॒म॒ये॑त । दानं॑का॒मा॒ इति॒ दानं॑—का॒मा॒ः । मे॒ । प्र॒जा इति॑ प्र—जाः । स्यु॒ः । इति॑ । अ॒सौ । वै । आ॒दि॒त्यः । अ॒र्य॒मा । यः । खलु॑ । वै । ददा॑ति । सः । अ॒र्य॒मा । अ॒र्य॒मण॑म् । ए॒व । स्वेन॑ । भा॒ग॒धेये॒नेति॑ भाग—धेये॑न । उपेति॑ । धा॒व॒ति॒ । सः । ए॒व ॥२०॥ अ॒स्मै॒ । दानं॑का॒मा॒ इति॒ दानं॑—का॒मा॒ः । प्र॒जा इति॑ प्र—जाः । क॒रो॒ति॒ । दानं॑का॒मा॒ इति॒ दानं॑—का॒मा॒ः। अ॒स्मै॒ । प्र॒जा इति॑ प्र—जाः । भ॒व॒न्ति॒ । [3]अ॒र्य॒म्णे।

---

[2] यः खल्विति ॥ दातुरर्यमत्वं ताद्धर्म्यात् ॥

[3] स्वस्तीति ॥ अविघ्नेन । तद्गमयतीति । गन्तव्यं स्वस्ति गमयति, अरणहेतुरर्यमेति ॥

अस्मै प्र॒जा भव॑न्त्यर्य॒म्णे च॒रुं निर्व॑पे॒द्यः का॒मये॑त स्व॒स्ति ज॒नता॑मि॒यामित्य॒सौ वा आ॑दि॒त्यो॑र्य॒मार्य॒मण॑मे॒व स्वेन॑ भाग॒धेये॒नोप॑ धावति॒ स ए॒वैनं॒ तद्ग॑मयति॒ यत्र॒ जिग॑मिष॒तीन्द्रो॒ वै दे॒वाना॑मानुजाव॒र आ॑सी॒थ्स

च॒रुम् । निरिति॑ । व॒पे॒त् । यः । का॒मये॑त । स्व॒स्ति । ज॒नता॑म् । इ॒या॒म् । इति॑ । अ॒सौ । वै । आ॒दि॒त्यः । अ॒र्य॒मा । अ॒र्य॒मण॑म् । ए॒व । स्वेन॑ । भा॒ग॒धेये॒नेति॑ भाग-धेये॑न । उपेति॑ । धा॒व॒ति॒ । सः । ए॒व । ए॒न॒म् । तत् । ग॒म॒य॒ति॒ । यत्र॑ । जिग॑मिषति । [4]इन्द्र॑ः । वै । दे॒वाना॑म् । आ॒नु॒जा॒व॒र इ॒त्या॑नु-जा॒व॒रः । आ॒सी॒त् । सः । प्र॒जाप॑ति॒मिति॑

---

[4] इन्द्रो वा इत्यादि ॥ आनुजावर इव आसीत् । आनुजावरोपकर्षते [रोपकृष्टतरः] । आनुषूकमिति । अनुषूयन्त इत्यानुषूकाः व्रीहिविशेषाः । ये लूनेभ्यः स्तम्बभ्यः स्वयं पुनःप्ररोहन्ति तत्प्रभवाणां व्रीहीणामियं संज्ञा । 'सत्सूद्विष' इत्य[इति क्विप्, अ]ल्पार्थे प्रागिवीयः, सुषामादित्वात्षत्वम् । तेषां विकारः पुरोडाशः आनुषूकः । कोपधादण् । अग्रं प्राधान्यं देवतानां पर्यणयत् सर्वतः प्रापयत् । बुध्नवती इति । 'बुध्नादग्रमङ्गि-

प्र॒जाप॑ति॒मुपा॑धाव॒त्तस्मा॑ ए॒तमै॒न्द्र-
मा॑नुषू॒कमेका॑दशकपाल॒ं निः॥२१॥
अ॒व॒प॒त्तेनै॒वैन॒मग्रं॑ दे॒वता॑ना॒ं पर्यै॑णय-
बु॒ध्नव॑ती॒ अग्र॑वती याज्यानुवा॒क्ये॑
अकरो॒द्बु॒ध्नादे॒वैन॒मग्रं॒ पर्यै॑णय॒द्यो रा॑-
ज॒न्य॑ आनुजाव॒रस्स्यात्तस्मा॑ ए॒तमै॒-

प्र॒जा–प॒ति॒म् । उपेति॑ । अ॒धा॒व॒त् । तस्मै॑ । ए॒तम् । ऐ॒न्द्रम् । आ॒नु॒षू॒कमित्या॑नु–सू॒कम् । एका॑दशकपाल॒मित्येका॑दश–क॒पा॒ल॒म् । निरिति॑ ॥ २१ ॥ अ॒व॒प॒त् । तेन॑ । ए॒व । ए॒न॒म् । अग्र॑म् । दे॒वता॑नाम् । परीति॑ । अ॒न॒य॒त् । बु॒ध्नव॑ती॒ इति॑ बु॒ध्न–व॒ती॒ । अग्र॑वती॒ इत्यग्र॑–व॒ती॒ । या॒ज्या॒नु॒वा॒क्ये॑ इति॑ याज्या–अ॒नु॒वा॒क्ये॑ । अ॒क॒रो॒त् । बु॒ध्नात् । ए॒व । ए॒न॒म् । अग्र॑म् । परीति॑ । अ॒न॒य॒त् । यः । रा॒ज॒न्य॑ः । आ॒नु॒जा॒व॒र इत्या॑नु–जा॒व॒रः । स्यात् । तस्मै॑ । ए॒-

---

रोभिः'* इति पुरोनुवाक्या, 'बुध्नादग्रेण वि मिमाय मानैः'* इति याज्या । बुध्नादेवेति । मूलादेवारभ्य दृढमूलमिति यावत् । आनुजावर इति । अनुजः कनिष्ठः । तस्मान्निकृष्टैश्वर्यो योनुजस्य गुणभूतो

---

*सं. २-३-१४.

न्द्रमानुषूकमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमग्रꣳ समानानां परिणयति बुध्नवती अग्रवती याज्यानुवाक्ये भवतो बुध्नादेवैनमग्रम् ॥ २२ ॥ परिणयत्यानुषूको भवत्येषा ह्येतस्य देवता य आनुजावर-

तम् । ऐन्द्रम् । आनुषूकमित्यानु–सूकम् । एकादशकपालमित्येकादश–कपालम् । निरिति । वपेत् । इन्द्रम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग–धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । एनम् । अग्रम् । समानानाम् । परीति । नयति । बुध्नवती इति बुध्न–वती । अग्रवती इत्यग्र–वती । याज्यानुवाक्ये इति याज्या–अनुवाक्ये । भवतः । बुध्नात् । एव । एनम् । अग्रम् ॥ २२ ॥ परीति । नयति । आनुषूक इत्यानु–सूकः । भवति । एषा । हि । एतस्य । देवता । यः । आनुजावर इत्यानु–

भवति सोनुजावरः स एवानुजावरः । 'सान्नाय्यानुजावर' इत्यादिना स्वार्थिकोण् । एषा हीति । य आनुजावरः एतस्य

स्समृ॑द्ध्यै॒ यो ब्रा॑ह्म॒ण आ॑नुजाव॒रस्स्यात्तस्मा॑ ए॒तं बा॑र्हस्प॒त्यमा॑नुषू॒कं च॒रुं निर्व॑पे॒द्बृह॒स्पति॑मे॒व स्वेन॑ भाग॒धेये॒नोप॑ धाव॒ति स ए॒वैन॒मग्रꣳ॑ समा॒ना॒नां॑ परि॑णयति बु॒ध्नव॑ती॒ अग्र॑वती याज्यानुवा॒क्ये॑ भवतो बु॒ध्ना-

जा॒व॒रः । समृ॑द्ध्या॒ इति॒ सं-ऋ॒द्ध्यै॒ । [5]यः । ब्रा॒ह्म॒णः । आ॒नु॒जा॒व॒र इत्या॑नु-जा॒व॒रः । स्यात् । तस्मै॑ । ए॒तम् । बा॒र्ह॒स्प॒त्यम् । आ॒नु॒षू॒कमित्या॑नु-सू॒कम् । च॒रुम् । निरिति॑ । व॒पे॒त् । बृह॒स्पति॑म् । ए॒व । स्वेन॑ । भा॒ग॒धे॒ये॒नेति॑ भा॒ग-धे॒ये॑न । उपेति॑ । धा॒व॒ति॒ । सः । ए॒व । ए॒न॒म् । अग्र॑म् । स॒मा॒नाना॑म् । परीति॑ । न॒य॒ति॒ । बु॒ध्नव॑ती॒ इति॑ बु॒ध्न-व॒ती॒ । अग्र॑वती॒ इत्यग्र॑-व॒ती॒ । या॒ज्या॒नु॒वा॒क्ये॑ इति॑ या॒ज्या-अ॒नु॒वा॒क्ये॑ । भ॒व॒तः॒ । बु॒ध्नात् । ए॒व ।

एषा देवता । का? या आनुषूकस्य, आनुपूकभागी इन्द्र इत्यर्थः ॥

[5]यो ब्राह्मण इत्यादि ॥ ब्राह्मणानुजावरविषये बार्हस्पत्यचरुविधिः । शेषो गतः* ॥

---

*सं. २-३-४.^{4}

दे॒वै॒नम॒ग्रं॒ परि॑णयत्यानुषू॒को भ॑वत्ये॒षा ह्ये॒तस्य॑ दे॒व॒ता॒ य आ॑नुजाव॒रस्समृ॑द्ध्यै ॥ २३ ॥

प्र॒जाप॑ते॒स्त्रय॑स्त्रिꣳशद्दुहि॒तर॑ आस॒-

ए॒न॒म् । अग्र॑म् । परीति॑ । न॒य॒ति॒ । आ॒नु॒षू॒क इत्या॑नु-सू॒कः । भ॒व॒ति॒ । ए॒षा । हि । ए॒तस्य॑ । दे॒वता॑ । यः । आ॒नु॒जा॒व॒र इत्या॑नु-जा॒व॒रः । समृ॑द्ध्या इति॒ सं-ऋ॒द्ध्यै ॥ २३ ॥

ए॒व निर॒ग्रमे॒तस्य॑ च॒त्वारि॑ च ॥ ४ ॥

[1]प्र॒जाप॑ते॒रिति॑ प्र॒जा-प॒तेः । त्रय॑स्त्रिꣳश॒दिति॒ त्रयः॑-त्रि॒ꣳ॒श॒त् । दु॒हि॒तरः॑ । आ॒स॒न्न् । ताः । सो-

इति द्वितीये तृतीये चतुर्थोनुवाकः.

---

[1]प्रजापतेस्त्रयस्त्रिंशदित्यादि ॥ अश्विन्यादयस्सप्तविंशतिस्तारकाभिमानिन्यः; ऋद्ध्या*दयष्षडन्या इत्येके । अन्ये तु—षट्कृत्तिकाः अभिजिदेका अश्विन्यादयष्षड्विंशतिरिति त्रयस्त्रिंशत्तारका इत्याहुः । ईर्ष्यन्तीरिति । सपत्नीबहुमानमसहमानाः पितरमेव पुनरग-

*ख—ऋगा,

न्तास्सोमाय राज्ञेऽददात्तासाꣳ रोहिणीमुपैत्ता ईर्ष्यन्तीः पुनरगच्छन्ता अन्वैत्ताः पुनरयाचत ता अस्मै न पुनरददात्सोऽब्रवीदृतममीष्व यथा समावच्छ उपैष्याम्यथ ते पुन-

माय । राज्ञे । अददात् । तासाम् । रोहिणीम् । उपेति । ऐत् । ताः । ईर्ष्यन्तीः । पुनः । अगच्छन्न् । ताः । अन्विति । ऐत् । ताः । पुनः । अयाचत । ताः । अस्मै । न । पुनः । अददात् । सः । अब्रवीत् । ऋतम् । अमीष्व । यथा । समावच्छ इति समावत्-शः । उपैष्यामीत्युप-एष्यामि । अथ । ते । पुनः । दास्यामि । इति । सः । ऋतम् ।

च्छन् । ता अन्वगच्छत् सोमः अयाचत प्रजापतिम् । ततस्तास्सोमाय नाददात्प्रजापतिः । अथ स प्रजापतिरब्रवीत् सोमं ऋतं सत्यममीष्व प्रतिपद्यस्व शपथं कुरु, सत्येनेति यावत् । शपो लुक्, छान्दस इडागमः । शपथप्रयोगं दर्शयति—यथेति । यथा इदमर्थरूपं समावच्छ उपैष्यामीति एवं शपथः क्रियताम् । अथैतास्तुभ्यं पुनर्दास्यामीति । समादावतुप् स्वार्थिकः । सममित्यर्थः । ततः ‘सङ्ख्यैकवचनात्’ इति शसः क्रियाविशेषणत्वात्कर्मत्वम् । सर्वेष्वप्यहस्सु सममेवैताः सर्वा उपैष्यामीत्यर्थः । स सोमस्तथाकरोत्, प्रजापतिश्च पुनरदात् । अथ सोमः पुनरपि

दा॑स्या॒मीति॒ स ऋ॒तमा॑मी॒त्वा अ॑स्मै॒
पुन॑रद॒दात्तासाꣳ रोहि॒णीमे॒वोप॑ ॥
२४ ॥ ऐ॒त्तं यक्ष्म॑ आर्च्छ॒द्राजा॑नं॒
यक्ष्म॑ आर॒दिति॒ तद्रा॑जय॒क्ष्मस्य॒
जन्म॒ यत्पापी॑या॒नभ॑व॒त्तत्पा॑पय॒क्ष्म-
स्य॒ यज्जा॒याभ्यो॑विन्द॒त्तज्जा॒येन्य॑स्य॒

आ॒मी॒त् । ताः । अ॒स्मै॒ । पुन॑ः । अ॒द॒दा॒त् । तासा॑म् । रो॒हि॒णीम् । ए॒व । उपेति॑ ॥ २४ ॥ ऐ॒त् । तम् । यक्ष्म॑ः । आ॒र्छ॒त् । राजा॑नम् । यक्ष्म॑ः । आ॒र॒त् । इति॑ । तत् । रा॒ज॒य॒क्ष्मस्येति॑ राज–य॒क्ष्मस्य॑ । जन्म॑ । यत् । पापी॑यान् । अभ॑वत् । तत् । पा॒प॒य॒क्ष्मस्येति॑ पाप–य॒क्ष्मस्य॑ । यत् । जा॒याभ्य॑ः । अवि॑न्दत् । तत् । जा॒येन्य॑स्य । यः ।

तासां मध्ये रोहिणीमेवोपैत्, अथ सत्यातिक्रमात् तं सोमं यक्ष्मः क्षयरोगः आर्तमकरोत् । यक्ष पूजायाम्, औणादिको मन्प्रत्ययः । रोगोत्तमत्वं पूजा । राजानमित्यादि । राज्ञो यक्ष्मः राजयक्ष्म इति । पापयानिति । पुरुषान्तरयक्ष्मात्पापतरत्वात्पापश्चासौ यक्ष्मश्चेति । जायाभ्य इति । 'तत आगतः' इति छान्दस एन्यः । य एवमिति । एकस्यैव यक्ष्मस्य निमित्तभेदेन त्रित्वमुपचर्यते । विन्दतीति । बाधितुं न लभन्ते । अथ सोमः प्रजापतिं मुक्त्वा एता जाया एव नमस्यन् पूजयन् उपा-

य ए॒वमे॒तेषा॒ं यक्ष्मा॑णा॒ं जन्म॒ वेद॒
नैन॑मे॒ते यक्ष्मा॑ विन्दन्ति॒ स ए॒ता
ए॒व न॑म॒स्यन्नुपा॑धाव॒त्ता अ॑ब्रुव॒न्वरँ॑
वृणामहै समाव॒च्छ ए॒व न॒ उपा॑य॒
इति॒ तस्मा॑ ए॒तम् ॥ २५ ॥ आ॒दि॒-
त्यं च॒रुं निर॑वप॒न्तेनै॒वैनँ॑ पा॒पात्स्रा-
मा॑दमुञ्च॒न् यः पा॑पय॒क्ष्मगृ॑हीत॒-

ए॒वम् । ए॒तेषा॑म् । यक्ष्मा॑णाम् । जन्म॑ । वेद॑ ।
न । ए॒न॒म् । ए॒ते । यक्ष्मा॑ः । वि॒न्द॒न्ति॒ । सः ।
ए॒ताः । ए॒व । न॒म॒स्यन्न् । उपेति॑ । अ॒धा॒व॒त् । ताः ।
अ॒ब्रु॒व॒न्न् । वर॑म् । वृ॒णा॒म॒है॒ । स॒मा॒व॒च्छ इति॑ स-
मावत्–शः । ए॒व । न॒ः । उपेति॑ । अ॒य॒ः । इति॑ ।
तस्मै॑ । ए॒तम् ॥ २५ ॥ आ॒दि॒त्यम् । च॒रुम् ।
निरिति॑ । अ॒व॒प॒न्न् । तेन॑ । ए॒व । ए॒न॒म् । पा॒पात् ।
स्रामा॑त् । अ॒मु॒ञ्च॒न्न् । [2]यः । पा॒प॒य॒क्ष्मगृ॑हीत॒ इति॑

धावत् आर्तोस्मि प्रसीदन्तु भवत्य इति । अथ ता अब्रुवन् वरं वृणामहै सममेव चास्मानुपायः उपगच्छेति तुल्यप्रतिपत्तयो वयं स्यामेति । इत्थमिदं करिष्यामीति सोमेनाभ्युपगते तस्मै आदित्यं चरुं निरवपन् जायाः, तेनैव पापात्स्रामाद्रोगादेनममुञ्चन् ॥

[2] य इत्यादि ॥ गतम् । अमावास्यायामिति शुक्लप्रतिपत्प्रभृति

स्स्यात्तस्मा॑ ए॒तमा॑दि॒त्यं च॒रुं निर्वँ॑पेदादि॒त्याने॒व स्वेन॑ भाग॒धेये॒नोप॑ धावति॒ त ए॒वैनं॑ पा॒पात्स्रामा॑न्मुञ्चन्त्यमावा॒स्या॑यां॒ निर्वँ॑पेद॒मुमे॒वैनं॑मा॒प्याय॑मान॒मन्वा प्या॑ययति॒ नवो॑नवो भवति॒ जाय॑मान॒ इति॑ पुरोनु॒वा॒क्या॑ भव॒त्यायु॑रे॒वास्मि॒न्तयां॑ दधाति॒ यमा॑दि॒त्या अ॒ꣳशुमा॑-

पापय॒क्ष्म–गृ॒ही॒तः॒ । स्यात् । तस्मै॑ । ए॒तम् । आ॒दि॒त्यम् । च॒रुम् । निरिति॑ । व॒पे॒त् । आ॒दि॒त्यान् । ए॒व । स्वेन॑ । भा॒ग॒धेये॒नेति॑ भाग–धेये॑न । उपेति॑ । धा॒व॒ति॒ । ते । ए॒व । ए॒न॒म् । पा॒पात् । स्रामा॑त् । मु॒ञ्च॒न्ति॒ । अ॒मा॒वा॒स्या॑या॒मित्य॑मा–वा॒स्या॑याम् । निरिति॑ । व॒पे॒त् । अ॒मुम् । ए॒व । ए॒न॒म् । आ॒प्याय॑मान॒मित्या॑–प्याय॑मानम् । अनु॑ । एति॑ । प्या॒य॒य॒ति॒ । नवो॑नव॒ इति॒ नवः॑–न॒वः॒ । भ॒व॒ति॒ । जाय॑मानः । इति॑ । पु॒रो॒नु॒वा॒क्येति॑ पुरः–अ॒नु॒वा॒क्या॑ । भ॒व॒ति॒ । आयुः॑ । ए॒व । अ॒स्मि॒न्न् ।

आप्यायते चन्द्रः, तमनु यजमानमाप्याययति ॥

प्या॒य॒न्तीति॑ या॒ज्यैवैन॑मे॒तया॑ प्याययति ॥ २६ ॥

प्र॒जाप॑तिर्दे॒वेभ्यो॒ऽन्नाद्यं॒ व्यादि॑श॒थ्सो॑ऽब्र॒वीद्यदि॒मान्लो॒काँन॒भ्य॑ति॒रिच्या॑तै॒

तया॑ । द॒धा॒ति॒ । यम् । आ॒दि॒त्याः । अ॒ꣳ॒शुम् । आ॒प्या॒य॒न्तीत्या॑—प्या॒यय॑न्ति । इति॑ । या॒ज्या॑ । एति॑ । ए॒व । ए॒न॒म् । ए॒तया॑ । प्या॒य॒य॒ति॒ ॥२६॥

ए॒वोपै॒तम॑स्मि॒न्त्रयो॑दश च ॥ ५ ॥

[1]प्र॒जाप॑ति॒रिति॑ प्र॒जा—प॒ति॒ः । दे॒वेभ्य॑ः । अ॒न्नाद्य॒मित्य॑न्न—अद्य॑म् । व्यादि॑श॒दिति॑ वि—आदि॑शात् । सः । अ॒ब्र॒वी॒त् । यत् । इ॒मान् । लो॒कान् । अ॒भीति॑ । अ॒ति॒रिच्या॑ता॒ इत्य॑ति—रिच्या॑तै । तत् ।

एवैनमिति । एतया आप्याययत्येव ॥

इति द्वितीये तृतीये पञ्चमोनुवाकः.

[1] प्रजापतिर्देवेभ्य इत्यादि ॥ व्यादिशत् पृथक्त्वेन व्यावृत्तमादिशत्, एकैकलोकविशेषावधिकमित्यर्थः । अथ देवानां तथा व्यादिश्य सोब्रवीत्प्रजापतिः ; यदन्नाद्यमिमान् सर्वानपि लोकान्

तन्ममा॑स॒दिति॒ तदि॒मान्लो॒कान॒भ्य-
त्य॑रिच्य॒तेन्द्र॒ꣳ राजा॑न॒मिन्द्र॑मधिरा॒-
जमिन्द्रꣳ॑ स्व॒राजा॑नं॒ ततो॒ वै स
इ॒मान्लो॒काꣳ स्त्रे॒धादु॑ह॒त्तत्त्रि॒धातो॑स्त्रि-

मम॑ । अ॒स॒त् । इति॑ । तत् । इ॒मान् । लो॒कान् । अ॒भि । अतीति॑ । अ॒रि॒च्य॒त॒ । इन्द्र॑म् । राजा॑नम् । इन्द्र॑म् । अ॒धि॒रा॒जमित्य॑धि-रा॒जम् । इन्द्र॑म् । स्व॒राजा॑न॒मिति॑ स्व-राजा॑नम् । तत॑ः । वै । सः । इ॒मान् । लो॒कान् । त्रे॒धा । अ॒दु॒ह॒त् । तत् । त्रि॒धातो॒रिति॑ त्रि-धातो॑ः । त्रि॒धा॒तु॒त्वमिति॑ त्रिधातु-

---

अभ्यतिरिच्यते अतिव्याप्य वर्तते नैकैकलोकावधिकं भवति तत् ममासत् अस्तु । अतिरिच्यतेर्लेटि आडागमः, 'वैतोन्यत्र' इत्यैत्वम् । आस्तेर्लेट्याडागमः । तस्मादिमान् लोकान् अभ्यत्यरिच्यत प्राजापत्यमैश्वर्यम् । किमस्मान् लोकानित्याह—इन्द्रं राजानमित्यादि । तिस्र एतास्त्रिधातोर्देवता लोकत्रयात्मिकाः । ततः खलु त्रिधातुदेवतानां त्रित्वात्प्रजापतिः लोकत्रयव्यापी व्याप्तानिमान् लोकांस्त्रेधादुहत् त्रिप्रकारमदुहत् । उत्तरोत्तरज्यायस्त्वात्त्रिप्रकारलोकत्रयात्मना आत्मीयमैश्वर्यं विभक्तवान् । तदित्यादि । त्रयो धातवो धनान्यस्मिन्निति त्रिधातुः, त्रेधा धातव्यत्वात्पुरोडाशस्य । धातव्या वा पुरोडाशा धातवः, त्रिधा भिन्नाः पुरोडाशा अस्मिन्निति । यद्वा—सर्वाधारलोकत्रयात्मकत्वात् त्रिधातुः ॥

धातु॒त्वं यं का॒मये॑तान्ना॒दस्स्या॒दिति॒ तस्मा॑ ए॒तं त्रि॒धातुं॒ निर्व॑पे॒दिन्द्रा॑य॒ राज्ञे॑ पु॒रो॒डाशं॑ ॥ २७ ॥ एका॑दशकपाल॒मिन्द्रा॑याधि॒राजा॒येन्द्रा॑य स्व॒राज्ञे॒ यं वा इन्द्रो॒ रा॒जा॒यमिन्द्रो॑ऽधि॒रा॒जो॑ऽसावि॒न्द्रस्स्व॒रा॒डि॒माने॒व लो॒कान्त्स्वेन॑ भाग॒धे॒ये॒नोप॑ धावति॒ त ए॒-

त्वम् । [2]यम् । का॒मये॑त । अ॒न्ना॒द इत्य॑न्न–अ॒दः । स्या॒त् । इति॑ । तस्मै॑ । ए॒तम् । त्रि॒धा॒तु॒मिति॑ त्रि–धा॒तुम् । निरिति॑ । व॒पे॒त् । इन्द्रा॑य । राज्ञे॑ । पु॒रो॒डाश॑म् ॥ २७ ॥ एका॑दशकपाल॒मित्येका॑दश–क॒पा॒ल॒म् । इन्द्रा॑य । अ॒धि॒रा॒जायेत्य॑धि–रा॒जाय॑ । इन्द्रा॑य । स्व॒रा॒ज्ञ इति॑ स्व–राज्ञे॑ । अ॒यम् । वै । इन्द्रः॑ । राजा॑ । अ॒यम् । इन्द्रः॑ । अ॒धि॒रा॒ज इत्य॑धि–रा॒जः । अ॒सौ । इन्द्रः॑ । स्व॒राडिति॑ स्व–राट् । इ॒मान् । ए॒व । लो॒कान् । स्वेन॑ । भा॒ग॒धे॒ये॒नेति॑ भा॒ग–धेये॑न । उपेति॑ । धा॒व॒ति॒ । ते । ए॒व । अ॒-

---

[2] यमित्यादि ॥ गतम् । तत्रायं प्रयोगः—चतुरश्चतुरो मुष्टीनेकैकस्यै देवतायै निरुप्य हविष्कृता वाचं विसृजते । समानं कर्माधिवपनात् । अथाध्युप्य गार्हपत्य एकादशोत्तानानि कपालान्युपदधाति । तेष्वेव त्रीन् पुरोडाशानधिश्रयति । प्रथममधि-

वास्मा॒ अन्नं॑ प्रय॑च्छन्त्यन्ना॒द ए॒व भ॑वति॒ यथा॑ व॒थ्सेन॒ प्रत्ता॒ं गां दु॒ह ए॒व॒मे॑वेमान्लो॒कान्प्र॒त्तान्कामं॑म॒न्नाद्यं॑ दुह उ॒त्तानेषु॑ क॒पा॒लेष्वधि॑ श्र॒यत्यया॑तयामत्वाय॒ त्रय॑ः पु॒रोडाशा॑ भवन्ति॒

स्मै॒ । अन्न॑म् । प्रेति॑ । य॒च्छ॒न्ति॒ । अ॒न्ना॒द इत्य॑न्न-अ॒दः । ए॒व । भ॒व॒ति॒ । [3]यथा॑ । व॒त्सेन॑ । प्रत्ता॑म् । गाम् । दु॒हे । ए॒वम् । ए॒व । इ॒मान् । लो॒कान् । प्रत्ता॑न् । काम॑म् । अ॒न्ना॒द्यमित्य॑न्न-अ॒द्य॑म् । दु॒हे॒ । [4]उ॒त्ता॒नेष्वित्यु॑त्-ता॒नेषु॑ । क॒पा॒लेषु॑ । अधीति॑ । श्र॒य॒ति॒ । अया॑तयामत्वा॒येत्यया॑तयाम-त्वा॒य॒ । त्रय॑ः । पु॒रो॒डाशा॑ः । भ॒व॒न्ति॒ । त्रय॑ः । इ॒मे । लो॒काः ।

श्रित्य परितपनान्तं कृत्वा तस्मिन्नुत्तरं ततो ज्यायांसमधिश्रयति । पुनस्तदन्तं कृत्वा तस्मिन्नुत्तरं ततो ज्यायांसमधिश्रयतीति ॥

[3]यथेति ॥ प्रत्तां प्रदातुं क्षीरमारब्धाम् । आदिकर्मणि निष्ठा । यथा वत्ससंसर्गेण बृंहितोधोभारा दुहे दुग्धे । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । एवमेवेमान् लोकान् अनेन त्रिधातुना वत्सस्थानीयेन प्रत्तां कामं स्वाभिमतमन्नाद्यं दुग्धे यजमानः ॥

[4]उत्तानेष्विति ॥ गतम् । यातयामत्वं गतरसत्वम् । त्रय इति । पुरोडाशत्रित्वेन लोकत्रयाप्तिः । उत्तरउत्तर इति । लोकानामुत्तरोत्तरज्यायस्त्वात् पुरोडाशानामप्युत्तरोत्तरज्यायस्त्वं समृद्ध्यै भवति । सदृशयोगात्समृद्धिः ॥

त्रय॑ इ॒मे लो॒का ए॒षां लो॒काना॒-
माप्त्या॒ उत्त॑रउत्तरो॒ ज्याया॑न्भवत्ये॒-
वमि॑व॒ हीमे लो॒कास्स॑मृद्ध्यै॒ सर्वे॑-
षामभिग॒मय॒न्नव॑ द्य॒त्यछ॑म्बट्का॒रं व्य॒-

ए॒षाम् । लो॒काना॑म् । आप्त्यै॑ । उत्त॑रउत्तर॒ इत्युत्त॑-
रः-उ॒त्त॒रः । ज्याया॑न् । भ॒व॒ति॒ । ए॒वम् । इ॒व ।
हि । इ॒मे । लो॒काः । स॒मृ॑द्ध्या॒ इति॒ सं-ऋ॒द्ध्यै॒ ।
[5]सर्वे॑षाम् । अ॒भि॒ग॒म॒य॒न्नित्य॑भि-ग॒मय॑न्न् । अवे॑ति ।
द्य॒ति॒ । अछ॑म्बट्का॒र॒मित्य॑छम्बट्-का॒र॒म् । [6]व्य॒-

---

[5]सर्वेषामिति । सर्वेषां पुरोडाशानां अभिगमयन् पार्श्वे गमनं कुर्वन् अवद्यति । यत्र प्रथमस्यावद्यति तत्पार्श्वे द्वितीयस्यापि, तत्पार्श्वे तृतीयस्य । एतदुक्तं भवति—दक्षिणार्धात्प्रथमां देवतां यजेत्, मध्याद्द्वितीयां, उत्तरार्धात्तृतीयामिति । अछम्बट्कारं अनार्तत्वं, (य) एकस्मिन् भागे त्रयाणामवदाने त्रयमप्यार्तं स्यात् ॥

[6]व्यत्यासमिति । व्यत्यासो विनिमयः । व्यत्यासं व्यत्यस्य । णमुलि प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । प्राच्यां दिशि 'त्वमिन्द्र'* इत्यादयस्तिस्र ऋचः । तत्र प्रथमामनूच्य मध्यमया यजेत् प्रथमे, मध्यमामनूच्य उत्तमया यजेत् द्वितीये, उत्तमामनूच्य प्रथमया यजेत् तृतीये, इति । एवं सर्वा याज्याः पुरोनुवाक्याश्च भवन्ति । तद्यथा—'इन्द्राय राज्ञेनुब्रूहि' इत्युक्ते प्राच्यां दिशि

---

* सं. २–४–१४,

त्यास॒मन्वा॒हानि॑र्दाहाय ॥ २८ ॥
दे॒वा॒सु॒रास्संय॑त्ता आस॒न्तान्दे॒वानसु॑-
रा अजय॒न्ते दे॒वाः प॑राजिग्या॒ना

त्यास॒मिति॑ वि–अ॒त्यास॑म् । अन्विति॑ । आ॒ह॒ ।
अ॒नि॑र्दाहा॒येत्यनि॑ः–दा॒हा॒य॒ ॥ २८ ॥

पु॒रोडा॒शं॒ त्वय॒ष्षड्विꣳशतिश्च ॥ ६ ॥

दे॒वा॒सु॒रा इति॑ देव–अ॒सु॒राः । संय॑त्ता॒ इति॒ सं–य॒त्ता॒ः । आ॒स॒न्न् । तान् । दे॒वान् । असु॑राः । अ॒ज॒य॒न्न् । ते । दे॒वाः । प॒रा॒जि॒ग्ग्या॒ना इति॑ परा–

‘त्वमिन्द्र’* इत्यन्वाह पुरोनुवाक्याम्, ‘इन्द्रो जयाति न परो जयातै’* इति यजति । ‘इन्द्रायाधिराजाय’ इत्युक्ते ‘इन्द्रो जयाति न परो जयातै’ इत्यन्वाह पुरोनुवाक्याम्, ‘अस्ये देव प्ररिरिचे’* इति यजति । ‘इन्द्राय स्वराज्ञेनुब्रूहि’ इत्युक्ते ‘अस्ये देव’* इति पुरोनुवाक्यामन्वाह, प्राच्यां दिशि ‘त्वमिन्द्र’* इति यजति । एवं क्रियमाणमनिर्दाहाय भवति । इतरथा हवींषि निर्दग्धानि विनाशितानि स्युः ॥

इति द्वितीये तृतीये षष्ठोनुवाकः.

---

[1] देवासुरा इत्यादि ॥ पराजिग्यानाः पराजयं प्राप्तवन्तः ।

* सं· २–४–१४.

असु॑राणां॒ वैश्य॒मुपा॑य॒न्तेभ्य॑ इन्द्रि॒यं
वी॒र्यं᳚मपा॑क्राम॒त्तदिन्द्रो᳚चाय॒त्तदन्वपा॑-
क्राम॒त्तद॑व॒रुधं॒ नाश॑क्नो॒त्तद॑स्मादभ्य॒-
र्धो᳚चर॒थ्स प्र॒जाप॑ति॒मुपा॑धाव॒त्तमे॒तया॒

जि॒ग्ग॒यानाः । असु॑राणाम् । वैश्य॑म् । उपेति॑ । आ॒य॒न्न् । तेभ्य॑ः । इ॒न्द्रि॒यम् । वी॒र्य॑म् । अपेति॑ । अ॒क्रा॒म॒त् । तत् । इन्द्र॑ः । अ॒चा॒य॒त् । तत् । अनु॑ । अपेति॑ । अ॒क्रा॒म॒त् । तत् । अ॒व॒रु॒ध॒मित्य॑व-रुध॑म् । न । अ॒श॒क्नो॒त् । तत् । अ॒स्मा॒त् । अ॒भ्य॒र्ध इत्य॑भि-अ॒र्धः । अ॒च॒र॒त् । सः । प्र॒जाप॑ति॒मिति॑ प्र॒जा-प॒ति॒म् । उपेति॑ । अ॒धा॒व॒त् । तम् । ए॒तया॑ ।

लिटः कानच्, ‘सन्लिटोर्जेः’ इति कुत्वम् । वैश्यं विट्त्वं, विशः प्रजाः किङ्करादयः । गुणवचनलक्षणष्ष्यञ् । तेभ्य इति । वैश्यं प्रतिपद्यमानेभ्यः देवेभ्यस्तेषामिन्द्रियं वीर्यं चापाक्रामत् । इन्द्रस्तच्छ्रुत्वा तदनु देवसकाशादपाक्रामत् तदवरुरुत्सया । अथ तदवरोद्धुं नाशक्नोत् । ‘शकिणमुल्कमुलौ’ इति कमुल् । तदस्मादिति । तत् तदा अस्मादिन्द्रियात् वीर्याच्च अभ्यर्धः अर्धमभिगतः न सर्वं, स्ववीर्येणार्धं लब्ध्वाचरदिन्द्रः । अथार्धान्तरं लिप्समानः प्रजापतिमुपाधावत् । स चैनं सर्वपृष्ठेष्ट्याचाया-जयत् । सर्वाणि पृष्ठानि स्तोत्राणि रथन्तरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवता-

सर्व॑पृष्ठयायाजय॒त्तयै॒वास्मि॑न्निन्द्रि॒यं-
वी॒र्य॑मद॒धाद्य इ॑न्द्रि॒यका॑मः ॥ २९ ॥
वी॒र्य॑काम॒स्स्यात्तमे॒तया॒ सर्व॑पृष्ठया
याजयेदे॒ता ए॒व दे॒वता॒स्स्वेन॑ भाग॒धे-
ये॒नोप॑ धावति॒ ता ए॒वास्मि॑न्निन्द्रि॒यं
वी॒र्यँ॑ दधाति॒ यदिन्द्रा॑य॒ राथ॑न्तराय

सर्व॑पृष्ठ॒येति॒ सर्व॑–पृ॒ष्ठ॒या॒ । अ॒या॒ज॒य॒त् । तया॑ । ए॒व । अ॒स्मि॒न्न् । इ॒न्द्रि॒यम् । वी॒र्य॑म् । अ॒द॒धा॒त् । [2]यः । इ॒न्द्रि॒यका॑म॒ इती॑न्द्रि॒य–का॒मः॒ ॥ २९ ॥ वी॒र्य॑काम॒ इति॑ वी॒र्य॑–का॒मः॒ । स्यात् । तम् । ए॒तया॑ । सर्व॑पृष्ठ॒येति॒ सर्व॑–पृ॒ष्ठ॒या॒ । या॒ज॒ये॒त् । ए॒ताः । ए॒व । दे॒वताः॑ । स्वेन॑ । भा॒ग॒धे॒ये॒नेति॑ भा॒ग॒–धे॒ये॑न । उपेति॑ । धा॒व॒ति॒ । ताः । ए॒व । अ॒स्मि॒न्न् । इ॒न्द्रि॒यम् । वी॒र्य॑म् । द॒धा॒ति॒ । यत् । इ॒न्द्रा॑य । रा॒थ॑न्तरा॒येति॒ राथ॑म्–त॒रा॒य॒ । नि॒र्वप॒तीति॑

ख्यानि यस्यामिन्द्रविशेषणत्वेन सन्ति सा तथोक्ता । तयेत्यादि । गतम् ॥

[2]एता इति ॥ राथन्तरादीन्द्रविशेषान् । यदित्यादि । रथन्तरस्य पृष्ठसाम्नस्सम्बन्धी राथन्तरः । उत्सादित्वादञ् । एवं बार्हतायेत्यत्रापि । वैरूपादयोणन्ताः ॥

नि॒र्वप॑ति॒ यदे॒वाग्नेस्तेज॒स्तदे॒वाव॑ रुन्धे॒ यदिन्द्रा॑य॒ बार्ह॑ताय॒ यदे॒वेन्द्र॑स्य॒ तेज॒स्तदे॒वाव॑ रुन्धे॒ यदिन्द्रा॑य वैरू॒पाय॒ यदे॒व स॑वि॒तुस्तेज॒स्तत् ॥३०॥ ए॒वाव॑ रुन्धे॒ यदिन्द्रा॑य वैरा॒जाय॒ यदे॒व धा॒तुस्तेज॒ स्तदे॒वाव॑ रुन्धे॒ यदिन्द्रा॑य शाक्व॒राय॒ यदे॒व म॒रुतां॒ तेज॒स्तदे॒वाव॑ रुन्धे॒ यदिन्द्रा॑य रैव॒ताय॒

निः—वप॑ति । [3]यत् । ए॒व । अ॒ग्नेः । तेजः॑ । तत् । ए॒व । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । यत् । इन्द्रा॑य । बार्ह॑ताय । यत् । ए॒व । इन्द्र॑स्य । तेजः॑ । तत् । ए॒व । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । यत् । इन्द्रा॑य । वै॒रू॒पाय॑ । यत् । ए॒व । स॒वि॒तुः । तेजः॑ । तत् ॥ ३० ॥ ए॒व । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । यत् । इन्द्रा॑य । वै॒रा॒जाय॑ । यत् । ए॒व । धा॒तुः । तेजः॑ । तत् । ए॒व । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । यत् । इन्द्रा॑य । शा॒क्व॒राय॑ । यत् । ए॒व । म॒रुता॑म् । तेजः॑ । तत् । ए॒व । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । यत् । इन्द्रा॑य । रै॒व॒ताय॑ । यत् । ए॒व । बृह॒स्पतेः॑ । तेजः॑ । तत् ।

---

[3]यदेवाग्नेरित्यादि ॥ रथन्तरस्याग्निभक्तत्वात् । यथा ‘तमग्नि-

यदे॒व बृह॒स्पते॒स्तेज॒स्तदे॒वाव॑ रुन्ध
ए॒ताव॑न्ति॒ वै तेजा॑ꣳसि॒ तान्ये॒वाव॑
रुन्ध उत्ता॒ने॑षु॒ क॒पाले॒ष्वधि॑ श्रय॒-
त्यया॑तयामत्वाय॒ द्वाद॑शकपालः पु-
रो॒डाशः॑ ॥ ३१ ॥ भ॒व॒ति॒ वै॒श्व॒दे॒व॒-
त्वाय॑ सम॒न्तं प॒र्यव॑ द्यति सम॒न्त-

ए॒व । अवे॑ति॑ । रु॒न्धे॒ । ए॒ताव॑न्ति । वै । तेजा॑ꣳसि । तानि॑ । ए॒व । अवे॑ति॑ । रु॒न्धे॒ । [4]उ॒त्ता॒नेष्वित्यु॑त्–ता॒नेषु॑ । क॒पाले॑षु । अधीति॑ । श्र॒य॒ति॒ । अया॑त-यामत्वा॒येत्यया॑तयाम–त्वा॒य॒ । [5]द्वाद॑शकपाल॒ इति॒ द्वाद॑श–क॒पा॒ल॒ः । पु॒रो॒डाशः॑ ॥ ३१ ॥ भ॒व॒ति॒ । वै॒श्व॒दे॒व॒त्वायेति॑ वैश्वदेव–त्वाय॑ । [6]स॒म॒न्तमिति॑ सं–अ॒न्तम् । प॒र्यव॑द्य॒तीति॑ परि–अव॑द्यति । स॒म॒न्त-

---

दैवतान्वसृज्यत गायत्री छन्दो रथन्तरं साम'* इति। एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥

[4]उत्तानेष्वित्यादि ॥ व्याख्यातम् । तत्रायं प्रयोगः—इन्द्राय राथन्तराय चतुरो मुष्टीन् व्रीहीणां निरुप्य पुनरपि बार्हताद्यै एकैकस्यै देवतायै चतुरश्चतुरो मुष्टीन्निरुप्य हविष्कृता वाचं विसृज्य गार्हपत्ये द्वादशोत्तानानि कपालान्युपधायाधिश्रयतीति ॥

[5]द्वादशकपाल इति ॥ एकः पुरोडाशो द्वादशकपालः कार्यः वैश्वदेवत्वाय, द्वादशकपालस्य विश्वेदेवसम्बन्धित्वात् ॥

[6]समन्तामिति ॥ पूर्वार्धादारभ्य प्रदक्षिणमुत्तरापवर्गं परितोवद्यति ॥

*सं. ७-१-१.

मे॒वेन्द्रि॒यं वी॒र्यं᳚ यज॑माने दधाति व्य॒त्यास॒मन्वा॒हानि॑र्दाहा॒याश्व॑ ऋष॒भो-

मिति॑ सं-अ॒न्तम् । ए॒व । इ॒न्द्रि॒यम् । वी॒र्य᳚म् । यज॑माने । द॒धा॒ति॒ । [7]व्य॒त्यास॒मिति॑ वि-अ॒त्यास॑म् । अन्विति॑ । आ॒ह॒ । अनि॑र्दाहा॒येत्यनि॑ः-दा॒हा॒य॒ । [8]अश्व॑ः । ऋ॒ष॒भः । वृ॒ष्णिः । ब॒स्तः । सा ।

---

[7]व्यत्यासमिति ॥ 'त्वामिद्धि हवामहे'* इति षडृचो व्यत्यस्यान्वाह । तद्यथा—'इन्द्राय राथन्तरायानुब्रूहि' इत्युक्ते 'अभि त्वा शूर नोनुमः' इत्यनूच्य 'त्वामिद्धि हवामहे'* इति यजति । 'इन्द्राय बार्हतायानुब्रूहि' इत्युक्ते 'त्वामिद्धि हवामहे'* इति यजति । 'इन्द्राय बार्हतायानुब्रूहि' इत्युक्ते 'त्वामिद्धि हवामहे'* इत्यनूच्य 'यद्याव इन्द्रते'* इति यजति । 'इन्द्राय वैरूपायानुब्रूहि' इत्युक्ते 'यद्याव इन्द्र'* इत्यनूच्य 'पिबा सोममिन्द्र'* इति यजति । 'इन्द्राय वैराजायानुब्रूहि' इत्युक्ते 'पिबा सोममिन्द्र'* इत्यनूच्य 'कदा चन स्तरीरसि'* इति यजति । 'इन्द्राय शाकरायानुब्रूहि'* इत्युक्ते 'कदा चनस्तरीरसि'* इत्यनूच्य 'रेवतीर्नस्सधमादः'* इति यजति । 'इन्द्राय रैवतायानुब्रूहि' इत्युक्ते 'रेवतीर्नस्सधमादः'* इत्यनूच्य 'अभि त्वा शूर नोनुमः'* इति यजति ॥

[8]अश्व इत्यादि ॥ अन्वाहार्यमासाद्य अश्वादीन् दक्षिणां

---

*सं. २-४-१४.

वृष्णिर्बस्तस्सा दक्षिणा वृषत्वायै त-
यैव यजेताभिशस्यमान एताश्चेद्वा
अस्य देवता अन्नमदन्त्यदन्त्युवेवास्य
मनुष्याः ॥ ३२ ॥

दक्षिणा । वृषत्वायेति वृष—त्वाय । [9]एतया । एव । यजेत । अभिशस्यमान इत्यभि—शस्यमानः । एताः । च । इत् । वै । अस्य । देवताः । अन्नम् । अदन्ति । अदन्ति । उ । एव । अस्य । मनुष्याः ॥ ३२ ॥

इन्द्रियकामस्सवितुस्तेजस्तत्पुरोडाशो-
ष्टात्रिꣳशच्च ॥ ७ ॥

दद्यात् । वृषत्वायेति । वृषत्वं सेक्तृत्वं वीर्यवत्त्वम् । एषां दानं वृषत्वाय भवति यजमानस्य; सेक्तृत्वादेषाम् ॥

[9]अभिशस्यमान इति ॥ परिवदनारोपणं दूषणमभिशंसः । एताश्चेदिति । एता देवता अस्यान्नमदन्ति चेत् अदन्त्येवास्यान्नं मनुष्याः; अभिशस्तत्वान्मुक्तो भोज्यान्न एव भवतीति यावत् । 'उकारोपृक्तः प्रकृत्या वकारोन्तरेः'* इति संहितायां वकार आगमः, 'तन्वादीनां बहुलम्' इति संहितायामुवङ्† ॥

इति द्वितीये तृतीये सप्तमोनुवाकः.

---

*तै. प्रा. ९–१६.

†ख—मुत्वञ्च[मुवङ्]

रज॑नो॒ वै कौणे॒यः क्र॑तु॒जित॒ं जान॑किं चक्षु॒र्वन्य॑मया॒त्तस्मा॑ ए॒तामिष्टिं॒ निर॑वपद॒ग्नये॒ भ्राज॑स्वते पु॒रोडाश॑म॒ष्टाक॑पालꣳ सौ॒र्य॑ं च॒रुम॒ग्नये॒ भ्राज॑स्वते पु॒रोडाश॑म॒ष्टाक॑पाल॒ं तयै॒-

[1]रज॑नः । वै । कौ॒णे॒यः । क्र॒तु॒जित॒मिति॑ क्रतु—जित॑म् । जान॑किम् । च॒क्षु॒र्वन्य॒मिति॑ चक्षुः—वन्य॑म् । अ॒या॒त् । तस्मै॑ । ए॒ताम् । इष्टि॑म् । निरिति॑ । अ॒व॒प॒त् । अ॒ग्नये॑ । भ्राज॑स्वते । पु॒रोडाश॑म् । अ॒ष्टाक॑पाल॒मित्य॒ष्टा—क॒पा॒ल॒म् । सौ॒र्य॑म् । च॒रुम् । अ॒ग्नये॑ । भ्राज॑स्वते । पु॒रोढाश॑म् । अ॒ष्टाक॑पाल॒मित्य॒ष्टा—क॒पा॒ल॒म् । तया॑ । ए॒व । अ॒स्मि॒न्न् ।

---

[1] रजनो वा इत्यादि ॥ रजनो नाम कुणेरपत्यम् । ‘इतश्चानिञः’ इति ढक् । क्रतुजितं नाम जनकस्यापत्यं अयात्प्रापद्यत । कीदृशम्? चक्षुर्वन्यं चक्षुषो वनितारं संविभक्तारं चक्षुषः प्रदातारम् । छान्दसः कर्तरि कृत्यः । यद्वा—कूणिताक्षः कूणिर्विपन्नाक्षः; तस्यापत्यं कौणेयः । पितुरक्षिव्यापत्तिकथनं पुत्रस्य व्यापन्नाक्षित्वं द्योतयितुम् । पित्रा सरूपो हि सन् पुत्रो भवतीति । जानकिमयात् चक्षुषो लाभाय, चक्षुषो वननं संभजनं चक्षुर्वन्यं, तत् जानकिमयात् । याञ्चाकर्मा वा यातिः;

वा॒स्मि॒ꣳश्चक्षु॑रदधा॒द्यश्चक्षु॑ष्काम॒स्स्या-
त्तस्मा॑ ए॒तामिष्टिं॒ निर्व॑पेद॒ग्नये॒ भ्राजं॑-
स्वते पु॒रोडाशं॑म॒ष्टाक॑पालꣳ सौ॒र्यं च॒रु
म॒ग्नये॒ भ्राजं॑स्वते पु॒रोडाशं॑म॒ष्टाक॑पा-
लम॒ग्नेर्वै चक्षु॑षा मनु॒ष्या॑ वि॥३३॥प॒श्य॒-
न्ति॒ सूर्य॑स्य दे॒वा अ॒ग्निं चै॒व सूर्यं॑ च॒ स्वे

चक्षु॑ः । अ॒द॒धा॒त् । [2]यः । चक्षु॑ष्काम॒ इति॒ चक्षु॑ः-का॒म॒ः । स्यात् । तस्मै॑ । ए॒ताम् । इष्टि॑म् । निरिति॑ । व॒पे॒त् । अ॒ग्नये॑ । भ्राजं॑स्वते । पु॒रोडाश॑म् । अ॒ष्टाक॑पाल॒मित्य॒ष्टा-क॒पा॒ल॒म् । सौ॒र्य॑म् । च॒रुम् । अ॒ग्नये॑ । भ्राजं॑स्वते । पु॒रोडाश॑म् । अ॒ष्टाक॑पाल॒मित्य॒ष्टा-क॒पा॒ल॒म् । अ॒ग्नेः । वै । चक्षु॑षा । म॒नु॒ष्या॑ः । वीति॑ ॥ ३३ ॥ प॒श्य॒न्ति॒ । सूर्य॑स्य । दे॒वाः । अ॒ग्निम् । च॒ । ए॒व । सूर्य॑म् । च॒ । स्वेन॑ ।

चक्षुर्लाभं तमयाचतेति । चक्षुरेव वा वननीयं चक्षुर्वन्यं; तत् तमयाचतेति । भ्राजस्वान् दीप्तिमान् । उभयतः आग्नेयावष्टाकपालौ पुरोडाशौ, मध्ये सौर्यश्चरुः ॥

[2] अग्नेर्वै चक्षुषेति ॥ अग्नेर्हेतोर्यच्चक्षुः प्रवर्तते तेनेत्यर्थः ।

न॑ भाग॒धेये॒नोप॑ धावति॒ ता॒वे॒वास्मि॒-
श्चक्षु॑र्धत्त॒श्चक्षु॑ष्माने॒व भ॑वति॒ यदा॑ग्ने॒यौ
भव॑त॒श्चक्षु॑षी ए॒वास्मि॒न्तत्प्रति॑ दधाति॒
यथ्सौ॒र्यो॑ नासि॑का॒ं तेना॒भित॑स्सौ॒र्य-
मा॑ग्ने॒यौ भ॑वत॒स्तस्मा॑द॒भितो॒ नासि॑-
का॒ं चक्षु॑षी॒ तस्मा॒न्नासि॑कया॒ चक्षु॑षी॒

भा॒ग॒धेये॒नेति॑ भाग–धेये॑न । उपेति॑ । धा॒व॒ति॒ । तौ ।
ए॒व । अ॒स्मि॒न्न् । चक्षु॑ः । ध॒त्तः । चक्षु॑ष्मान् । ए॒व ।
भ॒व॒ति॒ । [3]यत् । आ॒ग्ने॒यौ । भव॑तः । चक्षु॑षी॒ इति॑ ।
ए॒व । अ॒स्मि॒न्न् । तत् । प्रतीति॑ । द॒धा॒ति॒ । यत् ।
सौ॒र्यः । नासि॑काम् । तेन॑ । अ॒भित॑ः । सौ॒र्यम् ।
आ॒ग्ने॒यौ । भ॒व॒तः । तस्मा॑त् । अ॒भित॑ः । नासि॑काम् । चक्षु॑षी॒ इति॑ । तस्मा॑त् । नासि॑कया । च-

---

विभक्तिव्यत्यये वा अग्निना चक्षुषेति । एवं—सूर्यस्येति ॥

[3]यदाग्नेयाविति ॥ यस्मादभितः आग्नेयौ पुरोडाशौ भवतः, तस्मादाग्नेये चक्षुषी अस्मिन् यजमाने विपन्नचक्षुषि प्रतिदधाति पुनः स्थापयति । यत्सौर्यो मध्ये भवति नासिकां तेनास्मिन् प्रतिदधात्येव; नासिकया विधृते हि चक्षुषी पश्यतः । अभितस्सौर्यमिति । अभितः उभयतः आदावन्ते च सौर्यस्य । ‘अभितः

विधृ॑ते समा॒नी या॑ज्यानुवा॒क्ये॑ भव-
तस्समा॒न॒ꣳ हि चक्षु॒स्समृ॑द्ध्या॒ उदु॒
त्यं ज॒तवे॑दस॒ꣳ स॒प्त त्वा॑ ह॒रितो॒ रथे॑

क्षु॑षी॒ इति॑ । विधृ॑ते॒ इति॒ वि–धृ॒ते॒ । [4]स॒मा॒नी इति॑ । या॒ज्या॒नु॒वा॒क्ये॑ इति॑ याज्या–अ॒नु॒वा॒क्ये॑ । भ॒वतः॒ । स॒मा॒नम् । हि । चक्षुः॑ । समृ॑द्ध्या॒ इति॒ सं–ऋ॒द्ध्यै । [5]उदिति॑ । उ॒ । त्यम् । जा॒तवे॑दस॒मिति॑ जा॒त–वे॒द॒स॒म् । स॒प्त । त्वा॒ । ह॒रितः॑ । रथे॑ । चि॒त्रम् ।

परितः ' इति द्वितीया । यस्मादेवं तस्मान्नासिकामभितश्चक्षुषी तस्मादेव चक्षुषी नासिकया विधृते ॥

[4]समानी इति । ' समानं हि चक्षुः ' इति वचनात् चक्षुस्थानीययोराग्नेययोः समानी समान्यौ समानरूपे याज्यानुवाक्ये भवतः; ' उदग्नेशुचयस्तव '* ' विज्योतिषा '† इति । सौर्यस्य तु ' उदु त्यं जातवेदसम् '‡ ' चित्रं देवानाम् '‡ इति । ' केवलमामक ' इति समानशब्दात् ङीष्, ' वा च्छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥

[5]उदु त्यमित्यादि ॥ चतुर्धाकरणकाले सौर्यात्त्रीन्पिण्डानुद्धृत्य ' उदु त्यम् ' इत्यादिभिर्मन्त्रैः यजमानाय प्रयच्छति । स च प्राश्नातीति गम्यते । मन्त्रत्रयस्य सौर्यत्वात् सौर्यादेवोद्धृत्य प्रय-

---

*सं. १-३-१४.^{28} †सं. १-२-१४.^{17}

‡सं. १-४-४३.$^{1-2}$

चित्रं देवानामुदगादनीकमिति पिण्डान्प्र यच्छति चक्षुरेवास्मै प्रयच्छति यदेव तस्य तत् ॥ ३४ ॥
ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहꣳ सजातेषु भूयासं

देवानाम् । उदिति । अगात् । अनीकम् । इति । पिण्डान् । प्रेति । यच्छति । चक्षुः । एव । अस्मै । प्रेति । यच्छति । यत् । एव । तस्य । तत् ॥३४॥

विर्ह्यष्टाविꣳशतिश्च ॥ ८ ॥

[1]ध्रुवः । असि । ध्रुवः । अहम् । सजातेष्विति स-जातेषु । भूयासम् । धीरः । चेत्ता । वसुवि-

---

च्छतीति । ननु चक्षुष्कामस्य किं पिण्डैरित्याह—चक्षुरेवास्मै सनासिकमिदानीं दीयते, न पिण्डत्रयमात्रम् । किं यत्किञ्चित् चक्षुर्देहाननुगुणमेव दीयते? नेत्याह—यदेव तस्य चक्षुः तदेव दीयते, न यत्किञ्चित् ॥

इति द्वितीये तृतीयेष्टमोनुवाकः.

[1]अथ साङ्ग्रहिणी मिष्टिं विधास्यति । तस्यां परिधिपरिधानमन्त्राः एते—ध्रुवोसीत्याद्याः । याजमानेषु* व्याख्यातप्रायाः ।

---

*सं. १-५-२.$^{1-3}$

धीर॒श्चेत्ता॑ वसु॒विद्ध्रु॒वो॑सि ध्रु॒वो॑हꣳ
सं॑जा॒तेषु॑ भूयासमु॒ग्रश्चेत्ता॑ वसु॒वि-
द्ध्रु॒वो॑सि ध्रु॒वो॑हꣳ सं॑जा॒तेषु॑ भूयास
म॑भि॒भूश्चेत्ता॑ वसु॒विदा मंनम॒स्याम॑-

दिति॑ वसु॒-वित् । [2]ध्रु॒वः । अ॒सि॒ । ध्रु॒वः । अ॒हम् । स॒जा॒तेष्विति॑ स-जा॒तेषु॑ । भू॒या॒स॒म् । उ॒ग्रः । चेत्ता॑ । व॒सु॒विदिति॑ वसु॒-वित् । [3]ध्रु॒वः । अ॒सि॒ । ध्रु॒वः । अ॒हम् । स॒जा॒तेष्विति॑ स-जा॒तेषु॑ । भू॒या॒स॒म् । अ॒भि॒भूरित्य॑भि-भूः । चेत्ता॑ । व॒सु॒विदिति॑ वसु॒-वित् । [4-5]आम॑न॒मित्या-म॒न॒म् । अ॒सि॒ । आ-

---

ध्रुवो नित्योसि; अहमपि सजातेषु ध्रुवो भूयासम् । धीरो धारयिता चेत्ता ज्ञाता वसुवित् धनानां वा लब्धा च भूयासम् ॥

[2]अथ द्वितीयः—ध्रुवोसीत्यादि ॥ गतम्* । उग्र उद्गूर्णः† चेत्ता च वसुविच्च भूयासम् ॥

[3]अथ तृतीयः—ध्रुवोसीत्यादि ॥ गतम्* अभिभूः अभिभविता शत्रूणां छेत्ता वसुविच्च भूयासमिति ॥

[4]अथ तस्यामेव पुरस्तात् स्विष्टकृत उपहोमाः—आमनमसीत्याद्याः ॥ एताश्च तिस्रः पञ्चपदाः पङ्क्तयः । 'आमनमस्यामनस्य देवा ये सजातास्समनसः' इति प्रथमा । 'ये कुमाराः'

---

*स. १–६–२.[1] †क–इन्द्रानू.

नस्य देवा॒ ये सं॑जा॒ताः कु॑मा॒रास्स-
म॑नस॒स्तान॒हं का॑मये हृ॒दा ते मां॑

म॑न॒स्येत्या—म॒न॒स्य॒ । दे॒वाः । ये । स॒जा॒ता इति॑ स—जा॒ताः । कु॒मा॒राः । सम॑नस॒ इति॒ स—म॒न॒सः॒ । तान् । अ॒हम् । का॒म॒ये॒ । हृ॒दा । ते । माम् । का॒-

---

इति द्वितीया । 'यास्स्त्रियः' इति तृतीया । तत्र 'आमनमासि' इत्यादिकं सर्वं द्वितीयेपि मन्त्रे विनियुज्यते । तृतीये तु मन्त्रलिङ्गाद्भेदात् सर्वं पुनराम्नायते । एते उपहोमाः सांग्रहिण्या एवाङ्गभूताः । आमनमिति च आमननकारणं* सांग्रहिण्याख्यं कर्मोच्यते, हूयमानं वाज्यम् । अत्र सामर्थ्यात् समस्तमासे आकार आगतः । संगृहीतं मनोस्मिन्निति आमनं । छान्दसोन्त्यलोपः । यद्वा—आभिमुख्येन मननं करोतीत्यामनम् । पचाद्यच्, छान्दसं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पचाद्यजन्तेन वा प्रादिसमासः । ईदृशस्यास्य संबन्धिनो हे देवाः यूयमपीदं श्रोतुमर्हन्ति यदामनं ब्रूमहे इति देवेभ्य आवेद्य पुनरप्यामनमाह—ये सजाता मया समानजन्मानः । कुमाराणां स्त्रीणां च वक्ष्यमाणत्वात् महान्तः पुंस इति गम्यते । ब्राह्मणं च भविष्यति—'एतावन्तो वै सजाता ये महान्तो ये क्षुल्लका यास्स्त्रियः'† इति । तत्र गोबलीवर्दन्यायेन प्रथमे महतां ग्रहणम् । समनसः समानमनसः संगतमनसो वा ये सजाता महान्तो मम समनसः तानहं कामये हृदा हृदयेन; समनस एव सदा कामये । तेपि मां तादृशमेव कामयन्ताम् हृदा हृदयेन । अवधानार्थं हृदयग्रहणम् ।

---

*क—ख—आमनकरं.

†सं. २-३-९.१

का॑मयन्ताꣳ हृ॒दा तान्म॒ आम॑नसः कृधि॒ स्वाहा म॑नमसि ॥३५॥ आम॑नस्य देवा॒यास्स्त्रिय॒स्सम॑नस॒स्ता अ॒हं का॑मये हृ॒दा ता मां का॑मयन्ताꣳ हृ॒दा ता म॒ आम॑नसः कृधि॒ स्वाहा॑ वैश्वदे॒वीꣳ साङ्ग्र॒ह॒णीं निर्व॑पे॒

म॒य॒न्ता॒म् । हृ॒दा । तान् । मे॒ । आम॑नस॒ इत्या–म॒न॒सः॒ । कृ॒धि॒ । स्वाहा॑ । [6]आम॑न॒मित्या–म॒न॒म् । अ॒सि॒ ॥ ३५ ॥ आम॑न॒स्येत्या–म॒न॒स्य॒ । दे॒वाः॒ । याः । स्त्रियः॑ । सम॑नस॒ इति॒ स–म॒न॒सः॒ । ताः । अ॒हम् । का॒म॒ये॒ । हृ॒दा । ताः । माम् । का॒म॒य॒न्ता॒म् । हृ॒दा । ताः । मे॒ । आम॑नस॒ इत्या–म॒न॒सः॒ । कृ॒धि॒ । स्वाहा॑ । [7]वै॒श्व॒दे॒वीमिति॑ वैश्व–दे॒वीम् । सा॒ङ्ग्र॒ह॒णीमिति॑ सां–ग्र॒ह॒णीम् । निरिति॑ । व॒पे॒त् ।

त्वमपि तानामनसः आगतमनसः संगृहीतमनसः कृधि कुरु । शपो लुकि ‘श्रुशृणुपॄकृवृभ्यः’ इति धिभावः । स्वाहुतमिदं करोमीति ॥

[5]अथ द्वितीयः—आमनमित्यादि ॥ बाल्ययौवनयोर्मध्ये वर्तमानाः कुमाराः । समानमन्यत् स्वाहान्तम् ॥

[6]अथ तृतीयः—आमनमित्यादि ॥ सर्वं समानम् ; स्त्रीलिङ्गन्तु विशेषः ॥

[7]इदानीमिष्टिं विदधाति—वैश्वदेवीमित्यादि ॥ मनसस्संग्रहणस्य हेतुत्वेन संबन्धिनी सांग्रहणी इष्टिः । चरुरत्रश्रप्यते ॥

ग्रा॒म॑कामो वैश्वदे॒वा वै स॑जा॒ता
विश्वा॑ने॒व दे॒वान्थ्स्वेन॑ भाग॒धेये॒नोप॑
धाव॑ति॒ त ए॒वास्मै॑ सजा॒तान्प्र य॑च्छ-
न्ति ग्रा॒म्ये॑व भ॑वति साङ्ग्र॒ह॒णी भ॑वति
मनो॒ग्रह॑णं॒ वै स॒ङ्ग्रह॑णं॒ मन॑ ए॒व स॑-
जा॒ताना॑म् ॥ ३६ ॥ गृ॒ह्णा॒ति॒ ध्रु॒वो॑-
सि ध्रु॒वो॑हꣳ स॑जा॒तेषु॑ भूया॒स॒मिति॑

ग्राम॑काम॒ इति॑ ग्राम॑—का॒म॒ः । वै॒श्व॒दे॒वा इति॑ वैश्व—दे॒वाः । वै । स॒जा॒ता इति॑ स—जा॒ताः । विश्वान् । ए॒व । दे॒वान् । स्वेन॑ । भा॒ग॒धे॒ये॒नेति॑ भाग—धेये॑न । उपेति॑ । धा॒व॒ति॒ । ते । ए॒व । अ॒स्मै॒ । स॒जा॒तानिति॑ स—जा॒तान् । प्रेति॑ । य॒च्छ॒न्ति॒ । ग्रा॒मी । ए॒व । भ॒व॒ति॒ । सा॒ह॒ङ्ग्र॒णीति॑ सां—ग्र॒ह॒णी । भ॒व॒ति॒ । म॒नो॒ग्र॒ह॑ण॒मिति॑ मनः—ग्र॒ह॑णम् । वै । स॒ङ्ग्र॒ह॑ण॒मिति॑ सं—ग्र॒ह॑णम् । मन॑ः । ए॒व । स॒जा॒ता॒ना॒मिति॑ स—जा॒ताना॑म् ॥ ३६ ॥ गृ॒ह्णा॒ति॒ । [8]ध्रु॒वः । अ॒सि॒ । ध्रु॒वः । अ॒हम् । स॒जा॒तेष्विति॑ स—जा॒तेषु॑ । भू॒या॒स॒म् । इति॑ । प॒रि॒धीनिति॑ परि—धीन् । प-

---

[8] ध्रुवोसीत्यादिना आम्नातानां मन्त्राणां विनियोगं दर्शयति—आशिषमिति ॥ ध्रुवो भूयासमित्यादिकाम् । अथो अपिच सजातेषु

परि॒धीन्परि॑ दधात्या॒शिष॑मे॒वैतामा
शा॒स्तेथो॑ ए॒तदे॒व सर्व॑ꣳ सजा॒तेष्वधि॑
भवति॒ यस्यै॒वं वि॒दुष॑ ए॒ते प॑रि॒धय॑ः
परि॒धीयन्त॒ आम॑नम॒स्याम॑नस्य दे-
वा॒ इति॑ ति॒स्र आहु॑तीर्जु॒होत्ये॒ताव॑-
न्तो॒ वै सं॑जा॒ता ये म॒हान्तो॒ ये क्षु॑-

रीति॑ । द॒धा॒ति॒ । आ॒शिष॒मित्या॑–शिष॑म् । ए॒व । ए॒ताम् । एति॑ । शा॒स्ते॒ । अथो॒ इति॑ । ए॒तत् । ए॒व । सर्व॑म् । स॒जा॒तेष्विति॑ स–जा॒तेषु॑ । अधीति॑ । भ॒व॒ति॒ । यस्य॑ । ए॒वम् । वि॒दुष॑ः । ए॒ते । प॒रि॒धय॒ इति॑ परि–धय॑ः । प॒रि॒धी॒यन्त॒ इति॑ परि–धी॒यन्ते॑ । आम॑न॒मित्या–म॒न॒म् । अ॒सि॒ । आम॑न॒स्येत्या–म॒न॒स्य॒ । दे॒वा॒ः । इति॑ । ति॒स्रः । आहु॑ती॒रित्या–हु॒ती॒ः । जु॒हो॒ति॒ । ए॒ताव॑न्तः । वै । स॒जा॒ता इति॑ स–जा॒ताः । ये । म॒हान्त॑ः । ये । क्षु॒ल्ल॒काः । याः ।

मध्ये एतत्सर्वं भवति यद्ध्रुवत्वं धीरत्वं वसुवित्त्वमित्यादि । एतत्सर्वं यथा श्रूयते तथा भवति एतत्सर्वं प्राप्नोति । भू प्राप्तौ । न ग्रामप्राप्तिमात्रमेवेति भावः । यस्यैवंविदुष एतैर्मन्त्रैरेते परिधयः परिधीयन्ते ॥

[११]‘आमनम्’ इत्यादि स्विष्टकृतः पुरस्तात् तिस्रस्स्रुवाहुतीरुप-

ल्ल॒का यास्स्त्रिय॒स्ताने॒वाव॑ रुन्धे॒ त
ए॑न॒मव॑रुद्ध॒ उप॑ तिष्ठन्ते ॥ ३७ ॥
यन्नव॒मैत्तन्नव॑नीतमभव॒द्यदस॑र्प॒त्तथ्स॒

स्त्रिय॑ः । तान् । ए॒व । अवे॑ति । रु॒न्धे॒ । ते । ए॒न॒म् ।
अव॑रुद्ध॒ इत्यव॑-रु॒द्धः॒ । उपे॑ति । ति॒ष्ठ॒न्ते॒ ॥ ३७ ॥

स्वाहाम॑नमसि सजा॒तानाꣳ रुन्धे॒ पञ्च॑ च ॥ १ ॥

[1]यत् । नव॑म् । ऐत् । तत् । नव॑नीत॒मिति॒ नव॑-नी॒तम् । अ॒भ॒व॒त् । यत् । अस॑र्पत् । तत् । स॒र्पिः ।

जुहोति । क्षुल्लकाः क्षुद्राः कुमाराः । क्षुधा लान्तीति क्षुल्लकाः । कान्तात्कुत्सायां प्रतिषेधः [....यां प्रागिवीयः] कः ॥

तृतीये नवमोनुवाकः.

[1]अथ 'अग्निं वा एतस्य'* इत्यादिपञ्चहविरिष्टिर्वक्ष्यते । तस्याज्यावेक्षण अनुवर्तयति—यन्नवमैदित्यादि ॥ यत् यस्मात् नवमैत् नवमेव लब्धिं† गच्छति उद्धृतमभवत् तस्मान्नवनीतमभवत्, नवनीतं गतम् । उद्धृतमिति । नवनीतम् । दासीभारादिर्द्रष्टव्यः । यद्वा—नवं नीतमस्येति बहुव्रीहिः । यस्मादसर्पत् विसृतमभवत् तस्मात्सर्पणाद्विसर्पणात् सर्पिरभवत् । यस्मादुपरि तदाध्रियत

---

*सं-२-३-११.[1]

†तं-मेवोपलब्धि.

पि॑रं॑भव॒द्यदध्रि॑यत॒ तद्घृ॒तम॑भवद॒श्विनोः॑
प्रा॒णो॑सि॒ तस्य॑ ते द॒त्तां॑ ययोः॑ प्रा॒णो
सि॒ स्वाहेन्द्र॑स्य प्रा॒णो॑सि॒ तस्य॑ ते
ददा॒तु यस्य॑ प्रा॒णोसि॒ स्वाहा॑ मि॒त्रा

अ॒भ॒व॒त् । यत् । अध्रि॑यत । तत् । घृ॒तम् । अ॒भ॒व॒त् । [2]अ॒श्विनोः॑ । प्रा॒ण इति॑ प्र—अ॒नः । अ॒सि॒ । तस्य॑ । ते॒ । द॒त्ताम् । ययोः॑ । प्रा॒ण इति॑ प्र—अ॒नः । असि॑ । स्वाहा॑ । [3]इन्द्र॑स्य । प्रा॒ण इति॑ प्र—अ॒नः । अ॒सि॒ । तस्य॑ । ते॒ । द॒दा॒तु॒ । यस्य॑ । प्रा॒ण इति॑ प्र—अ॒नः । असि॑ । स्वाहा॑ । [4]मि॒त्रावरु॑णयो॒रिति॑

तस्मादपि सृप्तं संहतमभवत्, तस्माद्घृतमभवत् । धृङ् अवस्थाने । छान्दसो वर्णविपर्यासः । तादृशं च त्वमसि । तव खल्वेता अवस्थाः परोक्षवन्निर्दिश्यन्ते* ॥

[2]अथोपहोमाः—'अश्विनोः' इत्यादयश्चत्वारः ॥ अश्विनोः प्राणस्त्वमसि हे यजमान, त[त्व]दधीनजीवनत्वात् । प्राणितीति प्राणः, पचाद्यच् । प्राणवायुर्वा । उपचारो वा—अश्विनोः प्राणस्थानीयस्त्वमसि यागद्वारेणोपकारकत्वात् । तस्य तादृशस्य ते तव दत्तां अश्विनौ, कम्? प्राणं, सामर्थ्यात् आयुष्कामेष्टित्वात् । कौ? अश्विनौ ययोः प्राणस्त्वमसि, अत आत्मार्थमेव तव प्राणं दत्तामिति ॥

---

*क—...रोक्षवन्तर्दृश्यते.

वरु॑णयोः प्रा॒णो॑सि॒ तस्य॑ ते दत्तां॒ ययो॑ः प्रा॒णो॑सि॒ स्वाहा॒ विश्वे॑षां दे॒वानां॑ प्रा॒णो॑सि ॥ ३८ ॥ तस्य॑ ते दद॒तु॒ येषां॑ प्रा॒णो॑सि॒ स्वाहा॑ घृ॒तस्य॒ धारा॑म॒मृत॑स्य॒ पन्था॒मिन्द्रे॑ण द॒त्तां प्रय॑-

मि॒त्रा—वरु॑णयोः । प्रा॒ण इति॑ प्र—अ॒नः । अ॒सि॒ । तस्य॑ । ते॒ । द॒त्ता॒म् । ययो॑ः । प्रा॒ण इति॑ प्र—अ॒नः । असि॑ । स्वाहा॑ । [5]विश्वे॑षाम् । दे॒वानां॑म् । प्रा॒ण इति॑ प्र—अ॒नः । अ॒सि॒ ॥ ३८ ॥ तस्य॑ । ते॒ । द॒द॒तु॒ । येषा॑म् । प्रा॒ण इति॑ प्र—अ॒नः । असि॑ । स्वाहा॑ । [6]घृ॒तस्य॑ । धारा॑म् । अ॒मृत॑स्य । पन्था॑म् । इन्द्रे॑ण । द॒त्ताम् । प्रय॑ता॒मिति॒ प्र—य॒ता॒म् । म॒रु-

---

[3—5] इन्द्रस्येत्यादि ॥ समानम् ॥

[6] पुनराज्यमवेक्षयति—घृतस्य धारामिति ॥ त्रिष्टुबियम्, बृहती वा ॥ हे आज्य घृतस्य क्षरितस्य विलीनस्य तव धाराम् । यद्वा—उदकधारां वृष्टिहेतुं अमृतस्य अमृतत्वस्य पन्थां यागद्वारेण प्राप्तिहेतुं इन्द्रेण ईश्वरेण दत्तां उत्पादिताम् । यद्वा—इन्द्रेण यजमानेन देवेभ्यो दत्तां प्रयतां प्रकर्षेणोत्पादितां शोधितां वा मरुद्भिः । तत्तादृक्स्वभावं त्वां विष्णुर्व्यापको यजमानो वा पर्यपश्यत् ।

तां म॒रुद्भि॑ः । तत्त्वा॒ विष्णु॒ः पर्य॑प-
श्य॒त्तत्त्वेडा॒ गव्यैर॑यत् । पा॒व॒मा॒नेन॑
त्वा॒ स्तोमे॑न गाय॒त्रस्य॑ वर्त॒न्योपा॒ꣳ-
शोर्वी॒र्ये॑ण दे॒वस्त्वा॑ सवि॒तोथ्सृ॑जतु

द्भि॒रिति॑ म॒रुत् भि॒ः । तत् । त्वा॒ । विष्णु॑ः ।
परीति॑ । अ॒प॒श्य॒त् । तत् । त्वा॒ । इडा॑ । गवि॑ ।
ऐ॒र॑यत् । [7]पा॒व॒मा॒नेन॑ । त्वा॒ । स्तोमे॑न । गा॒य॒त्र-
स्य॑ । व॒र्त॒न्या । उ॒पा॒ꣳशोरित्यु॑प-अ॒ꣳ-शोः । वी॒-
र्ये॑ण । दे॒वः । त्वा॒ । स॒वि॒ता । उदिति॑ । सृ॒ज॒तु ।

तत्तादृशं त्वां इडा पृथिवी गवि ऐरयत् उदयादिक्रमेण ऐरयत् उदपादयत् ॥

[7]ऋत्विजः पर्याहुः—पावमानेनेत्यादि ॥ हे यजमान त्वां पावमानेन पवमाना बहिष्पवमानादयः तेषां संबन्धिना स्तोमेन स्तवनेन गायत्रस्य छन्दसः वर्तन्या मार्गेण सोमानयनमार्गेण उपांशोः ग्रहस्य वीर्येण त्वामुत्सृजत्विति देवस्सविता त्वामुत्सृजतु आमया न्निर्गमयतु । प्रत्येकान्वयाय त्वेत्यस्यानुवृत्तिः । पावमानेन स्तोमेन त्वामुत्सृजतु, गायत्रस्य वर्तन्या त्वामुत्सृजतु, उपांशोर्वीर्येण त्वामुत्सृजत्विति । जीवातवे जीवनहेतवे औषधादयो जीवनस्यायै जीवनप्रदायै । जीवनशव्दात् क्यच , छन्दस्यसुगागमः, 'अ प्रत्ययात्' इत्यकारप्रत्ययः ॥

जी॒वात॑वे जीवन॒स्यायै॑ बृहद्रथन्त॒र-
यो॑स्त्वा॒ स्तोमे॑न त्रि॒ष्टुभो॑ वर्त॒न्या
शु॒क्रस्य॑ वी॒र्ये॑ण दे॒वस्त्वा॑ सवि॒तोत्॥
॥ ३१ ॥ सृज॒तु॒ जी॒वात॑वे जीवन॒-
स्यायां॑ अ॒ग्नेस्त्वा॒ मात्र॑या॒ जग॑त्यै
वर्त॒न्याग्र॑य॒णस्य॑ वी॒र्ये॑ण दे॒वस्त्वा॑ स-
वि॒तोथ्सृ॑जतु जी॒वात॑वे जीवन॒स्या-

जी॒वात॑वे । जी॒व॒न॒स्यायै॑ । [8]बृ॒ह॒द्र॒थ॒न्त॒र॒योरिति॑ बृहत्–र॒थ॒न्त॒रयोः॑ । त्वा॒ । स्तोमे॑न । त्रि॒ष्टुभः॑ । व॒र्त॒न्या । शु॒क्रस्य॑ । वी॒र्ये॑ण । दे॒वः । त्वा॒ । स॒वि॒ता । उदिति॑ ॥ ३१ ॥ सृ॒ज॒तु॒ । जी॒वात॑वे । जी॒व॒नस्यायै॑ । [9]अ॒ग्नेः । त्वा॒ । मात्र॑या । जग॑त्यै । व॒र्त॒न्या । आ॒ग्र॒य॒णस्य॑ । वी॒र्ये॑ण । दे॒वः । त्वा॒ । स॒वि॒ता । उदिति॑ । सृ॒ज॒तु॒ । जी॒वात॑वे । जी॒व॒न॒स्यायै॑ ।

---

[8] बृहद्रथन्तरयोस्त्वेत्यादि ॥ समानम् ॥

[9] अग्नेस्त्वेत्यादि ॥ अग्निर्मीयते यया सा अग्नेर्मात्रा अग्नेरात्मा अग्नेरात्मस्थानीयमग्निष्टोमसाम यज्ञायज्ञियम् । समानमन्यत् । जगत्या इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥

या॑ इ॒मम॑ग्न॒ आयु॑षे॒ वर्च॑से कृधि
प्रि॒यꣳ रेतो॑ वरुण सोम राजन्न् ।
मा॒तेवा॑स्मा अदिते॒ शर्म॑ यच्छ॒ विश्वे॑

[10]इ॒मम् । अ॒ग्ने॒ । आयु॑षे । वर्च॑से । कृ॒धि॒ । प्रि॒यम् । रेतः॑ । व॒रु॒ण॒ । सो॒म॒ । रा॒ज॒न्न् । मा॒ता । इ॒व॒ । अ॒स्मै॒ । अ॒दि॒ते॒ । शर्म॑ । य॒च्छ॒ । विश्वे॑ । दे॒वाः॒ । जर॑दष्टि॒रिति॒ जर॑त्–अ॒ष्टिः॒ । यथा॑ । अस॑त् ।

---

[10]हिरण्याद्घृतं निष्पिबन्तमनुमन्त्रयते—इममग्न इति । त्रिष्टुबेषा ॥ हे अग्ने इमं घृतम् । उभयलिङ्गो घृतशब्दः । आयुषे वर्चसे बलाय चास्य कृधि कुरु । पूर्ववच्छपो लुक्, धिभावश्च । प्रियं रेतः, सर्वस्य प्रकृतिभूतत्वात् प्रियत्वम् रेतस्त्वं च । हे वरुण हे सोमलताभिमानिन्, हे राजन् चन्द्र । यद्वा—वल्लीनिवृत्त्यर्थं राजशब्देन सोमो विशेष्यते । यूयमप्यस्यायुषे कुरुत । किञ्च—हे अदिते त्वमपि अस्मै यजमानाय मातेव शर्म सुखं यच्छ देहि । हे विश्वेदेवा यूयमपीदं कर्तुमर्हथ । किम्? यथायं यजमानो जरदष्टिः जीर्णत्वेन अष्टिर्व्याप्तिर्यस्य । जरामश्नुत इति वा जरदष्टिः । छान्दसी रूपसिद्धिः । असत् भवेत् दीर्घायुर्यथा स्यात्तथा कुरुत । यद्वा—अस्य यजमानस्य जरदष्टिः जराव्याप्तिः असत् भवेत् तथा कुरुत दीर्घायुषं कुरुत । जीर्यतेरतृन्प्रत्ययो भावे द्रष्टव्यः । अस्तेर्लेटि अडागमः ॥

देवा॒ जर॑दष्टि॒र्यथास॑त् । अ॒ग्निरायु॑-
ष्मा॒न्त्स वन॒स्पति॑भि॒रायु॑ष्मा॒न्तेन॒
त्वायु॒षायु॑ष्मन्तं करोमि॒ सोम॒ आ-
यु॑ष्मा॒न्त्स ओष॑धीभिर्य॒ज्ञ आयु॑-
ष्मा॒न्त्सदक्षि॑णाभि॒र्ब्रह्मायु॑ष्म॒त्तद्ब्रा॑ह्म॒-
णैरायु॑ष्म द्दे॒वा आयु॑ष्मन्त॒स्ते॑मृते॑न
पि॒तर॒ आयु॑ष्मन्त॒स्ते स्व॒धयायु॑ष्म-

[11]अ॒ग्निः । आयु॑ष्मान् । सः । वन॒स्पति॑भि॒रिति॒ वन॒स्पति॑-भि॒ः । आयु॑ष्मान् । तेन॑ । त्वा॒ । आयु॑षा । आयु॑ष्मन्तम् । क॒रोमि॒ । [12]सोम॑ः । आयु॑ष्मान् । सः । ओष॑धीभि॒रित्योष॑धि-भि॒ः । [13]य॒ज्ञः । आयु॑ष्मान् । सः । दक्षि॑णाभिः । ब्रह्म॑ । आयु॑ष्मत् । तत् । ब्रा॒ह्म॒णैः । आयु॑ष्मत् । [15]दे॒वाः । आयु॑ष्मन्तः । ते । अ॒मृते॑न । [16]पि॒तर॑ः । आयु॑ष्मन्तः । ते । स्व॒धयेति॑ स्व-धया॑ । आयु॑ष्मन्तः । तेन॑ । त्वा॒ ।

[11—16]ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं गृह्णाति—अग्निरायुष्मानिति ॥ अग्निरायुष्मान् दीर्घायुः । स वनस्पतिभिरायुष्मान् तैर्हेतुभिस्तैर्वा-सह । तेनायुषा उभयेनायुषा त्वामायुष्मन्तं करोमि दीर्घायुषं करोमि । हे यजमान सोमादिषु 'आयुष्मान्तेन' इत्याद्यनुषज्यते ।

न्तु॒स्तेन॒त्वायु॒षायु॑ष्मन्तं॑करोमि॥४०॥
अ॒ग्निं॑ वा ए॒तस्य॒ शरी॑रं गच्छति॒
सोम॒ꣳ॒ रसो॒ वरु॑ण एनं॑ वरुणपा॒शे-
नं॑ गृह्णाति॒ सर॑स्वती॒ं वाग॒ग्नाविष्णू॑

आयु॑षा । आयु॑ष्मन्तम् । क॒रो॒मि॒ ॥ ४० ॥

विश्वे॑षां दे॒वनां॑ प्रा॒णो॑सि त्रि॒ष्टुभो॑ वर्त॒न्या
शु॒क्रस्य॑ वी॒र्ये॑ण दे॒वस्त्वा॑ सवि॒तोत्सो॑म॒
आयु॑ष्मा॒न्पञ्च॑ विꣳ॒शति॑श्च ॥१०॥

[1]अ॒ग्निम् । वै । ए॒तस्य॑ । शरी॑रम् । ग॒च्छ॒ति॒ । सोम॑म् । रस॑ः । वरु॑णः । ए॒न॒म् । व॒रु॒ण॒पा॒शेनेति॑ वरुण-पा॒शेन॑ । गृ॒ह्णा॒ति॒ । सर॑स्वतीम् । वाक् । अ॒ग्नाविष्णू॒ इत्य॒ग्ना-विष्णू॑ । आ॒त्मा । यस्य॑ । ज्यो-

---

सोम ओषधीभिः, यज्ञो दक्षिणाभिः, ब्रह्म ब्राह्मणैः, देवा अमृतेन, पितरस्स्वधया ॥

इति द्वितीये तृतीये दशमोनुवाकः.

---

[1]इदानीं तां पञ्चहविषमिष्टिं विदधाति—अग्निं वा इत्यादि ॥ यस्य ज्योक् नित्यमामयत्यामयः तस्य शरीरादीन्यग्न्यादीन् देवान् गच्छन्ति स्व*कारणानुप्रवेशात् कार्यरूपनाशात्कर्तरि का†र्यश-

---

*तं—स्वस्य स्व.

†तं—शात्तका.

आ॒त्मा यस्य॒ ज्योगा॒मय॑ति॒ यो ज्यो-
गा॑मयावी॒ स्याद्यो वा॑ का॒मये॑त॒ स-
र्व॒मायु॑रि॒यामिति॒ तस्मा॑ ए॒तामि-
ष्टि॒निर्व॑पेदाग्ने॒यम॒ष्टाक॑पालꣳ सौ॒म्यं
च॒रुं वा॑रु॒णं दश॑कपालꣳ सारस्व॒तं
च॒रुमा॑ग्नावैष्ण॒वमेका॑दशकपालम॒-
ग्नेरे॒वास्य॒ शरी॑रं निष्क्री॒णाति॒ सो-

क् । आ॒मय॑ति । यः । ज्योगा॑मया॒वीति॒ ज्योक्–
आ॒म॒या॒वी॒ । स्यात् । यः । वा॒ । का॒मये॑त । सर्व॑म् ।
अयु॑ः । इ॒याम् । इति॑ । तस्मै॑ । ए॒ताम् । इष्टि॑म् ।
निरिति॑ । व॒पे॒त् । आ॒ग्ने॒यम् । अ॒ष्टाक॑पाल॒मित्य॒ष्टा–
क॒पा॒ल॒म् । सौ॒म्यम् । च॒रुम् । वा॒रु॒णम् । दश॑क-
पा॒ल॒मिति॒ दश॑–क॒पा॒ल॒म् । सा॒र॒स्व॒तम् । च॒रुम् ।
अ॒ग्ना॒वै॒ष्ण॒वमित्या॑ग्ना–वै॒ष्ण॒वम् । एका॑दशकपा॒ल-
मित्येका॑दश–क॒पा॒ल॒म् । अ॒ग्नेः । ए॒व । अ॒स्य॒ ।
शरी॑रम् । नि॒ष्क्री॒णा॒तीति॑ निः–क्री॒णाति॑ । सो-

कच्युपसंहारस्स्यात् । ‘रुजार्थानाम्’ इति यस्येति कर्मणि षष्ठी । यो ज्योगामयावीत्यादि ॥ गतम् ॥

[2] अग्नेरेवेत्यादि ॥ यत्रयत्र शरीरादीनि गतानि तेभ्यस्तानि निष्क्री-

मा॒द्रस॑म् ॥ ४१ ॥ वा॒रु॒णेनै॒वैनं॑ वरुणपा॒शान्मु॑ञ्चति सारस्व॒तेन॒ वाचं॑ दधात्य॒ग्निस्सर्वा॑ दे॒वता॒ विष्णु॑र्य॒ज्ञो दे॒वता॑भिश्चै॒वैनं॑ य॒ज्ञेनं॑ च भिषज्यत्यु॒त यदी॒तासु॒र्भव॑ति॒ जीव॑त्ये॒व यन्नव॒मैत॒न्नव॑नीतमभव॒दित्याज्य॒मवै॑-

मा॑त् । रस॑म् ॥ ४१ ॥ वा॒रु॒णेन॑ । ए॒व । ए॒न॒म् । व॒रु॒ण॒पा॒शादिति॑ वरुण—पा॒शा॒त् । मु॒ञ्च॒ति॒ । सा॒र॒स्व॒तेन॑ । वाच॑म् । द॒धा॒ति॒ । अ॒ग्निः । सर्वाः॑ । दे॒वताः॑ । विष्णुः॑ । य॒ज्ञः । दे॒वता॑भिः । च॒ । ए॒व । ए॒न॒म् । य॒ज्ञेन॑ । च॒ । भि॒ष॒ज्य॒ति॒ । उ॒त । यदि॑ । इ॒तासु॒रिती॒त—अ॒सुः॒ । भव॑ति । जीव॑ति । ए॒व । [3]यत् । नव॑म् । ऐत् । तत् । नव॑नीत॒मिति॒ नव॑—नी॒त॒म् । अ॒भ॒व॒त् । इति॑ । आज्य॑म् । अवैति॑ ।

णाति हविःप्रदानेन । ततोसौ यजमानः यद्यपि गतासुर्भवति जीवत्येव, किं पुनरायुश्शेषवतामामयनिवृत्तिर्भवतीति । यद्वा— यागबलेन आमयश्च नश्यति, सर्वं चायुश्शतसंवत्सरप्रमाणं लभते ॥

[3]आज्यमवेक्षत इति ॥ अस्य मन्त्रस्यैतद्रूपमेव विनैव व्याख्यानं आज्यस्य महिमानं व्याचष्टे व्याकरोति अवस्थात्रयविवरणात् ॥

क्षते रू॒पमे॒वास्यै॒तन्म॑हि॒मानं॒ व्याच॑ष्टे॒ऽश्विनोः॑ प्रा॒णो॑सीत्या॑हा॒श्विनौ॒ वै दे॒वाना॑म् ॥ ४२ ॥ भि॒षजौ॒ ताभ्या॑मे॒वास्मै॑ भेष॒जं क॑रो॒तीन्द्र॑स्य प्रा॒णो॑सीत्या॑हेन्द्रि॒यमे॒वास्मि॑न्ने॒तेन॑ दधाति मि॒त्रावरु॑णयोः प्रा॒णो॑सीत्या॑ह प्राणापा॒नावे॒वास्मि॑न्ने॒तेन॑ दधाति॒ विश्वे॑षां दे॒वानां॑ प्रा॒णो॑सीत्या॑ह वी॒र्यं॑-

ई॒क्ष॒ते । रू॒पम् । ए॒व । अ॒स्य॒ । ए॒तत् । म॒हि॒मान॑म् । व्याच॑ष्ट॒ इति॑ वि-आच॑ष्टे । [4]अ॒श्विनोः॑ । प्रा॒ण इति॑ प्र-अ॒नः॒ । अ॒सि॒ । इति॑ । आ॒ह॒ । अ॒श्विनौ॑ । वै । दे॒वाना॑म् ॥ ४२ ॥ भि॒षजौ॑ । ताभ्या॑म् । ए॒व । अ॒स्मै॒ । भे॒ष॒जम् । क॒रो॒ति॒ । इन्द्र॑स्य । प्रा॒ण इति॑ प्र-अ॒नः । अ॒सि॒ । इति॑ । आ॒ह॒ । इ॒न्द्रि॒यम् । ए॒व । अ॒स्मि॒न्न् । ए॒तेन॑ । द॒धा॒ति॒ । मि॒त्रावरु॑णयो॒रिति॑ मि॒त्रा-वरु॑णयोः । प्रा॒ण इति॑ प्र-अ॒नः । अ॒सि॒ । इति॑ । आ॒ह॒ । प्र॒णा॒पा॒नाविति॑ प्राण-अ॒पा॒नौ । ए॒व । अ॒स्मि॒न्न् । ए॒तेन॑ । द॒धा॒ति॒ । विश्वे॑षाम् । दे॒वाना॑म् । प्रा॒ण इति॑ प्र-अ॒नः । अ॒सि॒ । इति॑ । आ॒ह॒ । वी॒र्य॑म् । ए॒व । अ॒स्मि॒न्न् ।

---

[4] अश्विनोरित्यादि ॥ पुरस्तात्स्विष्टकृतः स्रुवाहुत्युपहोममन्त्रा एते ॥

मे॒वास्मि॑न्ने॒तेन॑ दधाति घृ॒तस्य॒ धारा॑म॒मृत॑स्य॒ पन्था॒मित्या॑ह यथाय॒जुरे॒वैतत्पा॑वमा॒नेन॑ त्वा॒ स्तोमे॒नेति॑ ॥ ४३ ॥ आ॒ह॒ प्रा॒णमे॒वास्मि॑न्ने॒तेन॑ दधाति बृहद्रथन्त॒रयो॑स्त्वा॒ स्तोमे॒नेत्या॒हौज॑ ए॒वास्मि॑न्ने॒तेन॑ दधात्य॒ग्नेस्त्वा॒ मात्र॒येत्या॑हा॒त्मान॑मे॒वास्मि॑न्ने॒-

ए॒तेन॑ । द॒धा॒ति॒ । [5]घृ॒तस्य॑ । धारा॑म् । अ॒मृत॑स्य । पन्था॑म् । इति॑ । आ॒ह॒ । य॒था॒य॒जुरिति॑ यथा—य॒जुः॒ । ए॒व । ए॒तत् । [6]पा॒व॒मा॒नेन॑ । त्वा॒ । स्तोमे॑न । इति॑ ॥ ४३ ॥ आ॒ह॒ । प्रा॒णमिति॑ प्र—अ॒नम् । ए॒व । अ॒स्मि॒न्न् । ए॒तेन॑ । द॒धा॒ति॒ । बृ॒ह॒द्र॒थ॒न्त॒र॒योरिति॑बृहत्—र॒थ॒न्त॒रयोः॑ । त्वा॒ । स्तोमे॑न । इति॑ । आ॒ह॒ । ओजः॑ । ए॒व । अ॒स्मि॒न्न् । ए॒तेन॑ । द॒धा॒ति॒ । अ॒ग्नेः॒ । त्वा॒ । मात्र॑या । इति॑ । आ॒ह॒ । आ॒त्मान॑म् । ए॒व । अ॒स्मि॒न्न् । ए॒तेन॑ । द॒धा॒ति॒ । ऋ॒त्विजः॑ ।

---

[5] घृतस्य धारामित्यादि ॥ अनेन यजमानमाज्यमवेक्षयति । यथायजुरिति । अमृतत्वप्राप्तिहेतुत्वमस्य यथा यजुर्वदति एतदेव भवति ॥

[6] पावमानेनेत्यादि ॥ ब्रह्मणो हस्तमन्वारभ्य ऋत्विजः पर्याहुरिमान् मन्त्रान् । तदेवाह—ऋत्विजः पर्याहुरिति । परित

तेन॑ दधात्यृ॒त्विज॒ः पर्या॑हु॒र्याव॑न्त ए॒वर्त्वि॑ज॒स्त ए॑नं भिषज्यन्ति ब्र॒ह्मणो॒ हस्त॑म॒न्वा॒रभ्य॒ पर्या॑हु॒रेक॒धैव यज॑मान॒ आयु॑र्दधाति॒ यदे॒व तस्य॒ तद्धिर॑ण्यात् ॥ ४४ ॥ घृ॒तं निष्पि॑ब॒त्यायु॒र्वै घृ॒तम॒मृत॒ꣳ हिर॑ण्यम॒मृता॑दे॒-

परी॑ति । आ॒हुः॒ । याव॑न्तः । ए॒व । ऋ॒त्विज॑ः । ते । ए॒न॒म् । भि॒ष॒ज्य॒न्ति॒ । ब्र॒ह्मण॑ः । हस्त॑म् । अ॒न्वा॒रभ्येत्य॑नु–आ॒रभ्य॑ । परीति॑ । आ॒हुः॒ । ए॒क॒धेत्ये॑क–धा । ए॒व । यज॑माने । आयु॑ः । द॒ध॒ति॒ । [7]यत् । ए॒व । तस्य॑ । तत् । हिर॑ण्यात् ॥ ४४ ॥ घृ॒तम् । निरिति॑ । पि॒ब॒ति॒ । आयु॑ः । वै । घृ॒तम् । अ॒मृत॑म् । हिर॑ण्यम् । अ॒मृता॑त् । ए॒व । आयु॑ः । नि-

---

आसीना आहुः । ब्रह्मण इति । हस्तमन्वारभ्य परिवचनात्सर्वमस्यायुरेकधा कृत्वा अस्मिन् दधति यदेव तस्यायुस्तदेव दधति ॥

[7]हिरण्यादिति ॥ अयमत्र प्रयोगः—यावतीस्समा एष्यन्मन्येत तावन्मानं सौवर्णं प्रवर्तं कुण्डलमुपकल्प्य खादिरे नवे पात्रे उपस्तीर्णाभिघारितं सह हविर्भिरन्तर्वेद्यासाद्य उपहोमान् हुत्वा संस्रावैः प्रवर्तमभिघार्य अग्रेणाहवनीयं पर्याहृत्य दक्षिणतो निधाय यजमानमवेक्षयति । अथायमवेक्ष्यास्माद्धिरण्यान्निष्पतत् घृतं पिबति । यद्वा—हिरण्यलग्नं घृतं निश्शेषं पिबति । आयुर्वा इति ।

वायुर्निष्पिबति शतमानं भवति श-
तायुः पुरुषश्शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रि-
ये प्रति तिष्ठत्यथो खलु यावतीस्स
मा एष्यन्मन्येत तावन्मानꣳ स्या-
थ्समृद्ध्या इममग्न आयुषे वर्चसे

रिति । पिबति । शतमानमिति शत-मानम् । भवति । शतायुरिति शत-आयुः । पुरुषः । शतेन्द्रिय इति शत-इन्द्रियः । आयुषि । एव । इन्द्रिये । प्रतीति । तिष्ठति । अथो इति । खलु । यावतीः । समाः । एष्यन् । मन्येत । तावन्मानमिति तावत्-मानम् । स्यात् । समृद्ध्या इति सं-ऋद्ध्यै । [8]इमम् । अग्ने । आयुषे । वर्चसे ।

उभयत्रापि तद्धेतुत्वात्ताच्छब्द्यम् । शतमानमिति । शतगुञ्जाप्रमाणं प्रवर्ताकारं सुवर्णं भवति । गुञ्जफलाकारः कर्णवेष्टः । प्रवर्तस्य शतसंख्यात्वात्तत्प्रमाणायुषामस्य लाभः । अथो खल्विति पक्षान्तरं दर्शयति । यावतस्संवत्सरानेष्यन् जीवितुं मन्येत तावन्मानं कुर्यात् प्रवर्तकम् । यजमानस्य गतानि वर्षाणि शताच्छोधयित्वा शिष्टसम्मितक्रमनिर्मितं कुर्यात् । एवं हि अभिमतसङ्ख्यान्वयात् समृद्ध्यै भवति ॥

[8]इममग्न आयुष इति ॥ घृतं निष्पिबन्तमनुमन्त्रयते । जरदष्टिमेवेति । जराप्राप्त्या दीर्घायुष्ट्वं लक्ष्यते ॥

कृ॒धीत्या॒हायु॑रे॒वास्मि॒न्वर्चो᳚ दधाति॒
विश्वे᳚ दे॒वा जर॑दष्टि॒र्यथा॑स॒दित्या॑ह॒
जर॑दष्टिमे॒वैनं᳚ करोत्य॒ग्निरायु॑ष्मा॒निति॒
हस्तं᳚ गृह्णात्ये॒ते वै दे॒वा आयु॑ष्मन्त॒-
स्त ए॒वास्मि॒न्नायु॑र्दधति॒ सर्व॒मायु॑-
रेति ॥ ४५ ॥

कृ॒धि॒ । इति॑ । आ॒ह॒ । आयु॑ः । ए॒व । अ॒स्मि॒न् । वर्च᳚ः । द॒धा॒ति॒ । विश्वे᳚ । दे॒वाः । जर॑दष्टि॒रिति॒ जर॑त्–अ॒ष्टि॒ः । यथा॑ । अस॑त् । इति॑ । आ॒ह॒ । जर॑दष्टि॒मिति॒ जर॑त्–अ॒ष्टि॒म् । ए॒व । ए॒न॒म् । क॒रो॒ति॒। [9]अ॒ग्निः । आयु॑ष्मान् । इति॑ । हस्त॑म् । गृ॒ह्णा॒ति॒ । ए॒ते । वै । दे॒वाः । आयु॑ष्मन्तः । ते । ए॒व । अ॒स्मि॒न् । आयु॑ः । द॒ध॒ति॒ । सर्व᳚म् । आयु॑ः । ए॒ति॒ ॥ ११ ॥

रसं᳚ दे॒वाना॒ꣳ स्तोमे॒नेति॒ हिर॑ण्या॒दस॒-
दिति॒ द्वावि॑ꣳशतिश्च ॥ ११ ॥

---

[9] अग्निरायुष्मानिति ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं गृह्णाति ॥

इति द्वितीये तृतीये एकादशोनुवाकः,

———

प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयथ्स स्वां देवतामार्छथ्स पर्यदीर्यत स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत्तं निरवपत्ततो वै स वरुणपाशादमुच्यत वरु-

[1]प्रजापतिरिति प्रजा–पतिः । वरुणाय । अश्वम् । अनयत् । सः । स्वाम् । देवताम् । आर्छत् । सः । परीति । अदीर्यत । सः । एतम् । वारुणम् । चतुष्कपालमिति चतुः–कपालम् । अपश्यत् । तम् । निरिति । अवपत् । ततः । वै । सः । वरुणपाशादिति वरुण–पाशात् । अमुच्यत । वरुणः । वै । एतम् । गृह्णाति । यः । अश्वम् ।

---

[1] प्राजापत्यो वा अश्व इति ॥ प्रजापतिरात्मदेवत्यमश्वं वरुणायानयत् अददात् । सोश्वं ददत्स्वामात्मानमश्वस्य देवतामार्छत् आर्तामकरोत्, ईशितव्यापगमात् देवतात्वहानिरेवार्तिः । ततश्च स प्रजापतिः विगळितदेवताभावः परितस्सर्वतोऽदीर्यत विपन्नोभवत् वरुणपाशैर्गृहीत इत्यर्थः । तदेवाह—वरुणो वा इत्यादि । ननु प्रतिग्रहीतुरिदमुच्यते; प्रतिगृह्णातीतिदर्शनात् । नैवम् । उपक्रमावगतदातृश्रुतिविरोधात्; दातृविषयमेवेदं विपरिणाम्यते । उक्तं चेदं न्यायविद्भिः 'अवैदिकं च [अचोदितं] कर्मभेदात्'* इत्यत्र 'सालिङ्गादार्त्विजे स्यात्'* इति । तस्मादुपक्रमोपसंहाराविरो-

---

*मीमां. ३–४–३६,३७

णो॒ वा ए॒तं गृ॑ह्णाति॒ योश्वं॑ प्रति गृ॒-
ह्णाति॒ याव॒तोश्वा॑न्प्रतिगृ॒ह्णी॒यात्ताव॑तो
वारु॒णांश्चतु॑ष्कपाला॒न्निर्व॑पे॒द्वरु॑णमे॒व
स्वेन॑ भाग॒धेये॒नोप॑ धावति॒ स ए॒वैनं॑
वरुणपा॒शान्मु॑ञ्चति ॥४६॥ चतु॑ष्क

प्र॒ति॒गृ॒ह्णातीति॑ प्रति—गृ॒ह्णाति॑ । याव॑तः । अश्वा॑न् । प्र॒ति॒गृ॒ह्णी॒यादिति॑ प्रति—गृ॒ह्णी॒यात् । ताव॑तः । वा॒रु॒णान् । चतु॑ष्कपा॒ला॒निति॒ चतुः॑—क॒पा॒ला॒न् । निरिति॑ । व॒पे॒त् । वरु॑णम् । ए॒व । स्वेन॑ । भा॒ग॒धे॒ये॒नेति॑ भाग—धेये॑न । उपेति॑ । धा॒व॒ति॒ । सः । ए॒व । ए॒न॒म् । व॒रु॒ण॒पा॒शादिति॑ वरुण—पा॒शात् । मु॒ञ्च॒ति॒ ॥ ४६ ॥ चतु॑ष्कपा॒ला इति॒ चतुः॑—क॒-

---

धात्मकलिङ्गबलेन प्रतिग्राहयतीत्यर्थो युज्यते । तस्माद्दाता प्रजापतिः वारुणेन चतुष्कपालेन वरुणपाशादमुच्यत । तस्मादन्योपि यावतोश्वान्प्रतिगृह्णीयात्प्रतिग्राहयेत् तावतो वारुणान् चतुष्कपालान्निर्वपेदिति । इदं वैदिकेश्वप्रतिग्रह इति वेदितव्यम् । उक्तं हि 'दोषात्त्विष्टिर्लौकिके स्यात्'* इत्यत्र 'अर्थवादो वानपवादात्तस्माद्यज्ञे प्रतीयते'* इति । तत्रान्तर्भावितण्यर्थो गृह्णातिर्वेदितव्यः । यद्वा—ण्यन्तादेव लकारे 'बहुलमन्यत्रापि' इति णिलुक्, तत्र व्यत्ययेन श्नाप्रत्ययः । केचिदाहुः—'वारुणो वा अश्वः'†

---

*मीमां. ३-४-३४,३५.

†ब्रा. ३-९-१६.

पाला भवन्ति॒ चतु॑ष्पा॒द्ध्यश्व॒स्समृ॑द्ध्या॒ एक॒मति॑रिक्तं॒ निर्व॑पे॒द्यमे॒व प्र॑तिग्रा॒ही भव॑ति॒ यं वा॒ नाध्येति॒ त-

प॒ला॒ः । भ॒व॒न्ति॒ । चतु॑ष्पा॒दिति॒ चतु॑ः–पा॒त् । हि । अश्व॑ः । समृ॑द्ध्या॒ इति॒ सं–ऋ॒द्ध्यै । [2]एक॑म् । अति॑रिक्त॒मित्यति॑–रि॒क्त॒म् । निरिति॑ । व॒पे॒त् । यम् । ए॒व । प्र॒ति॒ग्रा॒हीति॑ प्रति॑–ग्रा॒ही । भव॑ति । यम् । वा॒ । न । अ॒ध्येतीत्य॑धि–एति॑ । तस्मा॑त् । ए॒व ।

इति वरुणदेवत्योऽश्वः; स प्रजापतिना वरुणाय दीयमानो वरुणं स्वां देवतामपि आत्मीयदेवतात्वेन वर्तमानमपि प्रतिग्रहस्य दुष्टत्वात् आर्तमकरोत् । स वरुणः पर्यदीर्यत वरुणपाशैर्गृहीतो व्यापद्यत । अथ स वरुणो वारुणं चतुष्कपालं दृष्ट्वा वरुणाय निरवपत् । ततो वरुणो वरुणपाशादमुच्यत । वारकं वा पापं वरुणः । यो नाम कश्चित् वरुणाख्यो वा अश्वं प्रतिगृह्णाति वरुण एनं गृह्णाति । तस्मात् 'यावतोऽश्वान्' इति प्रतिग्रहीतुरेव विधीयते इति । तदिदं न्यायविरुद्धमित्यादिना नाद्रियामहे । ननु कथमेकस्यैव देवतात्वं यजमानत्वं च स्यात्? । नैष दोषः । 'इन्द्रो वै सदृङ् देवताभिरासीत्'* इत्यत्र यथा इन्द्र आत्मार्थमैन्द्रमानुषूकमेकादशकपालं विदधाति, यथा 'वरुणं सुषुवाणम्'† इत्यत्र वरुणो वारुणीं वशामालभते एवमिदं भविष्यति ॥

²एकमतिरिक्तमिति ॥ यावतः प्रतिगृह्णीयात्तेभ्योऽतिरिक्तं निर्व-

---

*सं. २–२–८.

† सं. २–१–९.

स्मा॑दे॒व व॑रुणपा॒शान्मु॑च्यते॒ यद्यप॑रं
प्रति॒ग्रा॒ही स्याथ्सौ॒र्यमेक॑कपा॒लमनु॒
निर्व॑पेद॒मुमे॒वादि॒त्यमु॑च्चा॒रं कु॑रुते॒
पौ॑वभृ॒थमवै॑त्य॒प्सु वै वरु॑णस्सा॒क्षा-

व॒रु॒ण॒पा॒शादिति॑ वरुण—पा॒शात् । मु॒च्य॒ते॒ । [3]यदि॑ । अप॑रम् । प्र॒ति॒ग्रा॒हीति॑ प्रति—ग्रा॒ही । स्यात् । सौ॒र्य॑म् । एक॑कपा॒लमित्येक॑—क॒पा॒ल॒म् । अनु॑ । निरिति॑ । व॒पे॒त् । अ॒मु॒म् । ए॒व । आ॒दि॒त्यम् । उ॒च्चा॒रमित्यु॑त्—चा॒रम् । कु॒रु॒ते॒ । [4]अ॒पः । अ॒व॒भृ॒थमित्य॑व—भृ॒थम् । अवेति॑ । ए॒ति॒ । अ॒प्स्वित्य॑प्—सु । वै । वरु॑णः । सा॒क्षादिति॑ स—अ॒क्षात् । ए॒व । व-

---

पेत्; यथा षट्प्रतिगृह्य सप्तमं निर्वपेदिति । यमेवेति । यं प्रतिग्रहीष्यन्भवति यं वा पूर्वप्रतिगृहीतं नाध्येति नाधिगच्छति न स्मरति वा तस्मात्सर्वस्मान्निमित्तात् उपजाताद्वरुणपाशान्मुच्यते । 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

[3] यद्यपरमिति ॥ अश्वप्रतिग्रही कृत्वापि वारुणीमिष्टिं यदि भूयोपि प्रतिग्रहीष्यन् स्यात्सौर्यमेककपालमनुनिर्वपेत् । अपरमिति क्रियाविशेषणम् । अमुमादित्यमुच्चारं उच्छ्रिताचारं उपरि चरन्तं वा कुरुते, ततस्स एव वरुणपाशादिदोषं परिहरिष्यतीति ॥

[4] अपोवभृथकर्मार्थमवैति ॥ अपोनप्त्रीयं चरुमवभृथादेत्य पुनर्निर्वपेत् । 'अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः' 'छ च' इति छप्र-

दे॒व वरु॑ण॒मवं॑ यजतेपोन॒प्त्रीयं॑ च॒रुं
पु॒न॒रेत्य॒निर्व॑पेद॒प्सु यो॑नि॒र्वा अश्व॒स्स्वा
मे॒वैन॒ं योनिं॑ गमयति॒ स ए॑नꣳ शा॒
न्त उप॑ तिष्ठते ॥ ४७ ॥
या वा॑मिन्द्रावरुणा यत॒व्या॑ त॒नूस्तये॒

रु॑णम् । अवेति॑ । य॒ज॒ते॒ । अ॒पो॒न॒प्त्री॒य॒मित्य॑पः—न॒प्त्री॒यम्॑ । च॒रुम् । पुन॑ः । ए॒त्येत्या॑—इत्य॑ । निरिति॑ । व॒पे॒त् । अ॒प्सु॒यो॑नि॒रित्य॒प्सु—यो॒नि॒ः । वै । अश्व॑ः । स्वाम् । ए॒व । ए॒न॒म् । योनि॑म् । ग॒म॒य॒ति॒ । सः । ए॒न॒म् । शा॒न्तः । उपेति॑ । ति॒ष्ठ॒ते॒ ॥

मु॒ञ्च॒ति॒ च॒रुꣳ स॒प्तद॑श च ॥ १२ ॥

[1]या । वा॒म् । इ॒न्द्रा॒व॒रु॒णेतीन्द्रा—व॒रु॒णा॒ । य॒त॒व्या॑ । त॒नूः । तया॑ । इ॒मम् । अꣳह॑सः । मु॒ञ्च॒त॒-

त्ययः । अपांनप्ता चतुर्थः अपोनप्ता । छान्दसो युगगं [सोलुक्] । अप्सुयोनिरिति । ‘अपो योनियन्मतुषु सप्तम्या अलुक्’ इत्यलुक् । शान्त इति । निवृत्तवरुणपाशादिदोषस्सुखहेतुरेवोपतिष्ठते मित्रवदुपसंप्राप्नोति ॥

इति तृतीये द्वादशोनुवाकः.

---

[1] ‘यः पाप्मना गृहीतस्स्यात्तस्मा एतामैन्द्रावरुणीं पयस्यां

ममꣳह॑सो मुञ्चत॒ं यो वा॑मिन्द्राव-
रुणा सह॒स्या॑ रक्ष॒स्या॑ तेज॒स्या॑ त॒-

म् । [2-4]या । वा॒म् । इ॒न्द्रा॒व॒रु॒णेती॑न्द्रा—व॒रु॒णा॒ ।
स॒ह॒स्या॑ । र॒क्ष॒स्या॑ । ते॒ज॒स्या॑ । त॒नूः । तया॑ । इ॒-

निर्वपेत् '* इत्यादि कारणं वक्ष्यति । तां पुरोडाशाच्चतुर्धा कृत्वा व्यूहति—यावामिन्द्रावरुणेति चतुर्भिर्मन्त्रैः ॥ यतव्या सहस्या रक्षस्या तेजस्येति चतुर्णां विशेषः । शेषस्तुल्यः । हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ । 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः । 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वपदस्यानङ् । वां युवयोः या यतव्या तनूः शरीरं । यातूनि यातुधानाः रक्षांसि तेषां हनर्नी रक्षोयातूनां हन्त्रीति यावत् । तया तन्वा इमं यजमानं अंहसः पापात् अमुञ्चतं शोधयतम् ॥

[2]यावामित्यादि ॥ या सहस्या तनूः सहो बलं अभिभवितृत्वं तद्वती । 'मत्वर्थे मासतन्वोः' इति यत् । समानमन्यत् ॥

[3]यावामित्यादि ॥ या रक्षस्या तनूः रक्षसां हननी । स एव यत् । ततोनुषङ्गः ॥

[4]यावामित्यादि ॥ या तेजस्या तनूः तेजास्विनी । पूर्ववन्मत्वर्थीयो यत् । स्पष्टमन्यत् ॥

---

*सं. २-३-१३.[13]

नूस्तये॒ममꣳहं॑सो मुञ्चतं॒ यो वा॑-
मिन्द्रावरुणाव॒ग्नौ स्राम॒स्तं वा॑मे॒ते-
नाव॑ यजे॒ यो वा॑मिन्द्रावरुणा द्वि॒पा
थ्सु॑ प॒शुषु॒ चतु॑ष्पाथ्सु गो॒ष्ठे गृ॒हेष्व॒-

मम् । अꣳहं॑सः । मु॒ञ्च॒त॒म् । [5–12]यः । वा॒म् । इ॒न्द्रा॒व॒रु॒णा॒विती॑न्द्रा—व॒रु॒णौ॒ । अ॒ग्नौ॒ । स्राम॑ः । तम् । वा॒म् । ए॒तेन॑ । अवेति॑ । य॒जे॒ । यः । वा॒म् । इ॒न्द्रा॒व॒रु॒णे॒ती॑न्द्रा—व॒रु॒णा॒ । द्वि॒पात्स्विति॑ द्वि॒पात्—सु॒ । प॒शुषु॑ । चतु॑ष्पा॒त्स्विति॒चतु॑ष्पा॒त्—सु॒ । गो॒ष्ठ इति॑ गो—स्थे । गृ॒हेषु॑ । अ॒प्स्वित्य॑प्—सु॒ । ओष॑धी-

---

[5–12]अथोपहोमा अष्टौ—योवामित्यादयः ॥ अग्न्यादयो वनस्पत्यन्ता विशेषाः । शिष्टमष्टस्वप्यनुषज्यते । स्रावयति नाशयतीति स्रामः पाप्मा येनायं गृहीतः । यो वां युवयोस्सम्बन्धिनो यजमानस्य अग्नौ स्रामः अग्न्याधारः पाप्मा तेन कृतः तं वा युवयोस्सम्बन्धिनानेन कर्मणा अवयजे नाशयामि हे इन्द्रावरुणौ । अवपूर्वो यजिर्विनाशकर्मा । 'यो द्विपात्सु पशुषु स्रामः' इति द्वितीये । द्विपादो मनुष्याः । 'सङ्ख्यासुपूर्वस्य' इति लोपस्समासान्तः, 'पादः पत्' इति पद्भावः, 'द्वित्रिभ्यां पद्दन्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । 'यश्चतुष्पात्सु पशुषु स्रामः' इति तृतीये । स्वरवर्जं पूर्ववत् । गवादयः चतुष्पादः । 'यो गोष्ठे' इति चतुर्थे । गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति 'सुपि स्थः' इति

प्स्वोष॑धीषु॒ वन॒स्पति॑षु॒ स्नाम॒स्तं वा॑-
मे॒तेनाव॑ यज॒ इन्द्रो॒ वा ए॒तस्य॑ ॥
इ॒न्द्रि॒येणाप॑ क्रामति॒ वरु॑ण ए॒नं वरु
णपा॒शेन॑ गृह्णाति॒ यः पा॒प्मना॑ गृही॒-
तो भव॑ति॒ यः पा॒प्मना॑ गृही॒तस्स्या
त्तस्मा॑ ए॒तामैन्द्रावरु॒णीं प॑य॒स्यां॑ नि-

षु । वन॒स्पति॑षु । स्नाम॑ः । तम् । वा॒म् । ए॒तेन॑ ।
अवेति॑ । य॒जे॒ । [13]इन्द्र॑ः । वै । ए॒तस्य॑ ॥ ४८ ॥
इ॒न्द्रि॒येण॑ । अपेति॑ । क्रा॒म॒ति॒ । वरु॑णः । ए॒न॒म् ।
व॒रु॒ण॒पा॒शेनेति॑ वरुण-पा॒शेन॑ । गृह्णा॒ति॒ । यः ।
पा॒प्मना॑ । गृही॒तः । भव॑ति । यः । पा॒प्मना॑ । गृ॒-
ही॒तः । स्यात् । तस्मै॑ । ए॒ताम् । ऐ॒न्द्रा॒व॒रु॒णीमि-
त्यैन्द्रा-व॒रु॒णीम् । प॒य॒स्या॑म् । निरिति॑ । व॒पे॒त् ।

कः । 'अम्बाम्ब' इत्यादिना षत्वम् । 'यो गृहेषु' इति पञ्चमे । 'गेहे कः' इति कः । 'योप्सु' इति षष्ठे । 'ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । 'य ओषधीषु' इति सप्तमे । यवादयः ओषधयः । 'ओषधेश्च विभक्तौ' इति दीर्घत्वम् । 'यो वनस्पतिषु' इत्यष्टमे । पलाशादयो वनस्पतयः । वनस्पत्यादित्वात्पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । पारस्करप्रभृतित्वात् सुट् ॥

[13] अथातः पयस्यां विदधाति ब्राह्मणम्—इन्द्रो वा एतस्येत्यादि ॥

वपेदिन्द्र एवास्मिन्निन्द्रियं दधाति वरुण एनं वरुणपाशान्मुञ्चति पयस्या भवति पयो हि वा एतस्मादपक्रामत्यथैष पाप्मना गृहीतो यत्पयस्या भवति पय एवास्मिन्तया

इन्द्रः । एव । अस्मिन्न् । इन्द्रियम् । दधाति । वरुणः । एनम् । वरुणपाशादिति वरुण–पाशात् । मुञ्चति । [14] पयस्या । भवति । पयः । हि । वै । एतस्मात् । अपक्रामतीत्यप–क्रामति । अथ । एषः । पाप्मना । गृहीतः । यत् । पयस्या । भवति । पयः । एव । अस्मिन्न् । तया । दधाति ।

अस्येन्द्रियेण सह इन्द्रोपक्रामति, वरुणश्चैनं वरुणपाशेन गृह्णाति, यः पाप्मना गृहीतो भवति । यस्मादेवं तस्माद्यः पाप्माना गृहीतस्स्यात् तस्मै तत्पापशमनार्थं ऐन्द्रावरुणीं पयस्यां निर्वपेत् । पयसि भवः पयस्या आमिक्षा । अत्रायं प्रयोगः—इन्द्रावरुणाभ्यां चतुरो मुष्टीन्व्रीहीणान्निरुप्य दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्यैकादश कपालान्युपदधाति । यदैवं पुरोडाशमधिवृणक्ति तदा एतामामिक्षां गार्हपत्ये अधिश्रयति । अथैतं पुरोडाशमुपस्तीर्णाभिघारितमुद्वास्यामिक्षायां संप्रवेश्या*न्तर्वेद्यासादयतीति ॥

[14]पयस्या भवतीत्यादि ॥ गतम् ॥

---

*क. मिक्षया संपृक्तम.

दधाति पय॒स्या॑याम् ॥ ४१ ॥ पु॒रो॒डाश॒मवं॑ दधात्यात्म॒न्वन्तं॑मे॒वैनं॑ करो॒त्यथो॑ आ॒यतं॑नवन्तमे॒व चं॑तु॒र्धा व्यू॑हति दि॒क्ष्वे॑व प्रति॑ तिष्ठति॒ पुन॒स्सं॑मूहति दि॒ग्भ्य ए॒वास्मै॑ भेष॒जं क॑रो-

[15]प॒य॒स्या॑याम् ॥ ४१ ॥ पु॒रो॒डाशं॑म् । अवेति॑ । द॒धा॒ति॒ । आ॒त्म॒न्वन्त॒मित्या॑त्मन्न्-वन्तं॑म् । ए॒व । ए॒न॒म् । क॒रो॒ति॒ । अ॒थो इति॑ । आ॒यतं॑नवन्त॒मित्या॒यतं॑न-व॒न्त॒म् । ए॒व । [16]च॒तु॒र्धेति॑ चतुः-धा । वीति॑ । ऊ॒ह॒ति॒ । दि॒क्षु । ए॒व । प्रतीति॑ । ति॒ष्ठ॒ति॒ । [17]पुन॑ः । समिति॑ । ऊ॒ह॒ति॒ । दि॒ग्भ्य इति॑ दिक्-

---

[15]पयस्यायामिति ॥ आमिक्षायां संप्रच्छाद्य पुरोडाशमासादयति—आत्मन्वन्तमिति । आत्मवत्त्वं वलवत्त्वम् । 'अनोनुट्' 'ह्रस्वनुड्भ्याम्' इति मतुप उदात्तत्वम् । अथो अपि च आयतनवन्तं गृहवन्तमेवैनं करोति अनेन प्रच्छादनेन पयस्यायां पिधानेन ॥

[16]चतुर्धेति ॥ प्रतिदिशं पयस्यां व्यूहति पुरोडाशं चतुर्धा कृत्वा व्यूहति । एतेन दिक्षु प्रतिष्ठितो भवति ॥

[17]पुनस्समूहतीति ॥ दिग्भ्योवकृष्य समूहीकरोति । दिग्भ्य एवाकृष्यास्मै यजमानाय भेषजं पापरोगशमनं करोति ॥

ति स॒मूह्याव॑ द्यति॒ यथावि॑द्धं नि॒ष्कृ॒न्तति॑ ता॒दृगे॒व तद्यो वा॑मिन्द्रावरुणाव॒ग्नौ स्त्राम॒स्तं वा॑मे॒तेनाव॑ यज॒ इत्या॑ह॒ दुरि॑ष्ट्या ए॒वैनं॑ पाति॒ यो वा॑मिन्द्रावरुणा द्वि॒पाथ्सु॑ प॒शुषु॒ स्त्रा-

भ्यः । ए॒व । अ॒स्मै॒ । भे॒ष॒जम् । क॒रो॒ति॒ । [18]स॒मूह्येति॑ सं—ऊह्य॑ । अवेति॑ । द्य॒ति॒ । यथा॑ । आवि॑द्ध॒मित्या—वि॒द्ध॒म् । नि॒ष्कृ॒न्ततीति॑ निः—कृ॒न्तति॑ । ता॒दृक् । ए॒व । तत् । [19]यः । वा॒म् । इ॒न्द्रा॒व॒रु॒णा॒विती॑न्द्रा—व॒रु॒णौ । अ॒ग्नौ । स्त्राम॑ः । तम् । वा॒म् । ए॒तेन॑ । अवेति॑ । य॒जे॒ । इति॑ । आ॒ह॒ । दुरि॑ष्ट्या॒ इति॒ दुः—इ॒ष्ट्या॒ः । ए॒व । ए॒न॒म् । पा॒ति॒ । [20]यः । वा॒म् । इ॒न्द्रा॒व॒रु॒णेती॑न्द्रा—व॒रु॒णा॒ । द्वि॒पात्स्विति॑ द्वि॒पात्—सु॒ । प॒शुषु॑ । स्त्राम॑ः । तम् । वा॒म् । ए॒ते-

---

[18] समूह्येति ॥ पयस्यया सह पुरोडाशस्यावद्यति । यथेति । आविद्धं दोषेण पीडितं निष्कृन्तति कर्तनेन निष्कालितदोषं करोति तादृशीदं [दृशमिदं] समूह्यावदानम् ॥

[19] यो वामित्यादय उक्ता उपहोमाः ॥ दुरिष्ट्या इति । अग्नौ कृतं पापं दुरिष्टिरेवेति । ‘तादौ च’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

[20] ‘यो वामिन्द्रावरुणा द्विपात्सु पशुषु स्त्रामः’ इति द्वितीय-

म॒स्तं वा॑मे॒तेनाव॑ यज॒ इत्या॑है॒ताव॑-
ती॒र्वा आप॒ ओष॑धयो॒ व॒नस्पत॑यः
प्र॒जाःप॒शव॑उपजीव॒नीया॒स्ता ए॒वा-
स्मै॑ वरुणपा॒शान्मु॑ञ्चति ॥ ५० ॥

न॑ । अवेति॑ । य॒जे॒ । इ॒ति॑ । आ॒ह॒ । ए॒ताव॑तीः । वै । आप॑ः । ओष॑धयः । व॒नस्पत॑यः । प्र॒जा इति॑ प्र-जाः । प॒शव॑ः । उ॒प॒जी॒व॒नी॒या॒ इत्यु॑प-जी॒व॒-नीया॑ः । ताः । ए॒व । अ॒स्मै॒ । व॒रु॒ण॒पा॒शादिति॑ वरुण-पा॒शात् । मु॒ञ्च॒ति॒ ॥ ५० ॥

ए॒तस्य॑ प॒यस्या॑यां पाति॒ षड्वि॑ꣳशतिश्च ॥ १३ ॥

मन्त्रं दर्शयति । उपलक्षणं चैतत्तृतीयादीनाम् । एतावतीर्वा इत्यादि । प्रजायन्त इति प्रजाः । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डः । आप ओषधयो वनस्पतयः पशवश्च द्विप्रकारा इत्येतावत्यः प्रजाः प्राणिनामुपजीवनीयाः । तस्मादुपजीवनत्वादेषामेव मन्त्रेषूपादानम् न सर्वादीनामिति भावः । एताश्च एतैरुपहोमैः वरुणपाशात् मुञ्चत्यस्मै यजमानाय, यथास्यापहतपाप्मान उपजीवास्स्युरिति ॥

इति तृतीये त्रयोदशोनुवाकः ॥

स प्र॑त्न॒वन्नि काव्येन्द्रं॑ वो वि॒श्वत॒-

[1]सः । प्र॒त्न॒वदिति॑ प्रत्न-वत् । [2]नीति॑ । काव्यां ।
[3]इन्द्र॑म् । व॒ः । वि॒श्वत॑ः । परीति॑ । [4]इन्द्र॑म् । नर॑ः ।

[1]अथेष्टिकाण्डे याज्याकाण्डम् । तत्र 'यो यज्ञविभ्रष्टस्स्यात्तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयमष्टाकपालमैन्द्रमेकादशकपालं सौम्यं चरुम्' *इत्येतस्यास्त्रिहविषः आग्नेयस्य पुरोनुवाक्या—स प्रत्नवदिति गायत्री॥ व्याख्यातेयं 'हिरण्यगर्भः'† इत्यत्र; इह तु प्रतीकग्रहणम्। हे अग्ने स त्वं प्रत्नवत् प्रागिव । यद्वा—पुराणो हि । नवीयसा नवतरेण द्युम्नेन यशसा संयता त्वामेव संगच्छता [ता भानुना भासनशीलेन] बृहत्ततन्थ भृशं विश्वं विस्तारयेति ॥

[2]तत्रैव याज्या—निकाव्येति त्रिष्टुप् ॥ इयमपि तत्रैव† व्याख्याता । इदं च प्रतीकग्रहणम् । काव्या कवित्वेत द्रष्टृत्वेनात्मीयेन वेधसो यजमानान् शश्वत अविच्छिन्नयागान् निकः नियमेन करोतु । नर्या नर्याणि नरेभ्यो हितानि पुरूणि बहूनि धनानि हस्ते दधानः ददानः । एवं कुर्वन्नयमग्निः रयीणां सर्वेषां सम्बन्धी रयिपतिः भवतु । विश्वान्यपि अमृतानि अमरणहेतुभूतानि सत्रा सहभूतानि हिरण्यादीनि चक्राणः सोस्माकं यज्ञविभ्रेषदोषं अपनयत्विति ॥

[3]अथैन्द्रस्य पुरोनुवाक्या—इन्द्रं व इति गायत्री ॥ इयमपि षष्ठान्ते‡ व्याख्याता । प्रतीकमत्र गृह्यते । हे ऋत्विग्यजमानाः वः युष्माकं जनेभ्यः पुत्रादिभ्यः युष्मभ्यमस्मभ्यं च सर्वार्थं विश्वत उपरि स्थितं इन्द्रं हवामहे आह्वायामः । यद्वा—विश्वस्मादुपरि

---

*स. २–३–३. †सं-२-२-१२. ‡सं. १-६-१२¹.

स्परीन्द्र॒ं नर॑ः । त्वन्न॑स्सोम वि॒श्व-
तो॒ रक्षा॑ राजन्नघाय॒तः । न रि॑ष्ये॒-

[5]त्वम् । न॒ः । सो॒म॒ । वि॒श्वत॑ः । रक्ष॑ । रा॒ज॒न्न् । अ॒घा॒य॒त इत्य॑घ—य॒तः । न । रि॒ष्ये॒त् । त्वाव॑त॒

आह्वायामः । अस्माकमेव केवलस्साधकः यज्ञविभ्रेषादिदोषापनयनेन स्वामी भवत्विति ॥

[4]तत्रैव याज्या—इन्द्रं नर इति त्रिष्टुप् ॥ इयमपि तत्रैव* व्याख्याता, प्रतीकग्रहणमिदम् । नरो मनुष्याः इन्द्रमेव नेमधिता सर्वेषां हविषामर्धेन धार्यं भवते आह्वयामि । कदा? यदा पार्याः परलोकाय हिताः परप्राप्तेर्वा साध्वीर्वा धियः कर्माणि ताः इन्द्रमेवापेक्षमाणा युनजते युञ्जते । तस्मात्स त्वं शूरो नृपाता नृभिस्सम्भक्ता शवसः बलस्य, नृभ्यो दाता वा । इत्थंभूतः चकानः तृप्तिशीलः गोमति व्रजे अस्मानाभज यज्ञविभ्रेषदोषापनयनेन गोमतोस्मान् कुर्विति ॥

[5]अथ सौम्यस्य पुरोनुवाक्या—त्वन्न इति गायत्री ॥ हे सोमराजन् नः अस्मान् विश्वतः विश्वस्मात् अघायतः अघं पापमस्माकमिच्छतो जनात् रक्ष । 'छन्दसि परेच्छायामपि' इति क्यच्, 'अश्वाघस्यात्' इत्यात्वम्, 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । त्वावतः त्वत्सदृशस्य । 'युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसङ्ख्यानम्' इति वतिः, 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् । त्वावतो हि सखा कश्चिदपि न रिष्येत् यज्ञविभ्रेषादिभिः हिंस्यो भवितुं नार्हति । तस्मात्तदनुरूपमस्मान्रक्ष । 'द्व्यचोतस्तिङः' इति संहितायां रक्षेत्यस्य दीर्घत्वम् ॥

---

*सं. १-६-१२^{2}.

त्वाव॑त॒स्सखा॑ । या ते॒ धामा॑नि दि॒वि या पृ॑थि॒व्यां या पर्व॑ते॒ष्वोष॑धीष्व॒प्सु । तेभि॑र्नो॒ विश्वै॑स्सु॒मना॒ अहे॑ड॒न्राज॑न्त्सोम॒ प्रति॑ ह॒व्या गृ॑भाय । अग्नी॑षोमा॒ सवे॑दसा॒ सहू॑ती वनत॒ं

इति॒ त्व-व॒त॒ः । सखा॑ । [6]या । ते॒ । धामा॑नि । दि॒वि । या । पृ॒थि॒व्याम् । या । पर्व॑तेषु । ओष॑धीषु । अ॒प्स्वित्य॑प्-सु । तेभि॑ः । न॒ः । विश्वै॑ः । सु॒मना॒ इति॑ सु-मना॑ः । अहे॑डन्न् । राज॑न्न् । सो॒म॒ । प्रतीति॑ । ह॒व्या । गृ॒भा॒य॒ । [7]अग्नी॑षो॒मेत्यग्नी॑-

---

[6]तत्रैव याज्या—या त इति त्रिष्टुप् ॥ हे सोमराजन् या यानि ते तव धामानि स्थानानि नामानि वा, जन्मानि वा, तेजांसि वा दिवि सन्ति, यानि च पृथिव्यां सन्ति, यानि च पर्वतेषु, यानि ओषधीषु, यानि वाप्सु तेभिः तैर्विश्वैर्धामभिः नामभिः सर्वात्मनास्मभ्यमुपकुर्वद्भिः, स्थानैर्वा सर्वत्र सन्निधानहेतुभिः, जन्मभिर्वा नानोपकारहेतुभिः, तेजोभिर्वा सर्वदोषक्षाळनैः अहेडन् अक्रुद्ध्यन् अस्या*नादिकः [अज्ञानादिकं] सहमानः, अपि तु सुमना सानुग्रहमना एव भूत्वा । 'सोर्मनसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । हेडृ अनादरे । अस्माकं हव्यानि प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण । 'छन्दसि शायजपि', 'हृग्रहोर्भः' इति भत्वम् । प्रतिगृह्य चास्माकं भ्रेषदोषं अपनयेति ॥

[7]'अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेद्यं कामो नोपनमेत्' †

---

*ख—आसा.

†सं. २-३-३.

गिर॑ः । सं दे॑व॒त्रा ब॑भूवथुः । यु॒वम्
॥ ५१ ॥ ए॒तानि॑ दि॒वि रो॑च॒नान्य॒-
ग्निश्च॑ सोम॒ सक्र॑तू अधत्तम् । यु॒वꣳ
सिन्धू॑ꣳर॒भिश॑स्तेरव॒द्यादग्नी॑षोमा॒वमु॑

सो॒मा॒ । सवे॑द॒सेति॒ स-वे॒द॒सा॒ । सहू॑ती॒ इति॒ स-हू॒ती॒ । व॒न॒त॒म् । गिर॑ः । समिति॑ । दे॒व॒त्रेति॑ देव-त्रा । ब॒भू॒व॒थुः॒ । [8]यु॒वम् ॥ ५१ ॥ ए॒तानि॑ । दि॒वि । रो॒च॒नानि॑ । अ॒ग्निः । च॒ । सो॒म॒ । सक्र॑तू इति॒ स-क्र॒तू॒ । अ॒ध॒त्त॒म् । यु॒वम् । सिन्धू॑न् । अ॒भिश॑स्ते॒रित्य॒भि-श॒स्तेः॒ । अ॒व॒द्यात् । अग्नी॑षोमा॒-

इत्यस्य पुरोनुवाक्या—अग्नीषोमा इति गायत्री ॥ हे अग्नीषोमा अग्नीषोमौ । पूर्ववदाकारः, ‘ईदग्नेस्सोमवरुणयोः’ इतीकारः, ‘अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः’ इति षत्वम् । युवां सवेदसा सवेदसौ समानधनौ सहूती समानहूतौ समानाह्वानौ । ‘समानस्य च्छन्दसि’ इति सभावः । ईदृशा युवां वनतं भजतं अस्माकं गिरः स्तुतिवचनानि । देवत्रा देवांश्च संबभूवथुः संगतौ भवतः । प्रमाणानतिरेकस्सम्भवः । देवानामप्याराध्यत्वेन वर्तेथाम् । यद्वा—युवां सवेदसा सहूती देवत्रा देवेष्वपि देवोपकारेष्वपि संबभूवथुः संगतौ भवतः । ‘देवमनुष्य’ इति त्राप्रत्ययः । तौ युवां अस्माकमपि काममुपनयतमिति ॥

[8]तत्रैव याज्या—युवमेतानीति त्रिष्टुप् ॥ हे सोम त्वं च अ-

ञ्चतं॑ गृभी॒तान् । अग्नी॑षोमावि॒मꣳ
सु मे॑ शृणु॒तं वृ॑षणा॒ हवं॑म् । प्रति॑
सू॒क्तानि॑ हर्य॑तं॒ भव॑तं दा॒शुषे॒ मयः॑ ।

वित्यग्नी॑-सो॒मौ॒ । अमु॑ञ्चतम् । गृ॒भी॒तान् । [9]अग्नी॑षो॒मा॒वित्यग्नी॑-सो॒मौ॒ । इ॒मम् । स्वि॑ति॑ । मे॒ । शृ॒णु॒तम् । वृ॒ष॒णा॒ । हवं॑म् । प्रतीति॑ । सू॒क्ता॒नीति॑ सु-उ॒क्ता॒नि॑ । ह॒र्य॒त॒म् । भव॑तम् । दा॒शुषे॑ । मयः॑ ।

ग्निश्च युवं युवां एतानि प्रसिद्धानि दिवि स्थितानि रोचनानि दीपनशीलानि ग्रहनक्षत्रादीनि अधत्तं धारयथः । छान्दसो लङ् । यद्वा—युवामेव रोचनानि दिवि अधत्तं स्थापितवन्तौ । सक्रतू समानकर्माणौ । किञ्च—युवामेव सिन्धून् नदीः । स्यन्दनात् सिन्धवः । रुत्वानुनासिकौ उक्तौ । अभिशस्तेः पातकाद्यारोपात् पापात् अवद्यात् परिवादपापाच्च तत्स्थानीयात् कालुष्यादिदोषात् अमुञ्चतम् । गृभीतान् तेन दोषेण गृहीतानपि तान् सिन्धूनपि अमुञ्चतम् । तस्मादेवम्महानुभावौ युवामस्माकं काममुपनयतमिति ॥

[9]'अग्नीषोमीयमष्टाकपालं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः'* इत्यस्य पुरोनुवाक्या—अग्नीषोमावित्यनुष्टुप् ॥ हे अग्नीषोमौ वृषणा कामानां वर्षितारौ । 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः । इमं मे हवं आह्वानं सुशृणुतं सुष्ठु शृणुतं आह्वानप्रयोजनं यथावत्कुरुतमिति यावत् । 'भावेनुपसर्गस्य' इति ह्वयतेः अप् सम्प्रसारणं च । किञ्च—श्रुत्वाह्वानं अस्माकं सूक्तानि प्रतिहर्यतं मनसा प्रतिगृह्णीतम् ।

---

*सं. २-३-३.

आन्यं दि॒वो मा॑त॒रिश्वा॑ जभा॒राम॑-
थ्नाद॒न्यं परि॑ श्ये॒नो अद्रेः॑ । अग्नी॑-
षोमा॒ ब्रह्म॑णा वावृधा॒नोरुं॑ य॒ज्ञाय॑

10एति॑ । अ॒न्यम् । दि॒वः । मा॒त॒रिश्वा॑ । ज॒भा॒र॒ । अम॑थ्नात् । अ॒न्यम् । परीति॑ । श्ये॒नः । अद्रेः॑ । अग्नी॑षो॒मेत्यग्नी॑–सो॒मा॒ । ब्रह्म॑णा । वा॒वृ॒धा॒ना ।

हर्य गतौ । तथा कृत्वा दाशुषे हविर्दत्तवते तस्मै यजमानाय मयः सुखहेतू भवतम् ॥

10अत्रैव याज्या—आन्यं दिव इति त्रिष्टुप् ॥ उपरिष्टाल्लक्षणा त्रिष्टुप्त्वाच्च [‘उपरि....ल्लक्ष्मा’ इत्युक्तत्वाच्च] केचिदिमां याज्यामाहुः । आचार्यस्तु इमां विहाय ‘अग्नीषोमा हविषः’ इत्युत्तरां याज्यां दर्शितवान् । तत्र विकल्पः । अन्यमेकं युवयोर्मध्ये अग्निं दिवः आदित्यात् मातरिश्वा वायुः प्राणवृत्तिरूपः आजभार आजहार आनीतवान्, यथा—‘आदूतो अग्निमभरद्विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः’* इति । अन्यमेकं सोमं श्येनो गायत्री श्येनो भूत्वा अद्रेः उच्छ्रितात् स्थानात् तृतीयस्या दिवः पर्यमथ्नात् आहरत् तस्माद्वै अग्नीषोमौ एवं महानुभावौ ब्रह्मणा ऋगादिना मन्त्रेण परिबृढेन वा अनेन हविषा वावृधाना वावृधानौ वर्धमानौ । ताच्छीलिकश्चानश्, ‘तुजादीनाम्’ इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम्, पूर्ववदात्वम् । उरुं

---

*ऋ. ६–८–४.

†ख–यज्ञपतये.

चक्रथुरु लो॒कम् । अग्नी॑षोमा ह॒-
वि॒षः प्रस्थि॑तस्य वी॒तम् ॥ ५२ ॥
हर्य॑तं वृषणा जु॒षेथा॑म् । सु॒शर्मा॑णा॒
स्ववं॑सा॒ हि भू॒तमथा॑ ध॒त्तं यजं॑मा-

उ॒रुम् । य॒ज्ञायं॑ । च॒क्र॒थु॒ः । उ॒ । लो॒कम् । [11]अग्नी॑षो॒मेत्यग्नी॑—सो॒मा॒ । ह॒विषः॑ । प्रस्थि॑त॒स्येति॒ प्र—स्थि॒त॒स्य॒ । वी॒तम् ॥ ५२ ॥ हर्य॑तम् । वृ॒ष॒णा॒ । जु॒षेथा॑म् । सु॒श॒र्मा॒णेति॑ सु—शर्मा॑णा । स्व॒व॒सेति॑ सु—अवं॑सा । हि । भू॒तम् । अथ॑ । ध॒त्तम् । यजं-

---

विस्तीर्णं लोकं स्थानं यत्र यजमानो गच्छति तादृशं यज्ञाय यज्ञवते यजमानाय, यद्वा—यज्ञाय यज्ञफलभोगार्थं यजमानाय, लोकं चक्रथुः कुरुतम् । उ इति पादपूरणः अवधारणार्थो वा । तदर्थमस्मै ब्रह्मवर्चसं दत्तमिति ॥

[11]अथ याज्याविकल्पः—अग्नीषोमा हविष इति त्रिष्टुप् ॥ हे अग्नीषोमौ हविषः प्रस्थितस्य उपस्थितस्य प्रारब्धस्य वा वीतं खादतम् । वी गत्यादिषु, आदादिकः । हर्यतं मनसा प्रतिगृह्णीतं स्पृहयतम् । 'अदुपदेशात्' इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । जुषेथां नित्यं सेवेथाम् । पूर्ववल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शस्योदात्तत्वम् । हे वृषणा वर्षितारौ कामानां युवां सुशर्माणा सुशर्माणौ सुग्रहौ सुसुखौ वा स्ववसा स्ववसौ शोभनरक्षणौ । उभयत्र पूर्ववदात्वम् ।

नाय॒ शं योः । आ प्या॑यस्व॒ सं

मानाय । शम् । योः । [12]एति॑ । प्या॒य॒स्व॒ । [13]समि-

‘सौमनसी’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । ईदृशौ युवां यजमानो भूतं भवतम् । ‘बहुळं छन्दसि’ इति शपो लुक्, ‘हि च’ इति निघाताभावः । अथानन्तरं यजमानाय धत्तं दत्तं शं शमनं रोगाणां योः यावतश्च आगामिनां भयानाम् । शाम्यतियौतिभ्यां व्यत्ययेन भावे विचि वचनव्यत्ययः । यौतेर्वा असुनि अडादेशाभावः । अपदान्तेपि पूर्ववद्रुत्वं, णिद्वद्भावाभावश्च । ब्रह्मवर्चसिनं च कुरुतमिति ॥

[12]‘सोमाय वाजिने श्यामाकं चरुं निर्वपेद्यः क्लैब्यात् बिभीयात्’* इत्यस्य पुरोनुवाक्या—आप्यायस्वेति गायत्री ॥ इयमग्निकाण्डे व्याख्यास्यते यत्राम्नायते प्रकृतौ हि हीयुः [‘मा नो हिंसीः’†] इत्यत्र । इह तु प्रतीकग्रहणम् । हे सोम तव प्रसादात् वृष्णियं वीर्यं विश्वतः समेतु समागच्छताम् । त्वदर्थं च मामाप्यायस्व द्यध्यात् [दध्यादिना] । किञ्च—वाजस्यान्नस्य सङ्गथे सङ्गमनार्थं भवेति ॥

[13]तत्रैव यज्या—सन्त इति त्रिष्टुप् ॥ इमामपि तत्रैव व्याख्यास्यामः, इह तु प्रतीकग्रहणमस्याः । हे सोम तव प्रसादात् पयांसि वाजाः वृष्ण्यानि च मां संगच्छन्तु । अभिमातिषाहः अभिमातिः पाप्मा क्लैब्यहेतुः, तस्याभिभवितुः तव ।

---

*सं. २-३-३. †सं. ४-२-७,

ते॑ । ग॒णानां॑ त्वा ग॒णप॑तिꣳ हवामहे
क॒विं क॑वी॒नामु॑प॒मश्र॑वस्तमम् ।
ज्ये॒ष्ठ॒राजं॒ ब्रह्म॑णां ब्रह्मणस्पत॒ आ

ति । ते॒ । [14]ग॒णाना॑म् । त्वा॒ । ग॒णप॑ति॒मिति॑ ग॒ण-प॒ति॒म् । ह॒वा॒म॒हे॒ । क॒विम् । क॒वी॒नाम् । उ॒प॒मश्र॑वस्तम॒मित्यु॑प॒मश्र॑वः-त॒म॒म् । ज्ये॒ष्ठ॒राज॒मिति॑ ज्ये॒ष्ठ-रा॒ज॑म् । ब्रह्म॑णाम् । ब्र॒ह्म॒णः॒ । प॒ते॒ । एति॑ । न॒ः । शृ॒ण्वन्न् । ऊ॒तिभि॒रित्यू॒ति-भि॒ः ।

किञ्च—अमृताय अमृतत्वार्थमाप्यायमानो दिवि श्रवांसि अन्नानि उत्तमानि धिष्व स्थापयेति ॥

[14]'ब्राह्मणस्पत्यमेकादशकपालं निर्वपेत् ग्रामकामः'* इत्यस्य पुरोनुवाक्या—गणानां त्वेति जगती ॥ हे ब्रह्मणः परिबृढस्य कर्मणो वा पते पालयितः । 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' इति सत्वम्, 'सुबामन्त्रिते' इति पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायो निहन्यते । त्वां गणानां सर्वेषां सम्बन्धिनं गणपतिं ग्रामादिसङ्घातस्वामिनं हवामहे आह्वयामः । पूर्ववत्सम्प्रसारणम् । कवीनां क्रान्तदर्शनानामपि कविं क्रान्तदर्शिनम् । उपमश्रवस्तमं उपमीयते अनेनेत्युपमः, सर्वेषां श्रवसामन्नानां उपमानं यस्य श्रवः, न तु केन चिदुपमीयते प्रसिद्धमुपमानमिति, स उपमश्रवाः । 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ्, 'ङ्यापोस्संज्ञाच्छन्दसोः' इति ह्रस्वत्वम् । यद्वि[द्वा—श्यन्वि]करणस्य कर्मविवक्षायां 'आतश्चोपसर्गे'

---

*सं. २-३-३.

न॑श्शृ॒ण्वन्नू॒तिभि॑स्सीद॒ साद॑नम् ।
स इज्जने॑न॒ स वि॒शा स जन्म॑ना॒
स पु॒त्रैर्वाजं॑ भरते॒ धना॒ नृभिः॑ । दे॒-
वाना॒ं॑ यः पि॒तर॑मा॒विवा॑सति ॥५३॥
श्र॒द्धाम॑ना ह॒विषा॒ ब्रह्म॑ण॒स्पति॑म् ।

सी॒द॒ । साद॑नम् । 15 सः । इत् । जने॑न । सः । वि॒शा । सः । जन्म॑ना । सः । पु॒त्रैः । वाज॑म् । भ॒र॒ते॒ । धना॑ । नृभि॒रिति॒ नृ–भि॒ः । दे॒वाना॑म् । यः । पि॒तर॑म् । आ॒विवा॑स॒तीत्या॑–विवा॑सति ॥५३ श्र॒द्धाम॑ना॒ इति॑ श्र॒द्धा–म॒नाः । ह॒विषा॑ । ब्रह्म॑णः ।

इति कः । यद्वा—श्रूयत इति श्रवः यस्य[यस्तु]सर्वदा श्रूयते । त एवो [स इवो] पमश्रवाः न कदाचिद्दृश्यते स उपमश्रवाः, श्रूयमाणोपम इति यावत् । आहिताग्नि [ताग्न्यादि] द्रष्टव्यः । अनुभवाभावार्थैव श्रूयमाणत्वोक्तिः, 'विषं भुङ्क्ष्व' इतिवदन्यपरत्वात् । सर्वानुपमश्रवसः अतिशेत इति उपमश्रवस्तमम् । ज्येष्ठराजं ज्येष्ठं प्रशस्तं राजतीति ज्येष्ठराट् । स त्वं एवं महानुभावः अस्माकं स्तुतीः शृण्वन् ऊतिभिः रक्षणैः तर्पणैर्वा हेतुभूतैः ताभिर्व्याप्रियमाणाभिरुपलक्षितः सादनं आत्मीयमासनं आसीद अधितिष्ठ । सीदन्त्यस्मिन्निति सादनं, च्छान्दसं दीर्घत्वम् । तथा ग्रामाधिपतिरिवासीदन् अस्मभ्यं ग्रामं देहीति ॥

स सु॒ष्टुभा॒ स ऋक्व॑ता ग॒णेन॑ व॒लꣳ
रु॑रोज फलि॒गꣳ रवे॑ण । बृह॒स्पति॑रु॒-
स्रिया॑ हव्य॒सूद॒ः कनि॑क्रद॒द्वाव॑शती॒रु-

पति॑म् । [16]स: । सु॒ष्टुभेति॑ सु–स्तुभा॑ । स: । ऋ-क्व॑ता । ग॒णेन॑ । व॒लम् । रु॒रो॒ज॒ । फ॒लि॒गम् । रवे॑ण । बृह॒स्पति॑: । उ॒स्रिया॑: । ह॒व्य॒सूद॒ इति॑ हव्य–सूद॑: । कनि॑क्रदत् । वाव॑शती: । उदिति॑ ।

---

[15]तत्रैव याज्या—स इज्जनेनेति जगती ॥ स एव जनेन परिजनेन किङ्करादिना, स एव विशा विड्भिरुपजीविनीभिः प्रजाभिः, स एव जन्मना जनोः जन्मप्रभृति स एव पुत्रैः पुत्रपौत्रादिभिः एतैस्सर्वैस्सह वाजं भरते दधाति । धना धनानि च नृभिः अन्यैश्च बन्धुसुहृदादिभिः सह स एव दधाति । 'नृ चान्यतरस्याम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वाभावः, 'साविकाचः' इति हि प्राप्नोति । स एव दधातीति, क इत्याह—यः श्रद्धामनाः श्रद्धायुक्तमनाः देवानां पितरं पातारं ब्रह्मणस्पतिं हविषा आविवासति परिचरति । आविवासतिः परिचरणकर्मा ॥

[16]अथ बार्हस्पत्य उपहोमः—स सुष्टुभेति ॥ त्रिष्टुबेषा । स बृहस्पतिः सुष्टुभा शोभनस्तुव[तिम]ता । स्तोभतिस्स्तुतिकर्मा । स्तौतेर्वा क्विपि वर्णव्यत्यये तुको भत्वम्, 'उपसर्गात्सुनोति' इत्यादिना षत्वम् । ऋक्वता स्तुतिमता, (पुरुवता ?) वा । 'झयः' इति मतुपो वत्वम्, अयस्मयादित्वेन पदत्वात्कुत्वम्, भत्वाज्जस्त्वा-

दा॑जत् । मरु॑तो॒ यद्ध॑ वो दि॒वो
या व॒श्श॑र्म । अ॒र्य॒मा या॑ति वृष॒-

आ॒ज॒त् । [17]मरु॑तः । यत् । ह॒ । व॒ः । दि॒वः । [18]या ।
व॒ः । शर्म॑ । [19]अ॒र्य॒मा । एति॑ । या॒ति॒ । वृ॒ष॒भः ।

भावः । ईदृशेन गणेन सहितः वलं मेघम् । वृणोतेः पचाद्यच्, कपिलकादित्वाल्लत्वम् । रुरोज भिनत्ति फलिगं स्वच्छोदकपूर्णं, वलवदुदकं वा रवेण शब्देन उपलक्षितं बलं । रवेण वा फलिगं गिरिगुहादिषु प्रतिफलवन्तम् । किञ्च—अयं बृहस्पतिः हव्यसूदः हविषो भोक्ता । कर्मणि 'कुलसूदस्थलकषाः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । उस्त्रियाः अपः वावशतीः अत्यर्थं कामयमानाः । वशेर्यङि 'न वशः' इति सम्प्रसारणाभावः । पूर्ववदाद्युदात्तत्वम् । उदाजत् भञ्जनानन्तरं बलात् उद्गमयति । अजगतिक्षेपणयोः, छान्दसो लुङ् ॥

[17] 'एतामेव निर्वपेद्यः कामयेत ब्रह्मन् विशं विनाशयेयमिति मारुतीयाज्यानुवाक्ये कुर्यात्'* इत्यस्याः पुरोनुवाक्या— मरुतो यद्ध व इति गायत्री ॥ व्याख्याता चेयं 'वैश्वानरो नः'† इत्यत्र । इह त्वस्याः प्रतीकग्रहणम् । हे मरुतः वः युष्मान् यस्माद्वयं सुम्नायन्तः सुखमिच्छन्तः हवामहे आह्वयामः तस्मान्नः अस्मान् क्षिप्रं दिवः ओपगन्तन अस्मत्सकाशमागच्छतेति ब्रह्मणि विशं स्थापयितुमिति ॥

[18] तत्रैव याज्या—या वश्शर्मेति त्रिष्टुप् ॥ इयमपि तत्रैव‡

---

*सं. २-३-३. †सं. १-५-११[15]. ‡सं. १-५-११[16].

भस्तुवि॑ष्मान्दा॒ता वसू॑नां पुरुहूतो
अर्हन्न्॑। स॒ह॒स्रा॒क्षो गो॑त्र॒भिद्वज्र॑बाहु-

तुवि॑ष्मान् । दा॒ता । वसू॑नाम् । पु॒रु॒हूत इति॑ पुरु-हूतः । अर्हन्॑ । स॒ह॒स्रा॒क्ष इति॑ सहस्र-अ॒क्षः। गो॒त्र॒भिदिति॑ गोत्र-भित् । वज्र॑बाहु॒रिति॒ वज्र॑-

---

व्याख्याता; प्रतीकग्रहणमिदम् । हे मरुतः युष्माकं यानि शर्माणि सुखानि त्रिधातूनि त्रिलोकस्थानानि शशमानाय युष्मान् भजमानाय दातुं सन्ति भवन्ति यानि च दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय अधिकं यच्छत प्रयच्छत तानि अस्मभ्यं वियन्त विशेषेण दत्त । किञ्च—हे वृषणा कामानां वर्षितारः अस्मभ्यं सुवर्षं सुवीरं शोभनपुत्रादिकं रयिं दत्तेति ॥

19 'अर्यम्णे चरुन्निर्वपेत् स्वर्गकामः'* इत्यस्याः पुरोनुवाक्या—अर्यमायातीति त्रिष्टुप् ॥ अरीन् यमयति उपय[रमय]तीत्यर्यमा इन्द्र उच्यते, वक्ष्यमाणेभ्यो लिङ्गेभ्यः । सः आयाति आगच्छति आगच्छतु वा । वृषभः वर्षिता कामानां तुविष्मान् महाबलः दाता वसूनां धनानां पुरुहूतः बहुभिर्यजमानैराहूतः, बहुषु वा स्थानेषु आहूतः । तेन 'तृतीयाकर्मणि' इत्यस्याप्रसङ्गः । अर्हन् दानादिकं कर्तुमर्हन् । अर्हच्छब्दः पूज्यवाची । हे पूजनीय सहस्राक्षः बह्विन्द्रियः बहुकार्यकरणसमर्थेन्द्रियो वा गोत्रभृत् मेघानां पर्वतानां वा भेत्ता विदारयिता वज्रबाहुः वज्रपाणिः । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः' इति परानिपातः । ईदृशो देवः अस्मासु द्रविणं स्वर्गाख्यं धनं ददातु ॥

---

*सं. २-३-४.

र॒स्मासु॑ दे॒वो द्रवि॑णं दधातु । ये
तेर्यमन्ब॒हवो॑ देव॒याना॒ः पन्था॑नः ॥
॥ ५४ ॥ रा॒ज॒न्दि॒व आ॒चर॑न्ति ।
तेभि॑र्नो देव॒ महि॒ शर्म॑ यच्छ॒ शं न॑
एधि द्वि॒पदे॒ शं चतु॑ष्पदे । बु॒ध्नाद॒ग्र॒-

बा॒हुः । अ॒स्मासु॑ । दे॒वः । द्रवि॑णम् । द॒धा॒तु॒ । [20] ये । ते॒ । अ॒र्य॒म॒न्न् । ब॒हवः॑ । दे॒व॒याना॒ इति॑ देव–याना॑ः । पन्था॑नः ॥ ५४ ॥ रा॒ज॒न्न् । दि॒वः । आ॒चर॒न्तीत्या॑–चर॑न्ति । तेभि॑ः । न॒ः । दे॒व॒ । महि॑ । शर्म॑ । य॒च्छ॒ । शर्म् । न॒ः । ए॒धि॒ । द्वि॒पद॒ इति॑ द्वि–पदे॑ । शम् । चतु॑ष्पद॒ इति॒ चतु॑ः–प॒दे॒ । [21] बु॒ध्नात् । अग्र॑-

---

[20] तत्रैव याज्या—ये तेर्यमन्निति त्रिष्टुप् ॥ हे अर्यमन् राजन् दीप्यमान ते तव ये बहवः देवयानाः देवा यैर्गच्छन्ति देवान्वा यैर्गच्छन्ति तादृशाः दिवः द्युलोकात् आचरन्ति आभिमुख्येन यावत्कर्मस्थानं आतन्यन्ते तेभिः तैः पथिभिः नः अस्मभ्यं हे देव देवनादिमन् महि महत् शर्म सुखं यच्छ देहि । किञ्च—नः अस्माकं द्विपदे चतुष्पदे च शं एधि सुखहेतुर्भव ; तादृशमार्गगम्यस्वर्गहेतुर्भवेति यावत् । स्वरसमासान्तावुक्तौ ॥

[21] 'यो राजन्य आनुजावरस्स्यात्तस्मा एतमैन्द्रमानुषूकमेकादशकपालं निर्वपेत्....बुध्नवती अग्रवती याज्यानुवाक्ये भवतः'* इत्यस्याः

*सं. २–३–४.

मङ्गि॑रोभिर्गृणा॒नो वि पर्व᳚तस्य दृꣳ-
हि॒तान्यै॑रत् । रु॒जद्रोधाꣳ॑सि कृ॒त्रिमा॑-
ण्येषा॒ꣳ सोम॑स्य॒ ता मद॒ इन्द्र॑श्चकार ।

म् । अङ्गि॑रोभि॒रित्यङ्गि॑रः—भि॒ः । गृ॒णा॒नः । वीति॑ । पर्व᳚तस्य । दृ॒ꣳ॒हि॒तानि॑ । ऐ॒र॒त् । रु॒जत् । रोधाꣳ॑सि । कृ॒त्रिमा॑णि । ए॒षा॒म् । सोम॑स्य । ता । मदे᳚ ।

पुरोनुवाक्या—बुध्नादग्रमङ्गिरोभिरिति त्रिष्टुप् ॥ बुध्नात् मूलादारभ्य यावदग्रं उपक्रमादारभ्य यावत्समाप्ति उग्रावदानि (?) गृणानः गृणानैस्स्तुवद्भिरङ्गिरोभिरित्थंभूतः । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया (एकवचनस्य) स्वादेशः । यद्वा—व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः। अङ्गिरोभिः स्तूयमानः पर्वतस्य मेघस्य दृंहितानि स्तम्भितानि रोधांसि उदकस्य रोधनानि द्वारपिधानानि रुजत् भिनत् प्रथमं ततो व्यैरत् विविधं प्रेरयति विश्लेषयति यथोदकं पतति । यद्वा—उदकमेव व्यैरत् विकिरति । 'बहुलं संज्ञाच्छन्दसोः' इति णिलुक् । कीदृशानि रोधांसि? कृत्रिमाणि कृत्रिमाण्येव आत्मकृतानीव अ*यत्नेन भिनत्ति एषां मेघानां सम्बन्धीनि । पर्वतस्येति वचनस्य तृतीयै [स्येति बहुवचनस्य व्यत्ययेनै] कवचनम् । इत्येवंविधानि यानि कर्माणि तानि सर्वाण्यपि सोमस्य मदे सोमपाननिमित्ते मदे सति इन्द्रश्चकार करोति । एवंमहानुभाव इन्द्र इमं राजन्यं समानानामग्रं परिणयत्विति ॥

---

*क.—कृतेन प्र.

बुध्नादग्रेण वि मिमाय मानैर्वज्रेण खान्यतृणन्नदीनाम् । वृथासृजत्पथिभिर्दीर्घयाथैस्सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ५५ ॥ प्र यो जज्ञे

इन्द्रः । चकार । [22]बुध्नात् । अग्रेण । वीति । मिमाय । मानैः । वज्रेण । खानि । अतृणत् । नदीनाम् । वृथा । असृजत् । पथिभिरिति पथि–भिः । दीर्घयाथैरिति दीर्घ–याथैः । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ५५ ॥ [23]प्रेति । यः । जज्ञे । वि-

---

[22] तत्रैव याज्या—बुध्नादग्रेण विमिमायेति त्रिष्टुप् ॥ मूलादारभ्य अग्रेण सह यावदग्रं मानैर्मानयित्रीभिः विमिमाय विविधं परिच्छिनत्ति मेघान् । अथ तथा विमितेषु मेघेषु नदीनामपां, नदनान्नद्यः, खानि द्वाराणि वज्रेण अतृणत् भिनत्ति विहि [विमि]तानि विदारयति । उ तृ दिर् हिंसायां, रौधादिकः । यद्वा—नदीनामिति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी, नदीभ्यः ; नद्यो यथा प्रवहेयुरित्येवमर्थमभिनत् भिनत्ति द्वाराणि ; सामर्थ्यादुदकस्येति लभ्यते । ततः वृथा भित्त्वा तथा क्रीडन्निव असृजन्निव [....सृजत्] नदीः प्रवर्तयति पथिभिः दीर्घयाथैः चिरप्रवृत्तैः । तादृशविधानि कर्माणि सोमस्य मदे सतीन्द्रश्चकारेति । गतम् ॥

[23] अथोपहोमादिष्वन्यत्र विनियोगा द्रष्टव्याः—प्र यो जज्ञे इति त्रिष्टुप् ॥ वक्ष्यमाण एव बार्हस्पत्यः । आचार्येण तु त्यक्त्वेमा-

वि॒द्वाꣳ अ॒स्य बन्धुं॑ विश्वा॑नि दे॒वो
जनि॑मा विवक्ति । ब्रह्म॒ ब्रह्म॑ण॒ उ-
ज्ज॑भार॒ मध्या॑न्नी॒चादु॒च्चा स्व॒धया॒भि

द्वान् । अ॒स्य । बन्धु॑म् । विश्वा॑नि । दे॒वः । जनि॑मा ।
वि॒व॒क्ति॒ । ब्रह्म॑ । ब्रह्म॑णः । उदिति॑ । ज॒भा॒र॒ । मध्या॑त् ।
नी॒चा । उ॒च्चा । स्व॒धयेति॑ स्व–धया॑ । अ॒भि । प्रेति॑ ।

मुत्तरेण[....त्तरे] बार्हस्पत्ये विनियुक्ते । देवो विद्वान् आत्माधिकारज्ञः सर्वज्ञो वा अस्य मेघस्य बन्धुं बन्धनं यात्रायां बध्यते मेघेन वाऽयं बध्यते । तद्विद्वान् यो बन्धनमस्य जज्ञे जानाति । कथं ज्ञायते बन्धनमस्यायं जानातीति? तत्राह—विश्वानि जनिमा जन्मानि अयं हि देवो अस्य विवक्ति ऋब्रूते परेभ्यः कथयति तं जनमयं जानातीति जानीमः । वचेः 'बहुलं छन्दसि' इति शपश्लुः, अभ्यासस्य दीर्घ[सस्ये]त्वम् । एवमुत्पादितं ब्रह्म परिबृढं उदकं ब्रह्मणः परिबृढायाः पृथिव्याः उज्जहार उद्धरति । मध्यात् मध्यप्रदेशात् नीचा नीचप्रदेशात् । पञ्चम्येकवचनस्य 'सुपां सुलुक्' इत्याजादेशः । सांहितिको दकारोपजनश्छान्दसः । उक्तं च प्रातिशाख्ये—'नीचापूर्वो दकार उच्चापरः'* इति । उच्चा उच्चात् प्रदेशात् । पूर्ववदाजादेशः । एवं सर्वस्य उद्धृतं उदकं स्वधया अन्नेन सह अभिप्रतस्थौ आदित्ये अभिप्रतितिष्ठतु आभिमुख्येन प्रकृष्टं तिष्ठतु । स्वधया वा हेतुभूतया । यद्वा—स्वधया हविषा सह स्थितिहेतुना आदित्ये उदकं तिष्ठत्विति

---

* तै. प्रा—५-८,

प्र त॑स्थौ । म॒हान्म॒ही अ॑स्तभाय॒द्वि
जा॒तो द्याः सद्म॒ पार्थि॑वं च॒ रजः॑ ।
स बु॒ध्नादा॑ष्ट ज॒नु॒षा॒भ्यग्रं॒ बृह॒स्पति॑र्दे॒-

त॒स्थौ॒ । [24]म॒हान् । म॒ही इति॑ । अ॒स्त॒भा॒य॒त् । वीति॑ । जा॒तः । द्याम् । सद्म॑ । पार्थि॑वम् । च॒ । रजः॑ । सः । बु॒ध्नात् । आ॒ष्ट॒ । ज॒नुषा॑ । अ॒भीति॑ । अग्र॑म् । बृह॒स्पति॑ः । दे॒वता॑ । यस्य॑ । स॒म्राडिति॑

यावत् । पक्कमितिते [क्क्रमादित्ये] ततोन्नमुत्पद्यते, सोस्माकमभिमतं सम्पादयतु बृहस्पतिरिति ॥

[24] 'यो ब्राह्मण आनुजावरस्स्यात्तस्मा एतं बार्हस्पत्यमानुषूकं चरुं निर्वपेत् बुध्नवती अग्रवती याज्यानुवाक्ये भवतः '* इत्यस्याः पुरोनुवाक्या—महान्महीति त्रिष्टुप् ॥ महान् बृहस्पतिः मही महत्यौ पृथिवीमन्तरिक्षं च व्यस्तभायत् विविधमस्तम्भयत् । जातः जातमात्र एव द्यां द्युलोकं व्यस्तम्भयत् इत्येव । सद्म सदनं स्थानमुदकस्य मध्यं मुख्यं तत्र स्थितं पार्थिवं च रजः उदकं व्यस्तम्भयत् । स महानुभावो बृहस्पतिर्बुध्नात् मूलादारभ्य अभ्यग्रं यावदग्रं आष्ट व्याप्नोतु । जनुषा जन्मनैव अयत्नेनैव तेजस्विनं करोतु । कं ? यस्यायं देवता ईश्वरः सम्राट् सङ्गतदीप्तिः तं यजमानं तेजसा व्याप्नोतु यस्यायं देवता बृहस्पतिः । यत्सर्वमेवमग्रं व्याप्तवान् तस्मान्महानुभावोयमस्माकमानुजावरत्वं निवर्त्य समाना-

---

*सं. २–३–४.

वता॒ यस्य॑ स॒म्राट् । बु॒ध्नाद्यो अग्रं॑-
म॒भ्यर्त्योज॑सा॒ बृह॒स्पति॒मा वि॑वास-
न्ति दे॒वाः । भि॒नद्व॒लं वि पुरो॑ दर्द-

सं-राट् । [25]बु॒ध्नात् । यः । अग्र॑म् । अ॒भ्यर्तीत्य॑-
भि-अर्ति॑ । ओज॑सा । बृह॒स्पति॑म् । एति॑ । वि॒वा॒-
स॒न्ति॒ । दे॒वाः । भि॒नत् । व॒लम् । वीति॑ । पुरः॑ ।

नामग्रं परिणयत्विति । अश्नोतेर्लङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् ॥

[25]तत्रैव याज्या—बुध्नाद्यो अग्रमिति त्रिष्टुप् ॥ बुध्नादारभ्य यावदग्रं योयमोजसा बलेन अभ्यर्ति आभिमुख्येन प्राप्नोति इदं विश्वमात्मीयेन तेजसा व्याप्नोति, यद्वा—यजमानं वा आत्मीयम् । तादृशं बृहस्पतिं देवा अपि आविवासन्ति परिचरन्ति, ऋत्विजो वा । स च एवं देवैः परिचर्यमाणो वलं मेघं भिनत् भिनत्ति वृष्ट्यर्थम् । पुरः असुरनगराणि च विदर्दरीति अत्यर्थं विदारयति । दॄ विदारणे, यङ्लुकि ‘रुग्रिकौ च लुकि’ इति रुक्, ‘यङो वा’ इति ईडागमः । कनिक्रदत् अत्यर्थं शब्दं कुर्वन् अत्यर्थं क्रन्दन् । दाधर्त्यादौ निपात्यते । ततस्सुवरादित्यं अपश्च जिगाय जयति । आदित्यादाकृष्य मध्यमस्थाने उदकं वृष्ट्युन्मुखं प्रवर्तयति पर्जन्यात्मना । छान्दसे लिटि ‘सन् लिटोर्जेः’

रीति॒ कनि॑क्रद॒थ्सुव॑र॒पो जि॑गाय ॥५६॥

द॒र्द॒री॒ति॒ । कनि॑क्रदत् । सुवः॑ । अ॒पः । जि॒गा॒य॒ ॥५६

युवं॑ वी॒तमा॒विवा॑सति॒ पन्था॑नो दीर्घ॒या॒थैस्सो- म॑स्य॒ ता मद॒ इन्द्रं॑श्चकार दे॒वा नवं॑ च ॥ १४ ॥

आ॒दि॒त्येभ्यो॑ दे॒वा वै मृ॒त्योर्दे॒वा वै स॒त्रम॑र्य॒म्णे प्र॒जाप॑ते॒स्त्रय॑स्त्रि॒ꣳशत्प्र॒जाप॑ति॒र्दे॒वेभ्यो॒न्नाद्यं॑ देवा- सु॒रास्तान्व्रजं॑नो ध्रु॒वो॑सि॒ यन्न॒वमैद॒ग्निं॑ वै प्र॒जाप॑ति॒- र्वरु॑णाय॒ या वा॑मिन्द्रावरु॒णा स प्र॑त्न॒वच्चतु॑र्दश ॥

आ॒दि॒त्येभ्य॒स्त्वष्टु॑रस्मै॒ दान॑कामा ए॒वाव॑ रुन्धे॒ग्निं॑ वै स प्र॑त्न॒वथ्षट्प॑ञ्चा॒शत् ॥

आ॒दि॒त्येभ्य॒स्सुव॑रपो जि॑गाय ॥

॥ हरिः॑ ओम् ॥

इति जयतेः कृत्वम् । एवम्महानुभावोयं अस्मदीयं यजमानमानुजावरत्वान्मुक्त्वा समानानामग्रं परिणयत्विति ॥

इति श्रीभट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये
द्वितीये काण्डे तृतीये प्रश्ने चतुर्दशोनुवाकः.

॥ प्रपाठकस्सम्पूर्णः ॥

दे॒वा म॑नु॒ष्या॑ः पि॒त॒रस्तै॑न्यत॑ आ॒स॒न्नसु॑रा॒ रक्षा॑ꣳसि पिशा॒चास्तै॑न्यत॒स्तेषा॑ं दे॒वाना॑मु॒त यद॒ल्पं॒ लोहि॑त॒मकु॑र्व॒न् तद्रक्षा॑ꣳसि॒ रात्री॑भिरसु॒भ्न॒न्तां॑थ्सु॒ब्धान्मृ॒ताना॒भि व्यौ॑च्छ॒त्ते

[1]हरिः ओम् ॥ दे॒वाः । म॒नु॒ष्या॑ः । पि॒तर॑ः । ते । अ॒न्यत॑ः । आ॒स॒न्न् । अ॒सु॑राः । रक्षा॑ꣳसि । पि॒शा॒चाः । ते । अ॒न्यत॑ः । तेषा॑म् । दे॒वाना॑म् । उ॒त । यत् । अ॒ल्प॑म् । लोहि॑तम् । अकु॑र्वन्न् । तत् । रक्षा॑ꣳसि । रात्री॑भि॒रिति॒ रात्रि॑—भि॒ः । अ॒सु॒भ्न॒न्न् । तान् । सु॒ब्धान् । मृ॒तान् । अ॒भि । वीति॑ । औ॒-

---

अथ चतुर्थप्रपाठकः.

[1] देवा मनुष्या इत्यादि ॥ अन्यतः एकस्मिन् पक्षे देवादयोऽभवन् । असुरादयोऽप्येकस्मिन् । ‘नपुंसकमनपुंसकेन’ इत्येतद्व्यत्ययेन न प्रवर्तते । अथ तेषां देवानां शरीरेषु असुरादयः यदल्पमपि लोहितमकुर्वन् व्रणमुदपादयन् तत् असुरपक्षपातीनि रक्षांसि रात्रीभिरसुभ्नन् रात्रिष्वागम्य धर्षितमकुर्वन्, येन सुम्भनेन ते मृतास्स्युः । ततस्तान् सुब्धान् विव्रणान् तेनैव हेतुना मृतान् अभिव्यौच्छत् रात्रिरुपरताऽभवत् ; रात्र्यवसाने मृतानपश्यन्निति यावत्, प्राणाद्युत्क्षोभस्य रक्षोहेतुत्वात् ॥

दे॒वा अ॑विदु॒र्यो॑ वै नो॒यं म्रि॒यते॒
रक्षा॑ꣳसि॒ वा इ॒मं घ्न॒न्तीति॒ तेरक्षा॒ꣳ-
स्युपा॑मन्त्रयन्त॒ तान्यं॑ब्रुव॒न्वरं॑ वृणा-
महै॒ यत् ॥ १ ॥ असु॑रा॒ञ्जया॑म॒
तन्नं॑स्स॒हास॒दिति॒ तत॒ो वै दे॒वा
असु॑रानजय॒न्तेसु॑रा॒ञ्जित्वा रक्षा॑ꣳ-
स्यपा॑नुदन्त॒ तानि॒ रक्षा॒ꣳस्य-

च्छत्॒ । ते । [2]दे॒वाः । अ॒वि॒दुः । यः । वै । न॒ः । अ॒यम् । म्रि॒यते॑ । रक्षा॑ꣳसि । वै । इ॒मम् । घ्न॒न्ति॒ । इति॑ । ते । रक्षा॑ꣳसि । उ॒पेति॑ । अ॒म॒न्त्र॒य॒न्त॒ । तानि॑ । अ॒ब्रु॒व॒न् । वर॑म् । वृ॒णा॒म॒है॒ । यत् ॥ १ ॥ असु॑रान् । जया॑म । तत् । न॒ः । स॒ह । अ॒स॒त् । इति॑ । तत॑ः । वै । दे॒वाः । असु॑रान् । अ॒ज॒य॒न्न॒ । ते । असु॑रान् । जि॒त्वा । रक्षा॑ꣳसि । अपेति॑ । अ॒नु॒द॒न्त॒ । तानि॑ । रक्षा॑ꣳसि । अनृ॑तम् । अ॒क॒र्त॒ । इति॑ । स॒म॒न्तमिति॑ सं—अ॒न्तम् । दे॒वान् । परीति॑ ।

---

[2] ते देवा इत्यादि ॥ गतम् । तन्नस्सहेति । अस्मत्पक्षे युष्माभिर्वर्तितव्यमिति । ततो रक्षोभिस्सहायैः देवाः असुरानजयन् । जयानन्तरं रक्षांसि अपानुदन्त ॥

[3] अथ देवैरपनुन्नानि रक्षांसि देवान् समन्तं पर्यविशन् परीत्य

नृ॑तमकु॒र्तेति॑ सम॒न्तं॑ दे॒वान्पर्य॑विश॒न्ते
दे॒वा अ॒ग्नाव॑नाथन्त॒ ते॑ऽग्नये॒ प्रव॑-
ते पु॒रोडाशं॑म॒ष्टाक॑पालं॒ निर॑वपन्न॒ग्नये॑
विबा॒धव॑ते॒ऽग्नये॒ प्रती॑कवते॒ यद॒ग्नये॒

अ॒वि॒श॒न् । [4]ते । दे॒वाः । अ॒ग्नौ । अ॒ना॒थ॒न्त॒ । ते । अ॒ग्नये॑ । प्रव॑त॒ इति॒ प्र-व॒ते॒ । पु॒रोडाश॑म् । अ॒ष्टा-क॑पा॒ल॒मित्य॒ष्टा-क॒पा॒ल॒म् । निरिति॑ । अ॒व॒प॒न् । अ॒ग्नये॑ । वि॒बा॒धव॑त॒ इति॑ विबा॒ध-व॒ते॒ । अ॒ग्नये॑ । प्रती॑कवत॒ इति॒ प्रती॑क-व॒ते॒ । यत् । अ॒ग्नये॑ । प्रव॑-

---

देवानां शरीरादिष्वनुप्रविश्यावाधन्त । किं वदन्तीत्याह—अनृतमसत्यं अकर्त कृतवन्तो यूयमिति अन्याय्यं ख्यापयन्ति । निरुद्ध्येव स्थिता[नि] इति वा ॥

[4]अथैवं तैरभिभूयमाना देवा अग्नावनाथन्त; ऐश्वर्यमारोपयन् अग्निं नाथयन्ति स्मेति यावत् । यद्वा—अग्नौ याचितृत्वेनावर्तन्त । नाथृ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीष्षु । त्वया वयं रक्ष्या इति । तत एतां त्रिहविष्कामिष्टिमग्नये निरवपन् देवाः । प्रवते । प्रवत्, 'उपसर्गाच्छन्दसि' इति वतिः । विश्लेष्य बाधो विबाधः, तद्वान् तत्समर्थः । प्रतिकूला वृत्तिः* तद्वान् प्रतीकवान् ॥

---

*घ—प्रतीकं व्यावृत्तिः.

प्रव॑ते नि॒रव॑प॒न् यान्ये॒व पु॒रस्ता॒द्रक्षा॑ꣳसि ॥ २ ॥ आस॒न्तानि॒ तेन॒ प्राणु॑दन्त॒ यद॒ग्नये॑ विबा॒धव॑ते॒ यान्ये॒वाभितो॒ रक्षा॒ꣳ॒स्यास॒न्तानि॒ तेन॒ व्य॑बाधन्त॒ यद॒ग्नये॒ प्रती॑कवते॒ यान्ये॒व प॒श्चाद्रक्षा॒ꣳ॒स्यास॒न्तानि॒ तेनापा॑नुद-

त॒ इति॒ प्र-व॒ते॒ । नि॒रव॑प॒न्निति॑ निः-अव॑पन्न् । यानि॑ । ए॒व । [5]पु॒रस्ता॑त् । रक्षा॑ꣳसि ॥२॥ आस॑न्न् । तानि॑ । तेन॑ । प्रेति॑ । अ॒नु॒द॒न्त॒ । यत् । अ॒ग्नये॑ । वि॒बा॒धव॑त॒ इति॑ विबा॒ध-व॒ते॒ । यानि॑ । ए॒व । अ॒भित॑ः । रक्षा॑ꣳसि । आस॑न्न् । तानि॑ । तेन॑ । वीति॑ । अ॒बा॒ध॒न्त॒ । यत् । अ॒ग्नये॑ । प्रती॑कव॒त॒ इति॒ प्रती॑क-व॒ते॒ । यानि॑ । ए॒व । प॒श्चात् । रक्षा॑ꣳसि । आस॑न्न् । तानि॑ । तेन॑ । अपेति॑ । अ॒नु॒द॒न्त॒ । तत॑ः ।

---

[5] पुरस्तादिति ॥ पूर्वस्यां दिशि । ‘अस्ताति च’ इति पुरादेशः । प्रहत[थम]त्वात्तस्याः । प्राणुदन्तेति । प्रथमतः उत्पत्तविवानुदन् । अभित इति । दक्षिणत उत्तरतश्च । व्यबाधन्तेति । विश्लेष्यानाशयन् । पश्चादिति । अपरस्यां दिशि । ‘पश्चात्’ इति निपात्यते । अपानुदन्तेति । अपरस्यां दिशि अपकृष्यानाशयन् । तत इति । रक्षःपीडाया निर्मुक्ताः [illegible] भूति-

न्त॒ ततो॑ दे॒वा अभ॑व॒न्परासु॑रा॒ यो भ्रातृ॑व्यवा॒ंथ्स्याथ्स स्पर्ध॑मान ए॒तये॑ष्ट्या॑ यजेता॒ग्नये॒ प्रव॑ते पु॒रोडाश॑म॒ष्टाक॑पालं॒ निर्व॑पेद॒ग्नये॑ विबा॒धव॑ते ॥ ३ ॥ अ॒ग्नये॒ प्रती॑कवते॒ यद॒ग्नये॒ प्रव॑ते नि॒र्वप॑ति॒ य ए॒वास्मा॒च्छ्रे-

दे॒वाः । अभ॑वन् । परेति॑ । असु॑राः । [6]यः । भ्रातृ॑व्यवा॒निति॒ भ्रातृ॑व्य-वा॒न् । स्यात् । सः । स्पर्ध॑मानः । ए॒तया॑ । इष्ट्या॑ । य॒जे॒त॒ । अ॒ग्नये॑ । प्रव॑त॒ इति॒ प्र-व॒ते॒ । पु॒रोडाश॑म् । अ॒ष्टाक॑पा॒लमित्य॒ष्टा-क॒पा॒लम् । निरिति॑ । व॒पे॒त् । अ॒ग्नये॑ । वि॒बा॒धव॑त॒ इति॑ विबा॒ध-व॒ते॒ ॥ ३ ॥ अ॒ग्नये॑ । प्रती॑कवत॒ इति॒ प्रती॑क-व॒ते॒ । यत् । अ॒ग्नये॑ । प्रव॑त॒ इति॒ प्र-व॒ते॒ । नि॒र्वप॒तीति॑ निः-वप॑ति । यः । ए॒व । अ॒स्मा॒त् । श्रेया॑न् । भ्रातृ॑व्यः । तम् । तेन॑ । प्रेति॑ । नु॒द॒ते॒ ।

मन्तोऽभवन् असुरानजयन्नित्यर्थः । अत एवाह—पराभूता असुरा इति ॥

[6]य इत्यादि ॥ गतम् । श्रेयान् प्रशस्यतरः । तं तावत्प्रणुदते स्वरूपाच्च्यावयति । सदृङिति । समानं पश्यतीति

यान्भ्रातृव्यस्तं तेन प्रणुदते यदग्नये
विबाधवते य एवैनेन सदृङ्ङ् तेन
वि बाधते यदग्नये प्रतीकवते य एवा-
स्मात्पापीयान्तं तेनाप नुदते प्र
श्रेयाꣳसं भ्रातृव्यं नुदतेति सदृशं
क्रामति नैनं पापीयानाप्नोति य

यत् । अग्नये । विबाधवत इति विबाध—वते । यः । एव । एनेन । सदृङ्ङिति स—दृङ्ङ् । तम् । तेन । वीति । बाधते । यत् । अग्नये । प्रतीकवत इति प्रतीक—वते । यः । एव । अस्मात् । पापीयान् । तम् । तेन । अपेति । नुदते । [7]प्रेति । श्रेयाꣳसम् । भ्रातृव्यम् । नुदते । अतीति । सदृशम् । क्रामति । न । एनम् । पापीयान् । आप्नोति । यः । एवम् ।

सदृङ् । 'समानान्ययोश्च' इति दृग्भावः, 'दृक्स्ववस्स्ववतसां छन्दसि' इति नुम् । विबाधत इति । विश्लेष्य नाशयति । किं नैनं कदाचिदपि पीडा प्राप्नोति । साम्यमस्य निवर्तयति स्वयमतिशेत इति यावत् । पापीयान् पापतरः तमपनुदते नाशयति यथास्य न कदाचिदनुकरोति ॥

[7]अथ वेदितुस्स्तुतिः—श्रेयांसं प्रणुदते, सदृशमतिक्रामति, नैनं कदाचिदपि भ्रातृव्य आप्नोति । गतमन्यत् ॥

ए॒वं वि॒द्वाने॒तयेष्ट्या॒ यजं॑ते ॥ ४ ॥

दे॒वा॒सु॒रास्संय॑त्ता आस॒न्ते दे॒वा
अ॑ब्रुव॒न्॒ यो नो॑ वी॒र्या॑वत्तम॒स्तमनु॑
स॒मार॑भामहा॒ इति॒ त इन्द्र॑मब्रुव॒-

वि॒द्वान् । ए॒तया॑ । इष्ट्या॑ । यजं॑ते ॥ ४ ॥

वृणा॒म॒है॒ यत्पुरस्ता॒द्रक्षाꣳसि वपेद॒ग्नये॑
विबा॒धवं॑त ए॒वं च॒त्वारि॑ च ॥१॥

[1] दे॒वा॒सु॒रा इति॑ देव-अ॒सु॒राः । संय॑त्ता॒ इति॒ सं-य॒त्ताः । आ॒स॒न्न् । ते । दे॒वाः । अ॒ब्रु॒व॒न्न् । यः । न॒ः । वी॒र्या॑वत्तम॒ इति॑ वी॒र्या॑वत्-त॒म॒ः । तम् । अन्विति॑ । स॒मार॑भामहा॒ इति॑ सं-

---

इति द्वितीये चतुर्थे प्रथमोनुवाकः.

[1] देवासुरा इत्यादि ॥ गतम् । वीर्यावत्तमः, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम् । तमनु तं प्रधानभूतमनुसरन्तो वयं संभूय कर्माण्यारभामहे । 'हीने' इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । त इत्यादि । गतम् । एवं वीर्यावतीरिति । वीर्यवत्यः । पूर्ववद्दीर्घत्वम्, 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ता वा

न्त्वं वै नो॑ वी॒र्य॑वत्तमो॑सि॒ त्वाम॑नु
स॒मार॑भामहा॒ इति॒ सो॑ऽब्रवीत्ति॒स्रो
म॑ इ॒मास्त॒नुवो॑ वी॒र्य॑वती॒स्ताः प्री-
णी॒ताथासु॑रान॒भि भ॑विष्य॒थेति॒ ता वै
ब्रूहीत्य॑ब्रुवन्नि॒यम॑ꣳहो॒मु॒गि॒यं वि॑मृ॒धे-
य॑मिन्द्रि॒याव॑ती ॥ ५ ॥ इत्य॑ब्रवी॒त्त

आर॑भामहै । इति॑ । ते । इन्द्र॑म् । अ॒ब्रु॒व॒न् । त्वम् । वै । न॒ः । वी॒र्य॑वत्तम॒ इति॑ वी॒र्य॑वत्–त॒म॒ः । अ॒सि॒ । त्वाम् । अन्विति॑ । स॒मार॑भामहा॒ इति॑ सं–आर॑भामहै । इति॑ । सः । अ॒ब्र॒वी॒त् । ति॒स्रः । मे॒ । इ॒माः । त॒नुव॑ः । वी॒र्य॑व॒ती॒रिति॑ वी॒र्य॑–व॒ती॒ः । ताः । प्री॒णी॒त॒ । अथ॑ । असु॑रान् । अ॒भीति॑ । भ॒विष्य॒थ । इति॑ । ताः । वै । ब्रू॒हि॒ । इति॑ । अ॒ब्रु॒व॒न् । इ॒यम् । अ॒ꣳहो॒मुगित्य॑ꣳहः–मुक् । इ॒यम् । वि॒मृ॒धेति॑ वि–मृधा । इ॒यम् । इ॒न्द्रि॒याव॒तीतीन्द्रि॒य–व॒ती॒ ॥ ५ ॥ इति॑ । अ॒ब्र॒वी॒त् । [2] ते । इन्द्रा॑य । अ॒ꣳहो॒मुच॒ इत्य॑ꣳहः–मुचे॑ । पु॒रो॒डाश॑म् । एका॑द-

---

इत्यादि । अब्रुवन् देवाः । इयमित्यादि । अब्रवीदिन्द्रः । विमृधेति । 'अच्' इति योगविभागादच्समासान्तः ॥

[2] अथ ते देवाः इन्द्रायैतां त्रिहविष्कामिष्टिं निरवपन् । त्रय-

इन्द्रा॑याꣳहो॒मुचे॑ पु॒रोडाश॒मेका॑दश-
कपाल॒ं निर॑वप॒न्निन्द्रा॑य वैमृ॒धाये-
न्द्रा॑येन्द्रि॒याव॑ते॒ यदिन्द्रा॑याꣳहो॒मुचे॑
नि॒रव॑प॒न्नꣳह॑स ए॒व तेना॑मुच्यन्त॒
यदिन्द्रा॑य वैमृ॒धाय॒ मृध॑ ए॒व तेना-
पा॑घ्नत॒ यदिन्द्रा॑येन्द्रि॒याव॑त इन्द्रि॒य-
मे॒व तेना॒त्मन्न॑दधत॒ त्रय॑स्त्रिꣳशत्क-

शकपाल॒मित्येका॑दश–क॒पा॒लम् । निरिति॑ । अ॒व॒प॒न्न् । इन्द्रा॑य । वै॒मृ॒धाय॑ । इन्द्रा॑य । इ॒न्द्रि॒याव॑त॒ इती॑न्द्रि॒य–व॒ते॒ । यत् । इन्द्रा॑य । अ॒ꣳहो॒मुच॒ इत्यꣳ॑हः–मुचे॑ । नि॒रव॑प॒न्निति॑ निः–अव॑पन्न् । अꣳह॑सः । ए॒व । तेन॑ । अ॒मु॒च्य॒न्त॒ । यत् । इन्द्रा॑य । वै॒मृ॒धाय॑ । मृध॑ः । ए॒व । तेन॑ । अपेति॑ । अ॒घ्न॒त॒ । यत् । इन्द्रा॑य । इ॒न्द्रि॒याव॑त॒ इती॑न्द्रि॒य–व॒ते॒ । इ॒न्द्रि॒यम् । ए॒व । तेन॑ । आ॒त्मन्न् । अ॒द॒ध॒त॒ । त्रय॑स्त्रिꣳशत्कपाल॒मिति॒ त्रय॑स्त्रिꣳशत्–क॒पा॒लम् ।

स्त्रिंशत्कपालमिति । त्रयाणामेकादशकपालानां त्रयस्त्रिंशत्कपाला भवन्तीति भावः । पुरोडाशमिति च जात्यभिधानम् । आत्मन्निति । आत्मनि गुणभूतानकरोत्, तद्देवानां भूत्यै अभवत् । विजितिमिति । व्यावृत्तो जयो विजितिः । असुरेभ्यो व्यावृ-

न्त्वं वै नो॑ वी॒र्या॑वत्तमोसि॒ त्वाम॑नु
स॒मार॑भामहा॒ इति॒ सो॑ऽब्रवीत्ति॒स्रो
म॑ इ॒मास्त॒नुवो॑ वी॒र्या॑वती॒स्ताः प्री॑णी॒ताथासु॑राना॒भि भ॑विष्य॒थेति॒ ता वै
ब्रूहीत्य॑ब्रुवन्नि॒यम॑ꣳहो॒मुगि॒यं वि॑मृ॒धे-
यमि॑न्द्रि॒याव॑ती ॥ ५ ॥ इत्य॑ब्रवी॒त्त

आर॑भामहै । इति॑ । ते । इन्द्र॑म् । अ॒ब्रु॒व॒न्न् । त्वम् । वै । न॒ः । वी॒र्या॑वत्तम॒ इति॑ वी॒र्या॑वत्-त॒म॒ः । अ॒सि॒ । त्वाम् । अन्विति॑ । स॒मार॑भामहा॒ इति सं-आर॑भामहै । इति॑ । सः । अ॒ब्र॒वी॒त् । ति॒स्रः । मे॒ । इ॒माः । त॒नुव॑ः । वी॒र्या॑वती॒रिति॑ वी॒र्य॑-व॒ती॒ः । ताः । प्री॒णी॒त॒ । अथ॑ । असु॑रान् । अ॒भीति॑ । भ॒वि॒ष्य॒थ॒ । इति॑ । ताः । वै । ब्रूहि॒ । इति॑ । अ॒ब्रु॒व॒न्न् । इ॒यम् । अ॒ꣳ॒हो॒मुगित्य॑ꣳहः-मुक् । इ॒यम् । वि॒मृ॒धेति॑ वि-मृधा । इ॒यम् । इ॒न्द्रि॒याव॒तीती॑न्द्रि॒य-व॒ती॒ ॥ ५ ॥ इति॑ । अ॒ब्र॒वी॒त् । [2] ते । इन्द्रा॑य । अ॒ꣳ॒हो॒मुच॒ इत्य॑ꣳहः-मुचे॑ । पु॒रो॒डाश॑म् । एका॑द-

---

इत्यादि । अब्रुवन् देवाः । इयमित्यादि । अब्रवीदिन्द्रः । विमृधेति । 'अच्' इति योगविभागादच्समासान्तः ॥

[2] अथ ते देवाः इन्द्रायैतां त्रिहविष्कामिष्टिं निरवपन् । त्रय-

इन्द्रा॑याꣳहो॒मुचे॑ पु॒रो॒डाश॒मेका॑दशकपालं॒ निर॑वप॒न्निन्द्रा॑य वैमृ॒धायेन्द्रा॑येन्द्रि॒याव॑ते॒ यदिन्द्रा॑याꣳहो॒मुचे॑ नि॒रव॑प॒न्नꣳह॑स ए॒व तेना॑मुच्यन्त॒ यदिन्द्रा॑य वैमृ॒धाय॒ मृध॑ ए॒व तेनापा॑घ्नत॒ यदिन्द्रा॑येन्द्रि॒याव॑त इन्द्रि॒यमे॒व तेना॒त्मन्न॑दधत॒ त्रय॑स्त्रिꣳशत्क-

शकपाल॒मित्येका॑दश–क॒पा॒ल॒म् । निरिति॑ । अ॒व॒प॒न् । इन्द्रा॑य । वै॒मृ॒धाय॑ । इन्द्रा॑य । इ॒न्द्रि॒याव॑त॒ इतीन्द्रि॒य–व॒ते॒ । यत् । इन्द्रा॑य । अ॒ꣳ॒हो॒मुच॒ इत्य॑ꣳहः–मुचे॑ । नि॒रव॑प॒न्निति॑ निः–अव॑पन् । अꣳह॑सः । ए॒व । तेन॑ । अ॒मु॒च्य॒न्त॒ । यत् । इन्द्रा॑य । वै॒मृ॒धाय॑ । मृध॑ः । ए॒व । तेन॑ । अपेति॑ । अ॒घ्न॒त॒ । यत् । इन्द्रा॑य । इ॒न्द्रि॒याव॑त॒ इतीन्द्रि॒य–व॒ते॒ । इ॒न्द्रि॒यम् । ए॒व । तेन॑ । आ॒त्मन्न् । अ॒द॒ध॒त॒ । त्रय॑स्त्रिꣳशत्कपाल॒मिति॒ त्रय॑स्त्रिꣳशत्–क॒पा॒ल॒म् ।

स्त्रिंशत्कपालमिति । त्रयाणामेकादशकपालानां त्रयस्त्रिंशत्कपाला भवन्तीति भावः । पुरोडाशमिति च जात्यभिधानम् । आत्मन्निति । आत्मनि गुणभूतानकरोत्, तद्देवानां भूत्यै अभवत् । विजितिमिति । व्यावृत्तो जयो विजितिः । असुरेभ्यो व्यावृ-

पालं पु॒रो॒डाशं॒ निर॑वप॒न्त्रय॑स्त्रिꣳ-
श॒द्वै दे॒व॒तास्ता इन्द्र॑ आ॒त्मन्ननु॑ स॒-
मार॑म्भयत॒ भूत्यै॑ ॥६॥ तां॑ वाव दे॒वा
वि॑जितिमु॒त्त॒माम॑सु॒रै॒र्व्य॑जयन्त॒ यो
भ्रातृ॑व्यवा॒न्थ्स्यात्स स्पर्ध॑मान ए॒त-

पु॒रो॒डाश॑म् । निरिति॑ । अ॒व॒प॒न्न् । त्र॒य॑स्त्रिꣳश॒दिति॒ त्रय॑ः-त्रि॒ꣳ॒श॒त् । वै । दे॒वताः॑ । ताः । इन्द्र॑ः । आ॒त्मन्न् । अन्विति॑ । स॒मार॑म्भय॒तेति॑ सं-आर॑म्भयत । भूत्यै॑ ॥ ६ ॥ ताम् । वाव । दे॒वाः । विजि॑ति॒मिति॒ वि-जि॒ति॒म् । उ॒त्त॒मामित्यु॑त्-त॒माम् । असु॑रैः । वीति॑ । अ॒ज॒य॒न्त॒ । यः । भ्रातृ॑व्यवा॒निति॒ भ्रातृ॑व्य-वा॒न् । स्यात् । सः । स्पर्ध॑मानः । ए॒तया॑ । इ॒ष्ट्या॑ । य॒जे॒त॒ । इन्द्रा॑य । अ॒ꣳ॒हो॒मु॒च॒-

---

त्तामुत्तमां विजितिमिति । व्यजयन्त प्राप्नुवन्, उत्तममसुरविजयमलभन्तेति यावत्; गोपोषं पुष्णातीतिवत् सामान्यविशेषाभिप्रायत्वादुभयोः । गतमन्यत् ॥

[3]यस्मादिति ॥ यस्माद्भ्रातृव्यः श्रेयान् प्रशस्यतरो भवति, सोयमंहसा गृहीतः, तस्मादंहोमुचे निर्वपेत् । तेनांहसो मुक्तो भवति । मृधा वा इत्यादि । समानेषु मध्ये अभ्रातृव्योपि नाम कश्चित् यस्मादन्यश्श्रेयान्प्रशस्यतरो भवति एष खलु मृधा अभिषण्णः संग्रा-

येष्ट्या॑ य॒जेतेन्द्रा॑याꣳहो॒मुचे॑ पु॒रोडा॒शमेका॑दशकपाल॒ं निर्व॑पे॒दिन्द्रा॑य वैमृ॒धायेन्द्रा॑येन्द्रि॒याव॒तेꣳह॑सा॒ वा ए॒ष गृ॑ही॒तो य॒स्मा॒च्छ्रेया॒न्भ्रा॑तृव्यो॒ यदिन्द्रा॑याꣳहो॒मुचे॑ नि॒र्वप॒त्यꣳह॑स ए॒व तेन॑ मु॒च्यते मृ॒धा वा ए॒षो॑भिष॑ण्णो॒ यस्मा॑थ्स॒मा॒नेष्व॒न्यश्श्रेया॑नु॒त ॥७॥ अभ्रा॑तृव्यो॒ यदिन्द्रा॑य वैमृ॒धाय॒ मृध॑ ए॒व तेनाप॑ ह॒ते यदिन्द्रा॑येन्द्रि॒याव॑त

इत्य॑ꣳहः–मुचे॑ । पु॒रोडाश॑म् । एका॑दशकपाल॒मित्येका॑दश–क॒पा॒ल॒म् । निरिति॑ । व॒पे॒त् । इन्द्रा॑य । वै॒मृ॒धाय॑ । इन्द्रा॑य । इ॒न्द्रि॒याव॑त॒ इती॑न्द्रि॒य–व॒ते॒ । अꣳह॑सा । वै । ए॒षः । गृ॒ही॒तः । यस्मा॑त् । श्रेया॑न् । भ्रातृ॑व्यः । यत् । इन्द्रा॑य । अ॒ꣳहो॒मुच॒ इत्य॑ꣳहः–मुचे॑ । नि॒र्वप॒तीति॑ निः–वप॑ति । अꣳह॑सः । ए॒व । तेन॑ । मु॒च्य॒ते॒ । मृ॒धा । वै । ए॒षः । अ॒भिष॑ण्ण॒ इत्य॒भि–स॒न्नः । यस्मा॑त् । स॒मा॒नेषु॑ । अ॒न्यः । श्रेया॑न् । उ॒त ॥७॥ अभ्रा॑तृव्यः । यत् । इन्द्रा॑य । वै॒मृ॒धाय॑ । मृध॑ः । ए॒व । तेन॑ । अपेति॑ । ह॒ते॒ । यत् । इन्द्रा॑य । इ॒न्द्रि॒याव॑त॒ इती॑न्द्रि॒य–व॒-

इन्द्रि॒यमे॒व तेना॒त्मन्ध॑त्ते॒ त्रय॑स्त्रिꣳशत्कपालं पु॒रोडा॒शं निर्व॑पति॒ त्रय॑स्त्रिꣳश॒द्वै दे॒वता॒स्ता ए॒व यज॑मान आ॒त्मन्न॒नु स॒मार॑म्भयते॒ भूत्यै॒ सा वा ए॒षा विजि॑ति॒र्नामे॒ष्टिर्य ए॒वं वि॒द्वाने॒तये॒ष्ट्या यज॑त उत्त॒मामे॒व

ते॒ । इ॒न्द्रि॒यम् । ए॒व । तेन॑ । आ॒त्मन्न् । ध॒त्ते॒ । त्रय॑स्त्रिꣳशत्कपाल॒मिति॒ त्रय॑स्त्रिꣳशत्-क॒पा॒ल॒म् । पु॒रो॒डाश॑म् । निरिति॑ । व॒प॒ति॒ । त्रय॑स्त्रिꣳश॒दिति॒ त्रय॑ः-त्रि॒ꣳ॒श॒त् । वै । दे॒वता॑ः । ताः । ए॒व । यज॑मानः । आ॒त्मन्न् । अ॒न्विति॑ । स॒मार॑म्भय॒त इति॑ सं-आर॑म्भयते । भूत्यै॑ । [4]सा । वै । ए॒षा । विजि॑ति॒रिति॒ वि-जि॒ति॒ः । नाम॑ । इ॒ष्टिः । यः । ए॒वम् । वि॒द्वान् । ए॒तया॑ । इ॒ष्ट्या॑ । यज॑ते । उ॒त्त॒मामित्यु॑त्-त॒माम् । ए॒व । विजि॑ति॒मिति॒ वि-

---

माभिभूत इव भवति । तस्मादिन्द्राय वैमृधाय निर्वपेत् मृधस्संग्रामानपहन्ति ॥

[4] विजितिर्नामेति ॥ विजयहेतुत्वात् । गतमन्यत् ॥

विजि॑तिं॒ भ्रातृ॑व्येण॒ वि ज॑यते ॥८॥
दे॒वा॒सु॒रास्संय॑त्ता आस॒न्तेषां॑ गाय॒-
त्र्योजो॒ बलं॑मिन्द्रि॒यं वी॒र्यं॑ प्र॒जां प॒शू-

जि॒ति॒म् । भ्रातृ॑व्येण । वीति॑ । ज॒य॒ते॒ ॥ ८ ॥

इ॒न्द्रि॒याव॑ती॒ भूत्या॑ उ॒तैका॒न्न प॑ञ्चा॒शच्च॑॥२॥

[1]दे॒वा॒सु॒रा इति॑ दे॒व–अ॒सु॒राः । संय॑त्ता॒ इति॒ सं–य॒त्ताः । आ॒स॒न्न् । तेषा॑म् । गा॒य॒त्री । ओजः॑ । बल॑म् । इ॒न्द्रि॒यम् । वी॒र्य॑म् । प्र॒जामिति॑ प्र–जाम् । प॒शून् । सं॒गृह्येति॑ सं–गृह्य॑ । आ॒दायेत्या॑–दाय॑ ।

इति द्वितीये चतुर्थे द्वितीयोनुवाकः.

[1]देवासुरा इत्यादि ॥ तेषां देवासुराणां ओजःप्रभृति संगृह्यादाय आच्छिद्यापक्रम्य तेन सह तत्सकाशादपक्रम्य क्वाप्यतिष्ठत् गायत्री । ते देवासुरा अमन्यन्त अस्माकं मध्ये यतरानियमुपावर्त्स्यति उपावर्तिष्यते ते इदं विश्वं भविष्यन्तीति अस्य विश्वस्य स्वामिनस्ते भविष्यन्तीति । यद्वा—इदं विश्वं ते भविष्यन्ति प्राप्स्यन्तीति । 'वृद्भ्यस्स्यसनोः' इति परस्मैपदम्, 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' इतीडभावः । अथ देवासुरास्तां व्यह्वयन्त

न्थ्संगृह्यादायापक्रम्यातिष्ठत्तेऽमन्यन्त
यतरान् वा इयमुपावथ्स्र्यतीति त इदं
भविष्यन्तीति तां व्यह्वयन्त विश्व-
कर्मन्निति देवा दाभीत्यसुरास्सा ना-
न्यतराꣳश्चनोपावर्तत ते देवा

अपक्रम्येत्यप-क्रम्य । अतिष्ठत् । ते । अमन्यन्त ।
यतरान् । वै । इयम् । उपावथ्स्र्यतीत्युप-आव-
थ्स्र्यति । ते । इदम् । भविष्यन्ति । इति । ताम् ।
वीति । अह्वयन्त । विश्वकर्मन्निति विश्व-कर्मन् ।
इति । देवाः । दाभि । इति । असुराः । सा । न ।
अन्यतरान् । चन । उपावर्ततेत्युप-आवर्तत । ते ।

विविधमाह्वयन्निति । 'निसमुपविभ्यो ह्वः' इत्यात्मनेपदम् । विश्वकर्मन्निति । विश्वानि कर्माण्यस्यामिति विश्वकर्मा । 'मनः' इति ङीप्प्रतिषेधः, आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । हे विश्वकर्मन्निति देवा गायत्रीमाह्वयन् । हे दाभि इत्यसुरा आह्वयन्, सामर्थ्यात् ह्वयत्यर्थमात्रं संबध्यते । यद्वा—व्यह्वयन्त विलक्षणमाह्वानं कृतवन्तः । वैलक्षण्यं चाह्वानपदभेदः । दभनं दाहः, दभिः प्रकृत्यन्तरमस्ति, तस्माद्घञन्तान्मत्वर्थीयोकारः, गौरादिर्द्रष्टव्यः, पूर्ववदामन्त्रिताद्युदात्तत्वम्, 'अम्बार्थनद्योः' इति ह्रस्वत्वम् । यद्वा—पचाद्यजन्तात् स्वार्थिकोऽण्, ततः 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् । सेत्यादि । गतम् ॥

ए॒तद्यजु॑रपश्य॒न्नोजो॑सि॒ सहो॑सि॒ बल॑मसि ॥ १ ॥ भ्राजो॑सि दे॒वाना॒ं धाम॒ नामा॑सि॒ विश्व॑मसि वि॒श्वायु॒स्सर्व॑मसि स॒र्वायु॑रभि॒भूरिति॒ वाव

दे॒वाः । ए॒तत् । यजु॑ः । अ॒प॒श्य॒न्न् । [2]ओज॑ः । अ॒सि॒ । सह॑ः । अ॒सि॒ । बल॑म् । अ॒सि॒ ॥१॥ भ्राज॑ः । अ॒सि॒ । दे॒वाना॑म् । धाम॑ । नाम॑ । अ॒सि॒ । विश्व॑म् । अ॒सि॒ । वि॒श्वायु॒रिति॑ वि॒श्व—आ॒यु॒ः । सर्व॑म् । अ॒सि॒ । स॒र्वायु॒रिति॑ स॒र्व—आ॒यु॒ः । अ॒भि॒भूरित्य॑भि—भूः । [3]इति॑ । वाव । दे॒वाः । असु॑राणाम् ।

---

[2] ओजोसीत्यादि ॥ तेजोसि यशोसि देवानाम् । सर्वत्र तद्धेतुत्वात्ताच्छब्द्यम् । सहोसि अभिभवसाधनमपि शत्रूणाम् । बलं प्रसिद्धम् । भ्राजो दीप्तिः । धाम स्थानम् । नाम नमनमुपकारकम् । विश्वमसि अन्यदपि यद्भद्रं तदसि । विश्वायुः विश्वा [श्वमा] युर्जीवितमस्मिन्निति विश्वायुः । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति विश्वशब्दस्यान्तोदात्तत्वम् । सर्वमासि सर्वमपि जगतामेवासि । सर्वायुरसि । सर्वाणि चायूंषि अन्नानि अस्यामिति सर्वान्नहेतुरसि । अभिभूः यस्मादेवं तस्मात् त्वं सर्वस्योपरि भवासि सर्वस्याभिभवित्र्यसि ॥

[3] इति वावेत्यादि ॥ इत्यनेन यजुषा देवाः असुराणामप्यो-

दे॒वा असु॑राणा॒मोजो॒ बल॑मिन्द्रि॒यं
वी॒र्यं॑ प्र॒जां प॒शून॑वृञ्जत॒ यद्गा॑य॒त्र्य॑प॒क्र-
म्याति॑ष्ठ॒त्तस्मा॑दे॒तां गा॑य॒त्रीतीष्टि॑मा-
हुस्सं॑वथ्स॒रो वै गा॑य॒त्री सं॑वथ्स॒रो
वै तद॑प॒क्रम्या॑तिष्ठ॒द्यदे॒तया॑ दे॒वा
असु॑राणा॒मोजो॒ बल॑मिन्द्रि॒यं वी॒र्य॑-
म् ॥ १० ॥ प्र॒जां प॒शून॑वृञ्जत॒ त-

ओज॑ः । बल॑म् । इ॒न्द्रि॒यम् । वी॒र्य॑म् । प्र॒जामिति॑ प्र—जाम् । प॒शून् । अ॒वृ॒ञ्ज॒त । यत् । गा॒य॒त्री । अ॒प॒क्रम्येत्य॑प—क्रम्य॑ । अति॑ष्ठत् । तस्मा॑त् । ए॒ताम् । गा॒य॒त्री । इति॑ । इष्टि॑म् । आ॒हु॒ः । [4]सं॒व॒त्थ्स॒र इति॑ सं—व॒त्थ्स॒रः । वै । गा॒य॒त्री । सं॒व॒थ्स॒र इति॑ सं—व॒थ्स॒रः । वै । तत् । अ॒प॒क्रम्येत्य॑प—क्रम्य॑ । अ॒ति॒ष्ठ॒त् । यत् । ए॒तया॑ । दे॒वाः । असु॑राणाम् । ओज॑ः । बल॑म् । इ॒न्द्रि॒यम् । वी॒र्य॑म् ॥ १० ॥ प्र॒जामिति॑ प्र—जाम् । प॒शून् । अवृ॑ञ्जत । तस्मा॑त् ।

ञआदिकं अवृञ्जत आवर्जयन् आत्मसात्कृतवन्तः न केवलमात्मीयमेव लब्धवन्तः । यदित्यादि । गायत्र्यपक्रमणहेतुत्वादेतां वक्ष्यमाणामिष्टिं गायत्रीत्याहुः वेदार्थविदः ॥

[4]संवत्सरो वा इत्यादि ॥ संवत्सरवत् सर्वार्थहेतुत्वात् बल-

स्मा॑दे॒ताꣳ सं॑व॒र्ग इती॒ष्टि॑माहु॒र्यो॑ भ्रातृ॑व्यवा॒न्त्स्यात्स स्पर्ध॑मान ए॒तये॒ष्ट्या॑ यजे॑ता॒ग्नये॑ सं॑व॒र्गाय॑ पु॒रो॒डाश॑म॒ष्टाक॑पाल॒ꣳ निर्व॑पे॒त्तꣳ शृ॒तमास॑न्नमे॒तेन॒ यजु॑षा॒भि मृ॑शे॒दोज॑ ए॒व बल॑मि-

ए॒ताम् । सं॒व॒र्ग इति॑ सं–व॒र्गः । इति॑ । इ॒ष्टिम् । आ॒हुः । [5]यः । भ्रातृ॑व्यवा॒निति॒ भ्रातृ॑व्य–वा॒न् । स्यात् । सः । स्पर्ध॑मानः । ए॒तया॑ । इ॒ष्ट्या॑ । य॒जे॒त॒ । अ॒ग्नये॑ । सं॒व॒र्गायेति॑ सं–व॒र्गाय॑ । पु॒रो॒डाश॑म् । अ॒ष्टाक॑पाल॒मित्य॒ष्टा–क॒पा॒ल॒म् । निरिति॑ । व॒पे॒त् । तम् । शृ॒तम् । आस॑न्न॒मित्या–स॒न्न॒म् । ए॒तेन॑ । यजु॑षा । अ॒भीति॑ । मृ॒शे॒त् । ओजः॑ । ए॒व । बल॑म् । इ॒न्द्रि॒-

---

साम्यात् [ताद्धर्म्यात्] तदानीं संवत्सर एव देवेभ्योपक्रम्यातिष्ठत् । यथा संवत्सरापक्रमेण ओजआदिकं नश्यति तद्वदिदमिति । यदेतयेत्यादि । संव्रज्यते ओजआदिकं सर्वं सहैवानेनाव्रज्यते आच्छिद्यते इति संवर्गो योगः । वृजी वर्जने, घञि 'चजोः कुघिण्यतोः' इति कुत्वम् ॥

[5]यो भ्रातृव्यवानित्यादि ॥ गतम् । एतेन यजुषेत्यादि । ओजोसीत्यादिना । अत्राचार्येण 'सर्वायुरभिभूरस्यभिभूरहं तेन हविषा-

न्द्रि॒यं वी॒र्यं॑ प्र॒जां प॒शून्भ्रातृ॑व्यस्य
वृ॒ङ्क्ते भव॑त्या॒त्मना॒ परा॑स्य॒ भ्रातृ॑व्यो
भवति ॥ ११ ॥
प्र॒जाप॑तिः प्र॒जा अ॑सृजत॒ ता अ-

यम् । वी॒र्य॑म् । प्र॒जामिति॑ प्र—जाम् । प॒शून् । भ्रातृ॑व्यस्य । वृ॒ङ्क्ते । भव॑ति । आ॒त्मना॑ । परेति॑ । अ॒स्य॒ । भ्रातृ॑व्यः । भ॒व॒ति॒ ॥ ११ ॥

बल॑मस्ये॒तया॑ दे॒वा असु॑राणा॒मोजो॒ बल॑मि-
न्द्रि॒यं वी॒र्यं॑ पञ्च॑चत्वारिꣳशच्च ॥ ३ ॥

¹प्र॒जाप॑ति॒रिति॑ प्र॒जा—प॒तिः । प्र॒जा इति॑ प्र—जाः । अ॒सृ॒ज॒त॒ । ताः । अ॒स्मा॒त् । सृ॒ष्टाः । परा॑-

---

(मिति) अमुं भ्रातृव्यमभिभूयासम्' इति शेषो दर्शितः ॥

इति द्वितीये चतुर्थे तृतीयोनुवाकः.

¹प्रजापतिः प्रजा असृजतेत्यादि ॥ पराचीः पराचीनगतयः अपुनरावृत्ता एव यद्गताः ता यत्रावसन् ततो गर्मुद्दुदतिष्ठत् अकृष्टादेव प्रदेशात् स्वयमेवाजायत । विजातीयेन सहोत्पन्नः तृणवि-

स्मात्सृ॒ष्टाः परा॑चीराय॒न्ता यत्राव॑स॒न्ततो॑ ग॒र्मुदुद॑तिष्ठ॒त्ता बृह॒स्पति॑श्चा॒न्ववै॑ता॒ꣳ सो॑ब्रवी॒द्बृह॒स्पति॑र॒नया॑ त्वा॒ प्र ति॑ष्ठा॒न्यथ॑ त्वा प्र॒जा उ॒पाव॑र्थ्स्य॒न्तीति॒ तं प्राति॑ष्ठ॒त्ततो॒ वै प्र॒जाप॑तिं प्र॒जा उ॒पाव॑र्तन्त॒ यः प्र॒जाका॑म॒-

चीः । आ॒य॒न्न् । ताः । यत्र॑ । अव॑सन्न् । तत॑ः । ग॒र्मुत् । उदिति॑ । अ॒ति॒ष्ठ॒त् । ताः । बृह॒स्पति॑ः । च॒ । अ॒न्ववै॑ता॒मित्य॑नु–अवै॑ताम् । सः । अ॒ब्र॒वी॒त् । बृह॒स्पति॑ः । अ॒नया॑ । त्वा॒ । प्रेति॑ । ति॒ष्ठा॒नि॒ । अथ॑ । त्वा॒ । प्र॒जा इति॑ प्र–जाः । उ॒पाव॑र्थ्स्य॒न्तीत्यु॑प–आव॑र्थ्स्यन्ति । इति॑ । तम् । प्रेति॑ । अ॒ति॒ष्ठ॒त् । तत॑ः । वै । प्र॒जाप॑ति॒मिति॑ प्र॒जा–प॒ति॒म् । प्र॒जा इति॑ प्र–जाः । उ॒पाव॑र्त॒न्तेत्यु॑प–आव॑र्तन्त । यः । प्र॒जाका॑म॒ इति॑ प्र॒जा–का॒म॒ः । स्यात् ।

शेषो गर्मुत् । ओषधीनां दुष्टपरिणाम इत्येके । अथ ताः बृहस्पतिः प्रजापतिश्चान्ववैतां पश्चादनुसृत्य अवगतवन्तौ । अथ सोब्रवीद्बृहस्पतिः प्रजापतिं अनया गर्मुता त्वां प्रतिष्ठानि प्रकर्षेण स्थापयामि । अथ प्रकृष्टस्थितिकं त्वां प्रजा उपावर्त्स्यन्तीति । अथ तं गार्मुतेन चरुणा प्रातिष्ठत् प्रकृष्टं स्थापितवान् । यत्र

स्स्यात्तस्मा॑ ए॒तं प्रा॑जाप॒त्यं गा॑र्मु॒तं
च॒रुं निर्व॑पेत्प्र॒जाप॑तिम् ॥ १२ ॥
ए॒व स्वेन॑ भाग॒धेये॒नोप॑ धावति॒ स
ए॒वास्मै॑ प्र॒जां प्र ज॑नयति प्र॒जाप॑तिः
प॒शून॑सृजत॒ ते॑ऽस्माथ्सृ॒ष्टाः परा॑ञ्च

तस्मै᳚ । ए॒तम् । प्रा॒जा॒प॒त्यमिति᳚ प्राजा–प॒त्यम् । गा॒र्मु॒तम् । च॒रुम् । निरिति᳚ । व॒पे॒त् । प्र॒जाप॑ति॒मिति᳚ प्र॒जा–प॒ति॒म् ॥ १२ ॥ ए॒व । स्वेन॑ । भा॒ग॒धे॒ये॒नेति᳚ भाग–धेये॑न । उपेति᳚ । धा॒व॒ति॒ । सः । ए॒व । अ॒स्मै॒ । प्र॒जामिति᳚ प्र–जाम् । प्रेति᳚ । ज॒न॒य॒ति॒ । [2]प्र॒जाप॑ति॒रिति᳚ प्र॒जा–प॒तिः॒ । प॒शून् । अ॒सृ॒ज॒त॒ । ते । अ॒स्मा॒त् । सृ॒ष्टाः । परा॑ञ्चः । आ॒-

---

धात्वर्थनिवृत्तौ प्रशब्दः तत्रैव ‘ समवप्रविभ्यस्सथः ’ इत्यात्मनेपदमकर्मकस्यैव भवति, इह तु सकर्मक एव प्रकृष्टायां स्थितौ वर्तते, तेनात्मनेपदाभावः, यथा—‘ ब्रह्मन् प्रस्थास्यामः समिधमाधाय ’ इति । तत्रापि हि प्रकृष्टस्थितिकर्मा तिष्ठतिः, न तु स्थितिनिवृत्तिकर्मा । ततो वा इत्यादि । गतम् ॥

[2]पूषा चेति ॥ पूषा च प्रजापतिश्च, अथ सोऽब्रवीत्पूषा प्रजापतिं अनया गर्मुता प्रतिष्ठ ततो मयि प्रकृष्टस्थितिके सति त्वां पशव उपावर्त्स्यन्तीति । अत्रान्तरे सोमोपि मां प्रतिष्ठेति प्रजापतिमब्रवीत् । मदीयं ह्यकृष्टपच्यं, तस्मादनया मां प्रतिष्ठेति ।

आय॒न्ते यत्राव॑स॒न्ततो॑ ग॒र्मुदुद॑तिष्ठ॒त्तान्पू॒षा चा॒न्ववै॑ता॒ꣳ सो॑ब्रवीत्पू॒षाऽनया॑ मा॒ प्र ति॒ष्ठाथ॑ त्वा प॒शव॑ उ॒पाव॑थ्स्य॒न्तीति॒ मां प्र ति॒ष्ठेति॒ सोमो॑ब्रवी॒न्मम॒ वै ॥ १३ ॥ अ॒कृ॒ष्ट॒प॒च्यमित्यु॒भौ वा॒ं प्र ति॑ष्ठा॒नीत्य॑ब्रवी॒त्तौ प्राति॑ष्ठ॒त्ततो॒ वै प्र॒जाप॑तिं प॒शव॑ उ॒पा-

य॒न्न् । ते । यत्र॑ । अव॑सन्न् । तत॑ः । ग॒र्मुत् । उदिति॑ । अ॒ति॒ष्ठ॒त् । तान् । पू॒षा । च॒ । अ॒न्ववै॑ता॒मित्य॑नु-अवै॑ताम् । सः । अ॒ब्र॒वी॒त् । पू॒षा । अ॒नया॑ । मा॒ । प्रेति॑ । ति॒ष्ठ॒ । अथ॑ । त्वा॒ । प॒शव॑ः । उ॒पाव॑थ्स्य॒न्तीत्यु॑प-आव॑थ्स्यन्ति । इति॑ । माम् । प्रेति॑ । ति॒ष्ठ॒ । इति॑ । सोम॑ः । अ॒ब्र॒वी॒त् । मम॑ । वै ॥ १३ ॥ अ॒कृ॒ष्ट॒प॒च्यमित्य॑कृष्ट-प॒च्यम् । इति॑ । उ॒भौ । वा॒म् । प्रेति॑ । ति॒ष्ठा॒नि॒ । इति॑ । अ॒ब्र॒वी॒त् । तौ । प्रेति॑ । अ॒ति॒ष्ठ॒त् । तत॑ः । वै । प्र॒जाप॑ति॒मिति॑ प्र॒जा-प॒ति॒म् । प॒शव॑ः । उ॒पाव॑र्त॒न्तेत्यु॑प-आ-

---

अकृष्टः स्वयमेव पच्यते इत्यकृष्टपच्यम्। 'अकृष्टे च' इति य[क्यप्]प्रत्ययः। अथ उभावपि युवां प्रतिष्ठानीति प्रजापतिरब्रवीत् सोमापूषणौ। तत-

व॑र्तन्त॒ यः प॒शुका॑म॒स्स्यात्तस्मा॑ ए॒तꣳ
सौ॑मापौ॒ष्णं गा॑र्मु॒तं च॒रुं निर्व॑पेथ्सो-
मापूषणा॑वे॒व स्वेन॑ भाग॒धेये॒नोप॑
धाव॑ति॒ तावे॒वास्मै॑ प॒शून्प्र ज॑नयत॒-
स्सोमो॒ वै रे॑तो॒धाः पूषा प॑शूनां
प्र॑जनयि॒ता सोम॑ ए॒वास्मै॒ रेतो॒ द-
धा॑ति पूषा प॒शून्प्र ज॑न॑यति ॥१४॥

व॑र्तन्त । यः । प॒शुका॑म॒ इति॑ प॒शु–का॒मः । स्यात् । तस्मै॑ । ए॒तम् । सो॒मा॒पौ॒ष्णमिति॑ सोमा–पौ॒ष्णम् । गा॒र्मु॒तम् । च॒रुम् । निरिति॑ । व॒पे॒त् । सो॒मा॒पू॒षणा॒विति॑ सोमा–पू॒षणौ॑ । ए॒व । स्वेन॑ । भा॒ग॒धे॒ये॒नेति॑ भाग–धेये॑न । उपेति॑ । धा॒व॒ति॒ । तौ । ए॒व । अ॒स्मै॒ । प॒शून् । प्रेति॑ । ज॒न॒य॒तः॒ । सोम॑ः । वै । रे॒तो॒धा इति॑ रेतः–धाः । पूषा । प॒शू॒नाम् । प्र॒ज॒न॒यि॒तेति॑ प्र–ज॒न॒यि॒ता । सोम॑ः । ए॒व । अ॒स्मै॒ । रेत॑ः । दधा॑ति । पूषा । प॒शून् । प्रेति॑ । ज॒न॒य॒ति॒ ॥ १४ ॥

व॒पे॒त्प्र॒जाप॑ति॒ वै दधा॑ति पूषा त्रीणि॑ च ॥४॥

स्तौ गार्मुतेन चरुणा प्रातिष्ठत् । ततो वा इत्यादि । गतम् ॥

इति द्वितीये चतुर्थे चतुर्थोनुवाकः.

अग्ने॒ गोभि॑र्न॒ आ ग॒हीन्दो॑ पु॒ष्ट्या
जु॑षस्व नः । इन्द्रो॑ ध॒र्ता गृ॒हेषु॑ नः ।
स॒वि॒ता यस्स॑ह॒स्रिय॒स्स नो॑ गृ॒हेषु॑
रारणत् । आ पू॒षा ए॒त्वा वसु॑ ।
धा॒ता द॑दातु नो र॒यिमीशा॑नो॒ ज-

[1]अग्ने॑ । गोभि॑ः । न॒ः । एति॑ । ग॒हि॒ । इन्दो॒ इति॑ । पु॒ष्ट्या । जु॒ष॒स्व॒ । न॒ः । इन्द्र॑ः । ध॒र्ता । गृ॒हेषु॑ । न॒ः । [2]स॒वि॒ता । यः । स॒ह॒स्रियः॑ । सः । न॒ः । गृ॒हेषु॑ । रा॒र॒ण॒त् । एति॑ । पू॒षा । ए॒तु॒ । एति॑ । वसु॑ । [3]धा॒ता । द॒दा॒तु॒ । न॒ः । र॒यिम् । ईशा॑नः ।

---

[1]अथ चित्रायागो वक्ष्यते । तस्यामेते उपहोममन्त्रास्सप्त । तत्राद्याश्चतस्रो गायत्र्यः । पञ्चमी (सतो) बृहती । ततो द्वे यजुषी । तत्र प्रथमा—अग्ने गोभिरिति ॥ हे अग्ने गोभिः नः अस्मानागहि आगच्छ । शपो लुक् । हे इन्दो पुष्ट्या पशुपुष्ट्या अस्माकं जुषस्व सेवस्व प्रीणय वा । इन्द्रश्च गृहेषु अस्माकं धर्ता धारको भवितुमर्हतीति । 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इति तृच् ॥

[2]द्वितीया—सवितेति ॥ यस्सविता सहस्रियः सहस्रेण संमितः । 'सहस्रेण संमितौ घः' । सोस्माकं गृहेषु रारणत् रमताम् । रमतेर्लेटि शपश्श्लुः, तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम्, लेटोऽडागमः, वर्णव्यत्ययेन णत्वम् । पूषा चास्मद्गृहेषु ऐतु आगच्छतु । वसु पशुलक्षणं धनं चास्मद्गृहेष्वागच्छतु ॥

[3]तृतीया—धातेति ॥ धाता सर्वस्य विधाता देवोस्मभ्यं रयिं धनं

ग॑त॒स्पति॑ः । स न॑ः पू॒र्णेन॑ वावनत् ।
त्वष्टा॒ यो वृ॑ष॒भो वृषा॒ स नो॑ गृ॒हेषु॑
रारणत् । स॒हस्रे॑णा॒युते॑न च ।
येन॑ दे॒वा अ॒मृत॑म् ॥ १५ ॥ दी॒र्घꣳ

जग॑तः । पति॑ः । सः । न॒ः । पू॒र्णेन॑ । वा॒व॒न॒त् ।
[4]त्वष्टा॑ । यः । वृ॒ष॒भः । वृषा॑ । सः । न॒ः । गृ॒हेषु॑ ।
रा॒र॒ण॒त् । स॒हस्रे॑ण । अ॒युते॑न । च॒ । [5]येन॑ । दे॒वाः ।
अ॒मृत॑म् ॥ १५ ॥ दी॒र्घम् । श्रव॑ः । दि॒वि । ऐर॑-

पशुलक्षणं ददातु ईशानः दातुं समर्थः जगतः पतिः पालयिता । 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' इति सत्वम् । किञ्च—स देवोऽस्मान् पूर्णेन सर्वाभिमतैराप्यायितेन धनेन वावनत् संभजतां अस्मान् परिगृह्णातु । वनषण संभक्तौ, लेटि शपश्श्लुः, अडादि पूर्ववत् ॥

[4]अथ चतुर्थी—त्वष्टेति ॥ यस्त्वष्टा वृषभः वर्षिता कामानां वृषा प्रधानभूतः सेक्ता वा सोऽस्माकं गृहेषु रारणत् रमताम् । व्याख्यातम् । सहस्रेण पशुना दशभिश्शतैः रमताम् । अयुतेन दशभिस्सहस्रैश्च रमताम् ॥

[5]अथ पञ्चमी—येनेति ॥ हे रायस्पोष धनपुष्ट येन त्वया देवा अमृतं अमृतत्वं दीर्घमविच्छिन्नं श्रवः अन्नं च दिवि ऐरयन्त द्युलोके प्राप्नुवन् स त्वमस्मभ्यं गवां कुलिं संघातं सन्तानं वा आयुवस्व अस्माभिर्मिश्रय, देहीति यावत् । यौतेर्व्य-

श्रवो॑ दि॒व्यैर॑यन्त । राय॑स्पोष॒ त्वम॒स्मभ्य॒ं गवा॑ं कु॒ल्मिं जी॒वस॒ आ यु॑वस्व । अ॒ग्निर्गृ॒हप॑ति॒स्सोमो॑ विश्व॒वनि॑स्सवि॒ता सु॑मे॒धास्स्वाहा॑ । अग्ने॑

यन्त । राय॑ः । पो॒ष॒ । त्वम् । अ॒स्मभ्य॒मित्य॒स्म-भ्य॒म् । गवा॑म् । कु॒ल्मिम् । जी॒वसे॑ । एति॑ । यु॒व॒स्व॒ । [6]अ॒ग्निः । गृ॒हप॑ति॒रिति॑ गृ॒ह-प॒ति॒ः । सोम॑ः । वि॒श्व॒वनि॒रिति॑ विश्व-वनि॑ः । स॒वि॒ता । सु॒मे॒धा इति॑ सु-मे॒धाः । स्वाहा॑ । [7]अग्ने॑ । गृ॒ह॒प॒त॒ इति॑ गृ॒ह-

---

त्ययेनात्मनेपदम्, विकरणव्यत्ययेन शः । जीवसे अस्मान् जीवयितुम् । तुमर्थे असेप्रत्ययः ॥

[6]अथ षष्ठो मन्त्रः—अग्निरिति ॥ गृहाणां पतिः पाता अग्निः सोमः सर्वस्य धनस्य संभक्ता संविभक्ता । 'छन्दसि वनसन' इतीन्प्रत्ययः । सविता सुमेधाः शोभनमतिः सदा सानुग्रहबुद्धिः । तस्मादेतेभ्यो महानुभावेभ्यः इदं स्वाहुतमस्त्विति ॥

[7]अथ सप्तमः—अग्न इति ॥ हे अग्ने गृहपते गृहाणां पातः । 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' इति पूर्वपदस्य विद्यमानत्वाभावादिदं निहन्यते । यस्ते घृत्यः घृतार्हः, छान्दसो यत् । भागः एकदेशोऽङ्गभेदः तेन कर्मणा आक्रममाणाय शत्रूनभिभवते अन्यग्भूताय मह्यं सहः बलं ओजस्तेजश्च धेहि देहि । यद्वा—यस्ते भागः

गृहपते॒ यस्ते॒ घृत्यो॑ भा॒गस्तेन॒ सह॒
ओज॑ आ॒क्रम॑माणाय धेहि॒ श्रैष्ठ्या॑-
त्प॒थो मा यो॑षं मू॒र्धा भू॑यास॒ꣳ स्वा-
हा॑ ॥ १६ ॥
चि॒त्रया॑ यजेत प॒शुका॑म इ॒यं वै

प॒ते॒ । यः । ते॒ । घृत्य॑ः । भा॒गः । तेन॑ । सह॑ः । ओज॑ः । आ॒क्रम॑माणा॒येत्या॑–क्रम॑माणाय । धे॒हि॒ । श्रैष्ठ्या॑त् । प॒थः । मा । यो॒ष॒म् । मू॒र्धा । भू॒या॒स॒म् । स्वाहा॑ ॥ १६ ॥

अ॒मृत॑म॒ष्टात्रि॑ꣳशच्च ॥ ५ ॥

[1]चि॒त्रया॑ । य॒जे॒त॒ । प॒शुका॑म॒ इति॑ प॒शु–का॒म॒ः । इ॒यम् । वै । चि॒त्रा । यत् । वै । अ॒स्याम् ।

हविर्भागः घृत्यः घृते भवः घृतप्रकृतिर्वा, तेनानेन हेतुना शत्रूनाक्रममाणाय मह्यं सह ओजश्च देहि । श्रैष्ठ्यात् पथो मार्गात् मा योषं अपह्नुतो मा भूवम् । यौतेर्लिङि वृद्ध्यभावश्छान्दसः, इडभावश्च । अपि च मूर्धा प्रधानभूतो भूयासम् । स्वाहुतं चेदं घृतं तुभ्यमस्तु ॥

इति द्वितीये चतुर्थे पञ्चमोनुवाकः.

---

[1]चित्रया यजेतेत्यादि ॥ चित्रापूर्णमासे चित्रां निर्वपेत् । इयं

चि॒त्रा यद्वा अ॒स्यां विश्वं॑ भू॒तमधि॑
प्र॒जाय॑ते॒ तेने॒यं चि॒त्रा य ए॒वं वि॒द्वा-
ꣳश्चि॒त्रया॑ प॒शुका॑मो॒ यज॑ते॒ प्र प्र॒ज-
या॑ प॒शुभि॑र्मिथु॒नैर्जा॑यते॒ प्रैवाग्ने॒-
ये॑न वापयति॒ रेत॑स्सौ॒म्येन॑ दधाति॒
रेत॑ ए॒व हि॒तं त्वष्टा॑ रू॒पाणि॒ वि क॑-
रोति सारस्व॒तौ भ॑वत ए॒तद्वै दैव्यं॑

विश्व॑म् । भू॒तम् । अधीति॑ । प्र॒जाय॑त॒ इति॑ प्र-जाय॑ते । तेन॑ । इ॒यम् । चि॒त्रा । यः । ए॒वम् । वि॒द्वान् । चि॒त्रया॑ । प॒शुका॑म॒ इति॑ प॒शु-का॒मः । यज॑ते । प्रेति॑ । प्र॒जयेति॑ प्र-जया॑ । प॒शु॒भि॒रिति॑ प॒शु-भि॒ः । मि॒थु॒नैः । जा॒य॒ते । [8]प्रेति॑ । ए॒व । आ॒ग्ने॒येन॑ । वा॒प॒य॒ति॒ । रेत॑ः । सौ॒म्येन॑ । द॒धा॒ति॒ । रेत॑ः । ए॒व । हि॒तम् । त्वष्टा॑ । रू॒पाणि॑ । वीति॑ । क॒रो॒ति॒ । सा॒र॒स्व॒तौ । भ॒व॒तः । ए॒तत् । वै । दै-

---

वा इति॑ । विश्वं भूतजनाधिकरणतया चयनीयत्वादिष्टिपृथिव्योरभेदोपचारः । य एवमित्यादि । गतम् ॥

[2]आग्नेयोष्टाकपालः, सौम्यश्चरुः, त्वाष्ट्रोष्टाकपालः, सरस्वत्यै चरुः, सरस्वते चरुः, सिनीवाल्यै चरुः, ऐन्द्र एकादशकपालः, सप्तैतानि हवींषि भवन्ति—प्रैवेति ॥ आग्नेयेन प्रवापयति प्रजनने रेत-

मिथु॒नं दैव्य॑मे॒वास्मै॑ ॥ १७ ॥ मि॒थु॒नं म॑ध्य॒तो द॑धाति॒ पुष्ट्यै॑ प्र॒जन॑नाय सिनीवा॒ल्यै॑ च॒रुर्भ॑वति॒ वाग्वै सि॑नीवा॒ली पुष्टि॒ः खलु॒ वै वाक्पुष्टि॑मे॒व वाच॒मुपै॑त्यै॒न्द्र उ॑त्त॒मो भ॑वति॒ तेनै॒व्य॑म् । मि॒थु॒नम् । दैव्य॑म् । ए॒व । अ॒स्मै॒ ॥ १७ ॥ मि॒थु॒नम् । म॒ध्य॒तः । द॒धा॒ति॒ । पुष्ट्यै॑ । प्र॒जन॑ना॒येति॑ प्र-जन॑नाय । सि॒नी॒वा॒ल्यै॑ । च॒रुः । भ॒व॒ति॒ । वाक् । वै । सि॒नी॒वा॒ली । पुष्टि॑ः । खलु॑ । वै । वाक् । पुष्टि॑म् । ए॒व । वाच॑म् । उपेति॑ । ए॒ति॒ । ऐ॒न्द्रः । उ॒त्त॒म इत्यु॑त्-त॒मः । भ॒व॒ति॒ । तेन॑ । ए॒व ।

स्सिञ्चति सेचयति पुम्भिः स्त्रीषु, तत्सिक्तं सौम्येन दधाति धारयति । तत्र हितं धारितं त्वष्टा रूपाणि विकरोति विविधेन रूपेण परिणतं करोति त्वाष्ट्रेण । सारस्वताभ्यां दैव्यं मिथुनं, सरस्वत्सरस्वतीतिसंबन्धाभ्यां दैव्यं मिथुनं गर्भस्थस्य जन्तोः पुष्ट्यर्थं काले प्रजननार्थं च मध्यतः अन्तर्दधाति स्थापयति । ततो वाक्प्रवृत्तिहेतुभूतायास्सिनीवाल्याः चरुणा वाचश्च पुष्टिविशेषत्वात् पुष्टिं वाचं च प्राप्नोति गर्भस्थो जीवः । उत्तमस्यैन्द्रस्य भावात् । सिनीवाल्या हि तदपरं मिथुनं अन्ते भवति । ततस्तदपि पुष्ट्यै प्रजननाय च संपद्यते इति भावः । सप्तेति । गोजाविकपुरुष

व तन्मि॑थु॒नꣳ स॒प्तैतानि॑ ह॒वीꣳषि॑ भवन्ति स॒प्त ग्रा॒म्याः प॒शव॑स्स॒प्तार॒ण्यास्स॒प्त छन्दाꣳ॑स्युभय॒स्याव॑रुद्ध्या॒ अथै॒ता आहु॑तीर्जुहोत्ये॒ते वै दे॒वाः पुष्टि॑पतय॒स्त ए॒वास्मि॒न्पुष्टिं॑ दधति॒ पुष्य॑न्ति प्र॒जया॑ प॒शुभि॒रथो॒ यदे॒-

तत् । मि॒थुनम् । स॒प्त । ए॒तानि॑ । ह॒वीꣳषि॑ । भ॒वन्ति॒ । स॒प्त । ग्रा॒म्याः । प॒शवः॑ । स॒प्त । आ॒र॒ण्याः । स॒प्त । छन्दाꣳ॑सि । उ॒भय॑स्य । अव॑रुद्ध्या इत्यव॑–रु॒द्ध्यै॒ । [3]अथ॑ । ए॒ताः । आहु॑तीरित्या–हु॒तीः । जु॒हो॒ति॒ । ए॒ते । वै । दे॒वाः । पुष्टि॑पतय॒ इति॒ पुष्टि॑–प॒त॒यः॒ । ते । ए॒व । अ॒स्मि॒न्न् । पुष्टि॑म् । द॒ध॒ति॒ । पुष्य॑न्ति । प्र॒जयेति॑ प्र–जया॑ । प॒शुभि॒रिति॑ प॒शु–भिः॒ । अथो॒ इति॑ । यत् । ए॒ताः ।

गर्दभाश्वोष्ट्राः सप्त ग्राम्याः पशवः । द्विखुरश्वापदपक्षिसरीसृपहस्तिमर्कटनादेयाः सप्तारण्याः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यः सप्त छन्दांसि प्रधानानि । उभयस्येति । पशूनां छन्दसां च ॥

[3]अथैता इति ॥ प्रधानयागादनन्तरं पुरस्तात्स्विष्टकृतः 'अग्ने गोभिर्न आ गहि'* इत्याद्यास्सप्ताहुतीर्जुहोति । एते वा इति ।

---

*तै. सं. २-४-५.

ता आहु॑तीर्जु॒होति॒ प्रति॑ष्ठित्यै॥१८॥
मा॒रु॒तम॑सि म॒रुता॒मोजो॒पां धारां॑

आहु॑ती॒रित्या-हु॒ती॒ः । जु॒होति॑ । प्रति॑ष्ठित्या॒ इति॒ प्रति॑-स्थि॒त्यै॒ ॥ १८ ॥

अ॒स्मै त ए॒व द्वाद॑श च ॥ ६ ॥

[1]मा॒रु॒तम् । अ॒सि॒ । म॒रुता॑म् । ओज॑ः । अ॒पाम् ।

अन्नचादयः । अथो इति । अपि च एता आहुतयः प्रतिष्ठित्यै च भवन्ति एतेषां देवानां प्रतिष्ठाया अपि हेतुत्वात् ॥

इति द्वितीये चतुर्थे षष्ठोनुवाकः.

[1] अथ कारीरीमन्त्राः । तत्र यजमानः कृष्णं वासः कृष्णतूषं परिधत्ते—मारुतमसीति यजुषा ॥ अत्राहुः—

होतॄन्प्रवर्ग्यकाण्डं च याश्चोपनिषदो विदुः ।
अरुणाम्नायविधिश्चैव काठके परिकीर्तितौ ॥
रुद्रा नारायणश्चैव मेधो यश्चैव पित्रियः ।
एतदारण्यकं सर्वं नाव्रती श्रोतुमर्हति ॥
कारीर्यश्चापि पित्र्याश्च दिवाकीर्त्येति येषु च ।
रुद्रास्सन्ततिरित्येतावनुवाकौ च सात्रिकौ ॥

भिन्धि र॒मयं॑त मरुतश्श्ये॒नमा॒यिनं॒

धारा॑म् । भि॒न्धि॒ । र॒मयं॑त । म॒रु॒तः॒ । श्ये॒नम् । आ॒यिनं॑म् । मनो॑जवस॒मिति॒ मनः॑-ज॒व॒स॒म् ।

होतृविध्यवसाने चाप्यनुवाकचतुष्टयम् ।
सूक्तेषु सूक्तं यत्सौर्यं मेधो यश्चैव पित्रियः ॥
काठकानि च सर्वाणि सर्वाण्यारण्यकानि च ।
दिवाकीर्त्यानि शाखायामेतावन्तीह धारणा ॥
कल्पे पितृविधिश्चैव प्रवर्ग्यविधिरेव च ।
काठकानां विधिश्चैव कारीरीविधिरेव च ॥
अरुणाम्नायविधिश्चैव शतरुद्रविधिस्तथा ।
कल्पेषु च य आम्नाता मन्त्रास्तानप्यतन्द्रितः ॥
यथाव्रतमुपाकृत्य अधीयीतेति चोच्यते* ॥ इति ॥

वास आमन्त्र्योच्यते—हे वासः मारुतं मरुतां संबन्धि त्वमसि, मरुतां ओजो बलं त्वमसि; त्वदधीनबलत्वात्तेषाम् । अतोपां धारां भिन्धि पातय । यद्वा—अपां धारयितारं मेघं भिन्धि। लिङ्गव्यत्ययः । अपां धारयित्रीं वा मेघपङ्क्तिं भिन्धि ॥

[2]पश्चाद्वातं प्रतिमीवाति निवर्तयाति—रमयेतेति जगत्या ॥ हे मरुतः रमयत उपरमयत निवर्तयत श्येनं श्येनगतिमपि पश्चाद्वातं निवर्तयत । यद्वा—उदकस्य श्यातारं अपगमयितारं तनूकर्तारं† वा आयिनं आगमनवन्तं आवन्तं[यान्तं] निवर्तयत । अथ तन्निवर्त्य अन्यं मनोजवसं महावेगं वृषणं वर्षितारमुदकस्य सुवृक्ति

---

*काण्डानु-३अ. †स—निकर्तारं.

मनो॑जवसं॒ वृष॑णꣳ सुवृ॒क्तिम् । येन॒ शर्धँ॑ उ॒ग्रमव॑सृष्ट॒मेति॒ तद॑श्विना॒ परि॑ धत्तꣳ स्व॒स्ति । पु॒रो॒वा॒तो वर्ष॑ञ्जि॒न्वरा॒वृथ्स्वाहा॑ वा॒ताव॒द्वर्ष॑न्नु॒ग्रा॒वृथ्स्वाहा॑ स्त॒नय॒न्वर्ष॑न्भी॒मरा॒-

वृष॑णम् । सु॒वृ॒क्तिमिति॑ सु–वृ॒क्तिम् । येन॑ । शर्धः॑ । उ॒ग्रम् । अव॑सृष्ट॒मित्यव॑–सृ॒ष्ट॒म् । एति॑ । तत् । अ॒श्वि॒ना । परीति॑ । ध॒त्त॒म् । स्व॒स्ति । [3] पु॒रो॒वा॒त इति॑ पुरः–वा॒तः । वर्ष॑न्न् । जि॒न्वः । आ॒वृदित्या॑–वृत् । स्वाहा॑ । [4] वा॒ता॒वदिति॑ वा॒त–व॒त् । वर्ष॑न्न् । उ॒ग्रः । आ॒वृदित्या॑–वृत् । स्वाहा॑ । [5] स्त॒नय॑न्न् । वर्ष॑न्न् । भी॒मः । आ॒वृदित्या॑–वृत् । स्वाहा॑ ।

शोभनशक्तिं पुरोवातं रमयतेत्येव । सामर्थ्यात् प्रवर्तयतेत्यर्थस्य गतिः । यद्वा—श्येनं प्रशस्तगमनं आयिनं उदकानयनकुशलं मनोजवसं वृषणं शोभनशक्तिं च पुरोवातं रमयत प्रवर्तयत । सामर्थ्याद्विपरीतस्वभावं पश्चाद्वातं निवर्तयतेति गम्यते । एवं श्रुत्यर्थाभ्यां लब्धमुभयं ब्राह्मणं प्रतिपादयति 'पश्चाद्वातं प्रति मीवति पुरोवातमेव जनयति'* इति । येन प्रकारेण कृते शर्धः उदकं बलहेतुर्वा मरुतां बलकृतं वा । उग्रं उद्गूर्णं अवसृष्टं

---

*सं. २–४–९,

वृथ्स्वाहा॑ऽन॒श॒न्य॑व॒स्फूर्जँ॑न्दि॒द्युद्वर्ष॑न्त्वे॒ष॒रावृथ्स्वाहा॑ऽति॒रा॒त्रं वर्ष॑न्पू॒र्ति॒रावृत् ॥ १९ ॥ स्वाहा॑ ब॒हु ह॒ायम॑वृ॒षादिति॑ श्रुतरा॒वृथ्स्वाहा॒ऽऽतप॑ति॒ वर्ष॑न्वि॒राडा॒वृथ्स्वाहा॑ऽव॒स्फू-

[6]अ॒न॒शा॒नि । अ॒व॒स्फू॒र्जन्नित्य॑व-स्फूर्जन्॑ । दि॒द्युत् । वर्षन्॑ । त्वे॒षः । आ॒वृदित्या॑-वृत् । स्वाहा॑ । [7]अ॒ति॒रा॒त्रमित्य॑ति-रा॒त्रम् । वर्षन्॑ । पूर्तिः॑ । आ॒वृदित्या॑-वृत् ॥ १९ ॥ स्वाहा॑ । [8]ब॒हु । ह॒ । अ॒यम् । अ॒वृ॒षा॒त् । इति॑ । श्रु॒तः । आ॒वृदित्या॑-वृत् । स्वाहा॑ । [9]आ॒त॒प॒तीत्या॑-तप॑ति । वर्षन्॑ । वि॒राडिति॑ वि-राट् । आ॒वृदित्या॑-वृत् । स्वाहा॑ । [10]अ॒व॒स्फू॒र्ज॒-

मुक्तं एति आगच्छति तथा रमयतेति । हे अश्विनौ युवामपि तदुदकं परिधत्तं परितो धारयतं स्वस्ति अविनाशार्थं लोकस्य उदकस्यैव वा अक्षयाय ॥

[3--10]वातनामानि जुहोति—पुरोवात इत्यष्टौ ॥ पुरोवातः पूर्वस्या दिशः आगतः पुरोवातो वर्षन् जिन्वः प्रीणयिता लोकस्य पुरोवातस्य प्रीणनत्वात् । जिवि प्रीणने, इदित्वान्नुम्, पचाद्यच्, छान्दसस्सांहितिकोस्य रेफः, उक्तं च प्रातिशाख्ये—'आवृत्परः'* इति ।

---

* तै. प्रा. ८-११.

जॅन्दि॒द्युद्व॒र्षं॑न्भू॒त॒रा॒वृथ्स्वाहा॒ मान्दा॒

न्नित्यं॑व–स्फूर्जन्न्॑ । दि॒द्युत् । व॒र्षन्न्॑ । भू॒तः । आ॒-
वृदित्या॑–वृत् । स्वाहा॑ । [11]मान्दाः॑ । वाशाः॑ । शु-

आवृत आवर्तमानः अस्त्विति शेषः । आवर्ततामिति यावत् । स्वाहुतं चेदमस्तु तस्मा इति । वातावत् वातेन युक्तं वर्षम् । छान्दसं दीर्घत्वम् । उग्रं उद्गूर्णम् । आवृत्परण्यं [....त्परत्वा-द्रेफः] वातयुक्तस्योद्गूर्णत्वात् । समानमन्यत् । स्तनयन् शुष्कं गर्जन् वर्षन् भीमः भीतिहेतुः प्रजानां, तस्य तत्स्वभावत्वात्, अनशनि अविद्यमानाशनिपातं अवस्फूर्जन् अवसेचनेन शब्दयन् दिद्युत् दीप्तिमत् विद्युत्संबन्धेन प्रकाशयन् आयुधवानिव वर्तमानो वा । अत एव त्वेषः दीप्यमानः । अतिरात्रं रात्रिमप्यतीत्य सर्वमप्यहोरात्रं, न रात्रिमात्रम् । 'अहरसर्वैक' इत्यच्समासान्तः । पूर्तिः पर्याप्तिमान् पूरयद्वा महीतलं सर्वम् । क्रिच्* । बहु प्रभूतम् । हेत्यवधारणे । बह्वेवायमवृषात् अवर्षत् । देव इत्येवं श्रुतः सर्वविख्यातिं गच्छन् आतपति आतपे सति, ईषत्तपति वा सूर्ये वर्षन् विराट् प्रशस्ततया विराजमानः अवस्फूर्जन्दिद्युद्वर्षन्भूतः प्रभूतः सर्वलोकधारणक्षमः पुनःपुनरित्थं वर्षत्विति प्रतिपादनार्थं अवस्फूर्जन्नित्यादेः पुनराम्नानम् ॥

[11–13]अन्तर्वेदि कृष्णाजिने कृष्णेन मधुषा करीरसक्तून् संयौति—मान्दा वाशा इति तिसृभिः ॥ प्रथमा एकपदा गायत्री । परे द्वे द्विपदे गायत्र्यौ । मान्दादीत्येतान्यपां नामानि एकादश । सर्वाण्यप्यामन्त्रिताद्युदात्तानि, पूर्वपूर्वविद्यमानतया उत्तरोत्तरनिघाता-

---

*स–मत्ति च.

वाशा॒श्शुन्ध्यूरजि॑राः । ज्योति॑ष्मती॒स्तम॑स्वरी॒रुन्द॑ती॒स्सुफे॑नाः । मित्र॑भृत॒ः क्षत्र॑भृत॒स्सुरा॑ष्ट्रा इ॒ह मा॑ऽवत । वृष्णो॒ अश्व॑स्य सं॒दान॑न्ध्यू॑ः । अजि॑राः । [12]ज्योति॑ष्मतीः । तम॑स्वरीः । उन्द॑तीः । सुफे॑ना॒ इति॒ सु–फे॒ना॒ः । [13]मित्र॑भृत॒ इति॒ मित्र॑–भृ॒त॒ः । क्षत्र॑भृत॒ इति॒ क्षत्र॑–भृ॒त॒ः । सुरा॑ष्ट्रा इति॒ सु–रा॒ष्ट्राः । इ॒ह । मा॒ । अ॒व॒त॒ । [14]वृष्ण॑ः । अश्व॑स्य । सं॒दान॒मिति॑ सं–दान॑म् ।

भावः । मन्दयन्ति मोदयन्ति प्रजा इति मान्दाः । पचाद्यच्, व्यत्ययेनानुपधाभूतस्याप्याकारस्य णिचि वृद्धिः । वाशयन्ति शब्दयान्ति प्रजा इति वाशाः । वाशृ शब्दे । वष्टेर्वा घञ् । काम्याः । शुन्ध्यूः शोधयित्र्यः । औणादिकः क्विप्रत्ययः, 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अजिराः अजनशीलाः, जनन्यादिरूपेण परिणामात् । ज्योतिष्मत्यः सच्छायाः दुर्ज्ञानयाथात्म्याः । तमस्वरीः दौर्दिन्यकारिण्यः । उन्दत्यः क्लेदयित्र्यो भुवः । सुफेनाः अलङ्कारभूतफेनाः उपर्युपरि वर्धमानाः । मित्रभृतः दुःखात्त्रायकाणां ओषध्यादीनां भर्त्र्यः । क्षत्रभृतः बलस्य पोषयित्र्यः । सुराष्ट्राः शोभनराष्ट्रं कर्तुं समर्थाः । ईदृश्यो यूयं इहास्मिन् कर्मणि मामवत अविघ्नेन प्रवर्तयत । यद्वा—कर्मफलप्रदानेन मां तर्पयत ॥

[14]अथ कारीरसक्तून् तिस्रः पिण्डीः कृत्वा समुद्धृत्य कृष्णा-

मसि॒ वृ॒ष्ट्यै त्वोप॑ नह्यामि ॥२०॥
देवा॑ वसव्या॒ अग्ने॑ सोम सूर्य ।

अ॒सि॒ । वृष्ट्यै॑ । त्वा॒ । उपेति॑ । न॒ह्या॒मि॒ ॥ २० ॥

पू॒र्तिरा॒वृद्धि॑चत्वारिꣳशच्च ॥ ७ ॥

[1]देवा॑ः । व॒स॒व्याः॒ । अग्ने॑ । सो॒म॒ । सू॒र्य॒ ।

जिनस्यान्तान् कृष्णेन सन्दानेनोपनह्यति—वृष्ण इति ॥ वृष्णः वर्षितुरश्वस्य व्यापकस्य सन्दानं बन्धनमसि । अतो वृष्ट्यै वृष्ट्यर्थं त्वामुपनह्यामि बध्नामि, त्वयोपनह्यामि वा ॥

इति द्वितीये चतुर्थे सप्तमोनुवाकः.

[1]अथोत्करे प्रागीषं त्रिगधमनोवस्थितं भवति पादत्रयप्रतिष्ठितत्रिच्छदिष्कम् । तत्र तिसृषु गधासु त्रिभिर्मन्त्रैः प्रतिदिशमाबध्नाति पिण्डीः । तत्र पूर्वस्यां गधायां छदिष्कमपि कृष्णाजिनमाबध्नीयात् 'देवा वसव्याः' इति । तच्चाहोरात्रावसक्तं भवति । यदि वर्षेत् पिण्डीरेव जुहुयात्, यदि न वर्षेत् 'देवाश्शर्मण्याः' इति मध्यमायामाबध्नीयात्, तत्र चाहोरात्रावसक्तं भवति । यदि वर्षेत्पिण्डीरेव जुहुयात्, यदि न वर्षेत् 'देवास्सपीतयः' इति जघन्यायामाबध्नीयात्, अहोरात्रावसक्तं भवति । यदि वर्षेत्पिण्डीरेव जुहुयात्, यदि न वर्षेत् श्वोभूते धामच्छदादीनि त्रीणि

हवींषि निर्वपति । एते च त्रयः पङ्क्तिप्रकाराः । 'उद्रो दत्त' इत्यादिकं च त्रिष्टुबनुषज्यते । तत्र प्रथमः—हे देवाः वसव्याः । स्वार्थिको यत् । जगतां वासहेतवो वसवः, वसुसमूहो वा वसव्यं, तद्वन्तः । मत्वर्थीयो लुप्यते, 'वसोस्समूहे च' इति यत् । वृष्टिहेतुत्वेन वसुसमूहवन्तः वासयितारश्च प्रजानाम् । वसुभ्यो वा हिता वसव्याः, वसूनि धनानि । तेषु च कांश्चिद्दर्शयति—अग्ने, सोम, सूर्य एवमादयो हे वसव्याः देवा यूयं उद्र उदकं दत्त । पद्दन्नादिना उदकस्य उदन्भावः, पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । तदर्थमुदधिं मेघं भिन्त विदारयत यथोदकं पतेत् । उदकं धीयतेऽस्मिन्निति उदधिः । 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किः, 'पेषंवासवाहनधिषु च' इत्युदभावः, पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । दिवः द्युलोकादन्तरिक्षात् पृथिव्याः । ल्यब्लोपे पञ्चमी । द्युलोकमन्तरिक्षं पृथिवीं च व्याप्य या वृष्टिः पर्जन्यात्प्रवर्तते तया वृष्ट्या नः अस्मान् अवत रक्षत तर्पयत वा । अत्र 'विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्' इति देवा इत्यस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधाद्वसव्या इति निहन्यते, 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति द्वयोरामन्त्रितयोः अविद्यमानवत्त्वात् अग्ने इति न निहन्यते । अथ यदा 'अयने प्राणः' इतिवत् वचनविशेषेपि सामान्यविशेषभावमात्रेण सामानाधिकरण्यं भवति तदा उपात्तदेवविशेषत्वात् अग्न्यादीनां यद्यपि 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात् अग्न इत्यस्यापि निघातः प्राप्नोति । तथापि 'विभाषितं विशेषवचने' इति पक्षे अविद्यमानवत्त्वान्निघाताभावः । पक्षे विद्यमानवत्त्वात् उत्तरयोः निघातः प्रवर्तते । ननु अग्ने इत्यनेन विशेषवचने व्यवधानं न स्यात् । नैष दोषः 'आम-

मसि॒ वृष्ट्यै॒ त्वोप॑ नह्यामि ॥२०॥
देवा॑ वसव्या॒ अग्ने॑ सोम सूर्य ।

अ॒सि॒ । वृष्ट्यै॑ । त्वा॒ । उपेति॑ । न॒ह्या॒मि॒ ॥ २० ॥

पूर्ति॑रा॒वृद्विच॑त्वारिँशच्च ॥ ७ ॥

[1]देवाः॑ । व॒स॒व्याः॒ । अग्ने॑ । सो॒म॒ । सू॒र्य॒ ।

जिनस्यान्तान् कृष्णेन सन्दानेनोपनह्यति—वृष्ण इति ॥ वृष्णः वर्षितुरश्वस्य व्यापकस्य सन्दानं बन्धनमसि । अतो वृष्टचै वृष्टचर्थं त्वामुपनह्यामि बध्नामि, त्वयोपनह्यामि वा ॥

इति द्वितीये चतुर्थे सप्तमोनुवाकः.

---

[1] अथोत्करे प्रागीषं त्रिगधमनोवस्थितं भवति पादत्रयप्रतिष्ठितत्रिच्छदिष्कम् । तत्र तिसृषु गधासु त्रिभिर्मन्त्रैः प्रतिदिशमाबध्नाति पिण्डीः । तत्र पूर्वस्यां गधायां छदिष्कमपि कृष्णाजिनमाबध्नीयात् ‘देवा वसव्याः’ इति । तच्चाहोरात्रावसक्तं भवति । यदि वर्षेत् पिण्डीरेव जुहुयात्, यदि न वर्षेत् ‘देवाश्शर्मण्याः’ इति मध्यमायामाबध्नीयात्, तत्र चाहोरात्रावसक्तं भवति । यदि वर्षेत्पिण्डीरेव जुहुयात्, यदि न वर्षेत् ‘देवास्सपीतयः’ इति जघन्यायामाबध्नीयात्, अहोरात्रावसक्तं भवति । यदि वर्षेत्पिण्डीरेव जुहुयात्, यदि न वर्षेत् श्वोभूते धामच्छदादीनि त्रीणि

हवींषि निर्वपति । एते च त्रयः पङ्क्तिप्रकाराः । 'उद्नो दत्त' इत्यादिकं च त्रिष्टुबनुषज्यते । तत्र प्रथमः—हे देवाः वसव्याः । स्वार्थिको यत् । जगतां वासहेतवो वसवः, वसुसमूहो वा वसव्यं, तद्वन्तः । मत्वर्थीयो लुप्यते, 'वसोस्समूहे च' इति यत् । वृष्टिहेतुत्वेन वसुसमूहवन्तः वासयितारश्च प्रजानाम् । वसुभ्यो वा हिता वसव्याः, वसूनि धनानि । तेषु च कांश्चिद्दर्शयति—अग्ने, सोम, सूर्य एवमादयो हे वसव्याः देवा यूयं उद्न उदकं दत्त । पद्दन्नादिना उदकस्य उदन्भावः, पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । तदर्थमुदधिं मेघं भिन्त विदारयत यथोदकं पतेत् । उदकं धीयतेऽस्मिन्निति उदधिः । 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किः, 'पेषंवासवाहनधिषु च' इत्युदभावः, पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । दिवः द्युलोकादन्तरिक्षात् पृथिव्याः । ल्यब्लोपे पञ्चमी । द्युलोकमन्तरिक्षं पृथिवीं च व्याप्य या वृष्टिः पर्जन्यात्प्रवर्तते तया वृष्ट्या नः अस्मान् अवत रक्षत तर्पयत वा । अत्र 'विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्' इति देवा इत्यस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधाद्वसव्या इति निहन्यते, 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति द्वयोरामन्त्रितयोः अविद्यमानवत्त्वात् अग्ने इति न निहन्यते । अथ यदा 'अयने प्राणः' इतिवत् वचनाविशेषेपि सामान्यविशेषभावमात्रेण सामानाधिकरण्यं भवति तदा उपात्तदेवविशेषत्वात् अग्न्यादीनां यद्यपि 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात् अग्न इत्यस्यापि निघातः प्राप्नोति । तथापि 'विभाषितं विशेषवचने' इति पक्षे अविद्यमानवत्त्वान्निघाताभावः । पक्षे विद्यमानवत्त्वात् उत्तरयोः निघातः प्रवर्तते । ननु अग्ने इत्यनेन विशेषवचने व्यवधानं न स्यात् । नैष दोषः 'आम-

देवाँ॑श्शर्म॑ण्या॒ मित्रा॑वरुणाऽर्यमन्न् ।
देवाँ॑स्सपी॑त॒योपां॑ नपादाशुहेमन्न् ।
उ॒द्नो द॑त्तोद॒धिं भि॑न्त दि॒वः प॒र्ज-
न्या॑द॒न्तरि॑क्षात्पृथि॒व्यास्ततो॑ नो॒ वृ-

[2]देवाः॑ । श॒र्म॒ण्या॒ः । मित्रा॑वरु॒णेति॒ मित्रा॑—व॒रु॒णा । अ॒र्य॒म॒न्न् । [3]देवाः॑ । स॒पी॑त॒य॒ इति॑ स—पी॒त॒य॒ः । अपा॑म् । न॒पा॒त् । आ॒शु॒हे॒म॒न्नित्या॑शु—हे॒म॒न्न् । उ॒द्नः । द॒त्त॒ । उ॒द॒धिमित्यु॑द—धिम् । भि॒न्त॒ । दि॒वः । प॒र्ज-न्या॑त् । अ॒न्तरि॑क्षात् । पृ॒थि॒व्याः । तत॑ः । न॒ः ।

न्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति तस्याविद्यमानवत्त्वात्, तेन स्याद्व्यवधानम् ॥

[2]अथ द्वितीयः—देवाः शर्मण्याः शरण्याः शरणभावे साधवः शर्मणे सुखाय वा गृहाय वा गृहीताः । हे मित्रावरुणौ हे अर्यमन् । पूर्ववत्स्वरः । उद्नो दत्तेत्यादि समानम् ॥

[3]अथ तृतीयः—हे देवाः सपीतयः समानपानाः परस्परतः अस्माभिश्च सह हे अपां नपात् अपां चतुर्थ । 'सुबामन्त्रिते' इति पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । हे आशुहेमन् शीघ्रगते । हि गतौ, 'अन्येभ्योपि दृश्यते' इति मनिन् । प्रदर्शनार्थं द्वयोरुपादानम् । उद्नो दत्तेत्यादि । गतम्* ॥

---

* तै. सं. २-४-८,^{1}

ष्ट्या॑ऽवत । दिवा॑ चि॒त्तम॑ः कृण्वन्ति प॒र्जन्ये॑नोदवा॒हेन॑ । पृ॒थि॒वीं यद्व्यु॒न्दन्ति॑ । आ यं नर॑स्सु॒दान॑वो

वृष्ट्या॑ । अ॒व॒त॒ । [4]दिवा॑ । चि॒त् । तम॑ः । कृ॒ण्व॒न्ति॒ । प॒र्जन्ये॑न । उ॒द॒वा॒हेनेत्यु॑द-वा॒हेन॑ । पृ॒थि॒वीम् । यत् । व्यु॒न्दन्तीति॑ वि-उ॒न्दन्ति॑ । [5]एति॑ । यम् । नर॑ः । सु॒दान॑व॒ इति॑ सु-दान॑वः । द॒दा॒शुषे॑ । दि॒वः ।

---

[4]पिण्डीर्जुहोति—दिवा चित् इत्यादिभिस्तिसृभिः ॥ प्रथमा गायत्री । द्वितीयाऽस्तारपङ्क्तिः, अयुजो द्वादशाक्षरत्वात् । तृतीया बृहती । तत्र प्रथमा—दिवा चित् दिवापि तमः दुर्दिनान्धकारं कृण्वन्ति कुर्वन्ति, किं पुनर्नक्तम्? पर्जन्येनोदवाहेन उदकस्य वाहकेन अनवरतवर्षिणा सह दिवाप्यन्धकारितमिव रोदोन्तरं दर्शयति घनपटलसंछादितदिगन्ता नक्तंदिनं वर्षयन्तीति यावत् । कदेति? आह—यत् । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । यदा पृथिवीं व्युन्दन्ति विशेषेण क्लेदयन्ति । उन्दी क्लेदने । एते च पूर्वोक्ता अग्न्यादयो वक्ष्यमाणा मरुतो वा द्रष्टव्याः । अस्माकमप्येतद्वृष्टीः निवर्तयन्त्विति ॥

[5]अथ द्वितीया—आ यं नर इति ॥ नरः ऋत्विजः सुदानवः शोभनहविषां दातारः । दाशुषे यजमानाय हविषां दात्रे । तादर्थ्ये चतुर्थी । यजमानार्थं यं कोशं उदकस्याधारं मेघं दिवः द्युलोकात् अचुच्यवुः आच्यावयन्ति स्थानात् । यद्वा—दिवः आदित्यात् गृहीतं रश्मिषु नरो नेतारः मरुतः च्यावयन्ति ।

ददा॒शुषे॑ दि॒वः कोश॒म॒चु॑च्यवुः । वि
प॒र्जन्या॑स्सृजन्ति॒ रोद॑सी॒ अनु॒ ध-
न्व॑ना यन्ति ॥ २१ ॥ वृष्टय॑ः । उ-
दी॑रयथा मरुतस्समु॒द्र॒तो यू॒यं वृष्टिं॑
व॑र्॒षयथा पुरीषिणः । न वो॑ दस्रा॒

कोश॑म् । अचु॑च्यवुः । वीति॑ । प॒र्जन्या॑ः । सृ॒जन्ति॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । अन्विति॑ । धन्व॑ना । य॒न्ति॒ ॥ २१ ॥ वृष्टय॑ः । [6]उदिति॑ । ई॒र॒य॒थ॒ । म॒रु॒तः॒ । स॒मु॒द्र॒तः । यू॒यम् । वृष्टि॑म् । व॒र्॒ष॒य॒थ॒ । पु॒री॒षि॒णः॒ । न । व॒ः । द॒स्रा॒ः । उपेति॑ । द॒स्य॒न्ति॒ । धे॒नव॑ः । शुभ॑म् । या॒-

---

ततः कोशात्पर्जन्या उदकं विसृजन्ति मुञ्चन्ति रोदसी अनु द्यावापृथिव्यौ लक्षयित्वा । विसर्जनानन्तरं धन्वना अनुदकेन देशेन । विभक्तिव्यत्ययो वा । निरुदके देशे । वृष्टयः वृष्टानि जलानि यन्ति नद्यो भूत्वा प्रवहन्ति । च्यवतेर्लिटि शपश्श्लुः, ‘समवप्रविभ्यश्च’ [‘ सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ’] इति जुस्, ‘जुसि च’ इति गुणः, ‘मन्त्रे वृष’ इति वृषेः क्तिन उदात्तत्वम् ॥

[6]अथ तृतीया—हे मरुतः यूयं उदीरयथ प्रेरयथ वृष्टिं समुद्रतः समुन्दनात् मेघात् । ततो वर्षयथ पर्जन्यात् । हे पुरीषिणः उदकवन्तः, उदकेन हि सर्वं पूर्यते । न हि वः युष्मदीया धेनवः प्रीणनहेतवः अपः उपदस्यन्ति उपक्षीयन्ते, हे दस्राः दंसनशीलाः दानशीला वा । अतो वर्षयतेति । किंच—रथाः रंहणशीलाः यातां कालानुकूलप्रवृत्तां शुभं शोभाम् ।

उप॑ दस्यन्ति धे॒नव॒श्शुभं॑ या॒ताम॑नु॒
रथा॑ अवृत्सत । सृ॒जा वृ॒ष्टिं॑ दि॒व
आ॑द्भिस्सं॑मु॒द्रं पृ॑ण । अ॒ब्जा अ॑सि

ताम् । अ॒न्वि॑ति॑ । रथा॑ः । अ॒वृ॒त्स॒त । [7]सृ॒ज । वृ॒ष्टिम् । दि॒वः । एति॑ । अ॒द्भिरित्य॑त्-भिः । स॒मु॒द्रम् । पृ॒ण॒ । [8]अ॒ब्जा इत्य॑प्-जाः । अ॒सि॒ । प्र॒थ॒-

---

संपदादिलक्षणः क्विप् । अनुवर्तध्वम् । यद्वा—यातां गतिं शुभमनुवर्तध्वं सुष्ठु अविच्छेदं कुरुध्वम् । पूर्वप्रवृत्तमार्गं मा मुञ्चत, यस्मादिदानीमपि रंहणाः स्थ, तस्माच्छक्तत्वात्स्वभावो न त्याज्यः इति । वृतेः छान्दसे लुङि व्यत्ययेन क्सः, 'द्युद्भ्यो लुङि' इति व्यत्ययेन परस्मैपदम्, 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' इतीडभावः ॥

[7]अथ कृष्णामां कुम्भीमद्भिः पूरयति—सृजा वृष्टिमिति द्विपदया गायत्र्या ॥ आ इति प्रथमपादान्तः । सृज वृष्टिं दिवः द्युलोकात् द्योतनवतो मेघाद्वा, ततः अद्भिः समुद्रं तमेव समुन्दनं मेघं आवृण पूरय पुनःपुनर्वृष्ट्यर्थम् ॥

[8]अथ कृष्णां व्रीहिभिर्जुहोति—अब्जा असीति द्विपदया गायत्र्या ॥ अब्जा असीति अद्भ्यो जायत इति । 'जनसन' इति लिट्, 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्याकारः । प्रथमजाश्चासि । प्रथमः प्रजापतिः तस्माज्जात इति । पूर्ववत्प्रत्ययः, आकारश्च । यथोक्तं—'राजन्यो मनुष्याणामविः पशूनाम्'* इति । बलमसि

---

* तै. सं. ७-१-१.

प्रथम॒जा बल॑मसि समु॒द्रिय॑म् ।
उन्न॑म्भय पृथि॒वीं भि॒न्धीदं दि॒व्यं
नभः॑ । उ॒द्नो दि॒व्यस्य॑ नो दे॒हीशा॑-
नो॒ वि सृ॒जा॒ दृति॑म् । ये दे॒वा दि॒-

म॒जा इति॑ प्रथम–जाः । बल॑म् । अ॒सि॒ । स॒मु॒द्रि-
य॑म् । [9]उदिति॑ । न॒म्भ॒य । पृ॒थि॒वीम् । भि॒न्धि ।
इ॒दम् । दि॒व्यम् । नभः॑ । उ॒द्नः । दि॒व्यस्य॑ । न॒ः ।
दे॒हि॒ । ईशा॑नः । वीति॑ । सृ॒ज॒ । दृति॑म् । [10]ये ।
दे॒वाः । दि॒विभा॑गा॒ इति॑ दि॒वि–भा॒गाः । ये । अ॒-

समुद्रियं समुद्रे मेघे भवम् । समुद्रात् अभ्रात् मेघतः ईदृशं बलहेतुरुदकं त्वमासि ईदृशोदकहेतुरासि ॥

[9]अथ वर्षाभूस्तम्भमभिजुहोति—उन्नम्भयेत्यनुष्टुभा ॥ हे वर्षाभूस्तम्भ उन्नम्भय उच्छ्वासय । नभिः गतिकर्मा, छान्दसो नुम् । पृथिवीं वृष्ट्या । तद्दर्शयति—इदं दिव्यं दिवि स्थितं नभः मेघं भिन्धि । नभेरसुनि नभः । गत्वरम् । तथा कृत्वा उद्नः उदकस्य दिव्यस्य नः अस्मभ्यं देहि । कर्मणस्सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । ईशानः उदकं दातुं समर्थः त्वं विसृज विमुञ्च दृतिं दृतिस्थानीयं मेघं क्षारय । 'द्व्यचोतस्तिङः' इति दीर्घत्वम् । पूर्ववदुदकस्योदन्भावः, उदात्तनिवृत्तिस्वरश्च । उद्न ईशान इति वा । 'अधीगर्थ' इति षष्ठी ॥

[10]अन्तर्वेदि तिष्ठन् कृष्णाजिनमवधूनोति—ये देवा इति जगत्या ॥

विभा॑गा॒ ये॑ऽन्तरि॑क्षभागा॒ ये पृ॑थि॒विभा॑गाः । त इ॒मं य॒ज्ञम॑वन्तु॒ त इ॒दं क्षेत्र॒मा वि॑शन्तु॒ त इ॒दं क्षेत्र॒मनु॒ वि वि॑शन्तु ॥ २२ ॥

मा॒रु॒तम॑सि म॒रुता॒मोज॒ इति॑ कृ-

न्तरि॑क्षभागा॒ इत्य॒न्तरि॑क्ष–भा॒गाः । ये । पृ॒थि॒वि-भा॑गा॒ इति॑ पृ॒थि॒वि–भा॒गाः । ते । इ॒मम् । य॒ज्ञम् । अ॒व॒न्तु॒ । ते । इ॒दम् । क्षेत्र॑म् । एति॑ । वि॒श॒न्तु॒ । ते । इ॒दम् । क्षेत्र॑म् । अनु॑ । वीति॑ । वि॒श॒न्तु॒ ॥ २२ ॥

यन्ति॒ दे॒वा वि॑ꣳश॒तिश्च॑ ॥ ८ ॥

¹मा॒रु॒तम् । अ॒सि॒ । म॒रुता॑म् । ओज॑ः । इति॑ ।

षट्पदया ॥ ये देवा दिविभागाः दिवि भागो येषाम् । 'हलदन्तात्' इति सप्तम्या अलुक् । ये अन्तरिक्षभागाः, ये च पृथिवीभागाः ते सर्वे इमं यज्ञं अवन्तु रक्षन्तु फलप्रदानसमर्थं कुर्वन्तु । ते इदं क्षेत्रमाविशन्तु वर्षरूपेण विशन्तु, वर्षितृरूपेण वा परिगृह्णन्तु, ते इदं क्षेत्रं अनुविविशन्तु ओषध्यादिरूपेण व्याप्य तिष्ठन्तु, मा कदाचिदपीदं शुष्कं भूत् ॥

इति द्वितीये चतुर्थे अष्टमोनुवाकः.

[1] अथ 'मारुतमसि'* इत्यादीनां कारीरीमन्त्राणां ब्राह्मणम्—

---

*तै. सं. २-४-७.

ष्णं वास॑ः कृ॒ष्णतू॑ष॒ं परि᳚ धत्त ए॒तद्वै वृष्ट्यै᳚ रू॒पꣳ सरू॑प ए॒व भू॒त्वा प॒र्जन्य॑ं वर्॒षयति र॒मय॑त मरुतश्श्ये॒नमा॒यिन॒मिति᳚ पश्चाद्वा॒तं प्रति᳚ मीवति पुरोवा॒तमे॒व जन॑यति व॒र्॒षस्या-

कृ॒ष्णम् । वास॑ः । कृ॒ष्णतू॑ष॒मिति᳚ कृ॒ष्ण–तू॒ष॒म् । परीति᳚ । ध॒त्ते॒ । ए॒तत् । वै । वृष्ट्यै᳚ । रू॒पम् । सरू॑प॒ इति॒ स–रू॒प॒ः । ए॒व । भू॒त्वा । प॒र्जन्य॑म् । व॒र्॒ष॒य॒ति॒ । र॒मय॑त । म॒रु॒त॒ः । श्ये॒नम् । आ॒यिन॑म् । इति᳚ । प॒श्चा॒द्वा॒तमिति᳚ पश्चात्–वा॒तम् । प्रतीति᳚ । मी॒व॒ति॒ । पु॒रो॒वा॒तमिति᳚ पुरः–वा॒तम् । ए॒व । ज॒न॒य॒ति॒ । व॒र्॒षस्य॑ । अव॑रुध्या॒ इत्यव॑–रु॒ध्यै॒ ।

मारुतमसीत्यादि ॥ कृष्णतूषं कृष्णदशान्तं (उदकं) कृष्णं वासो यजमानः परिधत्ते । एतत्कृष्णं वासः वृष्ट्यै वृष्ट्या रूपं; ततश्च पर्जन्यसमानरूपो भूत्वा पर्जन्यं वर्षयति । रमयतेत्यादि । पश्चाद्वातं अपरस्यां दिशि आगच्छन्तं वातं प्रतिमीवति प्रतिनिवर्तयति वर्षप्रतिकूलमपि पुरोवातं पूर्वस्या दिश आगच्छन्तं वातं वर्षानुकूलं जनयत्येव । तस्य वर्षस्यावरुद्ध्यै भवति । मीव स्थौल्ये । प्रतिमीवति क्षीयमाणं करोतीति यावत् ॥

व॑रुध्यै वात॒नामा᳚नि जुहोति वा॒युर्वै वृष्ट्या॑ ईशे वा॒युमे॒व स्वेन॑ भा॒ग॒धेये॒नोप॑ धावति॒ स ए॒वास्मै॑ प॒र्जन्यँ॑ व॒र्षयत्य॒ष्टौ ॥ २३ ॥ जुहो॒ति॒ चत॑स्रो॒ वै दिश॒श्चत॑स्रोऽवान्तरदि॒शा दि॒ग्भ्य ए॒व वृष्टि॒ꣳ॒ सं प्र च्या॑वयति कृष्णाजि॒ने सं यौ॑ति ह॒विरे॒-

[2]वा॒त॒ना॒मानीति॑ वात-ना॒मानि॑ । जु॒हो॒ति॒ । वा॒युः । वै । वृष्ट्याः॑ । ई॒शे॒ । वा॒युम् । ए॒व । स्वेन॑ । भा॒ग॒धेये॒नेति॑ भाग-धे॒येन॑ । उपेति॑ । धा॒व॒ति॒ । सः । ए॒व । अ॒स्मै॒ । प॒र्जन्य॑म् । व॒र्॒ष॒य॒ति॒ । अ॒ष्टौ ॥ २३ ॥ जु॒हो॒ति॒ । चत॑स्रः । वै । दिशः॑ । चत॑स्रः । अ॒वा॒न्त॒र॒दि॒शा इत्य॑वान्तर-दि॒शाः । दि॒ग्भ्य इति॑ दिक्-भ्यः । ए॒व । वृष्टि॑म् । सम् । प्रेति॑ । च्या॒व॒य॒ति॒ । कृ॒ष्णा॒जि॒न इति॑ कृष्ण-अ॒जि॒ने । समिति॑ । यौ॒ति॒ । ह॒विः । ए॒व । अ॒कः॒ । अ॒न्त॒र्वे॒दीत्य॑न्तः-वे॒दि ।

---

[2] वातनामानीति ॥ 'पुरोवातो वर्षन्'* इत्यादीन्यष्टौ । ईश इति । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । अष्टावित्यादि ।

---

*तै. सं. २-४-७.$^{3-10}$

वाक॑रन्त॒र्वे॑दि सं यौ॒त्यव॑रुध्यै॒ यती॑नाम॒द्यमा॑नानाꣳ शी॒र्॒षाणि॒ परा॑पत॒न्ते ख॒र्जूरा॑ अभव॒न्तेषा॒ꣳ॒ रस॑ ऊ॒र्ध्वो॑पत॒त्तानि॑ क॒रीरा॑ण्यभवंथ्सौ॒म्यानि॒ वै क॒रीरा॑णि सौ॒म्या खलु॒ वा आहु॑तिर्दि॒वो वृष्टिं॑ च्यावयति॒ यत्क॒रीरा॑णि॒ भव॑न्ति॥२४॥

समि॑ति । यौ॒ति॒ । अव॑रुध्या॒ इत्यव॑—रु॒ध्यै॒ । यती॑नाम् । अ॒द्यमा॑नानाम् । शी॒र्॒षाणि॑ । परेति॑ । अ॒प॒त॒न्न् । ते । ख॒र्जूरा॑ः । अ॒भ॒व॒न्न् । तेषा॑म् । रस॑ः । ऊ॒र्ध्वः । अ॒प॒त॒त् । तानि॑ । क॒रीरा॑णि । अ॒भ॒व॒न्न् । सौ॒म्यानि॑ । वै । क॒रीरा॑णि । सौ॒म्या । खलु॑ । वै । आहु॑ति॒रित्या—हु॒ति॒ः । दि॒वः । वृष्टि॑म् । च्या॒व॒य॒ति॒ । यत् । क॒रीरा॑णि । भव॑न्ति ॥ २४ ॥ सौ॒म्य-

---

गतम् । कृष्णाजिने संयौतीति । अन्तर्वेदि कृष्णाजिने मधुषा करीरसक्तून् संयौतीति । हविरेवाकः अकार्षीत् करोति । छान्दसो लुङ्, ‘मन्त्रे घस’ इति च्लेर्लुक् । अन्तर्वेदि संयवनं वर्षस्यावरोधनाय भवति । यतीनामिति । प्राणिनां यातयितारो रक्षोविशेषाः यतयः तेषां सालावृकैरद्यमानानाम् । यदाह—‘इन्द्रो

सौ॒म्ययै॒वाहु॑त्या दि॒वो वृ॒ष्टि॒मव॑ रुन्धे॒ मधु॑षा॒ सं यौ॑त्य॒पां॑ वा ए॒ष ओष॑धीना॒ꣳ॒ रसो॒ यन्मध्व॒द्भ्य ए॒वौष॑धीभ्यो वर्॒ष॒त्यथो॑ अ॒द्भ्य ए॒वौष॑धीभ्यो॒ वृष्टिं॒ नि न॑यति॒ माया॑ । ए॒व । आहु॒त्येत्या-हु॒त्या॒ । दि॒वः । वृष्टि॑म् । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । [3]मधु॑षा । समिति॑ । यौ॒ति॒ । अ॒पाम् । वै । ए॒षः । ओष॑धीनाम् । रसः॑ । यत् । मधु॑ । अ॒द्भ्य इत्य॑त्-भ्यः । ए॒व । ओष॑धीभ्य॒ इत्योष॑धि-भ्य॒ः । व॒र्॒ष॒ति॒ । अथो॒ इति॑ । अ॒द्भ्य इत्य॑त्-भ्यः । ए॒व । ओष॑धीभ्य॒ इत्योष॑धि-भ्य॒ः । वृष्टि॑म् । नीति॑ । न॒य॒ति॒ । [4]मान्दाः॑ । वाशाः॑ । इति॑ । समि-

---

यतीन् सालावृकेभ्यः '* इत्यादि । खर्जूराः महातालाः तत्फलानि करीराणि । सौम्यानीति । रसपरिणामत्वात् । सौम्येति । सौम्यैव हि दिवो वृष्टिं च्यावयितुं शक्नोति । गतमन्यत् ॥

[3]मधुषेति ॥ कृष्णेन । मधुशब्दपर्यायो मधुश्शब्दः उसिप्रत्ययान्तः । अद्भ्यश्च ओषधीभ्यश्च हेतुभ्यः वृष्टिं प्रवर्तयति मधुषा संयवनेन । अथो इति । अपि च अद्भ्य ओषधीभ्योपि उपादानेभ्यः वृष्टिमुत्पादयति ॥

[4]नामधेयैरिति ॥ मान्दादिभिरेकादशभिः । अच्छैति आभि-

* तै. सं. ६-२-७.

न्दा वाशा इति सं यौति नामधेयैरेवैना अच्छैत्यथो यथा ब्रूयादसावेहीत्येवमेवैना नामधेयैरा॥ २५ ॥ च्यावयति वृष्णो अश्वस्य संदानमसि वृष्ट्यै त्वोप नह्यामी-

ति । यौति । नामधेयैरिति नाम-धेयैः । एव । एनाः । अच्छ । एति । अथो इति । यथा । ब्रूयात् । असौ । एति । इहि । इति । एवम् । एव । एनाः । नामधेयैरिति नाम-धेयैः । एति ॥ २५ ॥ च्यावयति । [5]वृष्णः । अश्वस्य । संदानमिति सं-दानम् । असि । वृष्ट्यै । त्वा । उपेति । नह्यामि । इति ।

मुख्येन प्राप्नोति अभिमन्त्रणेनाभिमुख्यकरणात् । अथो इति । असाविति । नामविशेषार्थं सामान्यपदम् । यथा कश्चिदामन्त्रयमाणो ब्रूयात् दत्त एहि गुप्त एहि इति एवमेवापोपि नामधेयैरात्मसमीपे आगमयति ॥

[5]वृष्ण इति ॥ तिस्रः पिण्डीः कृत्वा समुच्चित्यानेन मन्त्रेण कृष्णाजिनस्यान्तान् सन्दानेनोपनह्यति । वृषेति । वर्षिता अश्वः पर्जन्यो वा वर्षिता । तस्माद्वृषत्वेन पर्जन्यसदृशाश्वसंकीर्तनं वृष्ट्यै

त्या॑ह॒ वृषा॒ वा अश्वो॒ वृषा॑ प॒र्जन्य॑ः कृ॒ष्ण इ॑व॒ ख॒लु वै भूत्वा व॑र्षति रू॒पेणै॒वैन॒ꣳ॒ सम॑र्धयति व॒र्षस्याव॑रुध्यै ॥ २६ ॥

देवा॑ वसव्या॒ देवा॑श्शर्म॑ण्या॒ दे-

आ॒ह॒ । वृषा॑ । वै । अश्व॑ः । वृषा॑ । प॒र्जन्य॑ः । कृ॒ष्णः । इ॒व॒ । ख॒लु॑ । वै । भूत्वा । व॒र्॒ष॒ति॒ । रू॒पेण॑ । ए॒व । ए॒न॒म् । समिति॑ । अ॒र्ध॒य॒ति॒ । व॒र्षस्य॑ । अव॑रुध्या॒ इत्यव॑-रु॒ध्यै॒ ॥ २६ ॥

अ॒ष्टौ भव॑न्ति नाम॒धेयै॒रेका॒न्न त्रि॒ꣳ॒शच्च॑ ॥१॥

देवा॑ः । व॒स॒व्या॒ः । देवा॑ः । श॒र्म॒ण्या॒ः । देवा॑ः । स॒पी॒त॒य॒ इति॑ स-पी॒त॒य॒ः । इति॑ ।

भवति । किञ्च—कृष्ण इव भूत्वा पर्जन्यो वर्षति । तस्मात्कृष्णाजिनसम्बन्धः रूपसमृद्ध्या वृष्टिहेतुर्भवति ॥

इति द्वितीये चतुर्थे नवमोनुवाकः.

“देवा वसव्याः”* इत्यादिभिः त्रिभिर्मन्त्रैः तिसृषु गधासु त्रिषु दिनेषु अन्वहमाबध्नाति पिण्डीः । यदि वर्षेदिति । तत्रान्वहमिति वचनात् त्रिषु दिनेषु पिण्डीहोमः । श्वोभूते चतुर्थेऽहनि हविर्नि-

---

* तै. सं. २-४-८.

वा॑स्सपीतय॒ इत्या ब॑ध्नाति दे॒वता॑भिरे॒वान्व॒हं वृष्टि॑मिच्छति॒ यदि॒ व॒र्षे॒त्ताव॑त्ये॒व हो॒त॒व्यं॑ यदि॒ न व॒र्षे॒च्छ्वो भू॒ते ह॒विर्निर्व॑पेदहोरा॒त्रे वै मि॒त्रावरु॑णावहोरा॒त्राभ्यां॑ खलु

एति॑ । ब॒ध्ना॒ति॒ । दे॒वता॑भिः । ए॒व । अ॒न्व॒हमित्य॑नु—अ॒हम् । वृष्टि॑म् । इ॒च्छ॒ति॒ । यदि॑ । व॒र्षे॑त् । ताव॑ति । ए॒व । हो॒त॒व्य॑म् । यदि॑ । न । व॒र्षे॑त् । श्वः । भू॒ते । ह॒विः । निरिति॑ । व॒पे॒त् । अ॒हो॒रा॒त्रे इत्य॑हः—रा॒त्रे । वै । मि॒त्रावरु॑णा॒विति॑ मि॒त्रा—वरु॑णौ । अ॒हो॒रा॒त्राभ्या॒मित्य॑हः—रा॒त्राभ्या॑म् । खलु॑ । वै । प॒र्जन्यः॑ ।

र्वपेत् । तत्रायं क्रमः—यदि प्रथमे दिने वर्षेत् तावति तस्मिन्नेवाहनि होतव्यं पिण्डीलक्षणं हविः । अथ यदि तत्र न वर्षेत् द्वितीये दिने मध्यमायां कृष्णाजिनमाबध्नीयात् । यदि तस्मिन् दिने वर्षेत् तावत्येव होतव्यम् । यदि तस्मिन्नपि न वर्षेत् तृतीये दिने तृतीयस्यां कृष्णाजिनमाबध्नीयात् । यदि तस्मिन् दिने वर्षेत्, यदि च न वर्षेत् उभयथापि तृतीये दिने पिण्डीर्जुहुयात् । अथ यदि न वर्षेत् श्वोभूते चतुर्थेऽह्नि प्राप्ते हविर्निर्वपेत् । हविरिति जातावेकवचनम् । धामच्छदादीनि त्रीणि हवींषि निर्वपेत् कृष्णानां व्रीहीणाम् । अहोरात्र इत्युक्तं एकै-

वै प॒र्जन्यो॑ वर्॒षति॒ नक्तं॑ वा॒ हि दिवा॑ वा॒ वर्॒षति॑ मि॒त्रावरु॑णावे॒व स्वेन॑ भाग॒धेये॒नोप॑ धावति॒ तावे॒वास्मै॑ ॥ २७ ॥ अ॒हो॒रा॒त्राभ्यां॑ प॒र्जन्यं॑ वर्॒षय॒तो॒ऽग्नये॑ धाम॒च्छदे॑ पु॒रो॒डाशं॑म॒ष्टाक॑पालं॒ निर्व॑पेन्मारु॒-

वर्॒ष॒ति॒ । नक्त॑म् । वा॒ । हि । दिवा॑ । वा॒ । वर्॒षति॑ । मि॒त्रावरु॑णा॒विति॑ मि॒त्रा—वरु॑णौ । ए॒व । स्वेन॑ । भा॒ग॒धे॒ये॒नेति॑ भाग—धेये॑न । उपेति॑ । धा॒व॒ति॒ । तौ । ए॒व । अ॒स्मै॒ ॥ २७॥ अ॒हो॒रा॒त्राभ्या॒मित्य॑हः—रा॒त्राभ्या॑म् । प॒र्जन्य॑म् । व॒र्॒ष॒य॒तः॒ । [2]अ॒ग्नये॑ । धा॒म॒च्छद॒ इति॑ धाम—छदे॑ । पु॒रो॒डाश॑म् । अ॒ष्टाक॑पाल॒मित्य॒ष्टा—क॒पा॒ल॒म् । निरिति॑ । व॒पे॒त् । मा॒रु॒तम् । स॒प्तक॑-

---

कस्यां गधायामहोरात्रावसक्तं भवति । सति वर्षे तत्रैव तत्रैव होमः, असति श्वोभूते हविर्निर्वप्तव्यमिति । तत्राहोरात्रावसक्ते वृष्टिहेतुत्वं तावत्समर्थयते—नक्तं वा दिवा वा अहोरात्राभ्यामेव पर्जन्यो वर्षति । तयोश्च मित्रावरुणात्मकत्वात् तावेव पर्जन्यं वर्षयतः, अहोरात्रावसञ्जनलक्षणस्वभागोपहृतत्वात् ॥

[2]अथ हवींषि विदधाति—अग्नये धामच्छद इत्यादि ॥ धामानि

त॒ꣳ स॒प्तक॑पाल॒ꣳ सौ॒र्यमेक॑कपालम॒ग्निर्वा इ॒तो वृ॒ष्टिमुदी॑रयति म॒रुत॑स्सृ॒ष्टां न॑यन्ति य॒दा खलु॒ वा अ॒सावा॑दि॒त्यो न्य॑ङ्ङ्र॒श्मिभि॑ः प॒र्या॒वर्त॒तेऽथ॑ वर्॒षति धाम॒च्छदि॑व॒ खलु॒ वै भू॒त्वा वर्॒षत्ये॒ता वै दे॒वता॒ वृष्ट्या॑ ईशते॒

पाल॒मिति॑ स॒प्त-क॒पा॒ल॒म् । सौ॒र्यम् । एक॑कपाल॒मित्येक॑-क॒पा॒ल॒म् । अ॒ग्निः । वै । इ॒तः । वृ॒ष्टिम् । उदिति॑ । ई॒र॒य॒ति॒ । म॒रुत॑ः । सृ॒ष्टाम् । न॒य॒न्ति॒ । य॒दा । खलु॑ । वै । अ॒सौ । आ॒दि॒त्यः । न्य॑ङ् । र॒श्मिभि॒रिति॑ र॒श्मि-भि॒ः । प॒र्या॒वर्त॑त॒ इति॑ परि-आ॒वर्त॑ते । अथ॑ । व॒र्॒ष॒ति॒ । धा॒म॒च्छदिति॑ धाम-छत् । इ॒व॒ । खलु॑ । वै । भू॒त्वा । व॒र्॒ष॒ति॒ । ए॒ताः । वै । दे॒वता॑ः । वृ॒ष्ट्याः । ई॒श॒ते॒ । ताः । ए॒व । स्वेन॑ ।

स्थितानि तेजांसि वा छादयति वृष्टिकाल इति धामच्छत् । 'वहुलं संज्ञाछन्दसोः' इति णिलुक् । अग्निर्वा इति । आहुतिद्वारेण अग्निर्वृष्टिमुदकं उदीरयति ऊर्ध्वं गमयति आदित्यं प्रापयति, तस्मादग्नये निरुप्यते । तां वृष्टिं सृष्टां अवसृष्टां मरुतो

ता ए॒व स्वेन॑ भाग॒धेये॒नोप॑ धावति॒ ताः ॥२८॥ ए॒वास्मै॑ प॒र्जन्यं॑ व॒र्षयन्त्यु॒तावर्॑षिष्य॒न्वर्॑षत्ये॒व सृ॒जा वृ॒ष्टिं दि॒व आ॒द्भिस्स॑मु॒द्रं पृ॒णेत्या॑हे॒माश्चै॒वामूश्चा॒पस्सम॑र्धय॒त्यथो॑ आ॒भिरे॒वामूर-

भा॒ग॒धे॒ये॒नेति॑ भाग-धेये॑न । उपेति॑ । धा॒व॒ति॒ । ताः ॥ २८ ॥ ए॒व । अ॒स्मै॒ । प॒र्जन्य॑म् । व॒र्ष॒य॒न्ति॒ । उ॒त । अव॑र्षिष्यन्न् । वर्॑षति । ए॒व । [3]सृ॒ज । वृ॒ष्टिम् । दि॒वः । एति॑ । अ॒द्भिरित्य॑त्-भिः । स॒मु॒द्रम् । पृ॒ण । इति॑ । आ॒ह॒ । इ॒माः । च॒ । ए॒व । अ॒मूः । च॒ । अ॒पः । समिति॑ । अ॒र्ध॒य॒ति॒ । अथो॒ इति॑ । आ॒भिः । ए॒व । अ॒मूः । अच्छ॑ । ए॒ति॒ ।

नयन्ति देशान्तरं प्रापयन्ति, तस्मान्मरुद्भ्यो निरुप्यते । यदा खल्वादित्यो रश्मिभिः न्यङ् अवाक्प्रवृत्तिः पर्यावर्तते इतोमुखं प्रवर्तते अथ वर्षिष्ठरश्मिषु पक्वमुदकं पर्जन्यस्स्रावयति, तस्मात्सूर्याय निरुप्यते इति । अनेन त्रिहविष्केण यागेन पर्जन्यो धामच्छदिव भूत्वा वर्षति भूयिष्ठं वर्षतीति यावत् । एता वा इत्यादि । गतम् ॥

[3]कुम्भीमद्भिः पूरयति—सृजा वृष्टिमिति ॥ इमा भूमिष्ठाः अमूः दिविष्ठाः मेघस्था वा अपस्समृद्धाः करोति । अपि चाभिरेव

च्छै॑त्य॒ब्जा अ॑सि प्रथम॒जा बल॑मसि समु॒द्रिय॒मित्या॑ह यथाय॒जुरे॒वैतदु॒न्न॑म्भय पृथि॒वीमिति᳚ वर्॒षा॒ह्वां जु॑होत्ये॒षा वा ओष॑धीनां वृष्टि॒वनि॒स्तयै॒व वृष्टि॒मा च्या॑वयति॒ ये दे॒वा दि॒-

अ॒ब्जा इत्य॑प्–जाः । अ॒सि॒ । प्र॒थ॒म॒जा इति॑ प्रथम–जाः । बल॑म् । अ॒सि॒ । स॒मु॒द्रिय॑म् । इति॑ । आ॒ह॒ । य॒था॒य॒जुरिति॑ यथा–य॒जुः । ए॒व । ए॒तत् । [4]उदिति॑ । न॒म्भ॒य॒ । पृ॒थि॒वीम् । इति॑ । व॒र्॒षा॒ह्वामिति॑ वर्ष–ह्वाम् । जु॒हो॒ति॒ । ए॒षा । वै । ओष॑धीनाम् । वृ॒ष्टि॒व॒नि॒रिति॑ वृष्टि–व॒निः । तया॑ । ए॒व । वृष्टि॑म् । एति॑ । च्या॒व॒य॒ति॒ । ये । दे॒वाः । दि॒वि-

---

करणभूताभिः अमूः आभिमुख्येन प्राप्नोति सृजा वृष्टिमिति वचनात् वर्षेण इमास्समृद्धा भवन्ति । आभिरद्भिस्समृद्धस्य मेघस्थस्य उदकस्यापूरणात् अमूस्समृद्धा भवन्ति । अब्जा इति । अविमाभिजुहोति । यथायजुरिति । मेघोदकस्य बलहेतुस्त्वमसीत्येतत् यथायजुर्भवत्येव ॥

[4]उन्नम्भयेति ॥ वर्षं आह्वयतीति वर्षाहूः । क्विपि सम्प्रसारणं, सांहितिकं पूर्वपदस्य दीर्घत्वं छान्दसं, कृदुत्तरपदस्य प्रकृतिस्वरत्वे ‘उदात्तयणः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पुनर्नविको-

विभा॑गा॒ इति॑ कृष्णाजि॒नमव॑ धूनो-
ती॒म ए॒वास्मै॑ लो॒काः प्री॒ता अ॒भी-
ष्टा॑ भवन्ति ॥ २९ ॥
सर्वा॑णि॒ छन्दा॒ꣳस्ये॒तस्या॒मिष्ट्यां॑म॒-

भा॑गा॒ इति॑ दि॒वि–भा॒गाः । इति॑ । कृ॒ष्णा॒जि॒नमिति॑ कृष्ण–अ॒जि॒नम् । अवेति॑ । धू॒नो॒ति॒ । इ॒मे । ए॒व । अ॒स्मै॒ । लो॒काः । प्री॒ताः । अ॒भीष्टा॒ इत्य॒भि–इ॒ष्टाः । भ॒व॒न्ति॒ ॥ २९ ॥

अ॒स्मै॒ धा॒व॒ति॒ ता वा एकां॑वि॒ꣳशतिश्च ॥१०॥

[1]सर्वा॑णि । छन्दा॒ꣳसि । ए॒तस्या॑म् । इष्ट्या॑म् ।

च्यते—वृष्टिवनिरिति । ओषधीनां मध्ये एषा वृष्टेः संविभक्तिः । 'छन्दसि वनसन' इतीन्प्रत्ययः । गतमन्यत् ॥

इति द्वितीये चतुर्थे दशमोनुवाकः.

---

[1] सर्वाणि छन्दांसीत्यादि ॥ अस्ति त्रैधातवीयेष्टिः । तां विधास्यन् प्रथमं तद्गतान् कांश्चिद्विशेषान्विदधाति । तस्यामिष्ट्यां सामिधेनीषु सर्वाणि छन्दांसि अनूच्यानीति यज्ञविद आहुः । वचेः छान्दसः क्विप् । तत्कथमित्याह—त्रिष्टुभ इत्यादि । ककुन्नाम

नू॒च्या॒नीत्या॑हुस्त्रि॒ष्टुभो॒ वा ए॒तद्वी॒र्यं॑
यत्क॒कुदु॒ष्णिहा॒ जग॑त्यै॒ यदु॑ष्णिहक॒-
कुभा॑व॒न्वाह॒ ते॒नैव सर्वा॑णि॒ छन्दा॒ꣳ॒-
स्यव॑ रुन्धे गाय॒त्री वा ए॒षा यदु॒-

अ॒नू॒च्या॒नीत्य॑नु—उच्या॑नि । इति॑ । आ॒हु॒ः । त्रि॒ष्टुभ॑ः । वै । ए॒तत् । वी॒र्य॑म् । यत् । क॒कुत् । उ॒ष्णिहा॑ । जग॑त्यै । यत् । उ॒ष्णि॒ह॒क॒कु॒भा॒वित्यु॑ष्णिह—क॒कु॒भौ॑ । अ॒न्वाहेत्य॑नु—आह॑ । तेन॑ । ए॒व । सर्वा॑णि । छन्दा॑ꣳसि । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । [2]गा॒य॒त्री । वै । ए॒षा । यत् । उ॒ष्णिहा॑ । यानि॑ । च॒त्वारि॑ । अधीति॑ ।

त्रिष्टुभो वीर्यं वीर्यपरिणामः कार्य इत्यर्थः । उष्णिहा नाम जगत्या वीर्यम् । उष्णिक्पर्याय उष्णिहाशब्दः । तस्मादुष्णिहककुभोर्यदनुवचनं लोके समिध्यमानवतीसमिद्धवत्योर्मध्ये निधानं तेन सर्वच्छन्दोवरोधः । प्रकृतिं गायत्रीं, वैकृत्यौ चोष्णिक्ककुभौ तत्कारणे च त्रिष्टुब्जगत्याविति । तत्र 'प्र सो अग्ने तवोतिभिः'* 'प्र होत्रे पूर्व्यं वचः'* इत्येते उष्णिक्ककुभौ वेदितव्ये । तत्र प्रथमा ककुप्, मध्यमस्य पादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । द्वितीया परोष्णिक्, तृतीयस्य पादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । अत्र ककुदुष्णिहाविति वक्तव्ये उष्णिह ककुभाविति विपर्यासश्छान्दसः ॥

[2]गायत्री वा इत्यादि ॥ गायत्री वैषेयमुष्णिक्त्वादुष्णिग्ग्रहण-

---

*तै. सं. ३-२-११$^{1-2}$

ष्णिहा॒ यानि॑ च॒त्वार्य॑ध्य॒क्षरा॑णि॒ चतु॑ष्पाद ए॒व ते प॒शवो॒ यथा॑ पु॒रोडाशे॑ पु॒रोडाशोऽध्ये॒वमे॒व तद्यदृ॒च्यध्य॒क्षरा॑णि । चतु॑ष्पाद॒ इति॒ चतु॑ः—पा॒द॒ः । ए॒व । ते । प॒शव॑ः । [3]यथा॑ । पु॒रोडाशे॑ । पु॒रोडाश॑ः । अधीति॑ । ए॒वम् । ए॒व । तत् । यत् । ऋ॒चि । अधी-

---

मेव कृतम् । तत्र चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, अष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक् तत्कथमनयोरेकत्वमित्यत आह—यानीति । अयमभिप्रायः—गायत्र्या एव पशुसाधनं रूपं यदुष्णिङ्नाम, तस्माद्यानि चत्वार्यक्षराणि अभ्यधिकानि तानि चतुष्पादः पशवः । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्द्यम् । तस्मादुष्णिक्प्रवेशव्याजेन गायत्रीमेव प्रकृतिं पशुसाधनभूतां कुर्म इति ॥

[3]एवं सर्वच्छन्दोवरोधहेतुत्वेन पशुलाभहेतुत्वेन च उष्णिक्ककुभोः प्रवेशं स्तुत्वा इदानीमिष्टिस्वभावसुलभं चेदमक्षराधिक्यमिति दृष्टान्तेन दर्शयति—यथेति ॥ 'उत्तरउत्तरो ज्यायान् भवति'* इति यथा पुरोडाशे प्रथमे अध्युपरि मध्यमः, तस्मिन्नपि तृतीयो भवति, एवमेवैतद्द्रष्टव्यं, यदृचि गायत्र्यामध्युपरि चत्वार्यक्षराणि भवन्ति । यद्वा—पुरोडाशे पुरोडाशान्तरमधिकप्रमाणं तिष्ठति तद्वदिदमृचि गायत्र्या अधिकाक्षरा उष्णिक्त्रिष्टुबिति ॥

---

* तै. सं. २-४-११.^{१}

क्षरा॑णि॒ यज्जग॑त्या ॥ ३० ॥ प॒रि॒द॒ध्यादन्तं॑ य॒ज्ञं ग॑मयेत्त्रि॒ष्टुभा॒ परि॑ दधातीन्द्रि॒यं॑ वै वी॒र्यं॑ त्रि॒ष्टुगि॑न्द्रि॒य ए॒व वी॒र्यं॑ य॒ज्ञं प्रति॑ष्ठापयति॒ नान्तं॑ गमय॒त्यग्ने॒ त्री ते॒ वाजि॑ना॒ त्रीष॒ध-

ति॑ । अ॒क्षरा॑णि । [4]यत् । जग॑त्या ॥ ३० ॥ प॒रि॒द॒ध्यादिति॑ परि–द॒ध्यात् । अन्त॑म् । य॒ज्ञम् । ग॒म॒ये॒त् । त्रि॒ष्टुभा॑ । परीति॑ । द॒धा॒ति॒ । इ॒न्द्रि॒यम् । वै । वी॒र्य॑म् । त्रि॒ष्टुक् । इ॒न्द्रि॒ये । ए॒व । वी॒र्ये॑ । य॒ज्ञम् । प्रतीति॑ । स्था॒प॒य॒ति॒ । न । अन्त॑म् । ग॒म॒य॒ति॒ । अग्ने॑ । त्री । ते॒ । वाजि॑ना । त्री । स॒धस्थेति॑ स॒ध–स्था॒ । इति॑ । त्रि॒व॒त्येति॒ त्रि–व॒त्या॒ । परी-

---

[4]यज्जगत्येति ॥ उक्तं जगत्या वीर्यमुष्णिगिति । उक्तं च 'गायत्री वा एषा यदुष्णिहा '* इति । तस्मादेवं जगतीभाववत्या 'आ जुहोत '† इति गायत्र्या परिधानं यज्ञस्य मध्ये अन्तर्गमनाय नाशाय स्यात् जगत्याः छन्दसामन्त्यत्वात् । यद्वा—गायत्र्येव वर्धमानाक्षरा उष्णिहादिभावमापद्यमाना उपर्युपरि गच्छतीति जगतीत्युच्यते । त्रिष्टुगिति । 'अग्ने त्री ते वाजिना ' इत्येतया । त्रिवत्येति । त्रिष्टुबन्तराद्वैलक्षण्यमस्यां दर्शयति । 'छन्दसी रः ' इति मतुपोवत्वम् । सरूपत्वायेति । त्रित्वान्वयात्त्रैधातवीयं सारूप्यमिति ॥

---

* तै. सं. २-४-११.[2]

† तै. ब्रा. ३-५-२.

स्थेति॒ त्रिवृ॑त्या॒ परि॑ दधाति सरूप॒त्वाय॒ सर्वो॒ वा ए॒ष य॒ज्ञो यत्त्रै॑धात॒वीयं॒ कामा॑यकामाय॒ प्र यु॑ज्यते॒ सर्वे॑भ्यो॒ हि कामे॑भ्यो य॒ज्ञः प्र॑यु॒ज्यते॑ त्रैधात॒वीये॑न यजेताभि॒चर॒ंथ्सर्वो॒ वै

ति॑ । द॒धा॒ति॒ । स॒रू॒प॒त्वायेति॑ सरूप-त्वाय॑ । सर्वः॑ । वै । ए॒षः । य॒ज्ञः । यत् । त्रै॒धा॒त॒वीय॑म् । कामा॑यकामा॒येति॒ कामा॑य-का॒मा॒य॒ । प्रेति॑ । यु॒ज्य॒ते॒ । सर्वे॑भ्यः । हि । कामे॑भ्यः । य॒ज्ञः । प्र॒यु॒ज्यत॒ इति॑ प्र-यु॒ज्यते॑ । त्रै॒धा॒त॒वीये॑न । य॒जे॒त॒ । अ॒भि॒चर॒न्नित्य॑भि-चरन्न्॑ । सर्वः॑ । वै ॥ ३१ ॥ ए॒षः ।

---

[5]सर्वो वा इत्यादि ॥ त्रैधातवीयाख्यं यदिदं कर्म एष सर्वो यज्ञः सर्वयज्ञतुल्य इति यावत् । 'यत्त्रिः प्रायच्छत्त्रिः प्रत्यगृह्णात्'* इति त्रिषु लोकेषु भवत [वतोः] इन्द्राविष्णवोस्सम्बन्धी वीर्यविशेषः त्रैधातवः । तत्प्राप्तिहेतुत्वेन तत्सम्बन्धि कर्म त्रैधातवीयमिष्टिलक्षणम् । कामायकामाय सर्वस्मै कामाय स्वर्गपशुप्रजादिकामाय प्रयुज्यते । हेतुमाह—सर्वेभ्यो हीति । सामान्यविवक्षयैकवचनम् । सर्वकामसम्पत्तिः यज्ञैर्भवति । यश्च यागस्सर्वयज्ञात्मा तस्मात्सर्वेभ्यः कामेभ्यः प्रयोक्तव्य इति ॥

---

*सं. २-४-१२.

॥ ३१ ॥ ए॒ष य॒ज्ञो यत्त्रै॑धात॒वीय॒ꣳ॒ सर्वे॑णै॒वैनं॑ य॒ज्ञेना॒भि च॑रति स्तृणु॒त ए॒वैनं॑मे॒तयै॒व य॑जेताभिच॒र्यमा॑ण॒स्सर्वो॒ वा ए॒ष य॒ज्ञो यत्त्रै॑धात॒वीय॒ꣳ॒ सर्वे॑णै॒व य॒ज्ञेन॑ यजते॒ नैनं॑मभि॒चरं॑थ्स्तृणुत ए॒तयै॒व य॑जेत स॒हस्रे॑ण

य॒ज्ञः । यत् । त्रै॒धा॒त॒वीय॑म् । [6]सर्वे॑ण । ए॒व । ए॒न॒म् । य॒ज्ञेन॑ । अ॒भीति॑ । च॒र॒ति॒ । स्तृ॒णु॒ते । ए॒व । ए॒न॒म् । ए॒तया॑ । ए॒व । य॒जे॒त॒ । अ॒भि॒च॒र्यमा॑ण॒ इत्य॑भि–च॒र्यमा॑णः । सर्वः॑ । वै । ए॒षः । य॒ज्ञः । यत् । त्रै॒धा॒त॒वीय॑म् । सर्वे॑ण । ए॒व । य॒ज्ञेन॑ । य॒ज॒ते॒ । न । ए॒न॒म् । अ॒भि॒च॒र॒न्नित्य॑भि–च॒रन्न् । स्तृ॒णु॒ते॒ । [7]ए॒तया॑ । ए॒व । य॒जे॒त॒ । स॒ह॒स्रे॑ण । य॒-

---

[6] सर्वेणैवैनमिति ॥ अस्य सर्वयज्ञात्मकत्वादनेन यजमानः सर्वेणाभिचारिकेण यज्ञेन एनमभिचरितव्यमभिचरति । तत एनं स्तृणुते हिनस्त्येव । सर्वेणैवेति । अस्य सर्वयज्ञात्मकत्वात् सर्वेणाभिचारादिदोषनिघातार्थेनापि यज्ञेनायं यजमानो भवति । तत एनं अभिचरन् न स्तृणुते ॥

[7] प्रजातमिति ॥ प्रजातं सन्तानवत् अविच्छिन्नमेव सहस्रं ददाति । उत्तरोत्तरप्रभूतमिति यावत् । सर्वयज्ञत्वेनास्य धना-

य॒क्ष्यमा॑ण॒ः प्रजा॑तमे॒वैनं॑द्ददात्ये॒तयै॒-
व य॑जेत स॒हस्रे॑णेजा॒नोन्तं॒ वा ए॒ष
प॑शू॒नां ग॑च्छति ॥३२॥ यस्स॒हस्रे॑ण॒
यज॑ते प्र॒जाप॑ति॒ः खलु॒ वै प॒शून॑-
सृजत॒ ताꣳस्त्रै॑धात॒वीर्ये॑नै॒वासृ॑जत॒ य
ए॒वं वि॒द्वाꣳस्त्रै॑धात॒वीर्ये॑न प॒शुका॑मो॒
यज॑ते॒ यस्मा॑दे॒व योने॑ः प्र॒जाप॑तिः
प॒शू॒नसृ॑जत॒ तस्मा॑दे॒वैनां॑थ्सृजत॒ उ-

क्ष्यमा॑णः । प्रजा॑त॒मिति॒ प्र–जा॒त॒म् । ए॒व । ए॒न॒त् । द॒दा॒ति॒ । ए॒तया॑ । ए॒व । य॒जे॒त॒ । स॒हस्रे॑ण । ई॒जा॒नः । अन्त॑म् । वै । ए॒षः । प॒शू॒नाम् । ग॒च्छ॒ति॒ ॥ ३२ ॥ यः । स॒हस्रे॑ण । यज॑ते । प्र॒जाप॑ति॒रिति॑ प्र॒जा–प॒ति॒ः । खलु॑ । वै । प॒शून् । अ॒सृ॒ज॒त॒ । तान् । त्रै॒धा॒त॒वीर्ये॑न । ए॒व । अ॒सृ॒ज॒त॒ । यः । ए॒वम् । वि॒द्वान् । त्रै॒धा॒त॒वीर्ये॑न । प॒शुका॑म॒ इति॑ प॒शु–का॒म॒ः । यज॑ते । यस्मा॑त् । ए॒व । योने॑ः । प्र॒जाप॑ति॒रिति॑ प्र॒जा–प॒ति॒ः । प॒शून् । असृ॑जत । तस्मा॑त् । ए॒व । ए॒नान् । सृ॒ज॒ते॒ । उपे॑ति । ए॒न॒म् ।

भिवृद्धिहेतुत्वात् । ईजान इति । इष्टवान् सहस्रेण पशूनामन्तं

पैन॒मुत्त॑रꣳ स॒हस्रं॑ नमति दे॒वता॑भ्यो॒ वा ए॒ष आ वृ॑श्चयते॒ यो य॒क्ष्य इत्यु॒क्त्वा न यज॑ते त्रैधात॒वीये॑न यजे॒त् सर्वो॒ वा ए॒ष य॒ज्ञः ॥ ३३ ॥ यत्त्रै॑धात॒वीय॒ꣳ सर्वे॑णै॒व य॒ज्ञेन॑ यजते॒ न दे॒वता॑भ्य॒ आ वृ॑श्चयते॒ द्वाद॑शक-

उत्त॑र॒मित्युत्-त॒र॒म् । स॒हस्र॑म् । न॒म॒ति॒ । [8]दे॒वता॑भ्यः । वै । ए॒षः । एति॑ । वृश्च॒यते॒ । यः । य॒क्ष्ये । इति॑ । उ॒क्त्वा । न । यज॑ते । त्रै॒धा॒त॒वीये॑न । य॒जे॒त॒ । सर्वः॑ । वै । ए॒षः । य॒ज्ञः ॥ ३३ ॥ यत् । त्रै॒धा॒त॒वीय॑म् । सर्वे॑ण । ए॒व । य॒ज्ञेन॑ । य॒ज॒ते॒ । न । दे॒वता॑भ्यः । एति॑ । वृश्च॒यते॒ । [9]द्वाद॑शकपाल॒ इति॒

समाप्तिं गच्छति । अपशुरेव स्यात् । यस्मादिति । त्रैधातवीयेनोत्सृजते । उपैनमुत्तरमिति । यागप्रभावात्सहस्रान्तरमेनमुपनमति ॥

[8]यो यक्ष्य इत्युक्त्वेति ॥ यज्ञार्थं कृतसंकल्पः तेन यज्ञेन अनिष्टवानपि सर्वयज्ञात्मकेनानेन यजमानः तेनापीष्टवान् भवति । तस्मादयागदोषाभावात् देवताभ्यो न वृश्चयते न हीयते ॥

[9]द्वादशकपाल इति ॥ चतुरो मुष्टीन् व्रीहीणां निरुप्य चतुरो यवानां निरुप्य पुनश्चतुरो व्रीहीणां निर्वपेत् । गार्हपत्ये द्वाद-

पालः पु॒रो॒डाशो॑ भवति॒ ते त्र॒यश्च॑तुष्कपालास्त्रिष्षमृ॒द्ध॒त्वाय॒ त्रय॑ः पु॒रो॒डाशा॑ भवन्ति॒ त्रय॑ इ॒मे लो॒का ए॒षां॑ लो॒का॒ना॒माप्त्या॒ उत्त॑रउत्तरो॒ ज्याया॑न्भवत्ये॒वमि॑व॒ हीमे लो॒का य॑व॒मयो॒ मध्य॑ ए॒तद्वा अ॒न्तरि॑क्षस्य रू॒पꣳ समृ॑द्ध्यै॒ सर्वे॑षामभिग॒मय॒न्नव॑ द्य॒-

द्वाद॑श–क॒पा॒ल॒ः। पु॒रो॒डाश॑ः। भ॒व॒ति॒। ते। त्रय॑ः। चतु॑ष्कपा॒ला इति॒ चतु॑ः–क॒पा॒ला॒ः। त्रि॒ष्ष॒मृ॒द्ध॒त्वायेति॑ त्रिष्षमृद्ध–त्वाय॑। त्रय॑ः। पु॒रो॒डाशा॑ः। भ॒व॒न्ति॒। त्रय॑ः। इ॒मे। लो॒काः। ए॒षाम्। लो॒काना॑म्। आप्त्यै॑। उत्त॑रउत्तर॒ इत्युत्त॑रः–उ॒त्त॒र॒ः। ज्याया॑न्। भ॒व॒ति॒। ए॒वम्। इ॒व॒। हि। इ॒मे। लो॒काः। य॒व॒म॒य॒ इति॑ यव–मय॑ः। मध्ये॑। ए॒तत्। वै। अ॒न्तरि॑क्षस्य। रू॒पम्। समृ॑द्ध्या॒ इति॒ सं–ऋ॒द्ध्यै॒। सर्वे॑षाम्। अ॒भि॒ग॒म॒य॒न्नित्य॑भि–ग॒मय॑न्। अवेति॑।

शकपालान्युपदधाति । सर्वत्रेन्द्राविष्णुभ्यामेव निर्वापादि । ते त्रय इति । अवयुत्य सङ्ख्यास्तुतिः । त्रिष्षमृद्धत्वं तिसृभिरावृत्तिभिर्योगः । त्रैधातवीयानुरूपत्वम् । त्रय इति । उपर्युपर्यवस्थिताः । उत्तरउत्तरः पूर्वस्मात्पूर्वस्माज्ज्यायान् वृद्धतरः ।

त्यछं॑म्बट्का॒र॒ꣳ हिर॑ण्यं ददाति॒ तेजं॑
ए॒व ॥ ३४ ॥ अवं॑ रुन्धे ता॒र्प्यं॑ द॑दा-
ति प॒शूने॒वावं॑ रुन्धे धे॒नुं द॑दात्या॒शिषं॑
ए॒वावं॑ रुन्धे॒ साम्नो॒ वा ए॒ष वर्णो॒॑
यद्धिर॑ण्यं॒ यजु॑षां ता॒र्प्यमु॑क्था॒मदा-

द्यति॒ । अछं॑म्बट्का॒र॒मित्यछं॑म्बट्-का॒र॒म् । [10]हिर॑-ण्यम् । द॒दा॒ति॒ । तेजः॑ । ए॒व ॥ ३४ ॥ अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । ता॒र्प्यम् । द॒दा॒ति॒ । प॒शून् । ए॒व । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । धे॒नुम् । द॒दा॒ति॒ । आ॒शिष॒ इत्या॑-शिषः॑ । ए॒व । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । साम्नः॑ । वै । ए॒षः । वर्णः॑ । यत् । हिर॑ण्यम् । यजु॑षाम् । ता॒र्प्यम् । उ॒क्था॒म॒-

---

इमे खलु लोकाः पृथिव्यादयः उत्तरमुत्तरं ज्यायांसः । यवमय इति । 'द्व्यचश्छन्दसि' इति विकारे मयट् । एतद्वा इति । यौतिः पृथग्भावः । पृथग्भूतश्च सर्वपदार्थोन्तरिक्षस्य । सर्वेषामभिगमयन्नित्यादि । व्याख्यातम्* ॥

[10]हिरण्यमिति ॥ अन्वाहार्यमासाद्य सहस्रं हिरण्यं ददाति । तार्प्यं घृताक्तं वासः, तत् घृतसंबन्धात्पशुलाभहेतुः । धेनुः प्रत्यग्रप्रसवा गौः । संप्रीणनहेतुत्वात्तत आशिषां लाभः । साम्नो वा इति । तस्य तैजसत्वात् 'सर्वं तेजस्सामरूप्यम्' †इति दर्शनाच्च । यजुषां वर्णस्तार्प्यं, द्वयोः क्षत्रसम्बन्धित्वात् । क्षत्रं

---

*तै. सं. २-३-६5. †तै. ब्रा. ३-१२-९.

नां॑ धे॒नुरे॒ताने॒व सर्वा॒न् वर्णा॒नवं॑ रु-
न्धे ॥ ३५ ॥
त्वष्टा॑ ह॒तपु॑त्रो॒ वीन्द्र॒ꣳ सोम॒माऽह॑र॒-
त्तस्मि॒न्निन्द्र॑ उपह॒वमै॑च्छत॒ तं नोपा॑-

दा॒नामित्यु॑क्थ-म॒दाना॑म् । धे॒नुः । ए॒तान् । ए॒व । सर्वा॑न् । वर्णा॑न् । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ ॥ ३५ ॥

जग॑त्याऽभि॒चर॒न्थ्सर्वो॒ वै ग॑च्छति य॒ज्ञस्तेज॑
ए॒व त्रि॒ꣳ॒शच्च॑ ॥ ११ ॥

[1]त्वष्टा॑ । ह॒तपु॑त्र॒ इति॑ ह॒त-पु॒त्रः । वीन्द्र॒मिति॒ वि-इ॒न्द्र॒म् । सोम॑म् । एति॑ । अ॒ह॒र॒त् । तस्मि॑न्न् । इन्द्रः॑ । उ॒प॒ह॒वमित्यु॑प-ह॒वम् । ऐ॒च्छ॒त॒ । तम् । न ।

द्वितीयो वर्णः, धेनुश्च उक्थामदानां शस्त्राणामृचामित्यर्थः । तासां वर्णो धेनुः प्रीणनहेतुत्वात् ॥

इति द्वितीये चतुर्थे एकादशोनुवाकः.

[1]त्वष्टा हतपुत्र इत्यादि ॥ इन्द्रेण हतपुत्रस्त्वष्टा इन्द्रविरहितं सोममाहरत् । तत एव तं यज्ञे नोपाह्वयत । अथ स इन्द्रः यज्ञहिंसां कृत्वा प्रासहा प्रसह्य सोममपिबत् तेनाननुज्ञातो बलेनैवापिबत् । सहतेः क्विपि 'न हिवृतिवृधि' इति पूर्वपदस्य

ह्वयत पु॒त्रं मे॑ऽवधी॒रिति॒ स य॑ज्ञवेश॒सं कृ॒त्वा प्रा॒सहा॒ सोम॑मपिब॒त्तस्य॒ यद॒त्यशि॑ष्यत॒ तत्त्वष्टा॑ऽऽहव॒नीय॒मु॒प॒ प्राव॑र्तय॒थ्स्वाहेन्द्र॑शत्रु॒र्वर्ध॒स्वेति॒ स याव॑दू॒र्ध्वः प॑रा॒विध्य॑ति॒ ताव॑ति

उपेति॑ । अ॒ह्व॒य॒त॒ । पु॒त्रम् । मे॒ । अ॒व॒धीः॒ । इति॑ । सः । य॒ज्ञ॒वे॒श॒समिति॑ यज्ञ–वे॒श॒सम् । कृ॒त्वा । प्रा॒सहेति॑ प्र–सहा॑ । सोम॑म् । अ॒पि॒ब॒त् । तस्य॑ । यत् । अ॒त्यशि॑ष्य॒तेत्य॑ति–अशि॑ष्यत । तत् । त्वष्टा॑ । आ॒ह॒व॒नीय॒मित्या॑–ह॒व॒नीय॑म् । उप॑ । प्रेति॑ । अ॒व॒र्त॒य॒त् । स्वाहा॑ । इन्द्र॑शत्रु॒रितीन्द्र॑–श॒त्रुः । व॒र्ध॒स्व॒ । इति॑ । सः । याव॑त् । ऊ॒र्ध्वः । प॒रा॒विध्य॒तीति॑ परा–विध्य॑ति । ताव॑ति । स्व॒यम् । ए॒व । वीति॑ ।

दीर्घत्वम् । अथ त्वष्टा इन्द्रपीतो यः तं सोमं गृहीत्वा तेनाहवनीयमुपेत्याग्निं प्रावर्तयत् उददीपयत् उदीर्णज्वालमकरोत् । उत्थापना प्रवर्तना । यथा—'यत्प्रावर्तत । तत्प्रवर्ग्यस्य प्रवर्ग्यत्वम्'* इति । स्वाहा स्वाहुतमिदं तवास्तु, हे अग्ने इन्द्रस्य शत्रुश्शातयिता वर्धस्वेति । एवमिन्द्रस्य विनाशमाशासानः ग्लानबुद्धिः प्रार्थयत । अथ सोग्निस्तेनोद्दीपितः यावदूर्ध्वं गत्वा पराविध्यति पराहन्ति इन्द्रं बाधते तावति ततः प्रागेव अग्निस्स्वयमेव व्यरमत

---

* तै. आ. ५-१.

स्व॒यमे॒व व्य॑रमत्॒ यदि॑ वा॒ ताव॑त्प्र॒-
व॒णम् ॥ ३६ ॥ आसी॒द्यदि॑ वा॒ ता-

अ॒र॒म॒त॒ । [2]यदि॑ । वा॒ । ताव॑त् । प्र॒व॒णमिति॑ प्र-
व॒नम् ॥ ३६ ॥ आसी॑त् । यदि॑ । वा॒ । ताव॑त् ।

निवृत्तोद्योगोऽभवत् त्वष्टुरभिमतं नाकरोत् । केचिदाहुः—सोग्निस्त्वष्ट्रा उद्दीपितो यावदूर्ध्वः पराविध्यति यावत्याकाशप्रदेशे ऊर्ध्वो गत्वा पराविध्यति पराहन्ति तावति ततः प्रागेव तदीयोद्दीपनप्रयत्नानुरूपमूर्ध्वगतिं कृत्वैव अकस्माज्झडिति स्वयमेव व्यरमत विलुप्ततेजा अभवत् । अयमभिप्रायः—इन्द्रस्य शत्रुश्शातयिता नाशयिता अस्येत्यर्थस्स्यात्, ततश्चेन्द्रेण नाशयितव्यो वर्धस्वेति प्रार्थितत्वात् इन्द्रेण नाशयितव्यः कश्चिदस्या आहुतेर्जायेतेति तदनुरूपमेव अग्निना चेष्टितमागामिनमि[मि इ]न्द्रेणास्य निपातनमिति सूचयितुमिति । एवं स्वरापराधेन मन्त्रप्रयोगोऽभिमतविघातहेतुरासीत् । यथोक्तम्—

> दुष्टश्शब्दस्स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
> स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुस्स्वरतोपराधात् ॥*

इति । अयं च शत्रुशब्दः इदानीं क्रियाशब्दो द्रष्टव्यः† ।

[2]योस्माज्जायते यज्ञात् इन्द्रस्य वा शातयिता इन्द्रेण वा शातयितव्यः तस्यैव उद्भवस्स्यात् अभिभवो वा । अग्नेः किमायातमित्याह—यदि वेत्यादि ॥ यजमानस्य यदि वा प्रवणं अव-

---

*पाणिनिशिक्षा—५२.

†त—शातयिता शत्रुः । जातिशब्दस्य बहुव्रीहिः, तत्पुरुषवृत्त्योः फलविशेषाभावः, इत्यधिकः पाठः.

व॒दध्य॒ग्नेरा॒सीथ्स सं॒भव॑न्न॒ग्नीषोमा॑व॒भि सम॑भव॒थ्स इ॑षुमा॒त्रमि॑षुमात्रं॒ विष्व॑ङ्ङवर्धत॒ स इ॒मान्लो॒कान॑वृणो॒द्यदि॒मान्लो॒कानवृ॑णो॒त्तद्वृ॒त्रस्य॑ वृ॒त्रत्वं॑ तस्मा॒दिन्द्रो॑ऽबिभे॒दपि॒ त्वष्टा॒

अधीति॑ । अ॒ग्नेः । आसी॑त् । सः । सं॒भव॒न्निति॑ सं–भव॑न् । अ॒ग्नीषो॒मा॒वित्य॒ग्नी–सोमौ॑ । अ॒भि । समिति॑ । अ॒भ॒व॒त् । सः । इ॒षु॒मा॒त्रमि॑षुमा॒त्रमिती॑षु॒मा॒त्रं–इ॒षु॒मा॒त्र॒म् । विष्व॑ङ् । अ॒व॒र्ध॒त । सः । इ॒मान् । लो॒कान् । अ॒वृ॒णो॒त् । यत् । इ॒मान् । लो॒कान् । अवृ॑णोत् । तत् । वृ॒त्रस्य॑ । वृ॒त्र॒त्वमिति॑ वृत्र–त्वम् । तस्मा॑त् । इन्द्रः॑ । अ॒बि॒भे॒त् । अपीति॑ । त्वष्टा॑ ।

नतिर्भवति, यदि वा आधिक्यमुच्छ्रायो भवति तदानीमग्नेरेव तावत्प्रवणं भवति, आधिक्यं चाग्नेरेव तावत् भवति । छान्दसो लुक् । 'निपातैर्यद्यदिहन्त' इति निघाताभावः । स सम्भवन्नित्यादि । स इन्द्रशत्रुत्वेन वर्धमानोग्निजन्मा पुरुषः संभवन् विश्वं जगद्व्याप्नुवन् अग्नीषोमावप्याक्रम्य समभवत् अग्नीषोमावप्यभिव्याप्तवान् । प्रमाणेनातिरेकस्संभवः । ततो वशीकृत्याग्नीषोमाविषुप्रमाणया वृद्ध्या दिनेदिने विष्वङ् नानागतिः अवर्धत क्रमेण इमान् सर्वानपि लोकानावृणोद्व्याप्तवान् । ततश्च स वरणाद्वृत्र उच्यते । तस्मादिन्द्रोऽबिभेत् । त्वष्टाप्यबिभेत् । यस्तस्य प्रवर्तयिता सोप्यबिभेदित्यपिशब्दस्यार्थः ॥

तस्मै त्वष्टा वज्रमासिञ्चत्तपो वै स वज्र आसीत्तमुद्यन्तुं नाशक्नोदथ वै तर्हि विष्णुः ॥ ३७ ॥ अन्या देवताऽऽसीथ्सोऽब्रवीद्विष्णवेहीदमा हरिष्यावो येनायमिदमिति स वि-

[3]तस्मै । त्वष्टा । वज्रम् । असिञ्चत् । तपः । वै । सः । वज्रः । आसीत् । तम् । उद्यन्तुमित्युत्–यन्तुम् । न । अशक्नोत् । अथ । वै । तर्हि । विष्णुः ॥ ३७ ॥ अन्या । देवता । आसीत् । सः । अब्रवीत् । विष्णो । एति । इहि । इदम् । एति । हरिष्यावः । येन । अयम् । इदम् । इति । सः ।

---

[3]तस्मा इत्यादि ॥ अथ त्वष्टा तस्मै वृत्राय तं वृत्रं निग्रहीतुम् । यद्वा—तस्मै इन्द्राय युद्धार्थिने वज्रमायुधं असिञ्चत् उदपादयत् । तपोविशेषस्तेनोत्पादितः स स्वयं वज्र एवाभवत्, यद्वा—तदीयं तपो वज्रत्वेनातिष्ठत् । अथेन्द्रः केवलस्तमुद्धर्तुं नाशक्नोत् । अथ तर्हि तदानीं विष्णुर्नाम अन्या देवता आसीत् इन्द्राय विषीदते आविरासीत् । अथेन्द्रस्तमब्रवीत्, हे विष्णो एहि इदमस्य वीर्यमाहारिष्यावः येन वीर्येणायमिदं विश्वमभूदिति । स विष्णुरित्यादि । गतम् । अभिपर्यावर्तादिति । अभितः परितस्सर्वतः आक्रमणमभिपर्यावर्तः, तत्परिहारार्थं तं वृत्रो मा कार्षीदिति लोकत्रयेप्यात्मानं त्रेधा विभज्य स्थापितवान् ॥

ष्णुस्त्रेधाऽऽत्मानं वि न्यधत्त पृथिव्यां
तृतीयमन्तरिक्षे तृतीयं दिवि तृती-
यमभिपर्यावर्ताद्ध्यबिभेद्यत्पृथिव्यां
तृतीयमासीत्तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छद्वि-
ष्णवनुस्थितस्सोब्रवीन्मा मे प्र हार-
स्ति वा इदम् ॥ ३८ ॥ मयि वीर्यं

विष्णुः । त्रेधा । आत्मानम् । वि । नीति । अधत्त । पृथिव्याम् । तृतीयम् । अन्तरिक्षे । तृतीयम् । दिवि । तृतीयम् । अभिपर्यावर्तादित्यभि–पर्यावर्तात् । हि । अबिभेत् । [4]यत् । पृथिव्याम् । तृतीयम् । आसीत् । तेन । इन्द्रः । वज्रम् । उदिति । अयच्छत् । विष्णवनुस्थित इति विष्णु–अनुस्थितः । सः । अब्रवीत् । मा । मे । प्रेति । हाः । अस्ति । वै । इदम् ॥ ३८ ॥ मयि । वीर्यम् । तत् ।

---

[4] यत्पृथिव्यामित्यादि ॥ तेन तृतीयेन सह विष्णवनुस्थितः विष्णुना गुणभावेन धारितः, सारथिनेव राजा गुणभावेन । अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम्, उपसर्गत्वाभावात् 'उपसर्गात्सुनोति' इत्यादिना षत्वाभावः, कर्मप्रवचनीयत्वेपि व्यत्ययेन समासः । अथ सोब्रवीद्वृत्रः मा मां प्रहाः प्रहार्षीः । सिचि वृद्धौ 'बहुलं छन्दसि' इतीडभावः । अस्ति वा इत्यादि । गतम् । अथ वृत्रेण दत्तं वीर्यं

तत्ते॒ प्र दा॑स्या॒मीति॒ तद॑स्मै॒ प्राय॑च्छ॒त्तत्प्रत्य॑गृह्णा॒दधा॒ मेति॒ तद्विष्ण॒वेऽति॒ प्राय॑च्छ॒त्तद्विष्णु॒ः प्रत्य॑गृह्णाद॒स्मास्वि॒न्द्र॑ इन्द्रि॒यं द॑धा॒त्विति॒ यद॒न्तरि॑क्षे॒ तृती॑य॒मासी॒त्तेनेन्द्रो॒ वज्र॒मुद॑यच्छ॒द्वि-

ते॒ । प्रेति॑ । दा॒स्या॒मि॒ । इति॑ । तत् । अ॒स्मै॒ । प्रेति॑ । अ॒य॒च्छ॒त् । तत् । प्रतीति॑ । अ॒गृ॒ह्णा॒त् । अधाः॑ । मा॒ । इति॑ । तत् । विष्ण॑वे । अति॑ । प्रेति॑ । अ॒य॒च्छ॒त् । तत् । विष्णुः॑ । प्रतीति॑ । अ॒गृ॒ह्णा॒त् । अ॒स्मासु॑ । इन्द्रः॑ । इ॒न्द्रि॒यम् । द॒धा॒तु॒ । इति॑ । [5]यत् । अ॒न्तरि॑क्षे । तृती॑यम् । आसी॑त् । तेन॑ । इन्द्रः॑ । वज्र॑म् । उदिति॑ । अ॒य॒च्छ॒त् । विष्ण्व॑नुस्थित॒ इति॒

तद्विष्णवे आत्मानमतीत्य प्रायच्छत् । यद्वा—प्रतिग्रहानन्तरं तस्यान्यस्मै प्रदानमिति । किं ब्रुवन्? अधामेति । मामधाः धारितवान् त्वमिति विष्णुं वदन् । विष्णुश्च तत्प्रत्यगृह्णात्, कथं मन्यमानः? इन्द्रोस्मास्विन्द्रियं दधातु आस्थापयतु इन्द्रार्थमेव मयि तिष्ठत्विति ॥

[5]यदन्तरिक्ष इत्यादि समानम्* ॥ द्विर्माधाः इति विशेषः द्वौ वारौ मां धारितवानिति ॥

---

*सं, २-४-१२.

ष्ण्व॑नुस्थित॒स्सो॑ब्रवी॒न्मा मे॒ प्र हा॒र-
स्ति॒ वा इ॒दम् ॥३१॥ मयि॑ वी॒र्यं॑ तत्ते॒
प्र दा॑स्या॒मीति॒ तद॑स्मै॒ प्राय॑च्छ॒त्तत्प्र-
त्य॑गृह्णा॒द्द्विर्मा॑ऽधा॒ इति॒ तद्विष्ण॒वेऽति॒
प्राय॑च्छ॒त्तद्विष्णु॒ः प्रत्य॑गृह्णाद॒स्मास्वि-
न्द्र॑ इन्द्रि॒यं द॑धा॒त्विति॒ यद्दि॒वि तृ॒ती॑य॒-

विष्णु॑–अ॒नु॒स्थि॒त॒ः । सः । अ॒ब्र॒वी॒त् । मा । मे॒ । प्रेति॑ । हा॒ः । अस्ति॑ । वै । इ॒दम् ॥ ३१ ॥ मयि॑ । वी॒र्य॑म् । तत् । ते॒ । प्रेति॑ । दा॒स्या॒मि॒ । इति॑ । तत् । अ॒स्मै॒ । प्रेति॑ । अ॒य॒च्छ॒त् । तत् । प्रतीति॑ । अ॒गृ॒ह्णा॒त् । द्विः । मा॒ । अ॒धा॒ः । इति॑ । तत् । विष्ण॑वे । अति॑ । प्रेति॑ । अ॒य॒च्छ॒त् । तत् । विष्णु॑ः । प्रतीति॑ । अ॒गृ॒ह्णा॒त् । अ॒स्मासु॑ । इन्द्र॑ः । इ॒न्द्रि॒यम् । द॒धा॒तु॒ । इति॑ । [6]यत् । दि॒वि । तृ॒ती॑यम् । आसी॑त् । तेन॑ ।

---

[6]यद्दिवीत्यादि ॥ गतम्* । येनाहमिदमिति । पूर्वं वीर्यैकदेशः वृत्रेणेन्द्राय दत्तः, इदानीं कृत्स्नप्रदानमभ्युपगच्छति येन वीर्येणाहं इदं विश्वमस्मि तत्सर्वं ते दास्यामीति अब्रवीत् इन्द्रः बाढमितीत्यर्थः । अभ्युपगमे प्लुतः । अथ वृत्रोब्रवीत् सन्धां त्विति । त्वं चाहं च एकत्वं प्रतिपद्यावहा इत्यर्थः । यद्वा—त्वी इति पर्यनुयोगे विस्मृतस्मरणे वा । सर्वं वीर्यं ते प्रदास्यामीत्युक्तं अत्र

*सं. २-४-१२.^{4}

मासी॒त्तेनेन्द्रो॒ वज्र॒मुद॑यच्छ॒द्विष्ण्व॑नुस्थित॒स्सो॑ब्रवी॒न्मा मे॒ प्र हा॒र्ये॑ना॒हम् ॥ ४० ॥ इ॒दमास्मि॒ तत्ते॒ प्र दा॑स्या॒मीति॒ त्वी३ इत्य॑ब्रवीत्सं॒धां तु सं द॑धावहै॒ त्वामे॒व प्र वि॑शा॒नीति॒ यन्मां॑ प्र॑ वि॒शेः किं मां॑ भुञ्ज्या॒ इ-

इन्द्र॑ः । वज्र॑म् । उदिति॑ । अ॒य॒च्छ॒त् । विष्ण्व॑नुस्थित॒ इति॒ विष्णु॑—अ॒नु॒स्थि॒त॒ः । सः । अ॒ब्र॒वी॒त् । मा । मे॒ । प्रेति॑ । हा॒ः । येन॑ । अ॒हम् ॥ ४० ॥ इ॒दम् । अस्मि॑ । तत् । ते॒ । प्रेति॑ । दा॒स्या॒मि॒ । इति॑ । त्वी३ । इति॑ । अ॒ब्र॒वी॒त् । सं॒धामिति॑ सं—धाम् । तु । समिति॑ । द॒धा॒व॒है॒ । त्वाम् । ए॒व । प्रेति॑ । वि॒शा॒नि॒ । इति॑ । यत् । माम् । प्र॒वि॒शेरिति॑ प्र—वि॒शेः । किम् । मा॒ । भु॒ञ्ज्या॒ः । इति॑ ।

किंचिद्विस्मृतं तदिदानीं स्मृतमिति स्मृतिमभिनीयाब्रवीत् वृत्रे एव संधां त्विति । तुशब्दो विशेषमाह । सर्वं वीर्यं ते प्रदास्यामि किं तु आवां संदधावहै त्वामेवाहं प्रविशानि यदिदं लभ्यते ततो वीर्यं दास्यते इति । 'गोपोषं पुष्णाति' इतिवदेकस्सन्दधातिः सामान्यवचनो द्रष्टव्यः । अथेन्द्रोब्रवीत् यदा त्वं मां प्रविशेः किमिदानीं मां प्रविश्य त्वं मा भुञ्जाः । यद्वा—किं

त्यं॑ब्रवी॒त्त्वामे॒वेन्धी॑य॒ तव॒ भोगा॑य॒
त्वां प्र वि॑शेय॒मित्यं॑ब्रवी॒त्तं वृ॒त्रः प्रा-
वि॑शदु॒दर॒ं वै वृ॒त्रः क्षुत्ख॒लु वै म॑नु॒-
ष्यं॑स्य॒ भ्रातृ॑व्यो॒ यः ॥ ४१ ॥ ए॒वं
वेद॒ हन्ति॒ क्षुध॒ं भ्रातृ॑व्य॒ं तदं॑स्मै॒ प्रा-
यं॑च्छ॒त्तत्प्रत्यं॑गृह्णा॒त्त्रिर्मा॑ऽधा॒ इति॒ त-

अ॒ब्र॒वी॒त् । त्वाम् । ए॒व । इ॒न्धी॒य॒ । तव॑ । भोगा॑य । त्वाम् । प्रेति॑ । वि॒शे॒य॒म् । इति॑ । अ॒ब्र॒वी॒त् । तम् । वृ॒त्रः । प्रेति॑ । अ॒वि॒श॒त् । उ॒दर॑म् । वै । वृ॒त्रः । क्षुत् । खलु॑ । वै । म॒नु॒ष्य॑स्य । भ्रातृ॑व्यः । यः ॥ ४१ ॥ ए॒वम् । वेद॑ । हन्ति॑ । क्षुध॑म् । भ्रातृ॑व्यम् । तत् । अ॒स्मै॒ । प्रेति॑ । अ॒य॒च्छ॒त् । तत् । प्रतीति॑ । अ॒गृ॒ह्णा॒त् । त्रिः । मा॒ । अ॒धाः॒ । इति॑ । तत् । विष्ण॑वे । अति॑ । प्रेति॑ । अ॒य॒च्छ॒त् । तत् । विष्णुः॑ ।

मां प्रविश्य मामेव भुञ्जाः किं मामेव भोक्तुमारभसे । अथ वृत्रोब्रवीत् मैवं मन्तव्यं त्वामेवेन्धीय दीपयेयं अतस्तवैव भोगार्थं त्वां प्रविशेयमिति । भुञ्जेर्लोट्याडागमः, छान्दसोकारलोपः, लुग्विकरणत्वेन वा अयम् । अथेन्द्रेणानु[नुमतो]भूत्वा स्थितः यत्र क्षुदुपजायते जाठराग्निरूपेणान्तः प्रविशतीत्यर्थः । स च क्षुद्रूपो दिनेदिने सर्वैर्हन्यते । क्षुत्खल्वित्यादि वेदितुः फलम् । अथ वृत्रः तच्चात्मीयं वीर्यं कृत्स्नं इन्द्राय प्रायच्छत् तत्प्रवेशेन सर्वश-

द्विष्ण॒वेऽति॒ प्राय॑च्छ॒त्तद्विष्णु॒ः प्रत्य॑गृह्णाद॒स्मास्विन्द्र॑ इ॒न्द्रि॒यं द॑धा॒त्विति॒ यत्त्रिः प्राय॑च्छ॒त्त्रिः प्र॒त्यगृ॑ह्णा॒त्तात्त्रि॒धातो॑स्त्रिधातु॒त्वं यद्विष्णु॒र॒न्वति॑ष्ठ॒त् विष्ण॒वेऽति॒ प्राय॑च्छ॒त्तस्मा॑दैन्द्रावैष्ण॒-

प्रतीति॑ । अ॒गृह्णा॒त् । अ॒स्मासु॑ । इन्द्र॑ः । इ॒न्द्रि॒यम् । द॒धा॒तु । इति॑ । [7]यत् । त्रिः । प्रेति॑ । अय॑च्छत् । त्रिः । प्र॒त्यगृ॑ह्णा॒दिति॑ प्रति—अगृ॑ह्णात् । तत् । त्रि॒धातो॒रिति॑ त्रि—धातो॑ः । त्रि॒धा॒तु॒त्वमिति॑ त्रिधातु—त्वम् । यत् । विष्णु॑ः । अ॒न्वति॑ष्ठ॒तेत्य॑नु—अति॑ष्ठत । विष्ण॑वे । अति॑ । प्रेति॑ । अय॑च्छत् । तस्मा॑त् । ऐ॒न्द्रा॒वै॒ष्ण॒वमित्यै॑न्द्रा—वै॒ष्ण॒वम् । ह॒विः । भ॒व॒ति॒ ।

क्तिरिन्द्रोभवत् इन्द्रश्च तत्प्रतिगृह्य विष्णवे प्रायच्छत् त्रिर्माधाः त्रीन् वारान् मां धारितवानसीति । विष्णुरित्यादि । गतम्* ॥

[7] यत्त्रिरित्यादि ॥ दानप्रतिग्रहयोस्त्रिरावृत्त्या त्रिधातुत्वं, वृत्रो दाता इन्द्रः प्रतिग्रहीता । त्रयो धातवो दानानि वा[धा]रणानि वा अस्येति त्रिधातुर्वीर्यविशेषः, तत्सम्बन्धी यागस्त्रैधातवीयं, इह

---

*सं. २–४–१२.[4]

वꣳ ह॒विर्भ॑वति॒ यद्वा इ॒दं किं च॒ त-
द॑स्मै॒ तत्प्राय॑च्छ॒दृच॒स्सामा॑नि॒ यजू-
॑ꣳषि स॒हस्रं॒ वा अ॑स्मै॒ तत्प्राय॑च्छ॒-
त्तस्मा॑थ्स॒हस्र॑दक्षिणम् ॥ ४२ ॥

[8]यत् । वै । इ॒दम् । किम् । च॒ । तत् । अ॒स्मै॒ । तत् । प्रेति॑ । अ॒य॒च्छ॒त् । ऋच॑ः । सामा॑नि । यजू॑ꣳषि । स॒हस्र॑म् । वै । अ॒स्मै॒ । तत् । प्रेति॑ । अ॒य॒च्छ॒त् । तस्मा॑त् । स॒हस्र॑दक्षि॒ण॒मिति॑ स॒हस्र॒–द॒क्षि॒ण॒म् ॥ ४२ ॥

प्र॒व॒णं विष्णु॒र्वा इ॒दमि॒दम॒हं यो भ॑व॒त्येक॑-
विꣳशतिश्च ॥ १२ ॥

त्वभेदेनोच्यते । यद्विष्णुरित्यादि । यस्माद्विष्णुरिन्द्रमन्वतिष्ठत यस्माच्च विष्णवे इन्द्रोतिप्रायच्छत् तस्मादैन्द्रावैष्णवं हविर्भवति ॥

[8]यद्वा इति ॥ यत्किंचिदात्मनि वीर्यं विद्यते ऋचस्सामानि यजूंषि च, ऋगादिनिमित्तमिति यावत्, तत्सर्वं अस्मै इन्द्राय तदानीं वृत्रहा प्रायच्छत् । अत एव पूर्वानुवाके दक्षिणाभूतानां हिरण्यादीनां सामादिरूपेण वर्णना कृता* । सहस्रं वा इति । सहस्रं वीर्याणि सहस्रप्रकारं वीर्यं तदा प्रायच्छत् । तस्मात्सहस्रहिरण्यदक्षिणत्वमस्य पूर्वमुक्तम् ॥

इति द्वितीये चतुर्थे द्वादशोनुवाकः.

---

*सं. २–४–११.[10]

दे॒वा वै रा॑ज॒न्या॑ज्जाय॑मानादबिभ॒युस्तम॒न्तरे॒व सन्तं॒ दाम्नाऽपौ॑म्भ॒न्थ्स वा ए॒षोपो॑म्भो जाय॑ते॒ यद्रा॑ज॒न्यो॑ यद्वा ए॒षोन॑पोम्भो॒ जाये॑त वृ॒त्रान्घ्नꣳश्च॑रे॒द्यं का॒मये॑त राज॒न्य॑मन॑पोम्भो जाये॑त वृ॒त्रान्घ्नꣳश्च॑रे॒दिति॒ तस्मा॑ ए॒तमै॑न्द्राबार्हस्प॒त्यं च॒रुं नि-

[1] दे॒वाः । वै । रा॒ज॒न्या॑त् । जाय॑मानात् । अ॒बि॒भ॒युः । तम् । अ॒न्तः । ए॒व । सन्त॑म् । दाम्ना॑ । अपे॑ति । औ॒म्भ॒न् । सः । वै । ए॒षः । अपो॑म्भ॒ इत्यप॑–उ॒म्भ॒ः । जा॒य॒ते॒ । यत् । रा॒ज॒न्य॑ः । यत् । वै । ए॒षः । अन॑पोम्भ॒ इत्यन॑प–उ॒म्भ॒ः । जाये॑त । वृ॒त्रान् । घ्नन् । च॒रे॒त् । यम् । का॒मये॑त । रा॒ज॒न्य॑म् । अन॑पोम्भ॒ इत्यन॑प–उ॒म्भ॒ः । जा॒ये॒त॒ । वृ॒त्रान् । घ्नन् । च॒रे॒त् । इति॑ । तस्मै॑ । ए॒तम् । ऐ॒न्द्रा॒बा॒र्ह॒स्प॒त्यमित्यै॑न्द्रा–बा॒र्ह॒स्प॒त्यम् । च॒रुम् । निरिति॑ । व॒पे॒त् । ऐ॒न्द्रः । वै । रा॒ज॒न्य॑ः । ब्रह्म॑ ।

---

[1] देवा वा इत्यादि ॥ अन्तः गर्भे एव सन्तं दाम्ना अपौ-

व॑पेदै॒न्द्रो वै रा॑ज॒न्यो॑ ब्रह्म॒ बृह॒स्प-
ति॒र्ब्रह्म॑णै॒वैन॒ं दाम्नो॒पोम्भ॑नान्मुञ्चति
हिर॒ण्मय॒ं दाम॒ दक्षि॑णा सा॒क्षादे॒वैन॒ं
दाम्नो॒पोम्भ॑नान्मुञ्चति ॥ ४३ ॥

बृह॒स्पति॑ः । ब्रह्म॑णा । ए॒व । ए॒न॒म् । दाम्न॑ः । अ॒पोम्भ॑ना॒दित्य॑प–उम्भ॑नात् । मु॒ञ्च॒ति । हि॒र॒ण्मय॑म् । दाम॑ । दक्षि॑णा । सा॒क्षादिति॑ स–अ॒क्षात् । ए॒व । ए॒न॒म् । दाम्न॑ः । अ॒पोम्भ॑ना॒दित्य॑प–उम्भ॑नात् । मु॒ञ्च॒ति ॥ ४३ ॥

एन॒ं द्वाद॑श च ॥ १३ ॥

म्भन् अपरुद्धशक्तिकाङ्क्षमबध्नन् । उभ उम्भ पूरणे । वृत्रानिति । वारकान् शत्रून् । अन्वाहार्यमासाद्य हिरण्मयं दाम दद्यात् ॥

इति द्वितीये चतुर्थे त्रयोदशोनुवाकः.

इति काम्या इष्टयस्समाप्ताः.

नवो॑नवो भवति॒ जाय॑मा॒नोह्नां॑ के॒तुरु॒षसा॑मे॒त्यग्रे॑ । भा॒गं दे॒वेभ्यो॒ वि द॑धात्या॒यन्प्र च॒न्द्रमा॑स्तिरति दी॒र्घ-

[1]नवो॑नव॒ इति॒ नव॑ः—न॒वः । भ॒व॒ति॒ । जाय॑मानः । अह्ना॑म् । के॒तुः । उ॒षसा॑म् । ए॒ति॒ । अग्रे॑ । भा॒गम् । दे॒वेभ्य॑ः । वीति॑ । द॒धा॒ति॒ । आ॒यन्नित्या॑—यन् । प्रेति॑ । च॒न्द्रमा॑ः । ति॒र॒ति॒ । दी॒र्घम् । आ-

---

[1]अथ याज्याकाण्डं वैश्वदेवम् । 'यः पापयक्ष्मगृहीतस्स्यात्तस्मा एतमादित्यं चरुं निर्वपेत्'* इत्यस्याः पुरोनुवाक्या—नवोनव इति त्रिष्टुप् ॥ अत्र चन्द्रगुणकीर्तनेनादित्य एव स्तूयते, तेषां चन्द्रगुणानामादित्याधीनत्वात् । तथा हि—चन्द्रो नामायं भास्वरः सलिलकटाहात्मा । यथाहुः—

सूर्योग्निमयो गोळः चन्द्रोम्बुमयस्स्वभावतस्स्वच्छः । इति ।

तस्मादस्य दिवसकररुचिसमाश्लेषेण भास्वरत्वं भवति । यथाहुः—

भूग्रहभानां गोळार्धानि स्वच्छायया विवर्णानि ।
अर्धानि यथासारं सूर्याभिमुखानि दीप्यन्ते† ॥ इति ।

तस्माच्चन्द्रमसो बिम्बं गोळार्धं सूर्याभिमुखं सदा चकास्ति । किं सर्वदा चकास्ति? किमिति नोपलभ्यते? श्रूयताम्—अमावास्या-

---

*सं. २–३–५.[2]

†आर्यभ—गोलपादे.

यां चन्द्रमस उपर्यादित्यः; तदा चन्द्रमस उपरि यद्बिम्बार्धं तदशेषमवभासयति सविता । चन्द्रस्यामावास्योपलक्षितोपरिबिम्बे केन्द्राद्यथायथा पश्चादादित्योवलम्बते तथातथा चन्द्रमसो बिम्बं केन्द्रस्य परतोवलम्बते । तत्केन्द्रवशात् चन्द्रमसो बिम्बार्धशेषं आभासयति सविता । यावदेवास्योपलक्षितबिम्बपरिध्यवधेरधोवलम्बते तावत् चन्द्रमसो बिम्बस्या[स्यार्धम]स्माभिरुपलक्ष्यते, शेषमुपरिस्थितत्वान्नोपलभ्यते सूर्याभिमुखं भास्वरमपि, भूगोळविशेषवर्तिभिरस्माभिरुपलब्धुमयोग्यत्वात् । तस्माद्यावद्यावत्सवितृकराश्लिष्टमवलम्बते तावत्तावत्तिथिभेदेन शुक्लचन्द्र उपलभ्यते । तेनामी ज्योत्स्नावितानावभासिनः चन्द्रकराः तत्तत्क्षितितलावभासिनो भवन्ति । यथा दर्पणोदरे जले वा दिवाकरकरास्सम्मूर्छितास्सन्तो गृहान्तर्गतं तमः क्षपयन्ति एवं सवितृमरीचयोम्बुमये स्वभावश्यामेपि चन्द्रबिम्बे सम्मूर्छिता नैशं ध्वान्तमपध्वंसयन्ति । तत्रायं विशेषः—यो यश्चन्द्रबिम्बप्रदेशः सवितृमार्गे ऋजुत्वेन व्यवस्थितः स एव शुक्लः उपलभ्यते; तेन दक्षिणोत्तरयोश्शृङ्गयोः कालविशेषेणोन्नतिविशेषः । तत्र यावद्यावत्सवित्रा विश्लिष्टो भवति तावत्तावच्छुक्लप्रतिपत्प्रभृति चन्द्रमसि सितिमा संवर्धते । कृष्णप्रतिपत्प्रभृति असितिमा संवर्धते । एतावता जायमान आप्यायमानः क्षीयमाणः चन्द्रमा उपलभ्यते। उक्तं च निरुक्ते—'तस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते'[*] इति, श्रूयते च—'सुपुम्नस्सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः'[†] इति । ननु कथं अस्तमिते सवितरि चन्द्रश्चकास्ति? नैष दोषः—भूमेर्दूरेण सूर्यमार्गः; तेनोपरिमुखानां सूर्यमरीचीनां न व्यवधात्री भूतधात्री भवति । कृष्णपक्षप्रातिपदादिषु चन्द्रमसो बिम्बपूर्वभागं प्रत्यासन्नः सवितेति परमुच्छुक्लमुपपद्यते । अत्र यदुक्तं

---

[*] नैघ. २-२-१,

[†] सं. ३-४-७

सौगतैः स्वत एव शुक्लस्य चन्द्रमसः सूर्यसन्निकर्षाद्वैवर्ण्यं भवतीति, तदयुक्तम् । स्वभावतश्शुक्लस्य सूर्यसन्निकर्षस्स्याच्चेत्तदा शुक्लप्रतिपदादिषु चन्द्रमसो बिम्बस्यापरभागे वैवर्ण्यं स्यात्, सन्निकृष्टत्वात् तस्यापरभागस्य । ततश्चावाङ्मुखश्च[ख्रं च]न्द्रबिम्बमुपलभ्येतेत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥

एवं यश्चन्द्रमा जायमानः प्रादुर्भवन् शुक्लप्रतिपदादिषु आदित्यस्यार्चिषा प्रकाशमानो नवोनवो भवति पुनःपुनः अभिनव एव भवति प्रजानामाह्लादहेतुर्भवति । 'अनुदात्तं च' इति द्वितीयो नवशब्दः अनुदात्तः । किं च—अह्नां तिथीनां केतुः तद्वत्केतयिता ज्ञापयिता । कित ज्ञाने । तिथिविभागहेतुत्वात् । उषसां रात्रीणां अग्रे गच्छति अग्रणीः भवति, रजनीनां कर्तृत्वात् । यद्वा—अह्नां केतुः अहरवसाने शुक्लपक्षे प्रतीच्यां दृश्यते, कृष्णपक्षे तु रात्रीणामवसाने प्राच्यां दृश्यते । एवमायन्नागच्छन् अयं देवेभ्यो भागं विदधाति तिथिविशेषनिबन्धनत्वात्सर्वयागानां, आदित्यसन्निकर्षविप्रकर्षनिबन्धनत्वात्सर्वतिथीनाम् । सूर्याचन्द्रमसोर्हि परस्परसन्निकर्षोमावास्या, विप्रकर्षः पौर्णमासीति । इत्थं महाप्रभावोयं चन्द्रमाः दीर्घमायुरस्य प्रतिराति वर्धयतु ॥

यद्वा—आदित्य एव चन्द्रमा उच्यते, चन्द्रस्य माता निर्माता उत्पादक इति । 'गतिकारकयोरपि' इत्यसिः, डित्वाट्टिलोपः । स जायमानो दिनेदिने प्राच्यामुद्यन् नवोनवो भवति सदोद्यन्नप्यपूर्व इव भवति । अह्नां केतुः दिवसकरत्वात् । उषसां रात्रीणां अग्रे अग्रतो गच्छति रात्रय एनमनुधावन्ति । एवमायन् उद्यन् देवेभ्यो भागं विदधाति, आदित्यगत्यधीनत्वात्सर्वकर्मणाम् । एवं महानुभावश्चन्द्रमसोप्युक्तवन्निर्माता आदित्यः दीर्घमायुर्वर्धयत्विति ॥

मायु॑ः । यमा॑दि॒त्या अ॒ꣳ॒शुमा॑प्या॒यय॑न्ति॒ यमक्षि॑ति॒मक्षि॑तय॒ः पिब॑न्ति । तेन॑ नो॒ राजा॒ वरु॑णो॒ बृह॒स्पति॒रा प्याय॑यन्तु॒ भुव॑नस्य गो॒पाः । प्राच्यां॑ दि॒शि त्वमि॑न्द्रासि॒ राजो॒तोदी॑-

यु॑ः । [2]यम् । आ॒दि॒त्याः । अ॒ꣳ॒शुम् । आ॒प्या॒य॒य॒न्तीत्या॑–प्या॒यय॑न्ति । यम् । अक्षि॑तम् । अक्षि॑तयः । पिब॑न्ति । तेन॑ । न॒ः । राजा॑ । वरु॑णः । बृह॒स्पति॑ः । एति॑ । प्या॒य॒य॒न्तु॒ । भुव॑नस्य । गो॒पा इति॑ गो–पाः । [3]प्राच्या॑म् । दि॒शि । त्वम् । इ॒न्द्र॒ । अ॒सि॒ । राजा॑ । उ॒त । उदी॑च्याम् । वृ॒त्र॒ह॒न्निति॑ वृत्र–ह॒-

---

[2] तत्रैव याज्या—यमिति त्रिष्टुप् ॥ यमंशुं रश्मिं आत्मीयरश्मिभूतं सोममादित्या आप्याययन्ति वर्धयन्ति, यं च सोममक्षितमविच्छिन्नं सर्वेष्वपि पर्वसु अक्षितयोऽक्षीणाः पित्रादयः पिबन्ति, तेन सोमेन सह राजा देवराजः वरुणश्च बृहस्पतिश्चाप्याययन्तु इममक्षीणं यजमानं वर्धयन्तु भुवनस्य भूतजातस्य गोपाः प्रवृत्तिप्रदाः ॥

[3] ‘यं कामयेतान्नादस्स्यादिति तस्मा एतं त्रिधातुं निर्वपेदिन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्व-

च्यां॑ वृत्रहन्वृ॒त्र॒हाऽसि॑ । यत्र॒ यन्ति॑-
स्रो॒त्यास्तत् ॥ ४४ ॥ जि॒तं ते॑ द-
क्षिण॒तो वृ॑ष॒भ ए॑धि॒ हव्यः॑ । इन्द्रो॑

न्॒ । वृ॒त्र॒हेति॑ वृत्र-हा । अ॒सि॒ । यत्र॑ । यन्ति॑ । स्रो॒त्याः । तत् ॥ ४४ ॥ जि॒तम् । ते॒ । द॒क्षि॒ण॒तः । वृ॒ष॒भः । ए॒धि॒ । हव्यः॑ । [4]इन्द्रः॑ । ज॒या॒ति॒ । न ।

राज्ञे'* इत्यस्याः प्रथमस्याः पुरोनुवाक्या, तृतीयस्याश्च याज्या—प्राच्यामिति त्रिष्टुप् ॥ 'जितं ते' इति तृतीयपादान्तः । हे इन्द्र त्वं प्राच्यां दिशि राजा स्वाम्यसि । अपिच उदीच्यामपि अधिराज इत्येव । यतस्त्वं वृत्रहा वृत्रस्य मेघस्य हन्तासि मेघं हत्वा उदकेन जीवयसि, हे वृत्रहन् वृत्रासुरस्य हन्तः । प्रदर्शनार्थं च दिग्द्वयोरुपादानं, सर्वास्वपि दिक्षु त्वमेव राजेति । कथं ज्ञायते इति? आह—यत्र स्रोत्याः नद्यः यन्ति गच्छन्ति तत्सर्वं त्वया जितं तत्र सर्वं ते जितं जयः । सर्वत्र च नद्यो यन्ति, तस्मात्सर्वासु दिक्षु त्वं राजासीति । 'स्रोतसो विभाषाड्यड्ड्यौ' इति ड्यः । किञ्च—वृषभः वर्षयिता कामानाम् । हव्यः हविषा आराध्यः । एवं महानुभावस्त्वं दक्षिणत एधि भोक्तुं भव....हविः भान्ति (?) हव्यः । यद्वा—हविरर्हसि त्वं हविः प्रतिगृहीतुं दक्षिणतो भव; दक्षिणतो हि स्थापयित्वा आहार्यादि दीयते, यथा—'दक्षिणत एत'† इति तद्वदिदं द्रष्टव्यम् ॥

[4]अथ प्रथमस्य याज्या, द्वितीयस्य पुरोनुवाक्या—इन्द्र इति

---

*सं. २-३-६.[2]

†आप. श्रौ-३-४-२.

जयाति॒ न परा॑ जयाता अधिरा॒जो
राज॑सु॒ राजयाति । विश्वा॒ हि भू-

परे॑ति । ज॒यातै॒ । अ॒धि॒रा॒ज इत्य॑धि-रा॒जः । राज॒-स्विति॒ राज॑-सु॒ । रा॒ज॒या॒ति॒ । विश्वाः॑ । हि । भू-

त्रिष्टुप् ॥ इन्द्रः सर्वदा जयाति जयति न तु कदा चिदपि पराजयातै पराजयं न प्रतिपद्यते । लेट्याडागमः, ‘विपराभ्यां जेः’ इत्यात्मनेपदम्, ‘वैतोन्यत्र’ इत्यैकारः । अपि च—अधिराजः अधिकं राजमानः, अधिकदीप्तिः । राजसु दीप्तिमत्सु चन्द्रादिषु मध्ये यो नाम कश्चिद्राजति तं राजयाति तस्मादयं जयतीति । ण्यन्ताल्लेटि पूर्ववदाडागमः । किञ्च—विश्वाः पृतनाः संग्रामान् अभिष्टीः आभिमुख्येनागच्छन्तीः । इषेर्गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तिन् ‘मन्त्रे वृष’ इति क्तिन उदात्तत्वम्, शकन्ध्वादित्वात्पररूपत्वम् । इच्छतेर्वा, आभिमुख्येन आगन्तुमिच्छन्तीः । ईदृशीस्सर्वाः पृतनाः उपसद्यो भूयाः भूयात् । प्रथमत्वेन*नतिः । उपसीदतीत्युपसद्यः । ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ इति कर्तरि यत् । उपसदनमुपरोधनम् । षष्ठ्यभावश्छान्दसः । यथाऽयमिन्द्रस्सर्वैर्नमस्यः नमस्कार्यः असत् भवेत् । लेट्यडागमः, पूर्वत्र ‘हि च’ इति निघाताभावः । उत्तरत्र यच्छब्दयोगात् । नमश्शब्दयोगात् ‘नमोवरिवश्चित्रङः’ इति क्यच्, तदन्तादचो यत् । यद्वा—नमस्यः नमस्कारार्हः । ‘तदर्हति’ इति छान्दसो यत् । तथा विश्वाः पृतना अभिभवत्विति । यद्वा—विश्वाः पृतनाः अभिभूयात् ।

---

*त—त्वेनानुतीः.

याः पृतना अभिष्टीरुपसद्यो नम-
स्यो यथाऽसत्। अस्येदेव प्र रिरि-
चे महित्वं दिवः पृथिव्याः पर्यन्त-
रिक्षात्। स्वराडिन्द्रो दम आ विश्व-

याः। पृतनाः। अभिष्टीः। उपसद्य इत्युप-सद्यः। नमस्यः। यथा। असत्। [5]अस्य। इत्। एव। प्रेति। रिरिचे। महित्वमिति महि-त्वम्। दिवः। पृथिव्याः। परीति। अन्तरिक्षात्। स्वराडिति स्व-राट्। इन्द्रः। दमे। एति। विश्वगू-

---

विध्यादिलिङि शपो लुक्। तथा च सर्वैर्नमस्यो भवेत् तदनुरूपं जयति, न च पराजयते, सोयमस्मानन्नादान् करोत्विति ॥

[5]अथ तत्रैव द्वितीयस्य याज्या, तृतीयस्य पुरोनुवाक्या— अस्येदिति त्रिष्टुप् ॥ अस्यैवेन्द्रस्य। इदिति पादपूरणे। महित्वं महत्त्वं प्ररिरिचे प्ररिरिच्यते। प्रशब्दो धात्वर्थस्य निवृत्तिमाचष्टे, यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति। एवं रेकनिवृत्तिः प्ररेकः पूरणम्। कुतः प्ररिरिचे? दिवः पृथिव्या अन्तरिक्षाच्च। परि उपरि। अध्यर्थे परिशब्दः। दिवं पृथिवीं अन्तरिक्षं चातीत्य प्ररिरिचे। छान्दसो लिट्। स्वराट् स्वायत्तदीप्तिः, स्वयं राजतीति स्वराट्, दमे दमविषये दमयितव्ये स्वराट्। दमेः घञि 'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्ध्यभावः। विश्वगूर्तः सर्वस्मिन् काले उद्गूर्णः। दासीभारादिर्द्रष्टव्यः, बहुव्रीहिस्वरस्योपलक्षणत्वात् 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इत्येतद्भवति। यद्वा—विश्वमायुधादिकं

गू॑र्तस्स्व॒रिरम॑त्रो ववक्षे॒ रणा॑य । अ॒भि त्वा॑ शूर नोनु॒मोऽदु॑ग्धा इव धे॒नव॑ः । ईशा॑नम् ॥४५॥ अ॒स्य जग॑-

र्त॒ इति॑ वि॒श्व–गू॒र्त॒ः । स्वरि॑ः । अम॑त्रः । व॒व॒क्षे॒ । रणा॑य । [6]अ॒भीति॑ । त्वा॒ । शू॒र॒ । नो॒नु॒म॒ः । अदु॑ग्धाः । इ॒व॒ । धे॒नव॑ः । ईशा॑नम् ॥४५॥ अ॒स्य । जग॑तः । सु॒व॒र्दृश॒मिति॑ सुवः–दृशा॑म् । ई-

गूर्तमुद्यतं यस्येति बहुव्रीहिः । 'नसत्तनिषत्त' इत्यत्र गूर्तशब्दो निपातितः । स्वरिः स्वरणीयः कीर्तनीयः । स्वृ शब्दे, 'अचः' इतीप्रत्ययः । शोभनारिरित्वं नव[रिति वा । अव] ग्रहो नेष्यते । अमत्रः अमनकुशलः शत्रुभञ्जनादिकुशलः । मात्रारहितोऽमत्रो महानित्येके । अत्र पृषोदरादित्वात्स्वरूपस्वरादिसिद्धिः । एवं महानुभावोयं इन्द्रो रणाय आववक्षे आभिमुख्येन वहति । उक्तं कर्मणस्संप्रदानत्वम् । वहेर्लेटि 'सिब्बहुलं लेटि' इति सिप्, 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः, 'बहुलं छन्दसि' इति शपश्श्लुः । मेघानां संग्रामोत्पादनेन वृष्टिमुत्पाद्य प्रभूतान्नादिना अस्माननन्नादान् करोत्विति ॥

[6]अथ 'य इन्द्रियकामो वीर्यकामस्स्यात्तमेतया सर्वपृष्ठया याजयेत्'* इत्यस्यां सर्वपृष्ठायामिष्ट्यां प्रथमस्य 'यदिन्द्राय राथन्तराय निर्वपति'* इत्यस्य प्रथमस्य हविषः पुरोनुवाक्या, षष्ठस्य च याज्या—

---

*तै. सं. २-३-७.^{2}

तस्सुव॒र्दृश॒मीशा॑नमिन्द्र त॒स्थुष॑ः ।
त्वामिद्धि हवा॑महे सा॒ता वाज॑स्य
का॒रव॑ः । त्वां वृ॒त्रेष्वि॑न्द्र॒ सत्प॑तिं॒ न-

शा॑नम् । इ॒न्द्र॒ । त॒स्थुष॑ः । [7]त्वाम् । इत् । हि । हवा॑महे । सा॒ता । वाज॑स्य । का॒रव॑ः । त्वाम् । वृ॒त्रेषु॑ । इ॒न्द्र॒ । सत्प॑ति॒मिति॒ सत्-प॒ति॒म् । नर॑ः ।

अभि त्वेति पथ्याबृहती, तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् ॥ हे शूर विक्रान्त इन्द्र त्वां अभिनोनुमः आभिमुख्येनात्यर्थं नुमः स्तुमः । नौतेर्यङ्लुगन्तात् लट् । अदुग्धा धेनव इव यथा तावद्वत्से आभिमुख्येन शब्दयन्ति । कीदृशम्? ईशानं ईश्वरं अस्य जगतः जङ्गमस्य तस्थुषस्स्थावरस्य च सुवर्दृशं स्वर्गाख्यस्य परमसुखस्य द्रष्टारम् । स त्वमिन्द्रियं वीर्यं चास्मभ्यं देहीति ॥

[7]अथ तस्यैव प्रथमस्य याज्या, 'इन्द्राय बार्हताय'* इत्यस्य च पुरोनुवाक्या—त्वामिद्धीति पूर्ववत्पथ्याबृहती ॥ 'नरः' इति तृतीयपादान्तः । हे इन्द्र त्वामित् त्वामेव हवामहे आह्वयामः। वाजस्यान्नस्य साता सातौ सातिनिमित्तमस्मभ्यं देहि वाजमिति त्वामेवाह्वयामः । कारवस्स्तोतृत्वेन शिल्पिनः । 'कृपावाजि' इत्युण्प्रत्ययः । सनेः क्तिनि 'जनसनखनाम्' इत्यात्वम्, 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या आकारः, 'ऊतियूति' इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् । 'हिच' इत्याख्यातस्य निघाताभावः । हि यस्मा-

---

*सं. २-३-७,3

र॒स्त्वां काष्ठा॒स्वर्व॑तः । यद्द्याव॑ इन्द्र
ते श॒तꣳ श॒तं भूमी॑रु॒त स्युः ।
न त्वां वज्रिन्थ्स॒हस्र॒ꣳ सूर्या॒ अनु॒ न

त्वाम् । काष्ठा॑सु । अर्व॑तः । [8]यत् । द्याव॑ः । इ॒न्द्र॒ । ते॒ । श॒तम् । श॒तम् । भूमीः॑ । उ॒त । स्युः । न । त्वा॒ । व॒ज्रि॒न्न् । स॒हस्र॑म् । सूर्याः॑ । अन्विति॑ । न ।

द्वाजस्य लाभाय त्वामेवाह्वयामः, यस्माच्चारिषूपस्थितेषु सत्पतिं सतां पातारं विदुषां पालयितारं त्वामेवाह्वयामः नरः सर्वेपि वयं मनुष्याः, यस्माच्च त्वां काष्ठासु दिक्षु अर्वत अरणवत उदकस्य च सात्यर्थं त्वामेवाह्वयामः, तस्मात्सर्वस्मादभिमतसंपादनेन इन्द्रियं वीर्यं चास्मभ्यं देहीति ॥

[8]अथ द्वितीयस्य याज्या, तृतीयस्य पुरोनुवाक्या—‘इन्द्राय वैरूपाय’* इत्यस्य । यद्द्याव इति पूर्ववत्पथ्याबृहती । ‘अनु’ इति तृतीयपादन्तः ॥ हे इन्द्र ते तव यत् यद्यपि द्यावः द्युलोकाः शतं स्युः उत अपिच भूमीः भूमयोपि यद्यपि शतं स्युः, तथापि वज्रिन् रोदसी द्यावापृथिव्यौ त्वां जातमात्रमपि नान्वष्ट नाश्नुवाते नानुव्याप्नुतः तवैश्वर्याधारत्वाय न पर्याप्नुतः । तथा यद्यपि सहस्रं सूर्यास्स्युः, तथापि ते त्वां तेजसा नान्वश्नुते । अश्नोतेः छान्दसे लङि वचनव्यत्ययेनैकवचनम्, शपो लुक्, ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपि’ इत्यडागमः । यद्यपि शतं द्यावस्स्युः भूमयश्च सूर्याश्च सहस्रं ये रोदसी ये च सूर्याः त इन्द्रं नान्वष्ट । ‘नपुंसकमनपुंसकेन’ इति नपुंसकस्य शेषः, एकवचनं च (?) ॥

---

*सं, २-३-७.[3]

जा॒तम॑ष्ट॒ रोद॑सी । पिबा॒ सोम॑मिन्द्र॒
मन्द॑तु त्वा॒ यं ते॑ सु॒षाव॑ हर्य॒श्वाद्रि॑ः
॥४६॥ सो॒तुर्बा॒हुभ्या॒ꣳ सुय॑तो॒ ना-

जा॒तम् । अ॒ष्ट॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । [1]पिब॑ । सोम॑म् । इन्द्र॒ । मन्द॑तु । त्वा॒ । यम् । ते॒ । सु॒षाव॑ । ह॒र्य॒श्वेति॑ हरि-अ॒श्व॒ । अद्रि॑ः ॥ ४६ ॥ सो॒तुः । बा॒हुभ्या॒मिति॑ बा॒हु-भ्या॒म् । सु॒यं॑त॒ इति॒ सु-य॒तः ।

---

[1]अथ तृतीयस्य याज्या, चतुर्थस्य 'इन्द्राय वैराजाय'* इत्यस्य पुरोनुवाक्या—पिबा सोममिति विराट् त्रिपदा ॥ हे इन्द्र सोमं पिब, पीतश्चायं सोमः त्वां मन्दतु तर्पयतु । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नगतिषु; व्यत्ययेन परस्मैपदम् । हे हर्यश्व हरिततुरङ्ग ते त्वदर्थं यं सोमं अद्रिः ग्रावा सुषाव अभिषुतवान् । किं स्वयमेव? नेत्याह—सोतुः अभिषोतुः ऋत्विजः । साधुकारिणि तृन् । तस्य बाहुभ्यां सह अद्रिस्सुषाव । यद्वा—सोतुर्बाहुभ्यां सुयतः सुष्ठु यन्त्रितः, अत एव नार्वा नारणशीलः स्वकार्यकरणे सुप्रतिष्ठितः । यद्वा—अतः न अर्वा न पापः, कार्यविरोधित्वमेव पापम् । अर्तेः 'अन्येभ्योपि दृश्यते' इति वनिप् । ततस्तुष्टस्त्वमस्मभ्यं अभिमतं देहीति ॥

---

*सं. २.३-७.३

वा॑ । रे॒वती॑र्नस्स॒ध॒माद॒ इन्द्रे॑ सन्तु
तु॒विवा॑जाः । क्षु॒मन्तो॒ या॒भि॒र्मदे॑म ।
उद॑ग्ने॒ शुच॑य॒स्तव॒ वि ज्योति॒षोदु

न । अर्वा॑ । [10]रे॒वती॑ः । न॒ः । स॒ध॒माद॒ इति॑ सध-मादः॑ । इन्द्रे॑ । स॒न्तु॒ । तु॒विवा॑जा॒ इति॑ तु॒वि-वा॒-जाः॒ । क्षु॒मन्त॑ः । याभि॑ः । मदे॑म । [11]उदिति॑ । अ॒ग्ने॒ । शुच॑यः । तव॑ । [12]वीति॑ । ज्योति॑षा । उ-

---

[10]अथ चतुर्थस्य याज्या, 'कदा चन *' इति सूत्रकारवचनात् सैव पञ्चमस्य च 'इन्द्राय शाक्कराय'† इत्यस्य पुरोनुवाक्या, पञ्चमस्य याज्या—रेवतीर्न इति गायत्री ॥ इयमेव षष्ठस्य च 'इन्द्राय रैवताय'† इत्यस्य पुरोनुवाक्या । व्याख्याता चेयं 'अन्वह मासाः'‡ इत्यत्र । रेवत्यो धनवत्यः सधमादः सहमाद्यन्त्यः । तुविवाजाः बह्वन्नाः समृद्धान्ना वा अस्माकं सन्तु अस्मदीया वा इन्द्रे सन्तु ईदृश्यस्सन्तु आपो गावो वा । याभिर्वयं क्षुमन्तः कीर्तिमन्तः मदेम माद्येमेति ॥

[11]'यश्चक्षुष्कामस्स्यात्तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदग्नये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं सौर्यं चरुमग्नये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालम्'§ इत्यत्र 'अग्नये भ्राजस्वते'§ इत्यस्य पुरोनुवाक्या—उदग्ने शुचयस्तवेति गायत्री ॥ व्याख्यातेयं 'त्वमग्ने रुद्र'¶ इत्यत्र । तस्य इह प्रतीकग्रहणम् । हे अग्ने ते तव शुक्राः निर्मलाः शुचयः रश्मयः भ्राजन्तः राजन्तः उदीरते उद्गच्छन्ति तव । किं च—

---

*सं. १-४-२२.[1] †सं. २-३-७.[3] ‡सं. १-७-१३.[13]
§सं. २-३-८.[2] ¶सं. १-३-१४.[28]

त्यं जा॒तवे॑दसꣳ स॒प्त त्वा॑ ह॒रितो॒
रथे॒ वह॑न्ति देव सूर्य । शो॒चिष्के॑शं

दिति॑ । उ॒ । त्यम् । जा॒तवे॑दस॒मिति॑ जा॒त-वे॒द॒स॒म् । [14]स॒प्त । त्वा॒ । ह॒रितः॑ । रथे॑ । वह॑न्ति । दे॒व॒ । सू॒र्य॒ । शो॒चिष्के॑श॒मिति॑ शो॒चिः-के॒श॒म् । वि॒च॒क्ष॒णे-

---

तवार्चयः तेजांसि ज्योतींषि ग्रहनक्षत्राणि भवन्ति । यद्वा—तवार्चयितारः ज्योतींषि भवन्तीति ॥

[12]तत्रैव याज्या—वि ज्योतिषेति त्रिष्टुप् ॥ इयमपि 'कृणुष्व पाजः'* इत्यत्र व्याख्याता । प्रतीकग्रहणमत्रास्या गृह्यते । अयमग्निः बृहता ज्योतिषा विभाति विविधं भाति, विश्वानि च महित्वा माहात्म्यानि आविष्कृणुते आविष्करोति । अदेवीः अदेवनशीलाश्च दुरेवाः दुःखेन गन्तव्या मायाः प्रसहते प्रकर्षेणाभिभवतु । किं च—शृङ्गे गोशृङ्गस्थानीये ज्वाले शिशीते निशितीकरोति । किमर्थं? रक्षसो विनाशार्थमिति ॥

[13]अथ सौम्यस्य चरोः पुरोनुवाक्या—उदु त्यमिति गायत्री ॥ व्याख्यता चेयं ग्रहप्रश्ने† । प्रतीकग्रहणमिदम् । देवं सूर्यं जातवेदसं जातानां वेदितारं देवं केतवो रश्मयः उद्वहन्ति विश्वस्य लोकस्य दृशे दर्शनार्थमिति ॥

[14]तत्रैव पुरोनुवाक्या विकल्प्यते—सप्त त्वेति गायत्री ॥ हे

---

*सं. १-२-१४^{17}. †सं. १-४-४३^{1}.

विचक्षण । चि॒त्रं दे॒वाना॒मुद॑गा॒द-
नी॑कं॒ चक्षु॑र्मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्या॒ग्नेः ।
आऽप्रा॒ द्यावा॑पृथि॒वी अ॒न्तरि॑क्ष॒ꣳ॒ सूर्य॑

ति॑ वि-च॒क्ष॒ण । [15]चि॒त्रम् । दे॒वाना॑म् । उदिति॑ । अ॒गा॒त् । अनी॑कम् । चक्षुः॑ । मि॒त्रस्य॑ । वरु॑णस्य । अ॒ग्नेः । एति॑ । अ॒प्राः । द्यावा॑पृथि॒वी इति॒ द्यावा॑-पृथि॒वी । अ॒न्तरि॑क्षम् । सूर्यः॑ । आ॒त्मा ।

-देव सूर्य त्वां सप्त सर्पणशीलाः हरितः रसभरणा रश्मयः रथे -रंहसो रमन्तेऽस्मिन्नाप इति वा रथे मण्डले वहन्ति शोचिष्केशं दीप्तरश्मि केशस्थानीया रश्मयः केशाः। हे विचक्षण प्रकाशक । चष्टिर्दर्शनकर्मा । विविधं चष्टे पश्यतीति विचक्षणः । 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् । स त्वमस्मभ्यं चक्षुर्देहीति ॥

[15]तत्रैव याज्या—चित्रमिति त्रिष्टुप् ॥ चित्रं चायनीयं सर्वलोकपूजितं देवानां रश्मीनामिन्द्रादीनां वा ऋत्विजां अनीकं मुखस्थानीयं समूहस्थानीयं वा उदगादुद्गच्छति सर्वात्मकसमष्टिरूपत्वात् । किं च—चक्षुस्स्थानीयं ख्यातिकरं वा मित्रादीनां । अयं देवो द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च आप्राः आ(प्रागाः) पूरयति तेजसा । प्रा पूरणे, पुरुषव्यत्ययः । जगतः जङ्गमस्य सर्वस्य तस्थुषः स्थावरस्य सर्वस्यात्मा सूर्यः एकः प्रेरको वा सर्वस्य तस्मादात्मा ; सर्वोपकारकत्वात् । यद्वा—'स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये ।

आ॒त्मा जग॑तस्त॒स्थुष॑ः ॥ ४७ ॥
च॒ । विश्वे॑ दे॒वा ऋ॑ता॒वृध॑ ऋ॒तुभि॑र्
हवन॒श्रुत॑ः । जु॒षन्ता॒ं यु॒ज्य॑ं पय॑ः ।
विश्वे॑ देवाश्शृ॒णु॒तेमꣳ हवं॑ मे॒ ये
अ॒न्तरि॑क्षे॒ य उप॒ द्यवि॒ष्ठ । ये अ॑-

जग॑तः । त॒स्थुष॑ः ॥ ४७ ॥ च॒ । [16]विश्वे॑ । दे॒वाः । ऋ॒ता॒वृध॒ इत्यृ॑त-वृध॑ः । ऋ॒तु॒भि॒रित्यृ॒तु-भि॒ः । ह॒व॒न॒श्रु॒त इति॑ हवन-श्रुत॑ः । जु॒षन्ता॑म् । युज्य॑म् । पय॑ः । [17]विश्वे॑ । दे॒वाः । शृ॒णु॒त । इ॒मम् । हव॑म् । मे॒ । ये । अ॒न्तरि॑क्षे । ये । उपेति॑ । द्यवि॑ । स्थ ।

स एकः '* इति दर्शनात् आत्मा सर्वस्य । अत्राचार्येण 'समानी याज्यानुवाक्ये भवतः '† इत्येतदनुसारेण 'उदग्ने शुचयस्तव '‡ 'विज्योतिषा'§ 'उदु त्यं जातवेदसम्'¶ 'चित्रं देवानाम्'¶ इति हविषां याज्यानुवाक्याः 'उदुत्यं जातवेदसम्' 'सप्त त्वा हरितो रथे' 'चित्रं देवानाम्' इति पिण्डान् प्रयच्छति इति ॥

[16]अथ 'वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकामः '** इत्यस्य पुरोनुवाक्या—विश्वे देवा ऋतावृध इति गायत्री ॥ विश्वेदेवाः ऋतावृधः ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा वर्धयितारः । ण्यन्तात्क्विप्, 'बहुलमन्यत्रापि' इति णिलुक्, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति

---

*तै. उ. २-८. †सं. २-३-८^{4}. ‡सं. १-३-१४^{28}.
§ सं. १-२-१४^{17}. ¶ सं. १-४-४३$^{1-2}$. ** सं. २-३-९.^{7}

ग्निजि॒ह्वा उ॒त वा॒ यज॑त्रा आ॒सद्या॒-
स्मिन्ब॒र्॒हिषि॑ मादयध्वम् ॥ ४८ ॥

ये । अ॒ग्नि॒जि॒ह्वा इत्य॑ग्नि-जि॒ह्वाः । उ॒त । वा॒ । यज॑त्राः । आ॒सद्येत्या॑-सद्य॑ । अ॒स्मिन्न् । ब॒र्॒हिषि॑ । मा॒द॒य॒ध्व॒म् ॥ ४८ ॥

तदीशा॑न॒मद्रि॑स्त॒स्थुषा॑स्त्रि॒ꣳ॒शच्च॑ ॥ १४ ॥

पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । हवनश्रुतः आह्वानस्य श्रोतारः आह्वानप्रयोजनस्य कर्तार इति । ह्वयतेर्लेटि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । ते ऋतुभिः कालावयवैः पर्वादिभिस्सह जुषन्तां सेवन्तां युज्यं योग्यं पयः पयसि चरुं अत एव वचनादिति ॥

[17]तत्रैव याज्या—विश्वे देवाः शृणुतेति त्रिष्टुप् ॥ हे विश्वेदेवाः मे मम इमं हवमाह्वानं शृणुत । ये यूयमन्तरिक्षे स्थ, ये च उप समीपे पृथिव्यां स्थ, ये च दिवि द्युलोके स्थ, ये चाग्निजिह्वाः ये चाग्नेः जिह्वायां स्थिताः हविर्भाजः । तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यम् । यद्वा—अग्निर्जिह्वास्थानीयो येषाम् । छान्दसमन्तोदात्तत्वम् । उतवा अपिवा ये यजत्राः यजनीयाः पूजामात्रभाजः। ते सर्वेपि यूयं अस्मिन् बर्हिषि यज्ञे आसद्य आसित्वा मादध्वं तृप्यत । मद तृप्तियोगे, चौरादिकः, अनुदात्तेत्, तृप्ताश्चास्माकं ग्रामं साधयतेति ॥

दे॒वा म॑नु॒ष्या॑ देवासु॒रा अ॑ब्रुवन्देवासु॒रास्तेषां॑ गाय॒त्री प्र॒जाप॑ति॒स्ता यत्रा॒ग्ने गोभि॑श्श्वि॒त्रयां॑ मारु॒तं॑ देवां॑ वसव्या॒ अग्नैं मारु॒तमिति॒ देवां॑ वसव्या॒ देवां॑श्शर्मण्या॒स्सर्वा॑णि॒ त्वष्टां॑ ह॒तपु॑त्रो दे॒वा वै रां॑ज॒न्यां॑न्नवों॑नव॒श्चतु॑र्दश ॥ १४ ॥

दे॒वा म॑नु॒ष्याः॑ प्र॒जां॑ प॒शून्देवां॑ वसव्याः परिद॒ध्यादि॒दमस्म्य॒ष्टाच॑त्वारिꣳशत् ॥ ४८ ॥

दे॒वा म॑नु॒ष्यां॑ मादयध्वम् ॥

हरिः॑ ओम् ॥

हरिः ओम् ॥ वि॒श्वरू॑पो॒ वै त्वा॒ष्ट्रः पु॒-

[1]वि॒श्वरू॑प॒ इति॑ वि॒श्व-रू॒प॒ः । वै । त्वा॒ष्ट्रः ।

इति श्रीभट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञान-
यज्ञाख्ये द्वितीये काण्डे चतुर्थे प्रश्ने
चतुर्दशोनुवाकस्समाप्तः.
समाप्तश्च प्रपाठकः
हरिः ओम्

---

[1] अथ दर्शपूर्णमासब्राह्मणं प्राजापत्यं काण्डं विश्वरूप इत्यादयः षडनुवाकाः । तत्राग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे विधा-

रोहि॑तो दे॒वाना॑मासीत्स्व॒स्रीयोसु॑रा-
णां॒ तस्य॒ त्रीणि॑ शी॒र्॒षाण्या॑सन्त्सो-
म॒पानꣳ॑ सु॒रापान॑म॒न्नाद॑न॒ꣳ स प्र॒त्य-
क्षं᳚ दे॒वेभ्यो᳚ भा॒गम॑वदत्प॒रोक्ष॒मसु॑रे-

पु॒रोहि॑त॒ इति॑ पु॒रः-हि॒त॒ः । दे॒वाना॑म् । आ॒सी॒त् । स्व॒स्रीय॑ः । असु॑राणाम् । तस्य॑ । त्रीणि॑ । शी॒र्॒षाणि॑ । आ॒स॒न्न् । सो॒म॒पा॒न॒मिति॑ सोम-पान॑म् । सु॒रा॒पा॒न॒मिति॑ सुरा-पान॑म् । अ॒न्नाद॑न॒मित्य॑न्न-अ॒द॑नम् । सः । प्र॒त्य॒क्ष॒मिति॑ प्रति-अ॒क्ष॑म् । दे॒वेभ्य॑ः । भा॒गम् । अ॒व॒द॒त्॒ । प॒रो॒क्ष॒मिति॑ प॒रः-अ॒क्ष॑म् । असु॑रेभ्यः । सर्व॑स्मै । वै । प्र॒त्य॒क्ष॒मिति॑ प्रति-अ॒क्ष॑-

---

स्यन् तदर्थमर्थवादं प्रस्तौति—विश्वरूपो नाम त्वष्टुः पुत्रः देवानां पुरोहितः आसीत् । 'पुरोऽव्ययम्' इति गतित्वात् 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । असुराणां स्वस्रीयः स्वसुः पुत्रः । 'स्वसुश्छः' इति छः, ईयादेशश्च । तस्य सोमपानादीनि त्रीणि शीर्षाण्यासन् 'शीर्षन् छन्दसि' इति शीर्षादेशः । सोमः प्रीयते अनेन इति करणे ल्युट् । एवं सर्वत्र । स देवेभ्यः प्रत्यक्षं भागमवदत् यूयमेव भागार्हा इति देवानां सन्निधौ देवानवदत् । प्रत्यक्षपरोक्षशब्दौ व्याख्यातौ* । असुरेभ्यस्तु परोक्षं भागमवदत् स्वस्रीयत्वात्तेषामसन्निधावेवासुरा भागार्हा इत्यवदत् । अथैवं कुर्वतोऽस्य दुष्टाभिप्रायत्वमस्तीत्याह—सर्वस्मा इति । यस्मै

---

*सं १-७-३.[1]

भ्य॒स्सर्व॑स्मै॒ वै प्र॒त्यक्षं॑ भा॒गं व॑दन्ति॒ यस्मा॑ ए॒व प॒रोक्षं॒ वद॑न्ति॒ तस्य॑ भा॒ग उ॑दि॒तस्तस्मा॒दिन्द्रो॑ऽबिभेदी॒दृङ् वै रा॒ष्ट्रं वि प॒र्याव॑र्तय॒तीति॒ तस्य॒ वज्र॑मा॒दाय॑ शी॒र्षाण्य॑च्छिन॒द्यत्सो॑म॒म् । भा॒गम् । व॒द॒न्ति॒ । यस्मै॑ । ए॒व । प॒रोक्ष॒मिति॑ परः—अक्ष॑म् । वद॑न्ति । तस्य॑ । भा॒गः । उ॒दि॒तः । तस्मा॑त् । इन्द्र॑ः । अ॒बि॒भे॒त् । ई॒दृङ् । वै । रा॒ष्ट्रम् । वीति॑ । प॒र्याव॑र्त॒य॒तीति॑ परि—आव॑र्तयति । इति॑ । तस्य॑ । वज्र॑म् । आ॒दायेत्या॑—दाय॑ । शी॒र्षाणि॑ । अ॒च्छि॒न॒त् । यत् । सो॒म॒पा॒न॒मिति॑ सोम—पान॑म् ॥

भागं दास्यन् भवति तस्मै सर्वस्मा अप्रत्यक्षं भागं वदति लौकिकः । त्वमेव सर्वमर्हसि, इति सन्निधावपहृदया एव वदन्ति । तस्माद्यस्मा एव परोक्षं वदन्ति असान्निधौ स्वयमेव भागभाक्त्वेन बहुमन्यते तस्य भाग उदितः उक्तः उद्धृतः सुनिश्चितः इति यावत्, अन्योऽनुक्तप्रायः । यद्वा—हस्तस्थप्रायः । 'कर्षात्वतो घञोन्त उदात्तः' इति भागशब्दः अन्तोदात्तः । तस्मात् तथा कुर्वतो विश्वरूपादिन्द्रोऽबिभेत् ईदृक् ईदृशमाचरन् राष्ट्रमपि अस्माकमपि विपर्यावर्तयति अस्मत्तोऽपहृत्य असुरेभ्यो दास्यतीति ॥

²तस्येत्यादि ॥ गतम् । कपिञ्जलः अपाश्वाति(?) । कल-

पान॑म् ॥ १ ॥ आसी॒त्स क॒पिञ्ज॑-
लोऽभव॒द्यत्सु॑रा॒पान॒ꣳ स क॑ल॒विङ्को॒
यद॒न्नाद॑न॒ꣳ स ति॑त्ति॒रिस्तस्या॑ञ्ज॒लिना॑
ब्रह्मह॒त्यामुपा॑गृह्णा॒त्ताꣳ संव॑त्स॒रम॑-
विभ॒स्तं॑ भू॒ता॒न्य॒भ्य॑क्रोश॒न्ब्रह्म॑ह॒न्निति॒

१ ॥ आसी॑त् । सः । क॒पिञ्ज॑लः । अ॒भ॒व॒त् । यत् । सु॒रा॒पान॒मिति॑ सु॒रा–पान॑म् । सः । क॒ल॒विङ्क॑ः । यत् । अ॒न्नाद॑न॒मित्य॑न्न–अद॑नम् । सः । ति॒त्ति॒रिः । तस्य॑ । अ॒ञ्ज॒लिना॑ । ब्र॒ह्म॒ह॒त्यामिति॑ ब्रह्म–ह॒त्याम् । उपेति॑ । अ॒गृ॒ह्णा॒त् । ताम् । सं॒व॒त्स॒रमिति॑ सं॑–व॒त्स॒रम् । अ॒वि॒भ॒ः । तम् । भू॒तानि॑ । अ॒भीति॑ । अ॒क्रो॒श॒न् । ब्रह्म॑ह॒न्निति॒ ब्रह्म॑–ह॒न्न् । इति॑ । सः ।

विङ्कश्चटकविशेषः । तित्तिरिः तिरश्चिदीनि [तित्तिरिति] कटुकरावीति । अञ्जलिनेति । बुद्धिपूर्वकृतत्वख्यापनार्थं अञ्जलिग्रहणम् । तस्येति संबन्धसामान्ये षष्ठी तत्संबन्धेन आत्मनः ब्रह्महत्येति । तस्य वधेनेति वा सामर्थ्याल्लभ्यते । 'हनस्तच' इति हन्तेः क्यप् । तामिति । अकृतप्रायश्चित्त एव तां ब्रह्महत्यां संवत्सरं भृतवान् । ब्रह्महन् इति ब्राह्मणं हतवानिति । किंरूपमिदं तवेति तं भूतानि भूतजातान्यनिन्दन् । यद्वा—तस्याभिमुखे स्थित्वा भूतानि ब्रह्महन्नित्याक्रोशमकुर्वन् । ततः स इन्द्रः पृथिवीमुपासीदत् उपसन्न आह अस्या ब्रह्महत्यायास्तृतीयं भागं प्रति-

स पृ॑थि॒वीमुपा॑सीदद॒स्यै ब्र॑ह्मह॒त्यायै॒ तृती॑यं॒ प्रति॑ गृहा॒णेति॒ साऽब्र॑वी॒द्वरँ वृणै खा॒तात्प॑राभवि॒ष्यन्ती॑ मन्ये॒ ततो॒ मा परा॑ भूव॒मिति॑ पु॒रा ते॑॥२॥ सं॒व॒त्स॒रादपि॑ रोहा॒दित्य॑ब्रवी॒त्तस्मा॑त्पु॒रा सं॑वत्स॒रात्पृ॑थि॒व्यै खा॒तमपि॑ रो-

पृ॒थि॒वीम् । उपेति॑ । अ॒सी॒द॒त् । अ॒स्यै । ब्र॒ह्म॒ह॒त्याया॒ इति॑ ब्रह्म–ह॒त्यायै॑ । तृती॑यम् । प्रतीति॑ । गृहा॒ण॒ । इति॑ । सा । अ॒ब्र॒वी॒त् । वर॑म् । वृणै॒ । खा॒तात् । प॒रा॒भ॒वि॒ष्यन्तीति॑ परा–भ॒वि॒ष्यन्ती॑ । म॒न्ये॒ । तत॑ः । मा । परेति॑ । भूव॒म् । इति॑ । पु॒रा । ते॒॑ ॥ २ ॥ सं॒व॒त्स॒रादिति॑ सं–व॒त्स॒रात् । अपीति॑ । रो॒हा॒त् । इति॑ । अ॒ब्र॒वी॒त् । तस्मा॑त् । पु॒रा । सं॒व॒त्स॒रादिति॑ सं–व॒त्स॒रात् । पृ॒थि॒व्यै । खा॒तम् ।

गृहाण इति । ‘पूरणाद्भागे तीयादन्’ इति स्वार्थिकोऽन् प्रत्ययः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । सेत्यादि । किं वृणै । प्राप्तकाले लोट् । खातात् भूमेः यत्र मृदं खनति, पराभवो विनाशः, पराभविष्यामीति मन्ये ततो निमित्तात् अहं मा पराभूवमिति । अथेन्द्रोऽब्रवीत्—संवत्सरसमाप्तेः प्राक् तव खातमपि रोहात् विरोहति । लेट्याडागमः । तस्मादित्यादि । गतम् ।

हति॒ वारे॑वृत॒ꣳ॒ ह्य॑स्यै॒ तृती॑यं ब्रह्मह॒-
त्यायै॒ प्रत्य॑गृह्णा॒त्तत्स्वकृ॑त॒मिरि॑णम-
भव॒त्तस्मा॒दाहि॑ताग्निश्श्र॒द्धादे॑व॒स्स्व-
कृ॑त॒ इरि॑णे॒ नाव॑ स्येद्ब्रह्मह॒त्यायै॒ ह्ये॑ष

अपीति॑ । रो॒ह॒ति॒ । वारे॑वृत॒मिति॒ वारे॑-वृ॒त॒म् । हि । अ॒स्यै॒ । तृती॑यम् । ब्र॒ह्म॒ह॒त्याया॒ इति॑ ब्रह्म-ह॒त्यायै॑ । प्रतीति॑ । अ॒गृ॒ह्णा॒त् । [3]तत् । स्वकृ॑त॒मिति॒ स्व-कृ॒त॒म् । इरि॑णम् । अ॒भ॒व॒त् । तस्मा॑त् । आहि॑ताग्नि॒रित्याहि॑त-अ॒ग्निः । श्र॒द्धादे॑व॒ इति॑ श्र॒द्धा-दे॒व॒ः । स्वकृ॑त॒ इति॒ स्व-कृ॒ते॒ । इरि॑णे । न । अवेति॑ । स्ये॒त् । ब्र॒ह्म॒ह॒त्याया॒ इति॑ ब्रह्म-ह॒त्यायै॑ ।

वरे हितः वरणकालः । ततस्तृतीयं प्रत्यगृह्णात् पृथिवी ब्रह्महत्यायाः ॥

[3]तदित्यादि ॥ स्वेनैव कृतेन कारणान्तरेण कृतं स्वकृतम् । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इरिणं ऊषरं श्रद्धादेवः धार्मिकः नावस्येत् न वसेत् । कश्चिदाह—श्रद्धावान्यष्टुकः श्रद्धादेवः स स्वकृते इरिणे देवयजनाध्यवसानं न कुर्यादिति । अत्रैव हेतुः 'ब्रह्महत्यायै ह्येष वर्णः' इति ॥

वर्ण॒स्स वन॒स्पती॒नुपा॑सीदद॒स्यै ब्र॑ह्म॒हत्या॒यै तृती॑यं॒ प्रति॑ गृह्णी॒तेति॒ ते॑ऽब्रु॒व॒न्वरं॑ वृणामहै वृ॒क्णात् ॥ ३ ॥ प॒रा॒भ॒वि॒ष्यन्तो॑ मन्यामहे॒ ततो॒ मा परा॑ भूमेत्या॒व्रश्च॑नाद्वो॒ भूया॑ꣳस॒ उत्ति॑ष्ठा॒नित्य॑ब्रवी॒त्तस्मा॑दा॒व्रश्च॑नाद्वृ॒क्षाणा॒ं भूया॑ꣳस॒ उत्ति॑ष्ठन्ति॒ वारे॑वृत॒ꣳ

हि । ए॒षः । वर्णः॑ । [4]सः । व॒नस्पती॑न् । उपे॑ति । अ॒सी॒द॒त् । अ॒स्यै । ब्र॒ह्म॒ह॒त्याया॒ इति॑ ब्रह्म–ह॒त्यायै॑ । तृती॑यम् । प्रती॑ति । गृ॒ह्णी॒त॒ । इति॑ । ते । अ॒ब्रु॒व॒न् । वर॑म् । वृ॒णा॒म॒है॒ । वृ॒क्णात् ॥ ३ ॥ प॒रा॒भ॒वि॒ष्यन्त॒ इति॑ परा–भ॒वि॒ष्यन्त॑ः । म॒न्या॒म॒हे॒ । तत॑ः । मा । परेति॑ । भू॒म॒ । इति॑ । आ॒व्रश्च॑ना॒दित्या॑–व्रश्च॑नात् । व॒ः । भूया॑ꣳसः । उदिति॑ । ति॒ष्ठा॒न् । इति॑ । अ॒ब्र॒वी॒त् । तस्मा॑त् । आ॒व्रश्च॑ना॒दित्या॑–व्रश्च॑नात् । वृ॒क्षाणा॑म् । भूया॑ꣳसः । उदिति॑ । ति॒ष्ठ॒न्ति॒ । वारे॑वृत॒मिति॒ वारे॑–वृ॒त॒म् । हि । ए॒षा॒म् ।

---

[4]स वनस्पतीनित्यादि ॥ गतम् । वृक्णादिति । छिन्नात् तदवयवात् । वृश्चतेः निष्ठायां ‘ओदितश्च’ इति निष्ठानत्वं, तस्या-

ह्ये॑षा॒ं तृती॑यं ब्रह्मह॒त्यायै॒ प्रत्य॑गृण्ह॒-
न्त्स नि॑र्या॒सो॑ऽभव॒त्तस्मा॑न्निर्या॒सस्य॒
नाश्यँ ब्रह्मह॒त्यायै॒ ह्ये॑ष वर्णो॑-
थो॒ खलु॒ य ए॒व लोहि॑तो॒ यो वा॒-
व्रश्च॑नान्नि॒र्येष॑ति॒ तस्य॒ नाश्य॑म् ॥४॥

तृती॑यम् । ब्र॒ह्म॒ह॒त्याया॒ इति॑ ब्रह्म-ह॒त्यायै॑ । प्रतीति॑ । अ॒गृ॒ह्ण॒न् । सः । नि॒र्या॒स इति॑ निः-या॒सः । अ॒भ॒व॒त् । तस्मा॑त् । नि॒र्या॒सस्येति॑ निः-या॒सस्य॑ । न । आ॒श्य॑म् । ब्र॒ह्म॒ह॒त्याया॒ इति॑ ब्रह्म-ह॒त्यायै॑ । हि । ए॒षः । वर्ण॑ः । [5]अथो॒ इति॑ । खलु॑ । यः । ए॒व । लोहि॑तः । यः । वा॒ । आ॒व्रश्च॑ना॒दित्या॑-व्रश्च॑नात् । नि॒र्येष॒तीति॑ निः-येष॑ति । तस्य॑ । न । आ॒श्य॑म् ॥ ४ ॥ काम॑म् । अ॒न्यस्य॑ ।

सिद्धत्वात् ‘स्कोस्संयोगाद्योरन्ते च’ इति सलोपः, ‘खरि च’ इति चर्त्वम् ॥

[5] अथो खलु अस्ति पक्षान्तरं लोहितो लोहितवर्णः यो वाव्रश्चनान्निर्येषति निर्गच्छति । येषृ प्रयत्ने अनुदात्तेत्, व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अन्यस्येति । अलोहितस्य अनाव्रश्चनान्निर्गतस्य निर्यासस्य कामं आश्यं नाश्यं वा । काम्यत इति कामम् ॥

कामं॑म॒न्यस्य॒ स स्त्री॑षꣳसा॒दमुपा॑-
सीदद॒स्यै ब्रं॑ह्महत्या॒यै तृती॑यं॒ प्रति॑
गृह्णी॒तेति॒ ता अं॑ब्रुव॒न्वरँ॑ वृणामहा॒
ऋत्विं॑यात्प्र॒जां विं॑न्दामहै॒ काम॒मा
विजं॑नितो॒स्सं भं॑वा॒मेति॒ तस्मा॒दृत्विं॑-
या॒त्स्त्रियं॑ः प्र॒जां विं॑न्दन्ते॒ काम॒मा वि-

[6]सः । स्त्री॒ष॒ꣳसा॒दमिति॑ स्त्री—स॒ꣳसा॒दम् । उपेति॑ । अ॒सी॒द॒त् । अ॒स्यै । ब्र॒ह्म॒ह॒त्याया॒ इति॑ ब्रह्म—ह॒त्यायै॑ । तृ॒तीय॑म् । प्रतीति॑ । गृ॒ह्णी॒त॒ । इति॑ । ताः । अ॒ब्रु॒व॒न् । वर॑म् । वृ॒णा॒म॒है॒ । ऋ॒त्वियात् । प्र॒जामिति॑ प्र—जाम् । वि॒न्दा॒म॒है॒ । काम॑म् । एति॑ । विज॑नि॒तोरिति॒ वि—ज॒नि॒तोः । समिति॑ । भ॒वा॒म॒ । इति॑ । तस्मा॑त् । ऋ॒त्वियात् । स्त्रियः॑ । प्र॒जामिति॑ प्र—जाम् । वि॒न्द॒न्ते॒ । काम॑म् । एति॑ । विज॑नि॒तोरिति॒

---

[6]स स्त्रीषंसादमित्यादि ॥ स्त्रियः सह सीदन्त्यस्मिन्निति स्त्रीषंसादं स्त्रीसमूहः । छान्दसं सांहितिकं षत्वम् । ऋत्वियादिति । ऋतुः प्राप्तोऽस्येति ऋत्वियं आर्तवं उच्यते । 'छन्दसि घस्' इति घस्प्रत्ययः, वृषादिः द्रष्टव्यः । विजननं प्रसवः । 'भावलक्षणे स्थेण्' इति जने स्तोसुन् प्रत्ययः । संभवः संयोगः । प्रथमसंयोगे गर्भो भवतीति यद्यपि द्वितीयादिप्रवृत्तिः अप्र-

ह्ये॑षां॒ तृती॑यं ब्रह्मह॒त्यायै॒ प्रत्य॑गृण्ह॒-
न्त्स नि॑र्या॒सो॑ऽभव॒त्तस्मा॑न्निर्या॒सस्य॒
नाद्यं॑ ब्रह्मह॒त्यायै॒ ह्ये॑ष वर्णो॑-
थो॒ खलु॒ य ए॒व लोहि॑तो॒ यो वा॒-
व्रश्च॑नान्नि॒र्यैष॑ति॒ तस्य॒ नाद्य॑म् ॥४॥

तृती॑यम् । ब्र॒ह्म॒ह॒त्याया॒ इति॑ ब्रह्म-ह॒त्यायै॑ । प्रती-
ति॑ । अ॒गृ॒ह्ण॒न् । सः । नि॒र्या॒स इति॑ निः-या॒सः ।
अ॒भ॒व॒त् । तस्मा॑त् । नि॒र्या॒सस्येति॑ निः-या॒सस्य॑ ।
न । आ॒द्य॑म् । ब्र॒ह्म॒ह॒त्याया॒ इति॑ ब्रह्म-ह॒त्यायै॑ ।
हि । ए॒षः । वर्णः॑ । [5]अथो॒ इति॑ । खलु॑ । यः ।
ए॒व । लोहि॑तः । यः । वा॒ । आ॒व्रश्च॑ना॒दित्या॑-व्र-
श्च॑नात् । नि॒र्यैष॒तीति॑ निः-ये॑षति । तस्य॑ ।
न । आ॒द्य॑म् ॥ ४ ॥ काम॑म् । अ॒न्यस्य॑ ।

सिद्धत्वात् 'स्कोस्संयोगाद्योरन्ते च' इति सलोपः, 'खरि च' इति चर्त्वम् ॥

[5]अथो खलु अस्ति पक्षान्तरं लोहितो लोहितवर्णः यो वा-व्रश्चनान्निर्यैषति निर्गच्छति । येषृ प्रयत्ने अनुदात्तेत्, व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अन्यस्येति । अलोहितस्य अनाव्रश्चनान्निर्गतस्य निर्यासस्य कामं आश्यं नाश्यं वा । काम्यत इति कामम् ॥

कामं॑म॒न्यस्य॒ स स्त्री॑षꣳसा॒दमुपा॑सीदद॒स्यै ब्रं॑ह्मह॒त्यायै॒ तृती॑यं॒ प्रति॑ गृह्णी॒तेति॒ ता अं॑ब्रुव॒न्वरँ॑ वृणामहा॒ ऋत्विं॑यात्प्र॒जां वि॑न्दामहै॒ काम॒मा विजं॑नि॒तो॒स्सं भं॑वा॒मेति॒ तस्मा॒दृत्विं॑या॒त्स्त्रियं॑ः प्र॒जां विं॑न्दन्ते॒ काम॒मा वि-

[6]सः । स्त्री॒ष॒ꣳ॒सा॒दमिति॑ स्त्री–स॒ꣳ॒सा॒दम् । उपेति॑ । अ॒सी॒द॒त् । अ॒स्यै । ब्र॒ह्म॒ह॒त्याया॒ इति॑ ब्रह्म–ह॒त्यायै॑ । तृतीय॑म् । प्रतीति॑ । गृ॒ह्णी॒त॒ । इति॑ । ताः । अ॒ब्रु॒व॒न्न् । वरं॑म् । वृ॒णा॒म॒है॒ । ऋत्वि॑यात् । प्र॒जामिति॑ प्र–जाम् । वि॒न्दा॒म॒है॒ । कामं॑म् । एति॑ । विजं॑नितोरिति॒ वि–ज॒नि॒तोः । समिति॑ । भ॒वा॒म॒ । इति॑ । तस्मा॑त् । ऋत्वि॑यात् । स्त्रियः॑ । प्र॒जामिति॑ प्र–जाम् । वि॒न्द॒न्ते॒ । कामं॑म् । एति॑ । विजं॑निता॒रिति॒

---

[6]स स्त्रीषंसादमित्यादि ॥ स्त्रियः सह सीदन्त्यस्मिन्निति स्त्रीषंसादं स्त्रीसमूहः । छान्दसं सांहितिकं षत्वम् । ऋत्वियादिति । ऋतुः प्राप्तोऽस्येति ऋत्वियं आर्तवं उच्यते । 'छन्दसि घस्' इति घस्प्रत्ययः, वृषादिः द्रष्टव्यः । विजननं प्रसवः । 'भावलक्षणे स्थेण्' इति जने स्तोसुन् प्रत्ययः । संभवः संयोगः । प्रथमसंयोगे गर्भो भवतीति यद्यपि द्वितीयादिप्रवृत्तिः अप्र-

ज॑नि॒तो॒स्सं भ॑वन्ति॒ वारे॑वृत॒ꣳ ह्या॑सा॒ं तृती॑यं ब्रह्मह॒त्यायै॒ प्रत्य॑गृह्ण॒न्थ्सा मलं॑वद्वासा अभव॒त्तस्मा॒न्मलं॑वद्वाससा॒ न सं व॑देत ॥५॥ न स॒हासी॑त॒ नास्या॒ अन्नं॑मद्याद्ब्रह्मह॒त्यायै॒ ह्ये॑षा वर्णं॑ प्रति॒मुच्यास्तेऽथो॒ खल्वा॑हु॒र्-

वि-ज॒नि॒तोः॑ । समि॑ति । भ॒व॒न्ति॒ । वारे॑वृत॒मिति॒ वारे॑-वृ॒त॒म् । हि । आ॒सा॒म् । तृती॑यम् । ब्र॒ह्म॒ह॒त्याया॒ इति॑ ब्रह्म-ह॒त्यायै॑ । प्रती॑ति । अ॒गृ॒ह्ण॒न् । [7]सा । मलं॑वद्वासा॒ इति॒ मलं॑वत्-वा॒सा॒ः । अ॒भ॒व॒त् । तस्मा॑त् । मलं॑वद्वास॒सेति॒ मलं॑वत्-वा॒स॒सा । न । समि॑ति । व॒दे॒त॒ ॥ ५ ॥ न । स॒ह । आ॒सी॒त॒। न । अ॒स्या॒ः । अन्न॑म् । अ॒द्या॒त् । ब्र॒ह्म॒ह॒त्याया॒ इति॑ ब्रह्म-ह॒त्यायै॑ । हि । ए॒षा । वर्ण॑म् । प्र॒ति॒मु॒च्येति॑ प्रति-मु॒च्य॑ । आस्ते॑ । अथो॒ इति॑ । खलु॑ ।

जार्था, तथापि कामानुरूपं आविजनितोः संभवाम, गर्भस्सुखं वर्धतामिति ॥

[7] मलवद्वासा रजस्वला । वासोग्रहणं वाससि रजस्स्पर्शात्प्रभृति अज्ञातेप्यप्रायत्यमस्तीति सूचनार्थम् । तेन वासस्यस्पृष्टे ज्ञानादूर्ध्वमेवाशुद्धिः । तस्मादिति । सहभाषणं संवादः ।

भ्यञ्ज॑नं॒ वाव स्त्रि॒या अन्न॑म॒भ्यञ्ज॑न॒मे॒व न प्र॑ति॒गृह्यं॒ काम॑म॒न्यदिति॒ यां॑ मल॑वद्वाससꣳ सं॒भव॑न्ति॒ यस्त॒तो॒ जाय॑ते॒ सो॑भिश॒स्तो याम॑रण्ये॒

आ॒हु॒ः । अ॒भ्यञ्ज॑न॒मित्य॑भि—अञ्ज॑नम् । वाव । स्त्रि॒याः । अन्न॑म् । अ॒भ्यञ्ज॑न॒मित्य॑भि—अञ्ज॑नम् । ए॒व । न । प्र॒ति॒गृ॒ह्य॒मिति॑ प्रति—गृह्य॑म् । काम॑म् । अ॒न्यत् । इति॑ । [8]याम् । मल॑वद्वासस॒मिति॒ मल॑वत्—वा॒स॒स॒म् । सं॒भव॒न्तीति॑ सं—भव॑न्ति । यः । तत॑ः । जाय॑ते । सः । अ॒भि॒श॒स्त इत्य॑भि—श॒स्तः । याम् । अर॑ण्ये ।

तस्य प्रतिषेधः पुरुषार्थः प्रासङ्गिकः । एवं सर्वत्र । नास्या इति । अनया स्पर्शादिना दूषितं नाद्यात् । अनया वा दत्तं न गृह्णीयात् । एषा हि ब्रह्महत्याया वर्णं प्रतिमुच्य देहे बद्ध्वाऽऽस्ते । अथो अपि खल्वाहुस्तद्विदः । अभ्यज्यते परिष्क्रियते शरीरमनेनेत्यभ्यञ्जनं तैलादि । तच्चान्नं स्त्रीणां प्रियतमत्वात्, तस्मात् तदेव तस्या अन्नं न प्रतिग्राह्यम् । केचिदाहुः—तया अभ्यञ्जनं न कर्तव्यमिति । ब्रह्महत्यात्मिकायास्तस्या अभिमततमं सर्वदा वर्ज्यमिति विवक्षितम् ॥

[8]यामित्यादि ॥ अभिशस्तः मिथ्यारोपितपातकेन दूषितः गृहे अभिशस्तः, अरण्ये स्तेनः चोरः । पराचीं स्वापाशनादिना अन्यपराम् । अवाङ्मुखं शयानामित्येके । ह्रीतमुखी लज्जावनतव-

तस्यै॑ स्ते॒नो यां॑ परा॑ची॒ं तस्यै॑ ह्रीतमु॒ख्य॑पग॒ल्भो या स्नाति॒ तस्या॑ अ॒प्सु मारु॑को॒ या ॥ ६ ॥ अ॒भ्य॒ङ्क्ते तस्यै॑ दु॒श्चर्मा॒ या प्र॑लि॒खते॒ तस्यै॑ खल॒तिर॑पमा॒री याऽऽङ्क्ते तस्यै॑ का॒णो या द॒तो धाव॑ते॒ तस्यै॑ श्या॒वद॒न् या न॒खानि॑ निकृ॒न्तते॒ तस्यै॑

तस्यै॑ । स्ते॒नः । याम् । परा॑चीम् । तस्यै॑ । ह्री॒त॒मु॒खीति॑ ह्रीत-मु॒खी । अ॒प॒ग॒ल्भ इत्य॑प-ग॒ल्भः । या । स्नाति॑ । तस्याः॑ । अ॒प्स्वित्य॑प्-सु । मारु॑कः । या ॥६॥ अ॒भ्य॒ङ्क्त इत्य॑भि-अ॒ङ्क्ते । तस्यै॑ । दु॒श्च॒र्मेति॑ दुः-चर्मा॑ । या । प्र॒लि॒खत॒ इति॑ प्र-लि॒खते॑ । तस्यै॑ । ख॒ल॒तिः । अ॒प॒मा॒रीत्य॑प-मा॒री । या । आ॒ङ्क्त इत्या॑-अ॒ङ्क्ते । तस्यै॑ । का॒णः । या । द॒तः । धाव॑ते । तस्यै॑ । श्या॒वद॒न्निति॑ श्या॒व-द॒न् । या । न॒खानि॑ । नि॒कृ॒न्तत॒ इति॑ नि-कृ॒न्तते॑ । तस्यै॑ । कु॒-

---

दनः । कर्मधारयादिनिः । अप्रगल्भोऽपगतगल्भः । अप्सु मारुकः अप्सु मरणशीलः । छान्दस उकञ् । दुश्चर्मा कुष्ठी । खलतिः केशशून्यमस्तकः । अपमारी अपमृत्युमान् । यद्वा—कुत्सितमरणः । काणः कुण्ठिताक्षः । श्यावदन् व्याध्यापन्नदन्तः,

कुन॒खी या कृ॒णत्ति॒ तस्यै॑ क्ली॒बो या रज्जु॑ꣳ सृ॒जति॒ तस्या॑ उ॒द्बन्धु॑को॒ या प॒र्णेन॒ पिब॑ति॒ तस्या॑ उ॒न्मादु॑को॒ या ख॒र्वेण॒ पिब॑ति॒ तस्यै॑ ख॒र्वस्ति॒स्रो रात्री॑र्व्र॒तं च॑रेदञ्ज॒लिना॑ वा॒ पिबे॒दख॑र्वेण वा॒ पात्रे॑ण प्र॒जायै॑ गोपी॒थाय॑॥७॥

न॒खी । या । कृ॒णत्ति॑ । तस्यै॑ । क्ली॒बः । या । रज्जु॑म् । सृ॒जति॑ । तस्याः॑ । उ॒द्बन्धु॑क॒ इत्यु॑त्—बन्धु॑कः । या । प॒र्णेन॑ । पिब॑ति । तस्याः॑ । उ॒न्मादु॑क॒ इत्यु॑त्—मादु॑कः । या । ख॒र्वेण॑ । पिब॑ति । तस्यै॑ । ख॒र्वः । ति॒स्रः । रात्रीः॑ । व्र॒तम् । च॒रे॒त् । अ॒ञ्ज॒लिना॑ । वा॒ । पिबे॑त् । अख॑र्वेण । वा॒ । पात्रे॑ण । प्र॒जाया॒ इति॑ प्र—जायै॑ । गो॒पी॒थाय॑ ॥ ७ ॥

यत्सो॑म॒पानं॑ ते वृ॒कणा॒त्तस्य॒ नाड्यं॑ वदे॒त्
मारु॑को॒ याऽख॑र्वेण वा॒ त्रीणि॑ च ॥ १ ॥

मलिनदन्तो वा । 'विभाषा श्यावारोकाभ्याम्' इति दतृभावः । कुनखी कुत्सितनखः । कृणत्ति कटं सृजति । विकरणव्यत्ययेन श्नम् । क्लीबः यो न स्त्री न पुमान् । उद्बन्धुकः यो

त्वष्टा॑ ह॒तपु॑त्रो॒ वीन्द्र॒ꣳ॒ सोम॒माह॑र॒-
त्तस्मि॒न्निन्द्र॑ उपह॒वमै॑च्छत॒ तं नोपा॑-
ह्वयत पु॒त्रं मे॑ऽवधी॒रिति॒ स य॑ज्ञवेश॒सं
कृ॒त्वा प्रा॒सहा॒ सोम॑मपिब॒त्तस्य॒ यद्-

[1]त्वष्टा॑ । ह॒तपु॑त्र॒ इति॑ ह॒त-पु॒त्रः । वीन्द्र॒मिति॒ वि-इ॒न्द्र॒म् । सोम॑म् । एति॑ । अ॒ह॒र॒त् । तस्मि॑न्न् । इन्द्रः॑ । उ॒प॒ह॒वमित्यु॑प-ह॒वम् । ऐ॒च्छ॒त॒ । तम् । न । उपेति॑ । अ॒ह्व॒य॒त॒ । पु॒त्रम् । मे॒ । अ॒व॒धीः॒ । इति॑ । सः । य॒ज्ञ॒वे॒श॒समिति॑ यज्ञ-वे॒श॒सम् । कृ॒त्वा । प्रा॒सहेति॑ प्र-सहा॑ । सोम॑म् । अ॒पि॒ब॒त् । तस्य॑ । यत् । अ॒त्यशि॑ष्य॒तेत्य॑ति-अशि॑ष्यत । तत् ।

रज्ज्वा उद्बध्य आत्मानं व्यापादयति । पर्णेन पद्मदळादिना । उन्मादुकः उन्मदनशीलः । पूर्ववदुकञ् । खर्वः खर्वैनसोर्वर्त ते(?) खण्डिताङ्गः खर्व इति केचित् । व्रतं यथोक्तस्वरूपं प्रजाया रक्षणार्थम् । औणादिकस्थप्रत्ययः, इडागमश्च ॥

इति द्वितीये पञ्चमे प्रथमोऽनुवाकः.

[1]त्वष्टा हतपुत्र इत्यादि ॥ व्याख्यातम्* । यदिति । यस्मादेन-

---

*सं. २-४-१२[1].

त्यशि॑ष्यत॒ तत्त्वष्टा॑ऽऽहव॒नीय॒मुप॒ प्राव॑र्तय॒त्स्वाहेन्द्र॑शत्रुर्वर्ध॒स्वेति॒ यदव॑र्तय॒त्तद्वृ॒त्रस्य॑ वृत्र॒त्वं यदब्र॑वी॒त्स्वाहेन्द्र॑शत्रुर्वर्ध॒स्वेति॒ तस्मा॑दस्य ॥ ८ ॥

इन्द्र॒श्शत्रु॑रभव॒त्स सं॒भव॑न्न॒ग्नीषोमा॑-

त्वष्टा॑ । आ॒ह॒व॒नीय॒मित्या॑—ह॒व॒नीय॑म् । उप॑ । प्रेति॑ । अ॒व॒र्त॒य॒त् । स्वाहा॑ । इन्द्र॑शत्रु॒रितीन्द्र॑—श॒त्रुः॒ । व॒र्ध॒स्व॒ । इति॑ । यत् । अव॑र्तयत् । तत् । वृ॒त्रस्य॑ । वृ॒त्र॒त्वमिति॑ वृ॒त्र—त्वम् । [2]यत् । अब्र॑वीत् । स्वाहा॑ । इन्द्र॑शत्रु॒रितीन्द्र॑—श॒त्रुः॒ । व॒र्ध॒स्व॒ । इति॑ । तस्मा॑त् । अ॒स्य॒ ॥ ८ ॥ इन्द्रः॑ । शत्रुः॑ । अ॒भ॒व॒त् । सः । सं॒भ॒व॒न्निति॑ सं—भव॑न् । अ॒ग्नीषोमा॒वित्य॒ग्नी—सो-

---

माहवनीयं त्वष्टा अवर्तयत् उपप्रावर्तयत् पीतशेषेण सोमेनादीपयत् तस्मात्ततो जातः वृत्रः वृत्र इति व्यपदेश्यः भवति । वृतेर्ण्यन्तादौणादिकः कर्मणि रक्प्रत्ययः, 'बहुलमन्यत्रापि' इति णिलुक् ॥

[2]यदब्रवीदिति ॥ इन्द्रस्य शत्रुर्वर्धस्व इति विवक्षन् अन्तोदात्तं इन्द्रशत्रुशब्दं आद्युदात्तम् । ततः [शदेर्ण्यन्तात्] औणादिके क्रुन्प्रत्यये 'बहुलमन्यत्रापि' इति णिलुक् । उक्तञ्च—' यथेन्द्रशत्रुस्स्वरतोप-

व॒भि सम॑भव॒त्स इ॑षुमा॒त्रमि॑षुमात्रं॒
विष्व॑ङ्ङवर्धत॒ स इ॒मान्लो॒कान॑वृणो॒-
यदि॒मान्लो॒कानवृ॑णो॒त्तद्वृ॒त्रस्य॑ वृत्र॒-
त्वं तस्मा॒दिन्द्रो॑ऽबिभे॒त्स प्र॒जाप॑-

मौ॑ । अ॒भि । समिति॑ । अ॒भ॒व॒त् । सः । इ॒षु॒मा॒त्रमि॑षुमात्र॒मिती॑षुमा॒त्रं—इ॒षु॒मा॒त्र॒म् । विष्व॑ङ् । अ॒व॒र्ध॒त । सः । इ॒मान् । लो॒कान् । अ॒वृ॒णो॒त् । यत् । इ॒मान् । लो॒कान् । अवृ॑णोत् । तत् । वृ॒त्रस्य॑ । वृ॒त्र॒त्वमिति॑ वृत्र—त्वम् । तस्मा॑त् । इन्द्रः॑ । अ॒बि॒भे॒त् । [3]सः । प्र॒जाप॑ति॒मिति॑ प्र॒जा—प॒ति॒म् । उपे-

राधात्'* इति । स संभवन्नित्यादि । व्याख्यातम्† । वृत्रत्वमिति । वृणोतेः त्रप्रत्ययः । इदं द्वितीयं वृत्रत्वमस्य ॥

[3]स प्रजापतिमित्यादि ॥ गतम् । सिक्त्वा तीक्ष्णं कृत्वा । उत्पाद्येत्येके । अथेन्द्रस्तेन वज्रेण सह वृत्रमभ्यागच्छत् । अथ यदग्नीषोमौ पूर्वं स संभवन् वृत्रोभिसमभवत् [तौ] अग्नीषोमौ प्रहर्तुकाममब्रूतां मा त्वमावां प्रहार्षीः, यं त्वं प्रहर्तुमारभसे अत्रान्तर्भूतौ स्वः आवामिति । हरतेर्लुङि सिचि वृद्धौ 'बहुलं छन्दसि' इतीडभावः । अथेन्द्रोऽब्रवीत् मदीयौ सुहृदौ युवां स्थः । इतिकरणो हेतौ । यस्मादेवं तस्मात् मामेवाभ्येतं त्यज्यतामयं जाल्म इति ।

---

* पाणिनिशिक्षा—५२.

† सं. २-४-१२.[2]

तिमुपाधावच्छत्रुर्मेऽजनीति तस्मै वज्रꣳ सिक्त्वा प्रायच्छदेतेनं जहीति तेनाभ्यायत तावब्रूतामग्नीषोमौ मा ॥ १ ॥ प्र हारावमन्तस्स्व इति मम वै युवꣳ स्थ इत्यब्रवीन्मामभ्येतमिति तौ भागधेयमैच्छेतां ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पू-

ति । अधावत् । शत्रुः । मे । अजनि । इति । तस्मै । वज्रम् । सिक्त्वा । प्रेति । अयच्छत् । एतेन । जहि । इति । तेन । अभीति । आयत । तौ । अब्रूताम् । अग्नीषोमावित्यग्नी—सोमौ । मा ॥ १ ॥ प्रेति । हाः । आवम् । अन्तः । स्वः । इति । मम । वै । युवम् । स्थः । इति । अब्रवीत् । माम् । अभि । एति । इतम् । इति । तौ । भागधेयमिति भाग—धेयम् । ऐच्छेताम् । ताभ्याम् । एतम् । अग्नीषोमीयमित्यग्नी—सोमीयम् । एकादशकपालमित्येकादश—कपालम् । पूर्णमास इति

अथाग्नीषोमौ भागधेयं किञ्चिदात्मीयं भागं इन्द्राल्लब्धुमैच्छताम् । अथ विदिताभिप्राय इन्द्रः ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे आग्नेयस्य अनुनिर्वाप्यं प्रायच्छत् प्रादात् 'द्यावापृथिवी-

र्णमा॑से॒ प्राय॑च्छ॒त्ताव॑ब्रूताम॒भि संदं॑-
ष्टौ॒ वै स्वो॒ न शं॑क्नुव॒ ऐतु॒मिति॒ स
इन्द्र॑ आ॒त्मन॑श्शीत॒रूरा॑वजनय॒त्त-
च्छीत॑रू॒रयो॒र्जन्म॒ य ए॒वꣳ शीत॑रू॒र-
यो॒र्जन्म॒ वेद॑ ॥ १० ॥ नैनꣳ॑ शीत-

पू॒र्ण–मा॒से॒ । प्रेति॑ । अ॒य॒च्छ॒त् । [4]तौ । अ॒ब्रू॒ता॒म् । अ॒भीति॑ । सं॒दं॑ष्टा॒विति॒ सं–द॒ष्टौ॒ । वै । स्व॒ः । न । श॒क्नु॒व॒ः । ऐतु॒मित्या–ए॒तु॒म् । इति॑ । सः । इन्द्र॑ः । आ॒त्मन॑ः । शी॒त॒रू॒रावि॑ति शीत–रू॒रौ । अ॒ज॒न॒य॒त् । तत् । शी॒त॒रू॒र॒यो॒रिति॑ शीत–रू॒रयो॑ः । जन्म॑ । यः । ए॒वं॑ । शी॒त॒रू॒र॒यो॒रिति॑ शीत–रू॒रयो॑ः । जन्म॑ । वेद॑ ॥ १० ॥ न । ए॒न॒म् । शी॒त॒रू॒रावि॑ति शीत–

शुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च’ इति छः । तस्मादग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रधानमेव कुर्यादिति विधिरनुमीयते ॥

[4]अथाग्नीषोमौ लब्धभागावपि पुनरप्यब्रूतां आवामत्र वृत्रभोगे अभिसन्दष्टौ स्वः लग्नाविव भवावः । तस्मादिमं हित्वा त्वामैतुमागन्तुं न शक्नुवः न क्षमावह इति । अथेन्द्र आत्मनश्शीतरूराख्यौ रोगविशेषौ मूलस्य जृंभणकारिणौ अजनयत् । देहस्यायासकरौ यत्नविशेषावित्येके । तदित्यादि । गतम् । अथेन्द्रस्ताभ्यां शीतरूराभ्यामेनं वृत्रमभ्यनयत् अभिसंप्राप्तमकरोत् । यद्वा—

रू॒रौ ह॑त॒स्ताभ्या॑मेनम॒भ्य॑नय॒त्तस्मा॑ज्जञ्ज॒भ्यमा॑नाद॒ग्नीषोमौ॒ निर॑क्रामतां प्राणापा॒नौ वा ए॑नं॒ तद॑जहितां प्रा॒णो वै दक्षो॑पा॒नः क्रतु॒स्तस्मा॑ज्जञ्ज॒भ्यमा॑नो ब्रूया॒न्मयि॑ दक्षक्र॒तू इति॑

रू॒रौ । ह॒तः । ताभ्या॑म् । ए॒न॒म् । अ॒भीति॑ । अ॒न॒य॒त् । तस्मा॑त् । ज॒ञ्ज॒भ्यमा॑नात् । अ॒ग्नीषो॒मावित्य॒ग्नी–सोमौ॑ । निरिति॑ । अ॒क्रा॒म॒ता॒म् । [5]प्रा॒णा॒पा॒नाविति॑ प्राण–अ॒पा॒नौ । वै । ए॒न॒म् । तत् । अ॒ज॒हि॒ता॒म् । प्रा॒ण इति॑ प्र–अ॒नः । वै । दक्षः॑ । अ॒पा॒न इत्य॑प–अ॒नः । क्रतुः॑ । तस्मा॑त् । ज॒ञ्ज॒भ्यमा॑नः । ब्रू॒या॒त् । मयि॑ । द॒क्ष॒क्र॒तू इति॑ दक्ष–क्र॒तू ।

अन्येनाविष्टस्य तन्मयत्वं प्रतिपन्नस्य तदात्मतया चेष्टा अभिनयः, तत्कारिणं वृत्रमकरोत् । शीतरूरावावेश्य तद्भावापन्नं वृत्रमभिनयतिस्म । ततः तस्माज्जञ्जभ्यमानात् शीतरूरावेशनेन आस्यं व्यादाय जृम्भमाणगात्रात् वृत्रात् अग्नीषोमौ निरक्रामतां निष्क्रान्तौ । 'लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम्' इति यङ् ॥

[5]अथ प्रसङ्गात् इदं परमुच्यते । यदाऽग्नीषोमौ वृत्रमत्यजतां तत् तदा प्राणापानावेव खल्वेतं वृत्रमजहितां अत्यजताम् । किञ्च—प्राणो दक्षः दक्षयिता । अपानः क्रतुः कारयिता ।

प्राणापा॒नावे॒वात्मन्ध॑त्ते॒ सर्व॒मायु॑रेति॒
स दे॒वता॑ वृ॒त्रान्नि॒र्हूय॒ वार्त्र॑घ्नꣳ ह॒-
विः पू॒र्णमा॑से॒ निर॑वप॒न्घ्नन्ति॒ वा ए॑नं
पू॒र्णमा॑स॒ आ ॥११॥ अ॒मा॒वा॒स्या॑-

इति॑ । प्रा॒णा॒पा॒नाविति॑ प्राण–अ॒पा॒नौ । ए॒व । आ॒त्मन् । ध॒त्ते । सर्व॑म् । आयुः॑ । ए॒ति॒ । [6]सः । दे॒वताः॑ । वृ॒त्रात् । नि॒र्हूयेति॑ निः–हूय॑ । वार्त्र॑घ्न॒मिति॒ वार्त्र॑–घ्न॒म् । ह॒विः । पू॒र्णमा॑स॒ इति॑ पू॒र्ण–मा॒से । निरिति॑ । अ॒व॒प॒त् । घ्नन्ति॑ । वै । ए॒न॒म् । पू॒र्णमा॑स॒–इति॑ पू॒र्ण–मा॒से । एति॑ ॥ ११॥ अ॒मा॒-

तस्माज्जञ्जभ्यमानो ब्रूयान्मयि दक्षक्रतू इति न निष्क्रान्ताविति । एवं ब्रुवन्प्राणापानावात्मनि स्थापयते । ततस्सर्वमायुः प्राप्नोति । इदं च क्रत्वङ्गमेवेति राद्धान्तितम्—'अहीनवत्पुरुषधर्मस्तदर्थत्वात्'* इत्यत्र ॥

[6]अथाज्यभागयोर्विशेष उच्यते—अथेन्द्रो देवता अग्नीषोमादीन् वृत्रान्निर्हूय निर्गतान् कृत्वा हन्तुं योग्यं वृत्रं कृत्वा पूर्णमासे वार्त्रघ्नं वृत्रहस्सम्बन्धि हविराज्यभागलक्षणम् । यद्वा—वृत्रहन्त्रर्थं हविराज्यं निरवपत् स्थाल्यां प्रथमं कृतवान् । हेतुमाह—एनं हि वृत्रं पूर्णमासे देवा घ्नन्ति तमोरूपत्वाद्विनाशोपायस्तदा भवति ।

---

*मीमां. ३-४-२०.

यां प्याययन्ति तस्माद्वार्त्रघ्नी पूर्णमासेऽनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायां तत्सꣳस्थाप्य वार्त्रघ्नꣳ ह-

वास्यायामित्यमा–वास्यायाम् । प्याययन्ति । तस्मात् । वार्त्रघ्नी इति वार्त्र–घ्नी । पूर्णमास इति पूर्ण–मासे । अन्विति । उच्येते इति । वृधन्वती इति वृधन्–वती । अमावास्यायामित्यमा–वास्यायाम् । [7]तत् । सꣳस्थाप्येति सं–स्थाप्य । वार्त्रघ्नमिति वार्त्र–घ्नम् । हविः । वज्रम् । आदायेत्या–

तस्माद्वार्त्रघ्नी वृत्रहन्तुः सम्बन्धिन्यौ तल्लिङ्गवत्यौ ऋचौ पूर्णमासेऽनूच्येते आज्यभागयोः पुरोनुवाक्ये क्रियेते[....ते 'अग्निर्वृत्राणि' 'त्वं सोम'* इत्येते । वृधन्वती वृधिधातुयुक्ते अमावास्यायां] 'अग्निः प्रत्नेन' 'सोम गीर्भिः'* इत्येते । वृधेरौणादिके कनिन्प्रत्यये मतुप्, अनो नुट् च । वार्त्रघ्न्योः वृत्रस्यैव वृद्धिश्शब्देनोच्यते । स एव पौर्णमासे हन्यते । वृधन्वत्योस्तु सोमस्य वृद्धिश्शब्देनोच्यते । तद्वृद्ध्या वृत्रस्य वृद्धिरित्यर्थात् गम्यते । वृत्रश्च तदानीं वर्धते इति समृद्धिः । उभयत्रापि 'वाच्छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥

[7]तत्संस्थाप्येत्यादि ॥ गतम् । ते इत्यादि । पूर्वं वर्धमानो वृत्रो ये द्यावापृथिव्यौ अभिसमभवत् ते अब्रूतां मा आवां प्रहाः प्रहार्षीः आवयोः खल्वसौ वृत्रः श्रितः तस्मादस्मदाश्रयं प्रहर्तुं

---

*ब्रा. ३-५-६.

विर्वज्र॑मा॒दाय॒ पुन॑र॒भ्याय॑त॒ ते अ॑ब्रू-
तां॒ द्यावा॑पृथि॒वी मा प्र हा॑रा॒वयो॒र्वै
श्रि॒त इति॒ ते अ॑ब्रूतां॒ वरं॑ वृणावहै॒
नक्ष॑त्रविहिता॒ऽहम॑सा॒नीत्य॒साव॑ब्रवी-
च्चि॒त्रवि॑हिता॒ऽहमिती॒यं तस्मा॒न्नक्ष॑-
त्रविहिता॒ऽसौ चि॒त्रवि॑हिते॒यं य

दाय॑ । पुन॑ः । अ॒भीति॑ । आ॒य॒त॒ । ते इति॑ । अ॒ब्रू॒ता॒म् । द्यावा॑पृथि॒वी इति॒ द्यावा॑-पृ॒थि॒वी । मा । प्रेति॑ । हा॒ः । आ॒वयो॑ः । वै । श्रि॒तः । इति॑ । ते इति॑ । अ॒ब्रू॒ता॒म् । वर॑म् । वृ॒णा॒व॒है॒ । नक्ष॑त्रविहि॒तेति॒ नक्ष॑त्र-वि॒हि॒ता । अ॒हम् । अ॒सा॑नि । इति॑ । अ॒सौ । अ॒ब्र॒वी॒त् । चि॒त्रवि॑हि॒तेति॑ चि॒त्र-वि॒हि॒ता । अ॒हम् । इति॑ । इ॒यम् । तस्मा॑त् । नक्ष॑त्रविहि॒तेति॒ नक्ष॑त्र-वि॒हि॒ता । अ॒सौ । चि॒त्रवि॑हि॒तेति॑ चि॒त्र-वि॒हि॒ता । इ॒यम् । यः । ए॒वम् । द्यावा॑पृथि॒व्योरि-

---

नार्हसीति । पुनश्च ते अब्रूतां—वरमित्यादि । नक्षत्रविहिता नक्षत्रैर्विविधं विहिता स्थापिता नक्षत्राधीनस्थितिः । यद्वा—नक्षत्रैः विशिष्टावस्थानशरीरा । चित्रविहिता चित्रैः नानाविधैः पूजितैर्वा कुलशैलैः समुद्रादिभिः विहिता तदधीनस्थितिः, तद्विशिष्टाव-

ए॒वं द्यावा॑पृथि॒व्योः ॥ १२ ॥ वर॒ं
वेदैन॒ं वरो॑ गच्छति॒ स आ॒भ्यामे॒व
प्रसू॑त॒ इन्द्रो॑ वृ॒त्रम॑ह॒न्ते दे॒वा वृ॒त्रꣳ
ह॒त्वाऽग्नीषोमा॑वब्रुवन् ह॒व्यं नो॑ वह-
त॒मिति॒ ताव॑ब्रूता॒मप॑तेजसौ॒ वै त्यौ
वृ॒त्रे वै त्ययो॒स्तेज॒ इति॒ ते॑ऽब्रुव॒न्क

ति॒ द्यावा॑-पृथि॒व्योः ॥१२॥ वर॑म् । वेद॑ । एति॑ । ए॒न॒म् । वर॑ः । ग॒च्छ॒ति॒ । सः । आ॒भ्याम् । ए॒व । प्रसू॑त॒ इति॒ प्र-सू॒त॒ः । इन्द्र॑ः । वृ॒त्रम् । अ॒ह॒न्न् । ते । दे॒वाः । वृ॒त्रम् । ह॒त्वा । अ॒ग्नीषोमा॒वित्य॒ग्नी-सोमौ॑ । अ॒ब्रु॒व॒न्न् । ह॒व्यम् । न॒ः । व॒ह॒त॒म् । इति॑ । तौ । अ॒ब्रू॒ता॒म् । अप॑तेजसा॒वित्यप॑-ते॒जसौ॒ । वै । त्यौ । वृ॒त्रे । वै । त्ययो॑ः । तेज॑ः । इति॑ । ते । अ॒ब्रु॒व॒न्न् । कः । इ॒दम् । अच्छ॑ । ए॒ति॒ । इति॑ ।

स्थाना वा । उभयत्रापि 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स इत्यादि । तत्र इन्द्रः द्यावापृथिवीभ्यां प्रसूतः अनुज्ञातः वृत्रं हतवान् । अथ ते देवा इन्द्रेण राज्ञा वृत्रं हत्वा । अग्नीषोमावित्यादि । गतम् । त्याविति । ताविमौ वामपगततेजस्कौ स्वः वृत्रे खलु त्ययोः । [योस्तेज इति । ते देवा अब्रुवन् को नामेदं तेज आप्तुं गच्छतीति] पुनः स्वयमेव

इ॒दमच्छै॒तीति॒ गौरित्य॑ब्रुव॒न्गौर्वाव
सर्व॑स्य मि॒त्रमिति॒ साऽब्र॑वीत् ॥
॥ १३ ॥ वरं॑ वृणै॒ मय्ये॒व स॒तोभ-
ये॑न भुनजाध्वा॒ इति॒ तद्गौराह॑र॒त्त-
स्मा॒द्गवि॑ स॒तोभये॑न भुञ्जत ए॒तद्वा
अ॒ग्नेस्तेजो॒ यद्घृ॒तमे॒तत्सोम॑स्य॒ यत्प-

गौः । इति॑ । अ॒ब्रु॒व॒न्न् । गौः । वाव । सर्व॑स्य । मि॒त्रम् । इति॑ । [४]सा । अ॒ब्र॒वी॒त् ॥ १३ ॥ वर॑म् । वृ॒णै॒ । मयि॑ । ए॒व । स॒ता । उ॒भये॑न । भु॒न॒जा॒ध्वै॒ । इति॑ । तत् । गौः । एति॑ । अ॒ह॒र॒त् । तस्मा॑त् । गवि॑ । स॒ता । उ॒भये॑न । भु॒ञ्ज॒ते॒ । ए॒तत् । वै । अ॒ग्नेः । तेजः॑ । यत् । घृ॒तम् । ए॒तत् । सोम॑स्य । यत् । पयः॑ । यः । ए॒वम् । अ॒ग्नीषोम॑यो॒रित्य॒ग्नी—सो-

---

देवा अब्रुवन् ननु गौः सर्वस्य मित्रं भवति तस्मात् सर्वत्र गच्छन्तीमिमां न कश्चिन्निवारयति तस्मादियमेव गत्वा तत्तेज आहरत्विति ॥

[४]साऽब्रवीदित्यादि ॥ यथाऽऽज्ञापितं देवैः तदिदं क्रियत एव मया, अहमपि किञ्चित् वरं वृणे वरितुं प्राप्तकालाऽहम् । किं तदिति चेत्? इदं विज्ञाप्यते—मय्येव सता उभयेन घृतेन

यो॒ य ए॒वम॒ग्नीषोम॑यो॒स्तेजो॒ वेद॑ तेज॒स्व्यै॑व भ॑वति ब्रह्मवा॒दिनो॑ वदन्ति किंदेव॒त्यं॑ पौर्णमा॒समिति॑ प्राजाप॒त्यमिति॑ ब्रूया॒त्तेनेन्द्रं॑ ज्ये॒ष्ठं

म॑योः । तेज॑ः । वेद॑ । ते॒ज॒स्वी । ए॒व । भ॒व॒ति॒ । [9]ब्र॒ह्म॒वा॒दि॒न॒ इति॑ ब्रह्म—वा॒दिन॑ः । व॒द॒न्ति॒ । कि॒ं-दे॒व॒त्य॑मिति॑ किं—दे॒व॒त्य॑म् । पौ॒र्ण॒मा॒समिति॑ पौर्ण—मा॒सम् । इति॑ । प्रा॒जा॒प॒त्यमिति॑ प्राजा—प॒त्यम् । इति॑ । ब्रूया॒त् । तेन॑ । इन्द्र॑म् । ज्ये॒ष्ठम् । पु॒त्रम् ।

पयसा च भुनजाध्वै सुहिता भवितुमर्हथ । भोगेन सौहित्यं लक्ष्यते । लेटि आडागमः, 'वैतोन्यत्र' इत्यैकारः, 'छन्दस्युभयथा' इति लेटि आर्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभावात् 'श्नसोरल्लोपः' इति न प्रवर्तते । तादित्यादि । गतम् ॥

[9]आज्यभागयोर्विधिः—ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ कस्यै देवतायै इदम् । 'देवतान्तात्तादर्थ्ये यत्' । पौर्णमास्यां कार्यं कर्म पौर्णमासम् । तदिदं किंदेवत्यमिति यावद्ब्रह्मवादिनः पृच्छेयुः तदा ब्रूयादुत्तरं—प्राजापत्यमिति । प्रदर्शनार्थत्वात् आमावास्यमपि गृह्यते । यदुक्तं 'परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्र आसीत्'* इति । तदवसरे स्मारयति । इन्द्रग्रहणं चोपलक्षणं तत्रोक्तानां त्रयाणां इन्द्राग्निसोमानाम् । एतदुक्तं भवति—प्रशस्ततमान् पुत्रान् इन्द्राग्निसोमान्

---

*सं. १-६-९^{३}.

पुत्रं निरवासाययदिति तस्माज्ज्येष्ठं
पुत्रं धनेन निरवसाययन्ति ॥१४॥
इन्द्रं वृत्रं जघ्निवाꣳसं मृधोभि प्रा-

निरवासाययदिति निः—अवासाययत् । इति । तस्मात् । ज्येष्ठम् । पुत्रम् । धनेन । निरवसाययन्तीति निः—अवसाययन्ति ॥ १४ ॥

अस्य मा वेदा द्यावापृथिव्योरब्रवीदिति
तस्माच्चत्वारि च ॥ २ ॥

[1]इन्द्रम् । वृत्रम् । जघ्निवाꣳसम् । मृधः । अभि । प्रेति । अवेपन्त । सः । एतम् । वैमृधम् ।

प्रजापतिरनेन कर्मणा निरवासाययत् देवान्तरेभ्यो व्यावृत्तानकरोत् प्रशस्ततमान् मन्यमानो ज्येष्ठभागमिन्द्राग्न्यादिभ्यः कर्मैतदुक्तवानिति । तस्मादित्यादि । वयसा विद्यादिना वा प्रशस्यतमं पुत्रं धनेन निरवसाययन्ति पुत्रान्तरेभ्यो व्यावृत्तमधिकधनं कुर्वन्ति पितरः । 'शाच्छासाह्वाव्यावेपाम्' इति युक्, 'गतिर्गतौ' इति पूर्वस्य निघाताभावः 'उदात्तवता तिङा' इति समासः ॥

इति द्वितीये पञ्चमे द्वितीयोऽनुवाकः.

---

[1]इन्द्रं वृत्रमित्यादि ॥ वैमृधस्यैकादशकपालस्य विधिः । वृत्रं

वे॑पन्त॒ स ए॒तं वै॑मृ॒धं पू॒र्णमा॑सेऽनु-
नि॒र्वा॑प्य॑मपश्य॒त्तं निर॑वप॒त्तेन॒ वै स
मृधोपा॑हत॒ यद्वै॑मृ॒धः पू॒र्णमा॑सेऽनुनि-
र्वा॒प्यो॑ भव॑ति॒ मृध॑ ए॒व तेन॒ यज॑मा॒-
नोप॑ हत॒ इन्द्रो॑ वृ॒त्रꣳ ह॒त्वा दे॒वता॑-
भिश्चेन्द्रि॒येण॑ च॒ ऽव्या॑र्ध्यत॒ स ए॒तमा॑-

पू॒र्णमा॑स॒ इति॑ पू॒र्ण–मा॒से॒ । अ॒नु॒नि॒र्वा॒प्य॑मित्य॑नु–नि॒र्वा॒प्य॑म् । अ॒प॒श्य॒त॒ । तम् । निरिति॑ । अ॒व॒प॒त् । तेन॑ । वै । सः । मृध॑ः । अपेति॑ । अ॒ह॒त॒ । यत् । वै॒मृ॒धः । पू॒र्णमा॑स॒ इति॑ पू॒र्ण–मा॒से॒ । अ॒नु॒नि॒र्वा॒प्य॑ इत्य॑नु–नि॒र्वा॒प्य॑ः । भव॑ति । मृध॑ः । ए॒व । तेन॑ । यज॑मानः । अपेति॑ । ह॒ते॒ । [2]इन्द्र॑ः । वृ॒त्रम् । ह॒त्वा । दे॒वता॑भिः । च॒ । इ॒न्द्रि॒येण॑ । च॒ । वीति॑ । आ॒र्ध्य॒त॒ । सः । ए॒तम् । आ॒ग्ने॒यम् । अ॒ष्टाक॑पा॒ल॒मित्य॒-

---

हतवन्तमिन्द्रं मृधस्सङ्ग्रामाभिमुख्येन आगत्य प्रकर्षेणावेपयन् । स एतमित्यादि । विमृदिन्द्रः तस्येदं कर्म वैमृधं प्रधानानन्तरं अनुनिर्वाप्यम् । गतमन्यत् ॥

[2] इन्द्रो वृत्रं हत्वेत्यादि ॥ ऐन्द्राग्नस्य विधिः, ऐन्द्रस्य च दध्नः ॥

ग्ने॒यम॒ष्टाक॑पालममावा॒स्या॑याम॒पश्यदै॒न्द्रं दधि॑ ॥१५॥ तं निर॑वप॒त्तेन॒ वै स दे॒वता॑श्चेन्द्रि॒यं चावा॑रुन्ध॒ यदा॑ग्ने॒यो॑ष्टाक॑पालोमावा॒स्या॑यां॒ भव॑त्यै॒न्द्रं दधि॑ दे॒वता॑श्चै॒व तेनै॑न्द्रि॒यं च॒ यज॑मा॒नोऽव॑ रुन्ध॒ इन्द्र॑स्य वृ॒त्रं ज॒घ्नुष॑

ष्टा-क॒पा॒लम् । अ॒मा॒वा॒स्या॑या॒मित्य॑मा-वा॒स्या॑याम् । अ॒प॒श्य॒त् । ऐ॒न्द्रम् । दधि॑ ॥ १५ ॥ तम् । निरिति॑ । अ॒व॒प॒त् । तेन॑ । वै । सः । दे॒वताः॑ । च॒ । इ॒न्द्रि॒यम् । च॒ । अवेति॑ । अ॒रु॒न्ध॒ । यत् । आ॒ग्ने॒यः । अ॒ष्टाक॑पाल॒ इत्य॒ष्टा-क॒पा॒लः । अ॒मा॒वा॒स्या॑या॒मित्य॑मा-वा॒स्या॑याम् । भव॑ति । ऐ॒न्द्रम् । दधि॑ । दे॒वताः॑ । च॒ । ए॒व । तेन॑ । इ॒न्द्रि॒यम् । च॒ । यज॑मानः । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । [3]इन्द्र॑स्य । वृ॒त्रम् । ज॒घ्नुषः॑ । इ॒न्द्रि॒यम् । वी॒र्य॑म् । पृ॒थि॒वीम् ।

---

[3] इन्द्रस्य वृत्रं जघ्नुष इत्यादिना सान्नाय्यादीनामुत्पत्तिक्रमं दर्शयति—वृत्रं हतवत इन्द्रस्य इन्द्रियं वीर्यं च पृथिवीमनुप्रविश्य व्यार्छत् विविधं व्याप्तमभवत् । अर्तेः 'पाघ्रा' इत्यादिना ऋच्छादेशः । तच्च पृथिवीमनुप्रविष्टं इन्द्रियं वीर्यं च ओषधयो वीरुधश्चाभवन् तदात्मना परिणतमभूत्—

इन्द्रि॒यं वी॒र्यं॑ पृथि॒वीमनु॒ व्या॑र्छ॒त्तदो॑षधयो वी॒रुधो॑ऽभव॒न्त्स प्र॒जाप॑ति॒मुपा॑धावद्वृ॒त्रं मे॑ ज॒घ्नुष॑ इन्द्रि॒यं वी॒र्यं॑म् ॥१६॥ पृथि॒वीमनु॒ व्या॑र॒त्तदो॑षधयो वी॒रुधो॑ऽभूव॒न्निति॒ स प्र॒जाप॑तिः प॒शून॑ब्रवीदे॒तद॑स्मै॒ सं न॑य॒तेति॒ तत्प॒शव॒

अनु॑ । वीति॑ । आ॒र्छ॒त् । तत् । ओष॑धयः । वी॒रुध॑ः । अ॒भ॒व॒न् । सः । प्र॒जाप॑ति॒मिति॑ प्र॒जा—प॒ति॒म् । उपेति॑ । अ॒धा॒व॒त् । वृ॒त्रं । मे॒ । ज॒घ्नुष॑ः । इ॒न्द्रि॒यम् । वी॒र्य॑म् ॥ १६ ॥ पृ॒थि॒वीम् । अनु॑ । वीति॑ । आ॒र॒त् । तत् । ओष॑धयः । वी॒रुध॑ः । अ॒भू॒व॒न् । इति॑ । सः । प्र॒जाप॑ति॒रिति॑ प्र॒जा—प॒ति॒ः । प॒शून् । अ॒ब्र॒वी॒त् । ए॒तत् । अ॒स्मै॒ । समिति॑ । न॒य॒त॒ । इति॑ । तत् । प॒शव॑ः । ओष॑धीभ्य॒ इत्यो-

---

'ओषध्यः फलपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः' इति ।

अथेन्द्रः प्रजापतिमुपाधावत् 'वृत्रं जघ्नुषः' इत्यादि वदन् । अथ तच्छ्रुत्वा प्रजापतिः पशूनब्रवीत् एतदिन्द्रियादिकमस्मै इन्द्राय संनयत सम्यगिमं प्रापयतेति । पशवश्च ओषधीभ्यः ओषधीनां सकाशात् तृणादिभक्षणद्वारेण तदिन्द्रियादिकं आत्मन्यधिसमन-

ओष॑धी॒भ्योऽध्या॒त्मन्त्सम॑नय॒न्तत्प्रत्य॑दुह॒न् यत्स॒मन॑य॒न्तत्सां॑ना॒य्यस्य॑ सां॑नाय्य॒त्वं यत्प्र॒त्यदु॑ह॒न्तत्प्र॑ति॒धुष॑ः प्रतिधु॒क्त्वꣳ सम॑नैषु॒ः प्रत्य॑धु॒क्षन्न तु मयि॑ श्रयत॒ इत्य॑ब्र-

ष॑धि-भ्य॒ः । अधीति॑ । आ॒त्मन्न् । समिति॑ । अ॒न॒यन्न् । तत् । प्रतीति॑ । अ॒दु॒ह॒न्न् । यत् । स॒मन॑य॒न्निति॑ सं-अन॑यन्न् । तत् । सां॒ना॒य्यस्येति॑ सां-ना॒य्यस्य॑ । सा॒न्ना॒य्य॒त्वमिति॑ सान्नाय्य-त्वम् । यत् । प्र॒त्यदु॑ह॒न्निति॑ प्रति-अदु॑हन्न् । तत् । प्र॒ति॒धु॒ष इति॑ प्रति-धुष॑ः । प्र॒ति॒धु॒क्त्वमिति॑ प्रतिधुक्-त्वम् । [4]समिति॑ । अ॒नै॒षु॒ः । प्रतीति॑ । अ॒धु॒क्ष॒न्न् । न । तु । मयि॑ । श्र॒य॒ते॒ । इति॑ । अ॒ब्र॒वी॒त् । ए॒तत् । अ॒स्मै॒

यन् आत्मनि सम्यगानीतवन्तः । तच्चानुनीतं सञ्जातं प्रत्यदुहन् ओषधीभ्य आत्मनि दुग्धं प्रत्यदुहन् इन्द्राय पुनरदुहन् । एवं सन्नयनात् सान्नाय्यत्वं, प्रतिदोहनात् प्रतिधुक्त्वं पयसः । प्रतिदुह्यत इति प्रतिधुक्, छान्दसो वर्णविकारः । नयतेर्ण्यति ‘पाय्यसान्नाय्य’ इति निपात्यते, निपातनादेवाभिमतस्वरसिद्धिः ॥

[4]अथेन्द्रः प्रजापतिमब्रवीत् मदीयमिन्द्रियादिकं पशवः ओषधीभ्य आत्मनि समनैषुः । मह्यं च प्रत्यधुक्षन् । ‘शल इगुप-

वीदे॒तद॑स्मै ॥ १७ ॥ शृ॒तं कु॑रु॒तेत्य॑ब्रवी॒त्तद॑स्मै शृ॒तम॑कुर्वन्निन्द्रि॒यं वावास्मि॑न्वी॒र्यं॑ तद॑श्रय॒न्तच्छृ॒तस्य॑ शृ॒त॒त्वꣳ सम॑नैषु॒ः प्रत्य॑धुक्षञ्छृ॒तम॑क्र॒न्न तु मा॑ धिनो॒तीत्य॑ब्रवीदे॒त-

॥ १७ ॥ शृ॒तम् । कु॒रु॒त॒ । इति॑ । अ॒ब्र॒वी॒त् । तत् । अ॒स्मै॒ । शृ॒तम् । अ॒कु॒र्व॒न्न् । इ॒न्द्रि॒यम् । वाव । अ॒स्मि॒न्न् । वी॒र्य॑म् । तत् । अ॒श्र॒य॒न्न् । तत् । शृ॒तस्य॑ । शृ॒त॒त्वमिति॑ शृत—त्वम् । [5]समिति॑ । अ॒नै॒षु॒ः । प्रतीति॑ । अ॒धु॒क्ष॒न्न् । शृ॒तम् । अ॒क्र॒न्न् । न । तु । मा॒ । धि॒नो॒ति॒ । इति॑ । अ॒ब्र॒वी॒त् । ए॒तत् । अ॒स्मै॒ ।

धादनिटः क्सः' । कर्तुमपि न श्रयते न पच्यते न मयि प्रीतिं करोति । श्रिञ् पाके, व्यत्ययेन शप् । अथ प्रजापतिः पशूनब्रवीत् एतदस्मै-इन्द्राय शृतं पक्वं कुरुत । यद्वा—न तु मयि श्रयते स्थितिं न करोति । श्रीञ् सेवायाम् । एवमिन्द्रेणोक्ते प्रजापतिरब्रवीत् एतदस्मै शृतं पक्वं कुरुत यथाऽस्मिन् श्रयत इति । शृतेति 'शृतं पाके' इति निपात्यते । यद्वा—शृणातेः शृतमिति छान्दसं संप्रसारणम् ॥

[5]अक्रन् ॥ लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् । धिवि प्रीणने, इदित्वान्नुम्, 'धिन्विकृण्व्योरच' इत्युप्रत्ययः । अथ प्रजापतिरब्रवीत् पशूनेतदस्मै दधि प्रीणनं कुरुतेति । ते चास्मै

द॑स्मै॒ दधि॑ कुरु॒तेत्य॑ब्रवी॒त्तद॑स्मै॒
दध्य॑कु॒र्व॒न्तदे॑नमधिनो॒त्तद्द॒ध्नो द॑धि॒त्वं
ब्र॑ह्मवा॒दिनो॑ वदन्ति द॒ध्नः पूर्व॑स्या-
व॒देय॑म् ॥ १८ ॥ दधि॒ हि पूर्वं॑ क्रि॒-
यत॒ इत्यना॑दृत्य॒ तच्छृतस्यै॒व पू-

दधि॑ । कु॒रु॒त॒ । इति॑ । अ॒ब्र॒वी॒त् । तत् । अ॒स्मै॒ । दधि॑ । अ॒कु॒र्व॒न्न् । तत् । ए॒न॒म् । अ॒धि॒नो॒त् । तत् । द॒ध्नः । द॒धि॒त्वमिति॑ दधि-त्वम् । [6]ब्र॒ह्म॒वा॒दि॒न॒ इति॑ ब्रह्म-वा॒दिनः॑ । व॒द॒न्ति॒ । द॒ध्नः । पूर्व॑स्य । अ॒व॒दे॒य॒मित्य॑व-देय॑म् ॥ १८ ॥ दधि॑ । हि । पूर्व॑म् । क्रि॒यते॑ । इति॑ । अना॑दृत्येत्यना॑-दृ॒त्य॒ । तत् । शृ॒तस्य॑ । ए॒व । पूर्व॑स्य । अवेति॑ । द्ये॒त् । इ॒न्द्रि॒यम् ।

प्रीणनमकुर्वन् । तदेनमित्यादि । गतम् । धिनोतीति दधि । धिनोतेः किः द्विर्वचनादि । दधातिर्वा प्रीणने, (इदित्वान्नुम्,) 'आदृगमहन' इति किन्प्रत्ययः । दध्न इत्यनङादेशस्योदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

[6]ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ अन्तिमायामेव रजन्यां दध्युत्पाद्यते उत्तरेद्युः प्रातर्दोह इति दध्नः पूर्वत्वमिति । एतद्दूषयति— अनादृत्येत्यादि । यदिन्द्रस्येन्द्रियादिकमोषधीभ्य आनीय इन्द्राय

वस्यावं द्येदिन्द्रियमेवास्मिन्वीर्यं श्रित्वा दध्नोपरिष्टाद्धिनोति यथापूर्वमुपैति यत्पूतीकैर्वा पर्णवल्कैर्वाऽऽतञ्च्यात्सौम्यं तद्यत्क्वलै राक्षसं तद्यत्तण्डुलैर्वैश्वदेवं तद्यदातञ्चनेन मा-

एव । अस्मिन् । वीर्यम् । श्रित्वा । दध्ना । उपरिष्टात् । धिनोति । यथापूर्वमिति यथा–पूर्वम् । उपैति । एति । [7]यत् । पूतीकैः । वा । पर्णवल्कैरिति पर्ण–वल्कैः । वा । आतञ्च्यादित्या–तञ्च्यात् । सौम्यम् । तत् । यत् । क्वलैः । राक्षसम् । तत् । यत् । तण्डुलैः । वैश्वदेवमिति वैश्व–देवम् । तत् । यत् । आतञ्चनेनेत्या–तञ्चनेन । मानुषम् । तत् । यत् । दध्ना । तत् । सेन्द्रमिति

प्रतिदुग्धं तदिन्द्रे प्रथमं श्रित्वा सेवितं पक्वं वा कृत्वा उपरिष्टादुत्तरकालं दधिभागेन इन्द्रं धिनोति तस्माच्छ्रितस्यैव पूर्वत्वम् । गतमन्यत् ॥

[7]यदित्यादि ॥ पूतीकः सोमसदृशो लताविशेषः । पर्णवल्कः पलाशवृन्तम् । आतञ्चनं द्रव्यान्तरसंप्रयोगेन पयसो घनीभावः । तञ्चू सङ्कोचने । क्वलः ह्रस्वबदरः । तण्डुलाः—गताः* । आतञ्चनद्रव्यं दधि प्रसिद्धम् । सेन्द्रमिन्द्रेण देवतया सहितम् । अ-

---

*सं. १–८–९.

नु॒षं तद्यद्द॒ध्ना तत्सेन्द्रं॑ द॒ध्ना त॑नक्ति
॥ १९ ॥ से॒न्द्र॒त्वाया॑ग्निहोत्रोच्छेष॒-
णम॒भ्यात॑नक्ति य॒ज्ञस्य॒ संत॑त्या॒ इ-
न्द्रो॑ वृ॒त्रꣳ ह॒त्वा परा॑ प॒रावत॑मग-
च्छ॒दपा॑राध॒मिति॒ मन्य॑मान॒स्तं दे॒व-
ता॒ः प्रैष॑मैच्छ॒न्त्सो॑ब्रवीत्प्र॒जाप॑ति॒र्यः

स—इ॒न्द्र॒म् । द॒ध्ना । एति॑ । त॒न॒क्ति॒ ॥ १९ ॥ से॒न्द्र॒त्वायेति॑ सेन्द्र—त्वाय॑ । अ॒ग्नि॒हो॒त्रो॒च्छे॒ष॒णमित्य॑ग्निहोत्र—उ॒च्छे॒ष॒णम् । अ॒भ्यात॑न॒क्तीत्य॑भि—आत॑नक्ति । य॒ज्ञस्य॑ । संत॑त्या॒ इति॒ सं—त॒त्यै॒ । [8]इन्द्रः॑ । वृ॒त्रम् । ह॒त्वा । परा॑म् । प॒रा॒व॒तमिति॑ परा—वत॑म् । अ॒ग॒च्छ॒त् । अपेति॑ । अ॒रा॒ध॒म् । इति॑ । मन्य॑मानः । तम् । दे॒वताः॑ । प्रै॒षमिति॑ प्र—एष॑म् । ऐ॒च्छ॒न् । सः । अ॒ब्र॒वी॒त् । प्र॒जाप॑ति॒रिति॑ प्र॒जा—प॒तिः॒ । यः । प्र॒थ॒मः । अ॒नु॒वि॒न्दतीत्य॑नु—वि॒न्दति॑ । तस्य॑ ।

ग्निहोत्रोच्छेषणं अग्निहोत्रशेषः यवागूशेषः । तदभ्यातनक्ति दध्ना आतच्य उपर्यातनक्ति यज्ञस्याविच्छेदाय ॥

[8]इन्द्रो वृत्रं हत्वेति ॥ पितृयज्ञविधिः परां परावतमिति । दूरदेशमगच्छत् । ‘उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे’ इति वनिप् ।

प्र॑थ॒मो॑ऽनुवि॒न्दति॒ तस्य॑ प्रथ॒मं॑ भा॑-
ग॒धेय॒मिति॒ तं पि॒तरो॑ऽन्व॑विन्द॒न्त-
स्मा॑त्पि॒तृभ्य॑ः पू॒र्वे॑द्युः क्रि॑यते॒ सो॑-
मावा॒स्यां॑ प्रत्याग॑च्छ॒त्तं॑ दे॒वा अ॒भि
सम॑गच्छन्ता॒मा वै न॑ः ॥२०॥ अ॒द्य

प्र॒थ॒मम् । भा॒ग॒धेय॒मिति॑ भाग-धेय॑म् । इति॑ । तम् । पि॒तर॑ः । अन्विति॑ । अ॒वि॒न्द॒न् । तस्मा॑त् । पि॒तृभ्य॒ इति॑ पि॒तृ-भ्य॒ः । पू॒र्वे॑द्युः । क्रि॒य॒ते॒ । सः । अ॒मा॒वा॒स्या॑मित्य॑मा-वा॒स्या॑म् । प्रति॑ । एति॑ । अ॒ग॒च्छ॒त् । तम् । दे॒वाः । अ॒भि । समिति॑ । अ॒ग॒च्छ॒न्त॒ । अ॒मा । वै । न॒ः ॥ २० ॥ अ॒द्य । वसु॑ ।

अपाराधं अपारात्सम् । छान्दसस्सिज्लुक् । वृत्रं हतवानिति सापराधमात्मानं मन्यमानो दूरात् गन्तुं श्रेय इति निश्चित्यागच्छत् । अथ देवास्तं प्रैषं प्राप्तुमैच्छन् । इष गतौ । सोऽब्रवीदित्यादि । गतम् । अनुविन्दति अनुक्रमेण लभते । पूर्वेद्युः पूर्वस्मिन्नह्नि । 'सद्यः परुत्' इत्यादिना निपात्यते ॥

[9]अमावास्यां प्रति, लक्षणे कर्मप्रवचनीयत्वं, अमावास्यया गमनं लक्ष्यते इति । अथामावास्यायां देवास्तमिन्द्रमभि समगच्छन्त आभिमुख्येन सङ्गता अभवन् । कथं वदन्तः? अद्य अस्मिन्नह्नि नः अस्माकं वसु अस्मदीयं धनं इन्द्रोयं अमा सहास्माभिर्व-

वसु॑ वस॒तीतीन्द्रो॒ हि दे॒वाना॒ं वसु॒
तद॑मावा॒स्या॑या अमावास्य॒त्वं ब्र॑-
ह्मवा॒दिनो᳚ वदन्ति किंदेव॒त्यꣳ॑ सा-
न्ना॒य्यमिति᳚ वैश्वदे॒वमिति᳚ ब्रूया॒द्विश्वे॒
हि तद्दे॒वा भा॑ग॒धेयं॑म॒भि स॒मग॑च्छ॒-

व॒स॒ति॒ । इति॑ । इन्द्रः॑ । हि । दे॒वाना॑म् । वसु॑ । तत् । अ॒मा॒वा॒स्या॑या॒ इत्य॑मा-वा॒स्या॑याः । अ॒मा॒वा॒स्य॒त्वमित्य॑मावास्य-त्वम् । [10]ब्र॒ह्म॒वा॒दि॒न॒ इति॑ ब्रह्म-वा॒दिनः॑ । व॒द॒न्ति॒ । कि॒न्दे॒व॒त्य॑मिति᳚ किं-दे॒व॒-त्य॑म् । सा॒न्ना॒य्यमिति᳚ सा॑-ना॒य्यम् । इति॑ । वै॒श्व॒दे॒वमिति᳚ वैश्व-दे॒वम् । इति॑ । ब्रू॒या॒त् । विश्वे᳚ । हि । तत् । दे॒वाः । भा॒ग॒धे॒य॒मिति᳚ भाग-धेय॑म् ।

सतीति । एवं देवा वदन्त एनमिन्द्रमभिगताः समागताः । इन्द्रो हीति । वसु वरिष्ठं द्रव्यं(वा) । अमावास्यत्वमिति अमा सह वसन्त्यस्यामिन्द्रो देवताश्चेत्यमावास्या । अधिकरणे ण्यत् । इदश्च व्युत्पत्त्यन्तरं, अमा वसतः सूर्याचन्द्रमसावस्यामिति व्युत्पत्तिदर्शनात् ॥

[10]वैश्वदेवमिति ॥ वृत्रवधादनन्तरमिन्द्रियं वीर्यं च दूरतरं गतम् । पितृभिः प्रत्यानीतमिन्द्रममावास्यायां सान्नाय्येन प्रवृ-

न्तेत्यथो॒ खल्वै॒न्द्रमित्ये॒व ब्रू॑या॒दिन्द्रं॒॑ वाव ते तद्भि॑ष॒ज्यन्तो॒ऽभि सम॑गच्छ॒न्तेति॑ ॥ २१ ॥

अ॒भीति॑ । स॒मग॑च्छ॒न्तेति॑ सं॑–अग॑च्छन्त । इति॑ । [11]अथो॒ इति॑ । खलु॑ । ऐ॒न्द्रम् । इति॑ । ए॒व । ब्रू॒या॒त् । इन्द्र॑म् । वाव । ते । तत् । भि॒ष॒ज्यन्त॑ः । अ॒भि । समिति॑ । अ॒ग॒च्छ॒न्त॒ । इति॑ ॥ २१ ॥

दधि॑ मे ज॒घ्नुष॑ इन्द्रि॒यं॑ वी॒र्य॑मित्य॑ब्रवीदे॒तद॑स्मा अव॒देयं॑ तनक्ति नो॒ द्विच॑त्वारिꣳशच्च ॥ ३ ॥

द्धेन्द्रियवीर्यं कर्तुं विश्वेदेवास्तत्सान्नाय्य एवैन्द्रं भागधेयं अभिसमगच्छन्त । तस्माद्वैश्वदेवं भवितुं युक्तमिति ॥

[11]दूषयति—अथो इति ॥ तदानीं देवा इन्द्रं भिषज्यन्त एवाभिसमगच्छन्त न त्वात्मभागलब्धये । तल्लाभहेतौ शतृप्रत्ययः । इन्द्रभैषज्यार्थमेव अभिसमगच्छन्त । तस्माद्विश्वे देवाः प्रसक्ता एवेति ऐन्द्रमित्येवोत्तरं समीचीनमिति । भिषज्यतिः कण्ड्वादिर्यगन्तः ॥

इति द्वितीये पञ्चमे तृतीयोनुवाकः.

वसु॑ व॒स॒तीतीन्द्रो॒ हि दे॒वानां॒ वसु॒
तद॑मावा॒स्या॑या अमावास्य॒त्वं ब्र॑ह्मवा॒दिनो॑ वदन्ति किंदे॑व॒त्य॑ꣳ सान्ना॒य्यमिति॑ वैश्वदे॒वमिति॑ ब्रूया॒द्विश्वे॒
हि तद्दे॒वा भा॑ग॒धेय॑म॒भि स॒मग॑च्छ-

व॒स॒ति॒ । इति॑ । इन्द्रः॑ । हि । दे॒वाना॑म् । वसु॑ । तत् । अ॒मा॒वा॒स्या॑या॒ इत्य॑मा-वा॒स्या॑याः । अ॒मा॒वा॒स्य॒त्वमित्य॑मावास्य-त्वम् । [10]ब्र॒ह्म॒वा॒दि॒न॒ इति॑ ब्र॒ह्म-वा॒दिनः॑ । व॒द॒न्ति॒ । किं॒दे॒व॒त्य॑मिति॑ किं-दे॒व॒त्य॑म् । सा॒न्ना॒य्यमिति॑ सा॑-ना॒य्य॑म् । इति॑ । वै॒श्व॒दे॒वमिति॑ वैश्व-दे॒वम् । इति॑ । ब्रू॒या॒त् । विश्वे॑ । हि । तत् । दे॒वाः । भा॒ग॒धेय॒मिति॑ भाग-धेय॑म् ।

सतीति । एवं देवा वदन्त एनमिन्द्रमभिगताः समागताः । इन्द्रो हीति । वसु वरिष्ठं द्रव्यं(वा) । अमावास्यत्वमिति अमा सह वसन्त्यस्यामिन्द्रो देवताश्चेत्यमावास्या । अधिकरणे ण्यत् । इदञ्च व्युत्पत्त्यन्तरं, अमा वसतः सूर्याचन्द्रमसावस्यामिति व्युत्पत्तिदर्शनात् ॥

[10]वैश्वदेवमिति ॥ वृत्रवधादनन्तरमिन्द्रियं वीर्यं च दूरतरं गतम् । पितृभिः प्रत्यानीतमिन्द्रममावास्यायां सान्नाय्येन प्रवृ-

न्तेत्यथो॒ खल्वै॒न्द्रमित्ये॒व ब्रू॑या॒दि-
न्द्रं॒ वाव ते तद्भि॑ष॒ज्यन्तो॒ऽभि सम॑ग-
च्छ॒न्तेति॑ ॥ २१ ॥

अ॒भीति॑ । स॒मग॑च्छ॒न्तेति॑ सं—अग॑च्छन्त । इति॑ । [11]अथो॒ इति॑ । खलु॑ । ऐ॒न्द्रम् । इति॑ । ए॒व । ब्रू॒या॒त् । इन्द्र॑म् । वाव । ते । तत् । भि॒ष॒ज्यन्त॑ः । अ॒भि । समिति॑ । अ॒ग॒च्छ॒न्त॒ । इति॑ ॥ २१ ॥

दधि॑ मे ज॒घ्नुषं॑ इन्द्रि॒यं॑ वी॒र्यं॑मित्यं॑ब्रवीदे॒तद॑-
स्मा अव॒देयं॑ तनक्ति॒ नो॒ द्विचं॑त्वा-
रिꣳशच्च ॥ ३ ॥

द्धेन्द्रियवीर्यं कर्तुं विश्वेदेवास्तत्सान्नाय्य एवैन्द्रं भागधेयं अभिसमगच्छन्त । तस्माद्वैश्वदेवं भवितुं युक्तमिति ॥

[11]दूषयति—अथो इति ॥ तदानीं देवा इन्द्रं भिषज्यन्त एवाभिसमगच्छन्त न त्वात्मभागलब्धये । तल्लाभहेतौ शतृप्रत्ययः । इन्द्रभैषज्यार्थमेव अभिसमगच्छन्त । तस्माद्विश्वे देवाः प्रसक्ता एवेति ऐन्द्रमित्येवोत्तरं समीचीनमिति । भिषज्यतिः कण्ड्वादिर्यगन्तः ॥

इति द्वितीये पञ्चमे तृतीयोनुवाकः.

वसु॑ वस॒तीतीन्द्रो॒ हि दे॒वानां॒ वसु॒
तद॑मावा॒स्या॑या अमावास्य॒त्वं ब्र॑-
ह्मवा॒दिनो॑ वदन्ति किंदे॑व॒त्यꣳ॑ सा-
न्ना॒य्यमिति॑ वैश्वदे॒वमिति॑ ब्रूया॒द्विश्वे॒
हि तद्दे॒वा भा॑ग॒धेयं॑म॒भि स॒मग॑च्छ॒-

व॒स॒ति॒ । इति॑ । इन्द्रः॑ । हि । दे॒वाना॑म् । वसु॑ ।
तत् । अ॒मा॒वा॒स्या॑या॒ इत्य॑मा–वा॒स्या॑याः । अ॒मा॒-
वा॒स्य॒त्वमित्य॑मावास्य–त्वम् । [10]ब्र॒ह्म॒वा॒दि॒न इति॑
ब्रह्म–वा॒दिनः॑ । व॒द॒न्ति॒ । कि॒न्दे॒व॒त्य॑मिति॑ किं–दे॒व॒-
त्य॑म् । सां॒ना॒य्यमिति॑ सां–ना॒य्यम् । इति॑ । वै॒श्व॒-
दे॒वमिति॑ वैश्व–दे॒वम् । इति॑ । ब्रू॒या॒त् । विश्वे॑ ।
हि । तत् । दे॒वाः । भा॒ग॒धे॒यमिति॑ भाग–धेय॑म् ।

सतीति । एवं देवा वदन्त एनमिन्द्रमभिगताः समागताः । इन्द्रो हीति । वसु वरिष्ठं द्रव्यं(वा) । अमावास्यत्वमिति अमा सह वसन्त्यस्यामिन्द्रो देवताश्चेत्यमावास्या । अधिकरणे ण्यत् । इदञ्च व्युत्पत्त्यन्तरं, अमा वसतः सूर्याचन्द्रमसावस्यामिति व्युत्पत्तिदर्शनात् ॥

[10]वैश्वदेवमिति ॥ वृत्रवधादनन्तरमिन्द्रियं वीर्यं च दूरतरं गतम् । पितृभिः प्रत्यानीतमिन्द्रममावास्यायां सान्नाय्येन प्रवृ-

न्तेत्यथो खल्वैन्द्रमित्येव ब्रूयादिन्द्रं वाव ते तद्भिषज्यन्तोऽभि समगच्छन्तेति ॥ २१ ॥

अभीति । समगच्छन्तेति सं–अगच्छन्त । इति । [11]अथो इति । खलु । ऐन्द्रम् । इति । एव । ब्रूयात् । इन्द्रम् । वाव । ते । तत् । भिषज्यन्तः । अभि । समिति । अगच्छन्त । इति ॥ २१ ॥

दधि मे जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यमित्यब्रवीदेतदस्मा अवदेयं तनक्ति नो द्विचत्वारिंशच्च ॥ ३ ॥

ह्येन्द्रियवीर्यं कर्तुं विश्वेदेवास्तत्सान्नाय्य एवैन्द्रं भागधेयं अभिसमगच्छन्त । तस्माद्वैश्वदेवं भवितुं युक्तमिति ॥

[11]दूषयति—अथो इति ॥ तदानीं देवा इन्द्रं भिषज्यन्त एवाभिसमगच्छन्त न त्वात्मभागलब्धये । तल्लाभहेतौ शतृप्रत्ययः । इन्द्रभैषज्यार्थमेव अभिसमगच्छन्त । तस्माद्विश्वे देवाः प्रसक्ता एवेति ऐन्द्रमित्येवोत्तरं समीचीनमिति । भिषज्यतिः कण्ड्वादिर्यगन्तः ॥

इति द्वितीये पञ्चमे तृतीयोनुवाकः.

वसु॑ वस॒तीतीन्द्रो॒ हि दे॒वाना॒ं वसु॒
तद॑मावा॒स्या॑या अमावास्य॒त्वं ब्र॑-
ह्मवा॒दिनो॑ वदन्ति किंदे॒वत्य॑ꣳ सा-
न्ना॒य्यमिति॑ वैश्वदे॒वमिति॑ ब्रूया॒द्विश्वे॒
हि त॒द्दे॒वा भा॑ग॒धेयं॑म॒भि स॒मग॑च्छ॒-

व॒स॒ति॒ । इति॑ । इन्द्र॑ः । हि । दे॒वाना॑म् । वसु॑ ।
तत् । अ॒मा॒वा॒स्या॑या॒ इत्य॑मा-वा॒स्या॑याः । अ॒मा॒-
वा॒स्य॒त्वमित्य॑मावास्य-त्वम् । [10]ब्र॒ह्म॒वा॒दिन॒ इति॑
ब्रह्म-वा॒दिनः॑ । व॒द॒न्ति॒ । किं॒दे॒व॒त्य॑मिति॑ किं-दे॒व॒-
त्य॑म् । सा॒ंना॒य्यमिति॑ सां-ना॒य्यम् । इति॑ । वै॒श्व॒-
दे॒वमिति॑ वैश्व-दे॒वम् । इति॑ । ब्रूया॒त् । विश्वे॑ ।
हि । तत् । दे॒वाः । भा॒ग॒धेय॒मिति॑ भाग-धेय॑म् ।

सतीति । एवं देवा वदन्त एनमिन्द्रमभिगताः समागताः । इन्द्रो हीति । वसु वरिष्ठं द्रव्यं(वा) । अमावास्यत्वमिति अमा सह वसन्त्यस्यामिन्द्रो देवताश्चेत्यमावास्या । अधिकरणे ण्यत् । इदञ्च व्युत्पत्त्यन्तरं, अमा वसतः सूर्याचन्द्रमसावस्यामिति व्युत्पत्तिदर्शनात् ॥

[10]वैश्वदेवमिति ॥ वृत्रवधादनन्तरमिन्द्रियं वीर्यं च दूरतरं गतम् । पितृभिः प्रत्यानीतमिन्द्रममावास्यायां सान्नाय्येन प्रवृ-

न्तेत्यथो॒ खल्वै॒न्द्रमित्ये॒व ब्रू॑या॒दि-
न्द्रं॒ वाव ते तद्भि॑ष॒ज्यन्तो॒ऽभि सम॑ग-
च्छ॒न्तेति॑ ॥ २१ ॥

अ॒भीति॑ । स॒मग॑च्छ॒न्तेति॑ सं—अग॑च्छन्त । इति॑ । ¹¹अथो॒ इति॑ । खलु॑ । ऐ॒न्द्रम् । इति॑ । ए॒व । ब्रू॒या॒त् । इन्द्र॑म् । वाव । ते । तत् । भि॒ष॒ज्यन्त॑ः । अ॒भि । समिति॑ । अ॒ग॒च्छ॒न्त॒ । इति॑ ॥ २१ ॥

दधि॑ मे ज॒घ्नुष॑ इन्द्रि॒यं वी॒र्य॑मित्य॑ब्रवीद्॒तद॑-
स्मा अव॒देयं॑ तनक्ति नो॒ द्विच॑त्वा-
रिꣳशच्च ॥ ३ ॥

ह्येन्द्रियवीर्यं कर्तुं विश्वेदेवास्तत्सान्नाय्य एवैन्द्रं भागधेयं अभिसमगच्छन्त । तस्माद्वैश्वदेवं भवितुं युक्तमिति ॥

¹¹दूषयति—अथो इति ॥ तदानीं देवा इन्द्रं भिषज्यन्त एवाभिसमगच्छन्त न त्वात्मभागलब्धये । तल्लाभहेतौ शतृप्रत्ययः । इन्द्रभैषज्यार्थमेव अभिसमगच्छन्त । तस्माद्विश्वे देवाः प्रसक्ता एवेति ऐन्द्रमित्येवोत्तरं समीचीनमिति । भिषज्यतिः कण्ड्वादिर्यगन्तः ॥

इति द्वितीये पञ्चमे तृतीयोनुवाकः.

ब्र॒ह्म॒वा॒दिनो॑ वदन्ति॒ स त्वै द॑र्शपूर्ण॒मा॒सौ य॑जेत॒ य ए॑नौ॒ सेन्द्रौ॑ य॒जेतेति॑ वैमृ॒धः पू॑र्णमा॑सेऽनु नि॒र्वाप्यो॑ भवति॒ तेन॑ पूर्णमा॑स॒स्सेन्द्र॑ ऐ॒न्द्रं द॒ध्य॑मावा॒स्या॑या॒ं तेना॑मावा॒स्या॑ सेन्द्रा॒ य ए॒वं वि॒द्वान्द॑र्शपूर्ण॒मा॒सौ यज॑ते॒ सेन्द्रा॑वे॒वैनौ॑ यजते॒ श्वश्श्वो॑-

[1]ब्र॒ह्म॒वा॒दि॒न इति॑ ब्रह्म—वा॒दिन॑ः । व॒द॒न्ति॒ । सः । तु । वै । द॒र्श॒पू॒र्ण॒मा॒साविति॑ दर्श—पू॒र्ण॒मा॒सौ । य॒जे॒त॒ । यः । ए॒नौ॒ । सेन्द्रा॒विति॒ स—इ॒न्द्रौ॒ । य॒जे॑त । इति॑ । वै॒मृ॒धः । पू॒र्णमा॑स॒ इति॑ पू॒र्ण—मा॒से॒ । अ॒नु॒नि॒र्वा॒प्य॑ इत्य॑नु—नि॒र्वा॒प्य॑ः । भ॒व॒ति॒ । तेन॑ । पू॒र्णमा॑स॒ इति॑ पू॒र्ण—मा॒सः॒ । सेन्द्र॒ इति॒ स—इ॒न्द्रः॒ । ऐ॒न्द्रम् । दधि॑ । अ॒मा॒वा॒स्या॑या॒मित्य॑मा—वा॒स्या॑याम् । तेन॑ । अ॒मा॒वा॒स्येत्य॑मा—वा॒स्या॑ । सेन्द्रेति॒ स—इ॒न्द्रा॒ । यः । ए॒वम् । वि॒द्वान् । द॒र्श॒पू॒र्ण॒मा॒साविति॑ दर्श—पू॒र्ण॒मा॒सौ । यज॑ते । सेन्द्रा॒विति॒ स—इ॒न्द्रौ॒ । ए॒व । ए॒नौ॒ । य॒ज॒ते॒ । श्वश्श्व॒ इति॒ श्वः—श्वः॒ ।

---

[1]ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ गतम् । य एनावित्यादि । अविदुषो

स्मा ई॒जा॒नाय॒ वसी॑यो भवति दे॒वा वै य॒द्य॒ज्ञेऽकु॑र्वत॒ तदसु॑रा अकुर्वत॒ ते दे॒वा ए॒ताम् ॥ २२ ॥ इष्टि॑मपश्यन्नाग्नावैष्ण॒वमेका॑दशकपाल॒ꣳ सर॑स्वत्यै च॒रुꣳ सर॑स्वते च॒रुं ता॑ं पौ॑र्णमा॒सꣳ स॒ꣳस्थाप्यानु॒ निर॑वप॒-

अ॒स्मै । ई॒जा॒नाय॑ । वसी॑यः । भ॒व॒ति॒ । [2]दे॒वाः । वै । यत् । य॒ज्ञे । अकु॑र्वत । तत् । असु॑राः । अ॒कु॒र्व॒त॒ । ते । दे॒वाः । ए॒ताम् ॥ २२ ॥ इष्टि॑म् । अ॒प॒श्य॒न्न् । आ॒ग्ना॒वै॒ष्ण॒वमित्या॑ग्ना—वै॒ष्ण॒वम् । एका॑दशकपा॒लमित्येका॑दश—क॒पा॒लम् । सर॑स्वत्यै । च॒रुम् । सर॑स्वते । च॒रुम् । ताम् । पौ॒र्ण॒मा॒समिति॑ पौर्ण—मा॒सम् । स॒ꣳस्थाप्येति॑ सं—स्थाप्य॑ । अनु॑ । निरिति॑ । अ॒व॒प॒न्न् । तत॑ः । दे॒वाः । अभ॑व-

नार्थः । पूर्णमासे वैमृधेन अमावास्यायामैन्द्रेण दध्ना च इत्येवं विदित्वेष्टवते यजमानायोत्तरमुत्तरं दिनं प्रशस्ततरं भवति ॥

[2]देवा वा इत्यादि ॥ गतम्* । एतामिष्टिमिति । वक्ष्यमाणां त्रिहविष्कां पौर्णमासीसमाप्त्यनन्तरं तस्या अनुनिर्वाप्यामकुर्वन् । पौर्णमास्येवानुनिर्वाप्यसहिता फलं ददाति (कूग[कुहू]श्च) । पौर्ण-

---

*सं. १-७-३.^{5}

न्ततो॑ दे॒वा अभ॑व॒न्परासु॑रा॒ यो भ्रातृ॑व्यवा॒न्त्स्यात्स पौर्ण॑मा॒सꣳ स॒ꣳस्थाप्यै॒तामि॒ष्टिमनु॒ निर्व॑पेत्पौर्णमा॒सेनै॒व वज्र॒ं भ्रातृ॑व्याय प्र॒हृत्या॑ग्नावै॒ष्ण॒वेन॑ दे॒वता॑श्च य॒ज्ञं च॒ भ्रातृ॑व्यस्य वृ॒ङ्क्ते मिथु॒नान्प॒शूंथ्सा॑रस्व॒ताभ्या॒ं याव॑दे॒वास्यास्ति॒ तत् ॥ २३ ॥ सर्वं॑

न्न् । परेति॑ । असु॑राः । यः । भ्रातृ॑व्यवा॒निति॒ भ्रातृ॑व्य–वा॒न् । स्यात् । सः । पौ॒र्ण॒मा॒समिति॑ पौर्ण–मा॒सम् । स॒ꣳस्थाप्येति॑ सं–स्थाप्य॑ । ए॒ताम् । इ॒ष्टिम् । अनु॑ । निरिति॑ । व॒पे॒त् । पौ॒र्ण॒मा॒सेनेति॑ पौर्ण–मा॒सेन॑ । ए॒व । वज्र॑म् । भ्रातृ॑व्याय । प्र॒हृत्येति॑ प्र–हृत्य॑ । आ॒ग्ना॒वै॒ष्ण॒वेनेत्या॑ग्ना–वै॒ष्ण॒वेन॑ । दे॒वताः॑ । च॒ । य॒ज्ञम् । च॒ । भ्रातृ॑व्यस्य । वृ॒ङ्क्ते॒ । मि॒थु॒नान् । प॒शून् । सा॒र॒स्व॒ताभ्या॑म् । याव॑त् । ए॒व । अ॒स्य॒ । अस्ति॑ । तत् ॥ २३ ॥ सर्व॑म् ।

मासेनैवेत्यादि । वृङ्क्ते वर्जयति स्वयं गृह्णाति । यस्मादेवं तस्माद्यावत्किञ्चित् भ्रातृव्यस्य विद्यते तत्सर्वमनयेष्ट्या वृङ्क्ते ॥

वृ॒ङ्क्ते॒ पौर्ण॒मासी॑मे॒व य॑जेत॒ भ्रातृ॑व्यवा॒न्नामा॑व॒स्या᳚ꣳ ह॒त्वा भ्रातृ॑व्यं॒ ना प्या॑ययति साकंप्रस्था॒यीये॑न य-

वृ॒ङ्क्ते॒ । [3]पौ॒र्ण॒मा॒सीमिति॑ पौर्ण-मा॒सीम् । ए॒व । य॒जे॒त॒ । भ्रातृ॑व्यवा॒निति॒ भ्रातृ॑व्य-वा॒न् । न । अ॒मा॒व॒स्या॑मित्य॑मा-व॒स्या॑म् । ह॒त्वा । भ्रातृ॑व्यम् । न । एति॑ । प्या॒य॒य॒ति॒ । [4]सा॒कं॒प्र॒स्था॒यी॒ये॒नेति॑ सा॒कं-प्र॒स्था॒यीये॑न । य॒जे॒त॒ । प॒शुका॑म॒ इति॑ प॒शु-

---

[3]नामावास्यामिति ॥ तत्र पितृयज्ञ एव क्रियते । तत्राप्यायितस्य वधादनाप्यायनमेव श्रेयः इति लुप्यते, 'अमावास्यायां प्याययन्ति'* इति । तद्वत्पौर्णमास्या पौर्णमासे भ्रातृव्यं हत्वा अमावास्यालोपेनाप्यायनं अस्य निवर्तयाति । यावदमावास्यामाप्यायितस्य वृद्ध्या वृत्रस्य अमावास्याया ऊर्ध्वं वधः क्रियते। तत्राप्यायितस्य वधादनाप्यायनमेव श्रेय इति लुप्यते अमावास्या ॥

[4]साकंप्रस्थायीयेनेति ॥ साकं सह ब्राह्मणैः प्रतिष्ठते होतुमिति साकंप्रस्थायी अध्वर्युः । तस्य सम्बन्धी साकंप्रस्थायीयो यागः । तत्र द्वौ सायं दोहौ द्वौ प्रातर्दोहौ । तत्र ब्राह्मणाः पूर्णपात्रैः अध्वर्युं जुह्वन्तमनुजुह्वति । अमावास्यैव (स्या)विक्रियते । यस्मै वेति । यस्मै अल्पेन प्रमाणेन धनादिकमाहरन्ति अथ स नात्मना तृप्यति । येनात्मनि तृप्तिर्नास्ति

---

*सं. २–५–२ 6

जेत प॒शुका॑मो॒ यस्मै॒ वा अल्पे॑ना॒-
हर॑न्ति॒ नात्मना॒ तृप्य॑ति॒ नान्यस्मै॑
ददाति॒ यस्मै॑ मह॒ता तृप्य॑त्या॒त्मना॒
ददा॑त्य॒न्यस्मै॑ मह॒ता पूर्णꣳ हो॑त॒व्यं॑
तृ॒प्त ए॒वैन॒मिन्द्रः॑ प्र॒जया॑ प॒शुभि॑स्त-
र्पयति दारुपा॒त्रेण॑ जुहो॑ति॒ न हि

—का॒म॒ः । यस्मै॑ । वै । अल्पे॑न । आ॒ह॒रन्तीत्या॑—
हर॑न्ति । न । आ॒त्मना॑ । तृप्य॑ति । न ।
अ॒न्यस्मै॑ । द॒दा॒ति॒ । यस्मै॑ । म॒ह॒ता । तृप्य॑ति ।
आ॒त्मना॑ । ददा॑ति । अ॒न्यस्मै॑ । म॒ह॒ता । पूर्णम् ।
हो॒त॒व्य॑म् । तृ॒प्तः । ए॒व । ए॒न॒म् । इन्द्रः॑ । प्र॒जये॒-
ति॑ प्र—जया॑ । प॒शु॒भि॒रिति॑ प॒शु—भिः॒ । त॒र्प॒य॒ति॒ ।
[5]दा॒रु॒पा॒त्रेणेति॑ दारु—पा॒त्रेण॑ । जु॒हो॒ति॒ । न । हि ।

असौ धनान्तरं च नान्यस्मै दातुं शक्नोति । यदि महता प्रमाणेन अस्मा आहरन्ति, स स्वयं च तृप्यति, अन्यस्मै चायं महता प्रमाणेन ददाति, तस्याप्यतितृप्तिर्भवतीतिभावः ॥

[5]दारुपात्रेणेति ॥ औदुम्बरैश्चतुर्भिः पात्रैः । न हीति । मृन्मयं कुम्भादिकं न ह्याहुतिमानशे अश्नुते आहुतिसाधनं न भवति । मृन्मयेन हुता आहुतिरेव न स्यादिति यावत् । 'एकाचो नित्यं मयटमिच्छन्ति' इति मयट् ॥

मृ॒न्मय॒माहु॑तिमान॒श औदु॑म्बरम्
॥ २४ ॥ भ॒व॒त्यूर्ग्वा उ॑दु॒म्बर॒ ऊर्क्प॒शव॑ ऊ॒र्जैवास्मा॒ ऊर्जं॑ प॒शूनव॑ रु॒न्धे॒ नाग॑तश्रीर्म॒हे॒न्द्रं य॑जेत॒ त्र॒यो॒ वै ग॒तश्रि॑यश्शुश्रु॒वान्ग्रा॑म॒णी रा॑ज॒-

मृ॒न्मय॒मिति॑ मृत्–मय॑म् । आहु॑ति॒मित्या–हु॒ति॒म् । आ॒न॒शे । [6]औदु॑म्बरम् ॥ २४ ॥ भ॒व॒ति॒ । ऊर्क् । वै । उ॒दु॒म्बर॑ः । ऊर्क् । प॒शव॑ः । ऊ॒र्जा । ए॒व । अ॒स्मै॒ । ऊर्ज॑म् । प॒शून् । अवे॑ति । रु॒न्धे॒ । [7]न । अग॑तश्री॒रित्यग॑त–श्री॒ः । म॒हे॒न्द्रमिति॑ म॒हा–इ॒न्द्रम् । य॒जे॒त॒ । त्रय॑ः । वै । ग॒तश्रि॑य॒ इति॑ ग॒त–श्रि॒य॒ः । शु॒श्रु॒वान् । ग्रा॒म॒णीरिति॑ ग्राम–नीः । रा॒ज॒न्य॑ः ।

---

[6]औदुम्बरमित्यादि ॥ गतम्* । 'अनुदात्तादेरञ्' ॥

[7]नागतश्रीरित्यादि ॥ शुश्रुवान् षडङ्गवेदत्रयवेदी श्रुतसंपन्नः । स च प्राप्तश्रीः, 'सा हि श्रीरमृता सताम्'† इति श्रीत्वाद्वेदानाम् । ग्रामणीः ग्रामाध्यक्षः । राज्ञोपत्यं राजन्यः । 'राजश्वशुराद्यत्', 'राज्ञोपत्ये जातिग्रहणम्' इति क्षत्रिय उच्यते । स्पष्टमेतयोर्गतश्रीत्वं, यतो हीन्द्र एषां देवता । तस्मादेभ्योऽन्योऽगतश्रीः महेन्द्रं यष्टुं नार्हति ॥

---

*सं. २-१-१०. †तै. ब्रा. १-२-१.

न्यं॑स्तेषां॑ महे॒न्द्रो दे॒वता॒ यो वै स्वां
दे॒वतां॑मति॒यजं॑ते॒ प्र स्वायै॑ दे॒वतां॑यै
च्यवते॒ न प॒रां प्राप्नोंति॒ पापीं॑-
यान्भवति संवत्स॒रमिन्द्रं॑ यजेत
संवत्स॒रꣳ हि व्र॒तं नाति॒ स्वा॥२५॥

तेषां॑म् । म॒हे॒न्द्र इति॑ महा-इ॒न्द्रः । दे॒वतां॑ । [8]यः । वै । स्वाम् । दे॒वतां॑म् । अ॒ति॒यजं॑त॒ इत्यं॑ति-यजं॑ते । प्रेति॑ । स्वायै॑ । दे॒वतां॑यै । च्य॒व॒ते॒ । न । परां॑म् । प्रेति॑ । आ॒प्नो॒ति॒ । पापीं॑यान् । भ॒व॒ति॒ । [9]सं॒व॒त्स॒रमिति॑ सं-व॒त्स॒रम् । इन्द्रं॑म् । य॒जे॒त॒ । सं॒व॒त्स॒रमिति॑ सं-व॒त्स॒रम् । हि । व्र॒तम् । न । अतीति॑ । स्वा ॥ २५ ॥ ए॒व । ए॒न॒म् । दे॒वतां॑ । इ॒-

---

[8]यो वा इत्यादि ॥ आत्मीयदेवतातिक्रमेण योऽन्यां देवतां यजते स स्वाया देवतायास्तावत् प्रच्यवते तस्या अनुग्राह्यो न भवति । ततश्च पापीयान् पापतरो भवति । अयष्टुरस्यापापत्वमेव । यष्टुः पापतरत्वं स्यात्, देवतावत्त्वाभावात् ॥

[9]संवत्सरमित्यादि ॥ संवत्सरातिक्रमे व्रतं नास्ति । तस्मात् गतश्रीत्वाय संवत्सरं व्रतं चरन्तं स्वा आत्मीया देवता इन्द्र इज्यमाना एनमवगतश्रियं भूत्यर्थं इन्धे दीपयति । ततो वसीयान्

ए॒वैनं॑ दे॒वते॒ज्यमा॑ना॒ भूत्या॑ इन्धे॒ व-
सी॑यान्भवति सं॑वत्स॒रस्य॑ पु॒रस्ता॑-
द॒ग्नये॑ व्र॒तप॑तये पु॒रो॒डाश॑म॒ष्टाक॑पालं॒
निर्व॑पेत्संवत्स॒रमे॒वैनं॑ वृ॒त्रं ज॑घ्नि॒वाꣳ-

ज्यमा॑ना । भूत्यै॑ । इन्धे॒ । वसी॑यान् । भ॒व॒ति॒ । [10]सं॒-
वत्स॒रस्येति॑ सं-व॒त्स॒रस्य॑ । पु॒रस्ता॑त् । अ॒ग्नये॑ ।
व्र॒तप॑तय॒ इति॑ व्र॒त-प॒त॒ये॒ । पु॒रो॒डाश॑म् । अ॒ष्टा-
क॑पा॒ल॒मित्य॒ष्टा-क॒पा॒ल॒म् । निरिति॑ । व॒पे॒त् ।
सं॒व॒त्स॒रमिति॑ सं-व॒त्स॒रम् । ए॒व । ए॒न॒म् ।
वृ॒त्रम् । ज॒घ्नि॒वाꣳस॑म् । अ॒ग्निः । व्र॒तप॑ति॒रिति॑

वसुमत्तरो भवति, महेन्द्रयागार्हो गतश्रीरिव भवति, गता श्रीः आत्मीया देवता अनेनेति कृत्वा ॥

[10]ततस्समाप्ते संवत्सरे गते अग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् सोऽग्निर्व्रतपतिः तृप्तः एनं व्रतफलमालम्भयति गतश्रीत्वमस्योत्पादयति स्वयमप्यनुज्ञाय स्थिरीकरोति । कीदृशमित्याह— संवत्सरं व्रतं चरित्वा वृत्रं वारकं पापं महेन्द्रयागानर्हत्वलक्षणं जघ्निवांसं अभिभवन्तं तत्फलं प्रापयति । यथा इन्द्रो वृत्रं हत्वा इन्द्रो महेन्द्रोऽभवत्, एवमयमपि त्वयोग्यतालक्षण वृत्र-

स॑म॒ग्निर्व्र॒तप॑तिर्व्र॒तमा ल॑म्भयति॒ त-
तोधि॒ कामँ॑ यजेत ॥ २६ ॥
नासो॑मयाजी॒ सं न॑ये॒दना॑गतं॒ वा
ए॒तस्य॒ पयो॒ योसो॑मयाजी॒ यदसो॑-

व्र॒त–प॒ति॒ः । व्र॒तम् । एति॑ । ल॒म्भ॒य॒ति॒ । तत॑ः । अधीति॑ । काम॑म् । य॒जे॒त॒ ॥ २६ ॥

ए॒तां॑ तदौ॑दु॑म्बर॒ꣳ॒ स्वा त्रि॒ꣳ॒शच्च॑ ॥ ४ ॥

[1]न । असो॑मया॒जीत्यसो॑म–या॒जी॒ । समिति॑ । न॒ये॒त् । अना॑गत॒मित्यना॑–ग॒त॒म् । वै । ए॒तस्य॑ । पय॑ः । यः । असो॑मया॒जीत्यसो॑म–या॒जी॒ । यत् । असो॑मया॒जीत्यसो॑म–या॒जी॒ । सं॒न॒येदिति॑ सं–

वधेन महेन्द्रयागयोग्यो भवति । तत उपरि कामं यथेष्टं महेन्द्रमेव यजेत ॥

इति द्वितीये पञ्चमे चतुर्थोऽनुवाकः.

[1]नासोमयाजी सं नयेदित्यादि ॥ दधिपयोभ्यां यागस्सन्नयनम् । अनागतमिति । असोमयाजिनः पयस्सम्बन्धो नास्ति सर्वैरसकारणेन सोमेन सम्बन्धाभावात् । तस्मादसोमयाजी यदिदं सन्नयेत्

मयाजी सं॒नयै॑त्परि॑मो॒ष ए॒व सोनृ॑तं
क॒रोत्यथो॒ परै॒व सिं॑च्यते सोमया॒-
ज्यै॑व सं नं॑ये॒त्पयो॒ वै सोम॒ः पयं॑-

नयै॑त् । प॒रि॒मो॒ष इति॑ परि॑–मो॒षः । ए॒व । सः । अनृ॑तम् । क॒रो॒ति॒ । अथो॒ इति॑ । परेति॑ । ए॒व । सि॒च्य॒ते॒ । सो॒म॒या॒जीति॑ सोम॑–या॒जी । ए॒व । सामिति॑ । न॒ये॒त् । ²पयः॑ । वै । सोमः॑ । पयः॑ ।

स परिमोषश्चौर्यमेव, अस्वेन यष्टुं प्रवृत्तत्वात् । तस्मादयमनृतं करोति व्रतचारिणो यत्प्रतिषिद्धं तदेवानृतं करोति । अथो अपि च परैव सिच्यते एतद्यष्टव्यं परा सिच्यते अस्थाने विनाश्यत एव । तस्मात्सोमयाज्येव सन्नयेदिति ॥

²पयो वा इत्यादि ॥ उभयोः पयस्त्वात्पयसा सोमेन स आत्मनि पयस्सान्नाय्यं धत्ते स्थापयति ॥

³वि वा एतमित्यादि ॥ यस्य निरुप्तं हविरभिलक्ष्य निर्वापे कृते पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि चन्द्रमा उदेति एनं प्रजया पशुभिश्च व्यर्धयति । वर्धयति चास्य भ्रातृव्यं शत्रुं, तथोद्यंश्चन्द्रमाः । विनष्टचन्द्रायां हि तिथौ कर्मैतद्दर्शाख्यं क्रियते । अनेन चेष्ट्वा प्रजावान् पशुमान् भ्रातृव्यवांश्च संपद्यते । हविरभ्युद्यंश्चायं विपरीतफलस्स्यात् । तस्मान्निर्वापयागयोर्मध्ये यथा चन्द्रमसः पुरस्तादुदयो न भवति तथा कालो ग्राह्यः ॥

अत्र ब्रूमः— अस्य चन्द्रमसो द्वादश दृश्यादृश्यकला अंशाः एतेरंशैरयं दृश्यश्चादृश्यश्च भवति । तत्र स्फुटजिज्ञासायां वखा [शून्यखा] ग्निभिः* शतत्रयेण द्वादशभागान् सङ्गणय्य पूर्वस्यां दिशि उदयेऽस्तमये च विचार्यमाणे कर्मद्वयसंस्कृतेनोदयराशिना विभज्य लब्धेनांशादिना युक्तस्स्फुटोर्क उदयार्को भवति । तद्युक्तो यावान् स्फुटोर्कः तावान्यदा गणितानीतोर्को भवति तदा चन्द्रमा उदेति अथ तेनैवांशादिना रहितस्स्फुटोर्को वा अस्तमयार्को वा भवति । तावान्यदा स्फुटोर्को भवति तदा चन्द्रमा अस्तमेति । यदा पुनः प्राच्यां दिश्युदयोस्तमयो वा विचार्यते तदा पूर्ववत्संगुणितान् द्वादशभागान् चन्द्रकर्मद्वयसंस्कृतेऽस्तमयराशिना विभज्य लब्धेनांशादिना स्फुटोर्क उदययुक्त उदयार्को भवति । तद्रहितोस्तमयार्कः । तत्र चन्द्रस्य उदयार्केणास्तमयार्केण वा सह यदन्तरं तस्मिन्नन्तरे यावान् कालः तेन कालेन घटिकादिना उदितोस्तं गतो वा भवति । तत्र द्वेधा चन्द्रस्योदयास्तमयौ, यथा प्रतिदिनं च भवतः गोळका† प्राप्तिपरित्यागाभ्यां सूर्यस्येव । तथाऽऽदित्यस्यैव सन्निकर्षाद्विप्रकर्षाच्च अस्योदयास्तमयौ भवतः । तदपि कथ्यते— अयं चन्द्रश्शीघ्रगतित्वात् प्रत्यहमर्कसमीपमागच्छति यावत्प्राच्यामस्तं व्रजति । अस्तं गतश्च ततश्शीघ्रगातित्वात् आदित्यमनुदिनं परित्यजति यावत्प्रतीच्यामुदेति । एवमस्यादित्यसन्निकर्षात् विप्रकर्षाच्च प्राच्यामस्तमयः प्रतीच्यामुदयः । तच्चन्द्रार्कयोर्भुक्त्यन्ताः द्वादशमहाभागाः अंशाः । तेन गोळार्धभागानामशीतिशतसङ्ख्यभागे हृते लब्धं पञ्चदश प्रतिपदादयस्तिथयः । तिथिभागघटिके द्वे, दृश्यगोळार्धभागस्य त्रिंशद्घटिकात्वात् । तत्र चन्द्रार्कयोः परो विप्रकर्षः पौर्णमासी, परस्सन्निकर्षोमावास्या । तत्रा-

---

*घ–शङदग्निभिः .

†*घ–...वतः । सूतोल...मा.

स्सांना॒य्यं॑ पय॑सै॒व पय॑ आ॒त्मन्ध॑त्ते॒
वि वा ए॒तं प्र॒जया॑ प॒शुभि॑रर्धयति
व॒र्धय॑त्यस्य॒ भ्रातृ॑व्यं॒ यस्य॑ ह॒विर्निरु॑-

सां॒ना॒य्य॑मिति॑ सां—ना॒य्य॑म् । पय॑सा । ए॒व । पय॑ः ।
आ॒त्मन् । ध॒त्ते॒ । ³वीति॑ । वै । ए॒तम् । प्र॒जये॑ति
प्र—जया॑ । प॒शु॒भि॒रिति॑ प॒शु—भि॒ः । अ॒र्ध॒य॒ति॒ ।
व॒र्धय॑ति । अ॒स्य॒ । भ्रातृ॑व्यम् । यस्य॑ । ह॒विः ।
निरु॑प्त॒मिति॒ निः—उ॒प्त॒म् । पु॒रस्ता॑त् । च॒न्द्रमाः॑ ॥

भीष्टकाले स्फुटभुक्त्यन्तरं स्फुटकालांशादधिकं वा भवेत्तदन्यूनं वा; अधिकत्वे पञ्चदश्यामपि चन्द्रो दृश्यस्स्यात् । न्यूनत्वे तु चतुर्दश्यां अपि न दृश्येत । तस्मात्तादृशः सूक्ष्मगणनाकौशलशालिना कालोन्वेष्यः ॥

प्रमादाच्चेदुष्टः काल आपतेत् तदा त्रेधा तण्डुलानित्यादि कर्माचरेत् । तत्र निरुप्तमनिरुप्तं वा प्रवृत्तं हविर्यदाऽभ्युदेति तदेदं कर्म कर्तव्यमिति मीमांसकाः; यथोक्तम्—‘निरुप्ते स्यात् तत्संयोगात्’* इत्यत्र । तथा हि ‘अभिरभागे’ इत्यभेदलक्षणे कर्मप्रवचनीयत्वम् । लक्षणं च ज्ञापकम् । तथा प्रवृत्तं ज्ञापकमिति यस्य निरुप्तं हविरभ्युदेतीति विधीयते । तदा निरुप्तमिति यागावयवानामुपलक्षणं वाक्यं, उभयविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।

---

*मी—६-५-१२,

प्तं पु॒रस्ता॑च्च॒न्द्रमा॑ः ॥ २७ ॥ अ॒भ्यु॑देति॑ त्रे॒धा त॑ण्डु॒लान् वि भ॑जे॒द्ये म॑ध्य॒मास्स्युस्तान॒ग्नये॑ दा॒त्रे पु॑रो॒डाश॑म॒ष्टाक॑पालं कु॒र्याद्ये स्थवि॑ष्ठा॒स्ता-

२७ ॥ अ॒भीति॑ । उ॒देतीत्यु॑त्-एति॑ । [4]त्रे॒धा । त॒ण्डु॒लान् । वीति॑ । भ॒जे॒त् । ये । म॒ध्य॒माः । स्युः । तान् । अ॒ग्नये॑ । दा॒त्रे । पु॒रो॒डाश॑म् । अ॒ष्टाक॑पाल॒मित्य॒ष्टा-क॒पा॒ल॒म् । कु॒र्या॑त् । ये । स्थवि॑ष्ठाः । तान् । इन्द्रा॑य । प्र॒दा॒त्र इति॑ प्र-दा॒त्रे ।

ततश्चाग्न्यन्वाधानप्रभृति यावद्ब्राह्मणभोजनमुदयोस्य परिहर्तव्यः इत्युक्तं भवति । तत्र च 'अभ्युदये कालापराधादिज्याचोदना स्यात् यथा पञ्चशरावे'* इति त्रेधेत्यादिकं न कर्मान्तरविधानं, अपि तु अपनीतदेवताकं तदेव प्राकृतं शूर्पे राशीकृतं हविर्देवतान्तरैः संयुज्यत इति राद्धान्तितम् । तत्राप्यनिरुप्तेऽभ्युदिते प्राकृतीभ्य एव देवताभ्यो निर्वापः कार्यः तण्डुलभूतेषु देवतापनयस्य विधानादिति सिद्धान्तितम् 'अनिरुप्तेऽभ्युदिते प्राकृतीभ्यो निर्वपेत्'† इत्यादौ ॥

[4]स्थविष्ठाः स्थूलराशिगताः ॥ 'स्थूलदूर' इति लोपो गुणश्च अणिष्ठा अणुराशिगताः । 'टेः' इति टिलोपः । एवं दातृत्वादिगुणेभ्योग्न्यादिभ्यो मध्यमादिभिरष्टाकपालादयः कार्याः । दध-

---

*मी ६–५–१.

†मी—६-५१-६.

नि्न्द्रा॑य प्र॒दा॒त्रे द॒धꣳश्च॒रुं ये॑ऽणि॑ष्ठा॒स्तान्विष्ण॑वे शिपिवि॒ष्टाय॑ शृ॒ते च॒रुम॒ग्निरे॒वास्मै॑ प्र॒जां प्र॑ज॒नय॑ति वृ॒द्धामिन्द्र॒ः प्र य॑च्छति य॒ज्ञो वै विष्णु॑ः प॒शव॒श्शिपि॑र्य॒ज्ञ ए॒व प॒शुषु॒ प्रति॑ तिष्ठति॒ न द्वे ॥ २८ ॥ य॒जे॒त यत्पूर्व॑या संप्र॒ति य॒जे॒तोत्त॑रया छ॒म्ब-

द॒धन्न् । च॒रुम् । ये । अणि॑ष्ठाः । तान् । विष्ण॑वे । शि॒पि॒वि॒ष्टायेति॑ शिपि–वि॒ष्टाय॑ । शृ॒ते । च॒रुम् । 5अ॒ग्निः । ए॒व । अ॒स्मै॒ । प्र॒जामिति॑ प्र–जाम् । प्र॒ज॒न॒यतीति॑ प्र–ज॒नय॑ति । वृ॒द्धाम् । इन्द्र॑ः । प्रेति॑ । य॒च्छ॒ति॒ । य॒ज्ञः । वै । विष्णु॑ः । प॒शव॑ः । शिपि॑ः । य॒ज्ञे । ए॒व । प॒शुषु॑ । प्रतीति॑ । ति॒ष्ठ॒ति॒ । 6न । द्वे इति॑ ॥ २८ ॥ य॒जे॒त । यत् । पूर्व॑या । सं॒प्र॒तीति॑ सं–प्र॒ति । यजे॑त । उत्त॑र॒येत्युत्–त॒र॒या । छ॒म्बट् ।

न्निति 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । अनङादेशे 'विभाषा ङिश्योः' इति लोपाभावः । शृतं पक्वं पयः ॥

5अग्निरेवेत्यादि ॥ गतम्* । पशावश्शिपिरिति । शिपयो रश्मयः तैर्विशिष्टः प्रविष्टश्शिपिविष्टः । निर्वेष्टितशेपश्शिपिविष्टः ।

*सं. २-२-४.

ट्कु॑र्या॒द्यदुत्त॑रया सं॒प्र॒ति यजे॑त॒ पूर्व॑या
छ॒म्बट्कु॑र्या॒न्नेष्टि॒र्भव॑ति॒ न य॒ज्ञस्तदनु॑
ह्रीतमु॒ख्य॑पग॒ल्भो जा॑यत॒ एका॑मे॒व
य॑जेत प्रग॒ल्भो॑स्य जाय॒तेऽना॑दृत्य॒ तद्द्वे
ए॒व य॑जेत यज्ञमु॒खमे॒व पूर्व॑या॒ऽऽ-

कुर्या॒त् । यत् । उत्त॑र॒येत्युत्–त॒र॒या॒ । सं॒प्र॒तीति॑ सं–प्र॒ति । यजे॑त । पूर्व॑या । छ॒म्बट् । कु॒र्या॒त् । न । इष्टि॑ः । भव॑ति । न । य॒ज्ञः । तत् । अ॑न्विति॑ । ह्री॒त॒मु॒खीति॑ ह्रीत–मु॒खी । अ॒प॒ग॒ल्भ इत्य॑प–ग॒ल्भः । जा॒य॒ते॒ । एका॑म् । ए॒व । य॒जे॒त॒ । प्र॒ग॒ल्भ इति॑ प्र–ग॒ल्भः । अ॒स्य॒ । जा॒य॒ते॒ । अना॑दृ॒त्येत्यना॑–दृ॒त्य॒ । तत् । द्वे इति॑ । ए॒व । य॒जे॒त॒ । य॒ज्ञ॒मु॒खमिति॑ यज्ञ–मु॒खम् । ए॒व । पूर्व॑या । आ॒-

---

इत्यन्ये । तत्र पशुहेतुत्वात्ताच्छब्द्यम् । यज्ञे पशुषु च प्रतिष्ठितो भवतीत्येव ॥

[6]अथ शाखान्तरे ऋद्धिकाममधिकृत्योक्तम्*—‘ द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेत यः कामयेत ’† भवतः । तत्र च यावदेवमुपपद्यते तावान् प्रकर्षस्सोप्य(?) इति चतुर्थांशो दुष्टः । तत्र ‘यदीष्ट्या यदि पशुना यदि सोमेन यजेतामावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेत’ इत्युच्यते।

---

*आप. श्रौ—३-१४-१४.

†अत्र ग्रन्थः गलित इव भाति.

लभं॑ते॒ यजं॑त॒ उत्त॑रया दे॒वता॑ ए॒व
पूर्व॑याऽवरु॒न्ध इ॑न्द्रि॒यमु॒त्त॑रया देव-
लो॒कमे॒व ॥ २९ ॥ पूर्व॑याऽभि॒जयं॑ति
मनुष्यलो॒कमुत्त॑रया॒ भूय॑सो यज्ञक्र॒-

लभं॑त॒ इत्या॑—लभं॑ते । यजं॑ते । उत्त॑र॒येत्युत्—त॒र॒या॒ । दे॒वता॑ः । ए॒व । पूर्व॑या । अ॒व॒रु॒न्ध इत्य॑व—रु॒न्धे । इ॒न्द्रि॒यम् । उत्त॑र॒येत्युत्—त॒र॒या॒ । दे॒व॒लो॒कमिति॑ देव—लो॒कम् । ए॒व ॥ २९ ॥ पूर्व॑या । अ॒भि॒ज॒य॒तीत्य॑भि—जयं॑ति । म॒नु॒ष्य॒लो॒कमिति॑ मनुष्य—लो॒कम् । उत्त॑र॒येत्युत्—त॒र॒या॒ । भूय॑सः । य॒ज्ञ॒क्र॒तूनिति॑ यज्ञ—क्र॒तून् । उपैति॑ । ए॒ति॒ । ए॒षा ।

तथा—'पक्षान्तेऽन्वाधानं पक्षादौ यागः' 'पूर्वेद्युरन्वाधानमुत्तरेद्युर्यागः' इति च । अन्वाधानादियावदिष्टचन्तं चन्द्रोदयेऽभ्युदयेष्ट्या भाव्यम् । तथा पर्वसन्धेः पूर्वमिष्टिसमाप्तौ पुनर्यष्टव्यमित्याहुः । तत्र पर्वणः सूक्ष्मत्वात् प्रत्यासन्नतिथिद्वयलक्षणायां पञ्चदशीप्रतिपदौ पर्वणी उच्येते । तस्मात् स्फुटीकरणेन तिथिदृश्यांश एवानीय कालोऽन्वेष्टव्यः । तत्र पञ्चदश्यां प्रथमेंऽशे तिथिदृश्यांशक्षये चन्द्रोदयसम्भावना । तत्रोत्तरयोश्चांशयोस्सन्धेः पूर्वं यागसमाप्तिस्स्यात् । चतुर्थे तु दोषद्वयाप्रसङ्गः । प्रतिपदाद्यंशे

तूनुपै॑त्ये॒षा वै सु॒मना॒ नामे॒ष्टिर्यम॒-
द्येजा॒नं॑ प॒श्चाच्च॒न्द्रमा॑ अ॒भ्यु॑देत्या॒स्मि-
न्ने॒वास्मै॑ लो॒केऽर्धु॑कं भवति दाक्षा-
यणय॒ज्ञेन॑ सु॒व॒र्गका॑मो यजेत पूर्ण-

वै । सु॒मना॒ इति॑ सु-मनाः॑ । नाम॑ । इ॒ष्टिः॑ । यम् । अ॒द्य । ई॒जा॒नम् । प॒श्चात् । च॒न्द्रमाः॑ । अ॒भीति॑ । उ॒देतीत्यु॑त्-एति॑ । अ॒स्मिन्न् । ए॒व । अ॒स्मै॒ । लो॒के । अ॒र्धु॑कम् । भ॒व॒ति॒ । [7]दा॒क्षा॒य॒ण॒य॒ज्ञेनेति॑ दाक्षायण-य॒ज्ञेन॑ । सु॒व॒र्गका॑म॒ इति॑ सु॒व॒र्ग-का॒म॒ः । य॒जे॒त॒ । पूर्णमा॑स॒ इति॑ पूर्ण-मा॒से॒ ।

सर्वदोषाभावः । चतुर्थे तु तिथिदश्यांशे भिभाय [श्व एव] चन्द्रोदयसम्भावना । अथ यदि पूर्वेद्युश्च पञ्चदशघटिका चतुर्दशी उत्तरेद्युरष्टौ घटिकाः पर्व, यदा च पूर्वेद्युरष्टादश घटिकाः पर्व उत्तरेद्युर्दश घटिकाः प्रतिपत् तत्र गत्यभावात् यष्टव्यमित्येके । ननु 'यमद्येजानं' इत्यादिदर्शनात् द्वितीयायामपि तत्सम्भवाद्यागोनुमीयते, मैवं श्वो दश्यां क्षये प्रतिपद्येवोदयसम्भवाकांक्षासम्भवात् । एवं पश्चादिष्वपि निपुणं निरूपणीयमिति ग्रन्थविस्तरभयादुपरम्यते ॥

[7]दाक्षायणयज्ञेनेति ॥ येन दाक्षायणा यजन्ते । दक्षात्

मा॑से॒ सं न॑येन्मैत्रावरु॒ण्याऽऽमिक्ष॑याऽमावा॒स्या॑यां यजेत पूर्णमा॑से॒ वै दे॒वाना॑ꣳ सु॒तस्तेषा॑मे॒तम॑र्धमा॒सं प्रसु॑त॒स्तेषां॑ मैत्रावरु॒णी व॒शाऽमा॑वा॒स्या॑-

समिति॑ । न॒ये॒त् । मै॒त्रा॒व॒रु॒ण्येति॑ मैत्रा—व॒रु॒ण्या । आ॒मिक्ष॑या । अ॒मा॒वा॒स्या॑या॒मित्य॑मा—वा॒स्या॑याम् । य॒जे॒त॒ । [8]पूर्णमा॑स॒ इति॑ पूर्ण—मा॒से॒ । वै । दे॒वाना॑म् । सु॒तः । तेषा॑म् । ए॒तम् । अ॒र्ध॒मा॒समित्य॑र्ध—मा॒सम् । प्रसु॑त॒ इति॒ प्र—सु॒त॒ः । तेषा॑म् । मै॒त्रा॒व॒रु॒णीति॑ मैत्रा—व॒रु॒णी । व॒शा । अ॒मा॒वा॒स्या॑-

---

‘अत इङ्’ ‘यञ्ञोश्च’ इति फक् । पूर्णमास इति । द्वे पूर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेत । तत्र पौर्णमास्यां पूर्वेद्युराग्नेयोष्टाकपाल [ल अग्नीषोमीय एकादशकपालः । आग्नेयोष्टाकपालः] ऐन्द्रं दध्युत्तरेद्युः । अमावास्यायां पूर्वेद्युराग्नेयोष्टाकपालः ऐन्द्राग्न एकादशकपालः आग्नेयोष्टाकपालो मैत्रावरुण्यामिक्षा द्वितीयोत्तरेद्युः ॥

[8]पूर्णमासे वा इत्यादि ॥ देवानां सोमयागत्वेनायं स्तूयते । तत्र यो देवानां सोमयागः तत्स्वरूपं तावदाह । देवा येन सोमेन यजन्ते तत्र पूर्णमासे सुतः अभिषुतः सोमः तेषां देवानां सोमः एतमनन्तरभाविनमर्धमासं सर्वः प्रसुतो भवति । तस्य प्रकृष्टा गतिर्यागः । यद्वा—प्रकर्षेणानुज्ञातः प्रसुतः हुतो भवति ।

यामनू॒ब॒न्ध्यां॑ यत् ॥ ३० ॥ पू॒र्वे॒द्युर्यज॑ते॒ वेदि॑मे॒व तत्क॑रोति॒ यद्व॒त्सान॑पाक॒रोति॑ सदोहवि॒र्धाने॑ ए॒व सं मि॑नोति॒ यद्यज॑ते दे॒वैरे॒व सु॒त्याꣳ सं पा॑दयति॒ स ए॒तम॑र्धमा॒सꣳ स॑ध॒मादं॑ दे॒वैस्सोमं॑ पिबति॒ यन्मै॑त्रावरु॒-

या॒मित्य॑मा-वा॒स्या॑याम् । अ॒नू॒ब॒न्ध्येत्य॑नु-ब॒न्ध्या॑ । [१]यत् ॥ ३० ॥ पू॒र्वे॒द्युः । यज॑ते । वेदि॑म् । ए॒व । तत् । क॒रो॒ति॒ । यत् । व॒त्सान् । अ॒पा॒क॒रोतीत्य॑प-आ॒क॒रोति॑ । स॒दो॒ह॒वि॒र्धाने॒ इति॑ सदः-ह॒वि॒र्धा॒ने । ए॒व । समिति॑ । मि॒नो॒ति॒ । यत् । यज॑ते । दे॒वैः । ए॒व । सु॒त्याम् । समिति॑ । पा॒द॒य॒ति॒ । सः । ए॒तम् । अ॒र्ध॒मा॒समित्य॑र्ध-मा॒सम् । स॒ध॒मा॒दमिति॑ सध-माद॑म् । दे॒वैः । सोम॑म् । पि॒ब॒ति॒ । यत् । मै॒त्रा॒व॒रु॒ण्येति॑ मैत्रा-व॒रु॒ण्या । आ॒मिक्ष॑या । अ॒-

---

अथ तेषां देवानाममावास्यायां मैत्रावरुणी वशाऽनूबन्ध्या भवति । एवं देवा अयजन्त इति ॥

[१]इदानीं दाक्षायणयज्ञं तद्भावेन रूपयति—यदिति ॥ पूर्वस्मिन् दिने यदग्नीषोमाभ्यां यजते उत्तरवेदिकरणस्थानीयं तत् ।

ण्याऽऽमिक्ष॑याऽमावा॒स्या॑यां॒ यज॑ते॒
यैवासौ दे॒वाना॑ं व॒शाऽनू॑ब॒न्ध्या॑ सो
ए॒वैषैतस्य॑ सा॒क्षाद्वा ए॒ष दे॒वान॒भ्यारो॑हति॒ य ए॑षां य॒ज्ञम् ॥ ३१ ॥ अ॒भ्या॒रोह॑ति॒ यथा॒ खलु॒ वै श्रेया॑न॒-

मा॒वा॒स्या॑या॒मित्य॑मा-वा॒स्या॑याम् । यज॑ते । या । ए॒व । अ॒सौ । दे॒वाना॑म् । व॒शा । अ॒नू॒ब॒न्ध्येत्य॑नु-ब॒न्ध्या॑ । सो इति॑ । ए॒व । ए॒षा । ए॒तस्य॑ । [10]सा॒क्षादिति॑ स-अ॒क्षात् । वै । ए॒षः । दे॒वान् । अ॒भ्यारो॑ह॒तीत्य॑भि-आरो॑हति । यः । ए॒षाम् । य॒ज्ञम् ॥३१॥ अ॒भ्या॒रोह॒तीत्य॑भि-आ॒रोह॑ति । यथा॑ । खलु॑ । वै । श्रेया॑न् । अ॒भ्यारू॑ढ॒ इत्य॑भि-आरू॑-

---

यद्वत्सापाकरणं सदोहविर्धानयोस्सम्मितिस्थानीयं तत् । यदुत्तरस्मिन्नह्नि सान्नाय्येन यजते तत् देवैस्सहेन्द्रस्य सुत्यां यागं सम्पादयति, सुत्यास्थानीयोर्धमासः । यस्मादेवं तस्मात्स इन्द्रः एतमागामिनमर्धमासं सर्वं देवैस्सधमादं सोमं पिबति । देवैस्सह मादयतीति सधमात् । 'सधमादस्थयोः' इति सधादेशः । यद्वा— सह मदित्वा । मैत्रावरुण्यामिक्षा या सा देवानामनूबन्ध्यास्थानीया॥

[10]साक्षाद्वा इत्यादि ॥ इत्थमयमव्यवधानेन देवानभ्यारोहति देवसमूहमनुप्राविशति य एषां देवानां यज्ञमभ्यारोहति अनुष्ठाने-

भ्यारू॑ढः का॒मय॑ते॒ तथा॑ करोति॒ यद्य॑व॒विध्य॑ति॒ पापी॑यान्भवति॒ यदि॒ नाव॒विध्य॑ति स॒दृङ्व्या॒वृत्का॑म ए॒तेन॑ य॒ज्ञेन॑ यजेत क्षु॒रप॑वि॒र्ह्ये॑ष य॒ज्ञस्ता॒जक्पुण्यो॑ वा॒ भव॑ति॒ प्र वा॑

ढः । का॒मय॑ते । तथा॑ । क॒रो॒ति॒ । [11]यदि॑ । अ॒व॒विध्य॒तीत्य॑व-विध्य॑ति । पापी॑यान् । भ॒व॒ति॒ । यदि॑ । न । अ॒व॒विध्य॒तीत्य॑व-विध्य॑ति । स॒दृङ्ङिति॑ स-दृङ् । व्या॒वृत्का॑म॒ इति॑ व्या॒वृत्-का॒म॒ः । ए॒तेन॑ । य॒ज्ञेन॑ । य॒जे॒त॒ । क्षु॒रप॑वि॒रिति॑ क्षु॒र-प॒वि॒ः । हि । ए॒षः । य॒ज्ञः । ता॒जक् । पुण्य॑ः । वा॒ । भव॑ति ।

नाक्रमति । यथेत्यादि । यथा लोके श्रेयान् अश्रेयांसमभ्यारूढमात्मानं कामयते इतोप्यहं श्रेयान् भूयासमिति तथाऽयं दाक्षायणयज्ञयाजी करोति ॥

[11]इदानीं यज्ञान्तरेभ्योस्य वैलक्षण्यं दर्शयितुमाह—यदीति ॥ यागान्तरेषु यद्यवविध्यति विकलानुष्ठायी स्यात् । पापीयान् पापतरो भवति । यदि वा नावविध्यति सदृङ् सदृश एव यजमानान्तरैः स्यात् न तु विशेषैश्वर्यस्स्यात् । तस्मादन्येभ्यो यजमानेभ्यो व्यावृत्कामः एतेन यजेत । व्यावृत्तिर्व्यावृत् । सम्पदादिलक्षणः क्विप् । कोस्य विशेष इत्याह—क्षुरपविः निश्चित-

मीयते॒ तस्यै॒तद्व्र॒तं नानृ॑तं वदे॒न्न मा॒ꣳसम॑श्नीया॒न्न स्त्रिय॒मुपे॑या॒न्नास्य॒ पल्पू॑लनेन॒ वासः॑ पल्पूलयेयुरे॒तद्धि दे॒वास्सर्वँ॒ न कु॒र्वन्ति॑ ॥ ३२ ॥

प्रेति॑ । वा॒ । मी॒य॒ते॒ । [12]तस्य॑ । ए॒तत् । व्र॒तम् । न । अनृ॑तम् । व॒दे॒त् । न । मा॒ꣳसम् । अ॒श्नी॒या॒त् । न । स्त्रिय॑म् । उपेति॑ । इ॒या॒त् । न । अ॒स्य॒ । पल्पू॑लनेन । वासः॑ । प॒ल्पू॒ल॒ये॒यु॒ः । ए॒तत् । हि । दे॒वाः । सर्व॑म् । न । कु॒र्वन्ति॑ ॥ ३२ ॥

च॒न्द्रमा॒ द्वै दे॑वलो॒कमे॒व य॒द्यज्ञं प॑ल्पूलयेयु॒ष्षट्च॑ ॥ ५ ॥

फलः यथाङ्कुरच्छेदेन पविर्वज्रं सद्यः प्रत्ययकृद्दैवमयं यज्ञः ताजक् तदानीमेव प्रमीयते ॥

[12]तस्येत्यादि ॥ गतम् । अनृतौ स्त्रियं नोपेयादित्येके । पल्पूलनं शोधनं उषादि, तेनास्य वासो न पल्पूलयेयुः । अनेनाश्मपीडनादिकमपि निषिध्यत इत्येके । पल्पूलयतिः स्नानकर्मा ॥

इति द्वितीये पञ्चमे पञ्चमोनुवाकः.

ए॒ष वै दे॑वर॒थो यद्द॑र्॒शपूर्णमा॒सौ यो द॑र्शपूर्णमा॒सावि॒ष्ट्वा सोमे॑न॒ यज॑ते॒ रथ॑स्पष्ट ए॒वाव॒साने॒ वरे॑ दे॒वाना॒मव॑ स्यत्ये॒तानि॒ वा अ॒ङ्गाप॑रू॒ꣳषि संवत्स॒रस्य॒ यद्द॑र्शपूर्णमा॒सौ य ए॒वं

¹ए॒षः । वै । दे॒व॒र॒थ इति॑ देव–र॒थः । यत् । द॒र्॒शा॒पू॒र्ण॒मा॒साविति॑ दर्॒श–पू॒र्ण॒मा॒सौ । यः । द॒र्॒शपू॒र्ण॒मा॒साविति॑ दर्॒श–पू॒र्ण॒मा॒सौ । इ॒ष्ट्वा । सोमे॑न । यज॑ते । रथ॑स्पष्ट॒ इति॒ रथ॑–स्प॒ष्टे॒ । ए॒व । अ॒व॒साने॒ इत्य॑व–साने॑ । वरे॑ । दे॒वाना॑म् । अवेति॑ । स्य॒ति॒ । ²ए॒तानि॑ । वै । अ॒ङ्गप॒रू॒ꣳषीत्यङ्गा॑–परू॑ꣳषि । सं॒व॒त्स॒रस्येति॑ सं–व॒त्स॒रस्य॑ । यत् । द॒र्॒शा॒पू॒र्ण॒मा॒साविति॑ दर्॒श–पू॒र्ण॒मा॒सौ । यः । ए॒वम् ।

---

¹एष वा इत्यादि ॥ देवरथः देवानां रथस्थानम् । रथस्पष्टः रथेन प्रकाशितः क्षुण्णः । ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तत्र देवानां वरे उत्कृष्टे अवसाने देवानां स्वभूते देवानां गृहे अवस्यति देवयजनमध्यवस्यति । तादृशे देवैः स्वभ्यस्ते देवयजनेऽनेनेष्टं भवति ॥

²अङ्गपरूंषि अङ्गानि च परूंषि पर्वाणि च संवत्सरस्थिति-

वि॒द्वान्द॑र्शपूर्णमा॒सौ यज॑ते॒ऽङ्गप॑रूꣳ॑ष्ये॒व सं॑वत्स॒रस्य॒ प्रति॑ दधात्ये॒ते वै सं॑वत्स॒रस्य॒ चक्षु॑षी॒ यद्द॑र्शपूर्णमा॒सौ य ए॒वं वि॒द्वान्द॑र्शपूर्णमा॒सौ यज॑ते॒ ताभ्या॑मे॒व सु॑व॒र्गं लो॒कमनु॑

वि॒द्वान् । द॒र्श॒पू॒र्ण॒मा॒सावि॑ति॑ दर्श-पू॒र्ण॒मा॒सौ । यज॑ते । अ॒ङ्ग॒प॒रू॒ꣳ॒षीत्य॒ङ्ग-प॒रूꣳ॑षि । ए॒व । सं॒व॒त्स॒रस्येति॑ सं-व॒त्स॒रस्य॑ । प्रतीति॑ । द॒धा॒ति॒ । ए॒ते इति॑ । वै । सं॒व॒त्स॒रस्येति॑ सं-व॒त्स॒रस्य॑ । चक्षु॑षी॒ इति॑ । यत् । द॒र्श॒पू॒र्ण॒मा॒सावि॑ति॑ दर्श-पू॒र्ण॒मा॒सौ । यः । ए॒वम् । वि॒द्वान् । द॒र्श॒पू॒र्ण॒मा॒सावि॑ति॑ दर्श-पू॒र्ण॒मा॒सौ । यज॑ते । ताभ्या॑म् । ए॒व । सु॒व॒र्गमिति॑ सु॒वः-गम् । लो॒कम् । अ॒न्विति॑ । प॒-

---

हेतुत्वात् । 'परादिश्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । प्रतिधानं अविचलितस्थापनम् ॥

[3] संवत्सरनिबन्धनाश्च सर्वेऽर्थाः । संवत्सरात्मनः चक्षुस्थानीयाख्यां साक्षादव्यवधानेन स्वर्गमनुक्रमेण पश्यति स्वर्गोस्य प्रकाशितो भवति ॥

पश्यति ॥ ३३ ॥ ए॒षा वै दे॒वानां॒
विक्रा॑न्ति॒र्यद्द॑र्शपूर्णमा॒सौ य ए॒वं वि॒-
द्वान्द॑र्शपूर्णमा॒सौ यज॑ते दे॒वाना॑मे॒व
विक्रा॑न्ति॒मनु॒ वि क्र॑मत ए॒ष वै दे॑-
व॒यान॒ः पन्था॒ यद्द॑र्शपूर्णमा॒सौ य

श्य॒ति॒ ॥ ३३ ॥ [4]ए॒षा । वै । दे॒वाना॑म् । विक्रा॑न्ति॒रिति॒ वि–क्रा॒न्ति॒ः । यत् । द॒र्श॒पू॒र्ण॒मा॒सावित‍ि॑ दर्श–पू॒र्ण॒मा॒सौ । यः । ए॒वम् । वि॒द्वान् । द॒र्श॒पू॒र्ण॒मा॒सावित‍ि॑ दर्श–पू॒र्ण॒मा॒सौ । यज॑ते । दे॒वाना॑म् । ए॒व । विक्रा॑न्ति॒मिति॒ वि–क्रा॒न्ति॒म् । अनु॑ । वीति॑ । क्र॒म॒ते॒ । [5]ए॒षः । वै । दे॒व॒यान॒ इति॑ देव–यान॑ः । पन्था॑ः । यत् । द॒र्श॒पू॒र्ण॒मा॒सावित‍ि॑ दर्श–पू॒र्ण॒मा॒सौ । यः । ए॒वम् । वि॒द्वान् । द॒र्श॒पू॒र्ण॒मा॒सावित‍ि॑ दर्श–

---

[4] विक्रान्तिर्विशिष्टं क्रमणं आभ्यां देवा हि विक्रमवन्तो वीरा भवन्ति धारकत्वात्तेषाम् । अनु विक्रमते इति । यत्रयत्र देवा विक्रमन्ते तत्रतत्रायमप्रतिबन्धेन विक्रमते । लक्षणेनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । 'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः' इति वृत्तावात्मनेपदम् ॥

[5] देवयान इति ॥ देवा येन यान्ति स देवप्रयातो मार्गो देवयानः । देवैस्सदा मुक्तमार्ग एवेति ॥

ए॒वं वि॒द्वान्द॑र्शपूर्णमा॒सौ यज॑ते॒ य ए॒व दे॑व॒यान॒ः पन्था॒स्तꣳ स॒मारो॑हत्ये॒तौ वै दे॒वाना॒ꣳ॒ हरी॒ यद्द॑र्शपूर्णमा॒सौ य ए॒वं वि॒द्वान्द॑र्शपूर्णमा॒सौ यज॑ते॒ यावे॒व दे॒वाना॒ꣳ॒ हरी॒ ताभ्यां॑म् ॥ ३४ ॥ ए॒वैभ्यो॑ ह॒व्यं व॑हत्ये॒तद्वै दे॒वाना॑मा॒स्यं॑ यद्द॑र्शपूर्णमा॒सौ

पूर्णमा॒सौ । यज॑ते । यः । ए॒व । दे॒व॒यान॒ इति॑ देव–यान॑ः । पन्था॑ः । तम् । स॒मारो॑ह॒तीति॑ सं–आरो॑हति । [6]ए॒तौ । वै । दे॒वाना॑म् । हरी॒ इति॑ । यत् । द॒र्श॒पू॒र्ण॒मा॒साविति॑ दर्श–पू॒र्ण॒मा॒सौ । यः । एवम् । वि॒द्वान् । द॒र्श॒पू॒र्ण॒मा॒साविति॑ दर्श–पू॒र्ण॒मा॒सौ । यज॑ते । यौ । ए॒व । दे॒वाना॑म् । हरी॒ इति॑ । ताभ्या॑म् ॥ ३४ ॥ ए॒व । ए॒भ्य॒ः । ह॒व्यम् । व॒ह॒ति॒ । [7]ए॒तत् । वै । दे॒वाना॑म् । आ॒स्य॑म् । यत् । द॒र्श॒पू॒र्ण॒मा॒साविति॑ दर्श–पू॒र्ण॒मा॒सौ । यः । एवम् ।

---

[6] देवा येन प्राप्यन्ते देवप्राप्तिहेतुत्वात् हरी अश्वौ हविषां वाहनस्थानीयत्वात् ॥

[7] आस्यमिति ॥ अभ्यवहर्तव्याधारत्वात् । साक्षादव्यवधानेन देवानामास्ये हुतं भवति ॥

य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजंते
साक्षादेव देवानांमास्यें जुहोत्येष
वै हविर्धानी यो दर्शपूर्णमासया-
जी सायंप्रांतरग्निहोत्रं जुहोति य-
जंते दर्शपूर्णमासावहंरहर् हविर्धा-
निनाꣳ सुतो य एवं विद्वान्दर्शपू-

विद्वान् । दर्शपूर्णमासावितिं दर्श–पूर्णमासौ । यजंते । साक्षादितिं स–अक्षात् । एव । देवानांम् । आस्यें । जुहोति । [8]एषः । वै । हविर्धानीतिं हविः–धानी । यः । दर्शपूर्णमासयाजीतिं दर्शपूर्णमास–याजी । सायंप्रांतरितिं सायं–प्रातः । अग्निहोत्रमित्यंग्नि–होत्रम् । जुहोति । यजंते । दर्शपूर्णमासावितिं दर्श–पूर्णमासौ । अहंरहरित्यहंः–अहः । हविर्धानिनामितिं हविः–धानिनांम् । सुतः । [9]यः । एवम् । विद्वान् । दर्शपूर्णमासावितिं दर्श–पूर्ण-

---

[8] हविर्धानी ॥ सोमस्य हविराधारदर्शपूर्णमासवत्त्वात् दर्शपूर्णमासयाजी हविर्धानी । किञ्च—यदयं सायं प्रातरग्निहोत्रं जुहोति दर्शपूर्णमासावेवाहरहर्यजते । यस्मादयं हविर्धानिनां सुतोपि हविर्धानीभिस्सुन्वानैरनुज्ञातः । हविर्धानित्वं पर्वणिपर्वण्यसुन्वानत्वमस्यानुमन्यते । पर्वणि सुन्वानः अहरहर्दर्शपूर्णमासयाजी भवति ॥

[9] य एवमित्यादि ॥ एवं हविर्धान्यस्मीति विद्वान् य एतौ

र्णमा॒सौ यज॑ते हविर्धा॒न्य॑स्मीति॒
सर्व॑मे॒वास्य॑ बर्हि॒ष्यं॑ द॒त्तं भ॑वति
दे॒वा वा अर्ह॑ः ॥ ३५ ॥ य॒ज्ञियं॒
नावि॑न्द॒न्ते द॑र्शपूर्णमा॒साव॑पुन॒न्तौ वा
ए॒तौ पू॒तौ मेध्यौ॒ यद्द॑र्शपूर्णमा॒सौ
य ए॒वं वि॒द्वान्द॑र्शपूर्णमा॒सौ यज॑ते

मा॒सौ । यज॑ते । ह॒वि॒र्धा॒नीति॑ हविः—धा॒नी । अ॒स्मि॒न् । इति॑ । सर्व॑म् । ए॒व । अ॒स्य॒ । ब॒र्हि॒ष्य॑म् । द॒त्तम् । भ॒व॒ति॒ । [10]दे॒वाः । वै । अर्ह॑ः ॥ ३५ ॥ य॒ज्ञिय॑म् । न । अ॒वि॒न्द॒न्न् । ते । द॒र्श॒पू॒र्ण॒मा॒सावि॑ति दर्श—पू॒र्ण॒मा॒सौ । अ॒पु॒न॒न्न् । तौ । वै । ए॒तौ । पू॒तौ । मेध्यौ॑ । यत् । द॒र्श॒पू॒र्ण॒मा॒सावि॑ति दर्श—पू॒र्ण॒मा॒सौ । यः । ए॒वम् । वि॒द्वान् । द॒र्श॒पू॒र्ण॒मा॒सावि॑ति दर्श—पू॒र्ण॒मा॒सौ । यज॑ते ।

यजते अस्य सम्बन्धि यद्दत्तं यावान् कश्चिदस्य धनव्ययः स सर्वो बर्हिषि यज्ञे विनियुक्तो भवति । सहविर्धानत्वात् सर्वो व्ययो यज्ञे व्ययो भवतीति ॥

[10]देवा वा इत्यादि ॥ यज्ञार्हं यज्ञियं 'यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ' ।

पू॒तावे॒वैनौ॒ मेध्यौ॑ यजते॒ नामा॑वा॒स्या॑यां च पौर्ण॑मा॒स्यां च॒ स्त्रिय॒मुपे॑या॒द्यदु॑पे॒यान्निरि॑न्द्रियस्स्या॒त्सोम॑स्य॒ वै राज्ञो॑र्धमा॒सस्य॒ रात्र॑य॒ः पत्न॑य आस॒न्तासा॑ममावा॒स्या॑ं च पौर्णमा॒सीं च॒ नोपै॑त् ॥ ३६ ॥ ते

पू॒तौ । ए॒व । ए॒नौ॒ । मेध्यौ॑ । य॒ज॒ते॒ । [11]न । अ॒मा॒वा॒स्या॑या॒मित्य॑मा–वा॒स्या॑याम् । च॒ । पौ॒र्ण॒मा॒स्या॒मिति॑ पौर्ण–मा॒स्याम् । च॒ । स्त्रिय॑म् । उ॒पेति॑ । इ॒या॒त् । यत् । उ॒पे॒या॒दित्यु॑प–इ॒या॒त् । निरि॑न्द्रि॒य इति॒ निः–इ॒न्द्रि॒यः । स्या॒त् । [12]सोम॑स्य । वै । राज्ञ॑ः । अ॒र्ध॒मा॒सस्येत्य॑र्ध–मा॒सस्य॑ । रात्र॑यः । पत्न॑यः । आ॒स॒न् । तासा॑म् । अ॒मा॒वा॒स्या॑मित्य॑मा–वा॒स्या॑म् । च॒ । पौ॒र्ण॒मा॒सीमिति॑ पौर्ण–मा॒सीम् । च॒ । न । उ॒पेति॑ । ऐ॒त् ॥३६॥ ते इति॑ ।

दर्शपूर्णमासाविति । कालवचनाविमाविदानीम् । य एवमिति । एवं वेदितुरेव एतौ पूतौ भवतः ॥

[11] नामावास्यायां चेति ॥ गतम् ॥

[12] रात्रय इति ॥ पञ्चदश तिथयः । पत्नय इति छान्दसो

ए॑नम॒भि सम॑नह्ये॒तां तं यक्ष्म॑ आ-
छ॒द्राजा॑न॒ं यक्ष्म॑ आर॒दिति॒ तद्रा॑-
जय॒क्ष्मस्य॒ जन्म॒ यत्पापी॑या॒नभ॑-
व॒त्तत्पा॑पय॒क्ष्मस्य॒ यज्जा॒याभ्या॒मवि॑-
न्द॒त्तज्जा॒येन्य॑स्य॒ य ए॒वमे॒तेषा॒ं य-
क्ष्मा॑णा॒ं जन्म॒ वेद॒ नैन॑मे॒ते यक्ष्मा॑

ए॒न॒म् । अ॒भि । समिति॑ । अ॒न॒ह्ये॒ता॒म् । तम् । यक्ष्म॑ः ।
आ॒र्छ॒त् । [13]राजा॑नम् । यक्ष्म॑ः । आ॒र॒त् । इति॑ ।
तत् । रा॒ज॒य॒क्ष्मस्येति॑ राज–य॒क्ष्मस्य॑ । जन्म॑ ।
यत् । पापी॑यान् । अभ॑वत् । तत् । पा॒प॒य॒क्ष्मस्येति॑
पाप–य॒क्ष्मस्य॑ । यत् । जा॒याभ्या॑म् । अवि॑न्दत् ।
तत् । जा॒येन्य॑स्य । यः । ए॒वम् । ए॒तेषा॑म् । य-
क्ष्मा॑णाम् । जन्म॑ । वेद॑ । न । ए॒न॒म् । ए॒ते । यक्ष्मा॑ः ।

वर्णविकारः । अभि समनह्येतामिति । सोमेन राज्ञा अनुपेते त्यक्ते एते तिथी एनमभिभूय आभिमुख्येन वा भोक्तृत्वेन गृहीतवत्यौ । ततस्तं तथा ताभ्यां भुज्यमानं यक्ष्मः क्षयरोग आर्छत् आर्तमकरोत् ॥

[13] राजानं यक्ष्म आरदित्यादि ॥ व्याख्यातममावास्यायामिति शेषः ॥

विन्दन्ति॒ स ए॒ते ए॒व न॑म॒स्यन्नुपा॑धाव॒त्ते अ॑ब्रू॒तां वरँ॑ वृणावहा आ॒वं दे॒वानां॑ भाग॒धे अ॑साव ॥ ३७ ॥ आ॒वद॑धि दे॒वा इ॑ज्यान्ता॒ इति॒ तस्मा॑त्स॒दृशी॑ना॒ꣳ रात्री॑णाममावा॒स्या॑यां च पौर्णमा॒स्यां॑ च॑ दे॒वा इ॑-

वि॒न्द॒न्ति॒ । [14]सः । ए॒ते इति॑ । ए॒व । न॒म॒स्यन्न् । उपेति॑ । अ॒धा॒व॒त् । ते इति॑ । अ॒ब्रू॒ता॒म् । वर॑म् । वृ॒णा॒व॒है॒ । आ॒वम् । दे॒वाना॑म् । भा॒ग॒धे इति॑ भाग-धे । अ॒सा॒व॒ ॥ ३७ ॥ आ॒वत् । अधीति॑ । दे॒वाः । इ॒ज्या॒न्तै॒ । इति॑ । [15]तस्मा॑त् । स॒दृशी॑नाम् । रात्री॑णाम् । अ॒मा॒वा॒स्या॑या॒मित्य॑मा-वा॒स्या॑याम् । च॒ । पौ॒र्ण॒मा॒स्यामिति॑ पौर्ण-मा॒स्याम् । च॒ । दे॒वाः । इ॒ज्य॒न्ते॒ । ए॒ते इति॑ । हि ।

---

[14]स एते इत्यादि ॥ गतम् । भागधे इति । भागानां हविषां धात्र्यौ आवां असाव भवाव । आवदधि आवयोरेव उपरिष्टात् देवाः इज्यान्ता इति । पूर्ववच्छेद् ॥

[15]तस्मादित्यादि ॥ गतम् ॥

ज्यन्त ए॒ते हि दे॒वानां॑ भाग॒धे भा॑ग॒धा अ॑स्मै मनु॒ष्या॑ भवन्ति॒ य ए॒वं वे॑द भू॒तानि॒ क्षुधं॑मघ्नंथ्स॒द्यो म॑नु॒ष्या॑ अर्धमा॒से दे॒वा मा॒सि पि॒तरं॑स्संवत्स॒रे वन॒स्पत॑य॒स्तस्मा॒दह॑रहर्म॑नु॒ष्या॑ अश॑नमिच्छन्तेऽर्धमा॒से दे॒वा इ॑ज्यन्ते मा॒सि पि॒तृभ्य॑ः क्रियते सं-

दे॒वाना॑म् । भा॒ग॒धे इति॑ भाग–धे । भा॒ग॒धा इति॑ भाग–धाः । अ॒स्मै॒ । म॒नु॒ष्या॑ः । भ॒व॒न्ति॒ । यः । ए॒वम् । वेद॑ । [16]भू॒तानि॑ । क्षुध॑म् । अ॒घ्न॒न् । स॒द्यः । म॒नु॒ष्या॑ः । अ॒र्ध॒मा॒स इत्य॑र्ध–मा॒से । दे॒वाः । मा॒सि । पि॒तर॑ः । सं॒व॒त्स॒र इति॑ सं–व॒त्स॒रे । व॒न॒स्पत॑यः । तस्मा॑त् । अह॑रह॒रित्यह॑ः–अ॒हः । म॒नु॒ष्या॑ः । अश॑नम् । इ॒च्छ॒न्ते॒ । अ॒र्ध॒मा॒स इत्य॑र्ध–मा॒से । दे॒वाः । इ॒ज्य॒न्ते॒ । मा॒सि । पि॒तृभ्य॒ इति॑ पि॒तृ–भ्य॒ः । क्रि॒य॒ते॒ । सं॒व॒त्स॒र इति॑ सं–व॒त्स॒रे ।

---

[16] भूतानीत्यादि ॥ सर्वाणि भूतानि क्षुधं बुभुक्षां घ्नन्ति तदुपघातहेतुभिरुपशमयन्ति सद्यस्समानेह्नि एत[क]स्मिन्नह्नि सकृदुपघातहेतुशमनं कृत्वा क्षुधं हन्ति । अर्धमासे देवाः क्षुधं घ्नन्ति हविर्भिर्यागप्रभवैः । मासि पितरः श्राद्धेन । वनस्पतयः संवत्सरे

वत्स॒रे व॒नस्पत॑य॒ः फलं॑ गृह्ण॒न्ति॒ य

ए॒वं वेद॒ हन्ति॒ क्षु॒धं॑ भ्रातृ॑व्यम्॥३८॥

दे॒वा वै नर्चि॑ न यजु॑ष्यश्रयन्त॒ ते

व॒नस्पत॑यः । फल॑म् । गृ॒ह्ण॒न्ति॒ । यः । ए॒वम् । वेद॑ । हन्ति॑ । क्षु॒धम् । भ्रातृ॑व्यम् ॥ ३८ ॥

प॒श्य॒ति॒ ताभ्या॒मह॑रैदसाव॒ फल॑ꣳ

स॒प्त च॑ ॥ ६ ॥

[1]दे॒वाः । वै । न । ऋ॒चि । न । यजु॑षि । अ॒श्र॒य॒न्त॒ । ते । साम॑न्न् । ए॒व । अ॒श्र॒य॒न्त॒ । हिम् ।

फलग्रहणेन तृप्ताः क्षुधं घ्नन्ति । तस्मात्पर्वणिपर्वणि यष्टव्या देवा इति ॥

इति द्वितीये पञ्चमे षष्ठोनुवाकः.

---

[1]अतः परमग्निहोत्रस्य ब्राह्मणं प्राजापत्यमेव काण्डम् ॥ देवा वा इत्यादि ॥ ऋचि यजुषि च नाश्रयन्त नासेवन्त इति च स्तुतिः । यजनं च नानीयन्त सामन्येवाश्रयन्त । साम सान्त्वने । तस्माद्धिंकरोति हिङ्कारं प्रयुङ्क्ते सामिधेनीनामनुवचनारम्भे होता। हिनोति प्रीणयति वा सर्वमिति हिम् । हि गतौ, हिवि प्रीणने,

साम॑न्ने॒वाश्र॑यन्त॒ हिं क॑रोति॒ सामै॒वाक॒र् हिं क॑रोति॒ यत्रै॒व दे॒वा अश्र॑यन्त॒ तत॑ ए॒वैना॒न्प्र यु॑ङ्क्ते॒ हिं क॑रोति वा॒च ए॒वैष योगो॒ हिं क॑रोति प्र॒जा ए॒व तद्यज॑मानस्सृजते॒ त्रिः प्र॑थ॒-

क॒रोति॒ । साम॑ । ए॒व । अ॒क॒ः । हिम् । क॒रोति॒ । यत्र॑ । ए॒व । दे॒वाः । अश्र॑यन्त । तत॑ः । ए॒व । ए॒ना॒न् । प्रेति॑ । यु॒ङ्क्ते॒ । [2]हिम् । क॒रोति॒ । वा॒चः । ए॒व । ए॒षः । योग॑ः । हिम् । क॒रोति॒ । प्र॒जा इति॑ प्र—जाः । ए॒व । तत् । यज॑मानः । सृज॒ते॒ । [3]त्रिः । प्र॒थ॒माम् । अन्विति॑ । आ॒ह॒ । त्रिः । उ॒त्त॒मामि-

ब्रह्मणो नामेदं, छान्दसी रूपसिद्धिः । सामैव अकः कृतं भवति, सामभक्तित्वाद्धिंकारस्य । छान्दसो लुङ्, 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् । असकृद्विधानं हिङ्कारस्य फलभेदप्रदर्शनार्थम् । यत्रैवेति । यत्र स्थिताः देवाः तत एव एनान् देवानानीय इह प्रयुङ्क्ते ॥

[2]वाच इति ॥ वाग्योगः खल्वयम् । वाक् सामिधेनीलक्षणा अनेन युज्यते । प्रजा एवेति । एतेन हिङ्कारस्य पशव्यत्वमाह ॥

[3]त्रिः प्रथमामित्यादि ॥ 'प्र वो वाजाः' * इत्याद्या एकादशर्चः ।

---

*तै. ब्रा. ३-५-२.

मामन्वा॑ह॒ त्रिरु॑त्त॒मां य॒ज्ञस्यै॒व तद्ब॒रूसम् ॥ ३१ ॥ न॒ह्य॒त्यप्र॑स्रꣳसा॒य
संत॑त॒मन्वा॑ह प्रा॒णाना॑म॒न्नाद्य॑स्य॒ सं-

त्यु॑त्–त॒माम् । य॒ज्ञस्य॑ । ए॒व । तत् । ब॒रूसम् ॥ ३१ ॥ न॒ह्य॒ति॒ । अप्र॑स्रꣳसा॒येत्यप्र॑–स्र॒ꣳसा॒य । [4]संत॑त॒मिति॒ सं–त॒त॒म् । अन्विति॑ । आ॒ह॒ । प्रा॒णा॒नामिति॑ प्र–अ॒नाना॑म् । अ॒न्ना॒द्य॑स्येत्य॑न्न–अ॒द्य॑स्य । संत॑त्या॒ इति॒ सं–त॒त्यै॒ । अथो॒ इति॑ । रक्ष॑साम् ।

आद्यन्तयोर्व [योः पुनर्व] चनेन पञ्चदशसामिधेन्यः क्रियन्ते । तेन सामिधेनीनाम् [नीनां आद्यन्तयोरभ्यासेन यज्ञस्य बर्सम् आ] वरणं नह्यति बध्नाति । बृ आवरणे, औणादिकस्सप्रत्ययः । तत् यज्ञस्य अप्रस्रंसनाय भवति ॥

[4]सन्ततामिति ॥ पूर्वस्यां उत्तरमर्धर्चं उत्तरस्याश्च पूर्वं संहितं कुर्यात् । प्रथमायां च हिङ्कारेण मध्यमाया अर्धर्चमालभेत । न हिंकृत्येति केचित् । अविशेषात् सर्वेषां सन्ततत्वम् । ऋचावन्तराऽनुच्छ्वासः सन्ततत्वं श्रूयते 'नान्तरार्चा व्यन्यात्' इति । एकेनोच्छ्वासेनोच्चार्यैव क्रियमाणं प्राणानामन्नाद्यस्य चाविच्छेदाय भवति । अथो अपि च रक्षसामपहत्यै भवति, सामिधेनीनां अनुच्छ्वासेन रक्षसामनुच्छ्वासः क्रियत इति । केचिदाहुः—प्रथमोत्तमयोरेवेदं सन्ततत्वविधानमिति ॥

त॑त्या॒ अथो॒ रक्ष॑सा॒मप॑हत्यै॒ राथ॑न्तरीं प्रथ॒मामन्वा॑ह॒ राथ॑न्तरो॒ वा अ॒यं लो॒क इ॒ममे॒व लो॒कम॒भि ज॑यति॒ त्रिर्वि गृ॑ह्णाति॒ त्रय॑ इ॒मे लो॒का इ॒माने॒व लो॒काना॒भि ज॑यति॒ बार्ह॑तीमुत्त॒मामन्वा॑ह॒ बार्ह॑तो॒ वा अ॒सौ लो॒को॑मुमे॒व लो॒कम॒भि ज॑य-

अप॑हत्या॒ इत्यप॑-ह॒त्यै॒ । ⁵राथ॑न्तरी॒मिति॒ राथ॑-त॒री॒म् । प्र॒थ॒माम् । अन्वितिं । आ॒ह॒ । राथ॑न्तर॒ इति॒ राथ॑-त॒र॒ः । वै । अ॒यम् । लो॒कः । इ॒मम् । ए॒व । लो॒कम् । अ॒भीतिं । ज॒य॒ति॒ । ⁶त्रिः । वीतिं । गृ॒ह्णा॒ति॒ । त्रय॑ः । इ॒मे । लो॒काः । इ॒मान् । ए॒व । लो॒कान् । अ॒भीतिं । ज॒य॒ति॒ । ⁷बार्ह॑तीम् । उ॒त्त॒मामित्यु॑त्-त॒माम् । अन्वितिं । आ॒ह॒ । बार्ह॑तः । वै । अ॒सौ । लो॒कः । अ॒मुम् । ए॒व । लो॒कम् ।

---

[5] राथन्तरीमिति ॥ सामविशेषसम्बन्धेन ऋचस्स्तुतिः । रथन्तरसामसम्बन्धिनी प्रथमा ऋक्, प्राथम्याह्वयोरुदात्तस्वरत्वाच्च । उत्सादित्वादञ् । अयं लोको भूलोकः राथन्तरः, स एव हेतुः ॥

[6] अस्यास्त्रिर्विच्छेदो विग्रहः । तृतीयां त्रिर्विगृह्णातीत्येके ॥

[7] बार्हतीमिति ॥ 'तं त्वा समिद्भिः'* इति तृतीया तिसृणामुत्त-

---

*तै. ब्रा. ३-५-२.

ति॒ प्र वः॑ ॥ ४० ॥ वाजा॒ इत्यनि॑रुक्तां प्राजाप॒त्यामन्वा॑ह य॒ज्ञो वै प्र॒जाप॑ति॒र्य॒ज्ञमे॒व प्र॒जाप॑ति॒मा र॑भते॒ प्र वो॒ वाजा॒ इत्यन्वा॒हान्नं॒ वै वाजो॒न्नमे॒वाव॑ रुन्धे॒ प्र वो॒ वाजा॒ इत्यन्वा॑-

अ॒भीति॑ । ज॒य॒ति॒ । [8]प्रेति॑ । व॒ः ॥ ४० ॥ वाजाः॑ । इति॑ । अनि॑रुक्ता॒मित्यनि॑ः–उ॒क्ता॒म् । प्रा॒जा॒प॒त्या॒मिति॑ प्राजा–प॒त्याम् । अन्विति॑ । आ॒ह॒ । य॒ज्ञः । वै । प्र॒जाप॑ति॒रिति॑ प्र॒जा–प॒ति॒ः । य॒ज्ञम् । ए॒व । प्र॒जाप॑ति॒मिति॑ प्र॒जा–प॒ति॒म् । एति॑ । र॒भ॒ते॒ । प्रेति॑ । व॒ः । वाजाः॑ । इति॑ । अन्विति॑ । आ॒ह॒ ।

मा । बृहच्छब्दोप्युत्सादिः । बृहत्सामवत्त्वं पूर्ववत्सम्बन्धि, उभयोस्तृतीयत्वात् ॥

[8]अनिरुक्तामिति ॥ अस्पष्टदेवताकां अतः प्राजापत्यां नीचैस्स्वरत्वाच्च बृहच्छब्दसम्बन्धित्वाच्च । यज्ञात्मानं प्रजापतिमादौ परिगृह्णाति । विशिष्टदेवतासम्बन्धेन स्तुतिरेषा । अन्नं वै वाज इति । वाजपदसम्बन्धेन स्तुतिः । प्राचीनमिति । उपसर्गविशेषसम्बन्धेन स्तुतिः । प्रगतं प्राचीनम् । ‘विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्’ इति खः ॥

ह॒ तस्मा॑त्प्रा॒चीन॒ꣳ॒ रेतो॑ धीय॒तेऽग्न॒ आ या॑हि वी॒तय॒ इत्या॑ह॒ तस्मा॑त्प्र॒तीची॑: प्र॒जा जाय॑न्ते॒ प्र वो॒ वाजा॑: ॥ ४१ ॥ इत्यन्वा॑ह॒ मासा॒

अन्न॑म् । वै । वाज॑: । अन्न॑म् । ए॒व । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । प्रेति॑ । व॒: । वाजा॑: । इति॑ । अन्विति॑ । आ॒ह॒ । तस्मा॑त् । प्रा॒चीन॑म् । रेत॑: । धी॒य॒ते॒ । [9]अग्ने॑ । एति॑ । या॒हि॒ । वी॒तये॑ । इति॑ । आ॒ह॒ । तस्मा॑त् । प्र॒तीची॑: । प्र॒जा इति॑ प्र—जाः । जा॒य॒न्ते॒ । [10]प्रेति॑ । व॒: । वाजा॑: ॥ ४१ ॥ इति॑ । अन्विति॑ । आ॒ह॒ । मासा॑: । वै । वाजा॑: । अ॒र्ध॒मा॒-

---

[9] अग्न आ याहीति द्वितीया ऋक् ॥ आयाहीति वचनात् प्राचीनं निहितं रेतः प्राचीनं प्रजात्वेन परिणतं निर्गच्छति । प्रतिकूलाः प्रतीच्यः । ‘ वा छन्दसि ’ इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ‘ चौ ’ इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम्, अन्तोदात्तत्वं च ॥

[10] मासा वा इत्यादि ॥ मन्त्रपदानां सर्वेषां स्तुतिः । हे ऋत्विग्यजमानाः वाजादयो युष्माकमभिमतसिद्धये भवन्तु । वाजाः मासाः अन्नहेतवः; गतिमन्तो वा सर्वक्रियाणामाधाराः । अर्धमासाः अभिद्यवः दिवसैरभिगतदीप्तित्वात् साभिप्रायेण क्रियाप्रवर्तकाः । हविष्मन्तो देवाः क्रियया आराध्याः । घृताची

वै वाजा॑ अर्धमा॒सा अ॒भिद्य॑वो दे॒वा
ह॒विष्म॑न्तो॒ गौर्घृ॒ताची॑ य॒ज्ञो दे॒वा-
ञ्जि॑गाति॒ यज॑मानस्सुम्न॒युरि॒दम॑सी॒-
दम॒सीत्ये॒व य॒ज्ञस्य॑ प्रि॒यं धामाव॑
रुन्धे॒ यं का॒मये॑त॒ सर्व॒मायु॑रिया॒दिति॒

सा इत्य॑र्ध-मा॒साः । अ॒भिद्य॑व॒ इत्य॒भि-द्य॒वः । दे॒वाः । ह॒विष्म॑न्तः । गौः । घृ॒ताची॑ । य॒ज्ञः । दे॒वान् । जि॒गा॒ति॒ । यज॑मानः । सु॒म्न॒युरिति॑ सु-म्न-युः । इ॒दम् । अ॒सि॒ । इ॒दम् । अ॒सि॒ । इति॑ । ए॒व । य॒ज्ञस्य॑ । प्रि॒यम् । धाम॑ । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ ।
[11]यम् । का॒मये॑त । सर्व॑म् । आयु॑ः । इ॒या॒त् । इति॑ ।

घृतमञ्चतीति । घृतहेतुर्गौः हविःप्रदानेन क्रियाप्रवृत्तिहेतुः । पूर्ववत् ‘ चौ ’ इति दीर्घत्वम्, अन्तोदात्तत्वं च । स यज्ञो देवान् जिगाति गच्छति तृप्तिहेतुत्वेन । गाङ् गतौ, व्यत्ययेन परस्मैपदं, शपः श्लुः, अभ्यासस्य चेत्वम् । सुम्नयुः सुखमात्मन इच्छतीति सुम्नयुर्यजमानः फलभाक् । एवमेते यज्ञस्याधाराः । एभिस्ताद्रूप्येण इदमसीदमसीति यज्ञं स्तुत्वा यज्ञस्य प्रियं धाम स्थानं वाजादिकमवरुन्धे ॥

[11]यं इत्यादि ॥ एतेन प्रथमद्वितीययोः सन्तानस्य विशेषणात् आयुर्हेतुत्वेन स्तुतिः क्रियते । ‘प्र वो वाजाः ’* इत्येता-

---

*तै. ब्रा, ३-५-२.

प्र वो॒ वाजा॒ इति॒ तस्या॒नूच्याग्न॒
आ या॑हि वी॒तय॒ इति॒ संत॑त॒मुत्त॑र-
मर्ध॒र्चमा ल॑भेत ॥ ४२ ॥ प्रा॒णेनै॒वा-
स्या॑पा॒नं दा॑धार॒ सर्व॒मायु॑रेति॒ यो
वा अ॑र॒त्निꣳ सा॑मिधे॒नीना॒ं वेदा॑र॒त्ना-

प्रेति॑ । व॒ः । वाजा॑ः । इति॑ । तस्य॑ । अ॒नूच्येत्य॑नु-उच्य॑ । अग्ने॑ । एति॑ । या॒हि॒ । वी॒तये॑ । इति॑ । संत॑त॒मिति॒ सं-त॒त॒म् । उत्त॑र॒मित्युत्-त॒र॒म् । अ॒र्ध॒र्चमित्य॑र्ध-ऋ॒चम् । एति॑ । ल॒भे॒त॒ ॥ ४२ ॥ प्रा॒णेनेति॑ प्र-अ॒नेन॑ । ए॒व । अ॒स्य॒ । अ॒पा॒नमित्य॑प-अ॒नम् । दा॒धा॒र॒ । सर्व॑म् । आयु॑ः । ए॒ति॒ । [12]यः । वै । अ॒र॒त्निम् । सा॒मि॒धे॒नीना॒मिति॑ सां-इ॒धे॒नीना॑म् । वेद॑ । अ॒र॒त्नौ । ए॒व । भ्रातृ॑व्यम् ।

मनूच्य अस्या उत्तरमर्धर्चं 'अग्न आ याहि वीतये'* इत्यनया सन्ततमालभेत । ऋचोर्धमर्धर्चम् । 'ऋक्पूः' इति समासान्तः । प्राणेनैवेति । द्वयोः अर्धर्चयोः प्राणापानस्थानीयत्वात् । दाधारेति छान्दसो लिट्, तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥

[12]यो वा इत्यादिना सन्तानस्य फलान्तरं दर्शयति । सामिधामाधानमन्त्रास्सामिधेन्यः । 'समिधामाधाने' इति षेण्यण्प्रत्ययः,

---

*तै. ब्रा. ३-५-२.

वे॒व भ्रातृ॑व्यं कुरुतेऽर्ध॒र्चौ सं द॑धात्ये॒ष
वा अ॑र॒त्निस्सा॑मिधे॒नीना॒ं य ए॒वं वे-
दा॑र॒त्नावे॒व भ्रातृ॑व्यं कुरुत॒ ऋषे॑र्-

कु॒रु॒ते । अ॒र्ध॒र्चा॑वित्य॑र्ध-ऋ॒चौ । सामिति॑ । द॒धा॒ति॒ । ए॒षः । वै । अ॒र॒त्निः । सा॒मि॒धे॒नीना॒मिति॑ सां-इ॒धे॒नीना॑म् । यः । ए॒वम् । वेद॑ । अ॒र॒त्नौ । ए॒व । भ्रातृ॑व्यम् । कु॒रु॒ते । [13]ऋषे॑र्ऋ॒षे॒रित्यृषे॑ः-

---

'पिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष्, 'यस्य' इति लोपे 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः । तासामरत्निः अरमणम् । नञ्पूर्वादमेर्निप्रत्ययेऽन्त्यविकारः । यद्वा—अरणमरत्निः सामिधेनीनां गमनविशेषः। अर्तेरत्निप्रत्ययः । अथवा—द्वौ प्रादेशौ संहितावरत्निः, प्रदेशस्थानीययोरर्धर्चयोस्सन्धानम् । तावेवारत्निरित्युपचर्यते । प्रमाणलक्षणाद्वा सामिधेनीनामुच्छ्वासप्रमाणं यो वेदेति । अरत्नाविति । सन्धानस्यारत्निशब्देनाभिधानस्येदं फलम् । अरमणे अरमणशीलत्वे प्रादेशद्वयपरिमितत्वे वा शत्रून् कुरुते । कः पुनस्स आसामरत्निरित्याह—अर्धर्चाविति । यजमानव्यतिरिक्तवेदित्रर्थं य एवं वेदेत्यादेः पुनर्वचनम् ॥

[13]ऋषीणां सम्बन्धिभ्य आविर्भूताः एताः । ता यदि परस्परं असंयुक्ताः स्युः तदा या एता ऋषिभ्यो गोत्रकृद्भ्यः भृग्वादिभ्यः उत्पन्नाः प्रजाः पशवश्च ; तैरपि सर्वैरेता वितिष्ठेरन् विश्लिष्टाः स्युः यजमानस्य प्रजापशुसिद्धिहेतवो न स्युरित्यर्थः तस्मादर्धर्चसन्धानेन एतास्संयुनक्ति । ताश्च संयुक्तवत्सा गाव इव

ऋषे॒र्वा ए॒ता निर्मि॑ता॒ यत्सा॑मिधे॒न्य॑-
स्ता यदसं॑युक्ता॒स्स्युः प्र॒जया॑ प॒शुभि॒-
र्यज॑मानस्य॒ वि ति॑ष्ठेरन्नर्ध॒र्चौ सं द॑धा-
ति॒ सं यु॑नक्त्ये॒वैना॒स्ता अ॑स्मै॒ संयु॑क्ता॒
अव॑रुद्धा॒स्सर्वा॑मा॒शिषं॑ दुह्रे ॥ ४३ ॥

ऋ॒षे॒ः । वै । ए॒ताः । निर्मि॑ता॒ इति॒ निः—मि॒ता॒ः । यत् । सा॒मि॒धे॒न्य॑ इति॑ सा॑—इ॒धे॒न्यः॑ । ताः । यत् । असं॑युक्ता॒ इत्यसं॑—यु॒क्ता॒ः । स्युः । प्र॒जयेति॑ प्र—जया॑ । प॒शु॒भि॒रिति॑ प॒शु—भि॒ः । यज॑मानस्य । वीति॑ । ति॒ष्ठे॒रन्न् । अ॒र्ध॒र्चावित्य॑र्ध—ऋ॒चौ । समिति॑ । द॒धा॒ति॒ । समिति॑ । यु॒न॒क्ति॒ । ए॒व । ए॒ना॒ः । ताः । अ॒स्मै॒ । संयु॑क्ता॒ इति॒ सं—यु॒क्ता॒ः । अव॑रुद्धा॒ इत्यव॑—रु॒द्धा॒ः । सर्वा॑म् । आ॒शिष॒मित्या॑—शिष॑म् । दु॒ह्रे॒ ॥ ४३ ॥

व॒त्सं वो॑ जायन्ते॒ प्र वो॒ वाजा॑ लभेत दधा-
ति॒ सं दश॑ च ॥७॥

गोष्ठेऽवरुद्धाः अस्मै यजमानाय सर्वामाशिषमभिमतमर्थं दुह्रे स्वयमेव दुहन्ते । कर्मकर्तरि 'न दुहस्नुनमाम्' इति यगभावः, 'बहुलं छन्दसि' इति लट्, 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः, अतो गुणे पररूपत्वम् ॥

इति द्वितीये पञ्चमे सप्तमोनुवाकः ॥

अयं॑ज्ञो॒ वा ए॒ष यो॑सा॒माग्न॒ आ या॑हि वी॒तय॒ इत्या॑ह रथन्त॒रस्यै॒ष वर्ण॒स्तं त्वा॒ स॒मिद्भि॑रङ्गिर॒ इत्या॑ह वामदे॒व्यस्यै॒ष वर्णो॑ बृहद॑ग्ने सु॒वीर्य॒मित्या॑ह बृह॒त ए॒ष वर्णो॒ यदे॒तं तृचम॒-

¹अयं॑ज्ञः । वै । ए॒षः । यः । अ॒सा॒मा । अग्ने॑ । एति॑ । या॒हि॒ । वी॒तये॑ । इति॑ । आ॒ह॒ । र॒थ॒न्त॒रस्येति॑ रथं॑-त॒रस्यं॑ । ए॒षः । वर्णः॑ । तम् । त्वा॒ । स॒मिद्भि॒रिति॑ स॒मित्-भि॒ः । अ॒ङ्गि॒र॒ः । इति॑ । आ॒ह॒ । वा॒म॒दे॒व्यस्येति॑ वाम-दे॒व्यस्य॑ । ए॒षः । वर्णः॑ । बृहत् । अ॒ग्ने॒ । सु॒वी॒र्य॒मिति॑ सु-वीर्य॑म् । इति॑ । आ॒ह॒ । बृह॒तः । ए॒षः । वर्णः॑ । यत् । ए॒तम् । तृचम् । अ॒न्वा॒हेत्य॑नु-आ॒ह॑ । य॒ज्ञम् ।

---

[1] अयज्ञो वा इत्यादि ॥ द्वितीयाप्रभृतेः ऋचः स्तुतिः क्रियते। रथन्तरस्येति । पूर्ववत्प्राथम्यादिना रथन्तरादिरूपत्वं तिसृणामृचाम्। 'वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ' । बृहदग्न इति । बृहच्छब्दसम्बन्धेन बार्हतत्वं दर्शयितुं तृतीयस्य पदस्योपादानम् । तृचमिति । तिसृणामृचां समाहारस्तृचम् । 'ऋक्पूः' इति समासान्तः । त्रेस्सम्प्रसारणं, उत्तरपदलोपश्च । सामन्वन्तमिति । 'अनो नुट्' इति नुट् ॥

न्वाह॑ य॒ज्ञमे॒व तत्सामं॑न्वन्तं करो-
त्य॒ग्निर॒मुष्मि॑न्लो॒क आसी॑दादि॒त्यो॑-
स्मिन्तावि॒मौ लो॒कावशा॑न्तौ॥४४॥
आ॒स्ता॒ं॑ ते दे॒वा अ॑ब्रुव॒न्नेते॒मौ वि पर्यू॑-
हा॒मेत्यग्न॒ आ या॑हि वी॒तय॒ इत्य॒स्मि-
न्लो॒केऽग्निम॑दधुर्बृ॒हद॑ग्ने सु॒वीर्य॒मित्य॒-
मुष्मि॑न्लो॒क आ॑दि॒त्यं त॒तो वा इ॒मौ

ए॒व । तत् । सामं॑न्वन्त॒मिति॒ सामन्न्॑–व॒न्त॒म् । क॒रो॒ति॒ । [2]अ॒ग्निः । अ॒मुष्मिन्न्॑ । लो॒के । आसी॑त् । आ॒दि॒त्यः । अ॒स्मिन्न् । तौ । इ॒मौ । लो॒कौ । अशा॑न्तौ ॥ ४४ ॥ आ॒स्ता॒म् । ते । दे॒वाः । अ॒ब्रु॒व॒न्न् । एति॑ । इ॒त॒ । इ॒मौ । वि । परीति॑ । ऊ॒हा॒म॒ । इति॑ । अग्ने॑ । एति॑ । या॒हि॒ । वी॒तये॑ । इति॑ । अ॒स्मिन्न् । लो॒के । अ॒ग्निम् । अ॒द॒धुः । बृ॒हत् । अ॒ग्ने॒ । सु॒वी॒र्य॒मिति॑ सु–वीर्य॑म् । इति॑ । अ॒मु॒ष्मिन्न्॑ । लो॒के । आ॒दि॒त्यम् । तत॑ः । वै । इ॒मौ ।

---

[2] अग्निरमुष्मिन्नित्यादि ॥ स्वर्लोके अग्निरासीत्, पृथिव्यामादित्यः। अथ तत इमौ लोकौ अशान्तौ असुखौ आस्तां अभवताम् । अथ च ते तथा पश्यन्तो देवाः परस्परमब्रुवन्—एत आगच्छत स-

लो॒काव॑शाम्यता॒ं यदे॒वम॒न्वाहा॒नयो॑र्लो॒कयो॒श्शान्त्यै॒ शाम्य॑तोऽस्मा इ॒मौ लो॒कौ य ए॒वं वेद॒ पञ्च॑दश सामिधे॒नीरन्वा॑ह॒ पञ्च॑दश ॥ ४५ ॥ वा

लो॒कौ । अ॒शा॒म्य॒ता॒म् । यत् । ए॒वम् । अ॒न्वाहेत्य॑नु–आह॑ । अ॒नयोः॑ । लो॒कयोः॑ । शान्त्यै॑ । शाम्य॑तः । अ॒स्मै॒ । इ॒मौ । लो॒कौ । यः । ए॒वम् । वेद॑ । [3]पञ्च॑द॒शेति॒ पञ्च॑–द॒श । सा॒मि॒धे॒नीरिति॑ सां–इ॒धे॒नीः । अन्विति॑ । आ॒ह॒ । पञ्च॑द॒शेति॒ पञ्च॑–द॒श ॥४५॥ वै । अ॒र्ध॒मा॒सस्येत्य॑र्ध–मा॒सस्य॑ । रात्र-

---

वैऽपि यूयमिमौ अग्न्यादित्यौ विपर्यूहाम विपरिवृत्तलोकौ स्थापयाम । अग्न आयाहीति बर्हिषि निषीदेति लिङ्गं नीचैरवस्थानस्य। ऋचश्च प्रथमत्वात् प्रथमलोकपरिग्रहः । तत्र तृतीयदेशस्यापि प्रथमपादादावग्नि * शब्दोपादानादग्नेः प्रथमलोकावस्थानं सूच्यते । बृहदग्न इति । विवासनकारित्वमादित्यात्मन एव । अग्नेरिति । तस्योच्चैरवस्थानलिङ्गविशेषः । ऋचस्तृतीयत्वात् तृतीयलोकपरिग्रहः । तत्र तृतीयदेशत्वम् ॥

[3] अर्धमासशः [अर्धमासेन] अक्षरशः अक्षरेण संवत्सरमाप्नोति ।

---

*घ–हः । तत्रापि प्रथम

अ॑र्धमा॒सस्य॒ रात्र॑योर्धमा॒सशस्सं॑वत्स॒र आ॑प्यते॒ ता॒सां॑ त्रीणि॑ च श॒ता॑नि ष॒ष्टिश्चा॒क्षरा॑णि॒ ताव॑तीस्संवत्स॒रस्य॒ रात्र॑योक्ष॒रश ए॒व सं॑वत्स॒रमा॑प्नोति नृ॒मेध॑श्च॒ परु॑च्छेपश्च ब्रह्म॒-

यः । अ॒र्ध॒मा॒स॒श इत्य॑र्धमास-शः । सं॒व॒त्स॒र इति॑ सं-व॒त्स॒रः । आ॒प्य॒ते॒ । तासा॑म् । त्रीणि॑ । च॒ । श॒तानि॑ । ष॒ष्टिः । च॒ । अ॒क्षरा॑णि । ताव॑तीः । सं॒व॒त्स॒रस्येति॑ सं-व॒त्स॒रस्य॑ । रात्र॑यः । अ॒क्ष॒र॒श इत्य॑क्षर-शः । ए॒व । सं॒व॒त्स॒रमिति॑ सं-व॒त्स॒रम् । आ॒प्नो॒ति॒ । [4]नृ॒मे॒ध इति॑ नृ-मेध॑ः । च॒ । परु॑च्छेपः ।

अक्षराणां रात्रीणां च समसङ्ख्याकारेण संवत्सरावाप्तिः । पूर्ववच्छस् ॥

[4]नृमेधश्चेत्यादिना ॥ ब्रह्मवादित्वं ब्रह्मवाद्यम् । ब्रह्म वेदं वदितुमिष्टे विषये नियोक्तुं सामर्थ्य ब्रह्मवादः, तदेव ब्रह्मवाद्यम् । स्वार्थिको यत् ‘ परादिश्छन्दसि ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा—ब्रह्मणो वदनसामर्थ्यं ब्रह्मवाद्यम् । ‘ वदस्सुपि क्यप्च ’ इति यत्, वर्णविकारश्छान्दसः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । श्यन्वा व्यत्ययेन प्रवर्तते । पूर्वं नृमेधपरुच्छेपनामानावृषी ब्रह्मवाद्ये विप्रतिपन्नावभवताम्, अहं

वाद्यं॑मवदेताम॒स्मिन्दारा॑वा॒र्द्रेऽ॑ग्निं ज॑-
नयाव यत॒रो नौ॒ ब्रह्मी॑या॒निति॑ नृ॒मे-
धो॒भ्यं॑वद॒त्स धू॒मम॑जनय॒त्परु॑च्छेपो॒-
भ्यं॑वद॒त्सो॑ग्निम॑जनय॒द्दष॒ इत्यं॑ब्रवीत्
॥ ४६ ॥ यत्स॒मावा॑द्वि॒द्व क॒था त्व-

च॒ । ब्र॒ह्म॒वा॒द्यमिति॑ ब्रह्म–वाद्यं॑म् । अ॒व॒दे॒ता॒म् । अ॒स्मिन्न् । दारौ॑ । आ॒र्द्रे । अ॒ग्निम् । ज॒न॒या॒व॒ । य॒त॒रः । नौ॒ । ब्रह्मी॑याम् । इति॑ । [5]नृ॒मे॒ध॒ इति॑ नृ–मे॒धः॑ । अ॒भीति॑ । अ॒व॒द॒त् । सः । धू॒मम् । अ॒ज॒न॒य॒त् । परु॑च्छेपः । अ॒भीति॑ । अ॒व॒द॒त् । सः । अ॒ग्निम् ।

ब्रह्मतरोऽहं ब्रह्मतर इति । तौ तथा विप्रतिपन्नौ इत्थं ब्रह्मवाद्यमवदेतां वैमत्येन अवदताम् । ‘भासन’ इत्यादिना विमतावात्मनेपदम् । कथमित्याह—नौ आवयोर्मध्ये यतरो ब्रह्मीयान् ब्रह्मतरः अस्मिन्नार्द्रे दारौ अग्निं जनयाव अहं वा त्वं वा । तन्त्रेण द्वयोरभिधानं, यतरो नौ ब्रह्मीयान् त्वं वाऽहं वा तावावामत्राग्निं जनयावेति । विशिष्टज्ञाननिमित्तत्वेन ब्रह्मशब्दस्य गुणवचनत्वात् ‘अजादी गुणवचनादेव’ इति ईयसुन् प्रत्यये अलोपः । ‘किंयत्तदो निर्धारणे’ इति यच्छब्दात् डतरच्प्रत्ययः ॥

[5]नृमेधोऽभ्यवदत् ॥ आर्द्रं दारुमभिलक्ष्य अग्निं जनयितुकामो

मग्निमजीजनो नाहमिति सामिधे-
नीनामेवाहं वर्णं वेदेत्यब्रवीद्यद्घृतव-
त्पदमनूच्यते स आसां वर्णस्तं त्वां
समिद्भिरङ्गिर इत्याह सामिधेनी-

अजनयत् । ऋषे । इति । अब्रवीत् ॥ ४६ ॥
यत् । समावत् । विद्व । कथा । त्वम् । अग्निम् ।
अजीजनः । न । अहम् । इति । सामिधेनीना-
मिति सां-इधेनीनाम् । एव । अहम् । वर्णम् ।
वेद । इति । अब्रवीत् । [6]यत् । घृतवदिति घृत-
वत् । पदम् । अनूच्यत इत्यनु-उच्यते । सः ।
आसाम् । वर्णः । तम् । त्वा । समिद्भिरिति समि-

ब्रह्म वदन् स धूममेवाजनयत् नाग्निम् । परुच्छेपस्त्वग्निमजनयत् । अथ तं दृष्टातिशयप्रतिपत्त्यर्थं ऋषिशब्देन प्रेम्णाऽऽमन्त्र्य नृमेधोऽब्रवीत् यत् यदा समावत् विद्व सममेवावयोर्वेदनं सर्वत्र तदा कथा केन हेतुना त्वमग्निमजीजनः नाहमिति । समादावतुप् स्वार्थिकः, 'था हेतौ च' इति थाप्रत्ययः । अथ परुच्छेपोऽब्रवीत्—सामिधेनीनां वर्णं स्वरूपमहं वेद जानामि न त्वामिति ॥

[6]इदानीं तं वर्णं स्वयमेव परुच्छेप आह—यदिति ॥ घृतेनाभिधेयेन तद्वत्पदं घृतवत् घृतशब्द एव । यद्वा—घृतशब्दवत्पदं 'तं त्वा समिद्भिः'* इत्यस्याः द्वितीयः पादः । तस्य

---

*तै. ब्रा. ३-५-२.

ष्वे॒व तज्ज्योति॑र्जनयति॒ स्त्रिय॒स्तेन॒
यदृच॒स्स्त्रिय॒स्तेन॒ यद्गा॑य॒त्रिय॒स्स्त्रि-
य॒स्तेन॒ यत्सा॑मिधे॒न्यो॑ वृष॑ण्वती॒म-
न्वा॑ह ॥ ४७ ॥ तेन॒ पुꣳस्व॑ती॒स्तेन॒

त्–भि॒ः । अ॒ङ्गि॒र॒ः । इति॑ । आ॒ह॒ । सा॒मि॒धे॒नीष्वि-
ति सां–इ॒धे॒नीषु॑ । ए॒व । तत् । ज्योति॑ः । ज॒न॒य॒ति॒ ।
स्त्रिय॑ः । तेन॑ । यत् । ऋच॑ः । स्त्रिय॑ः । तेन॑ । यत् ।
गा॒य॒त्रिय॑ः । स्त्रिय॑ः । तेन॑ । यत् । सा॒मि॒धे॒न्य॑ इति॑
सां–इ॒धे॒न्य॑ः । [7]वृष॑ण्वती॒मिति॒ वृष॑ण्–व॒ती॒म् ।
अन्विति॑ । आ॒ह॒ ॥ ४७ ॥ तेन॑ । पुꣳस्व॑तीः । तेन॑ ।

यदनुवचनं स एव तासां एको वर्णः । तमेवार्थं समर्थयते—तं त्वेति । ज्योतिष्मत्त्वमासां घृतसम्बन्धेन क्रियते तेजो घृतमिति । अथ वर्णान्तराण्याह—स्त्रियस्तेनेत्यादि । ऋक्त्वेन गायत्रीत्वेन सामिधेनीत्वेन त्रिप्रकारं स्त्रीत्वमासाम् ॥

[7]वृषण्वतीमिति ॥ 'वृषणं त्वा वयं वृषन्'* इत्येतत्सम्बन्धेनैताः पुंस्त्ववत्यः सेन्द्रा मिथुनाश्च भवन्ति । वृषा सेक्ता पुमान् । 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वम् । वृषा इन्द्रः प्रधानत्वाद्देवतानाम् । स्त्रीत्वात् पुंसो योगाच्च मिथुनत्वमासामस्तीति मिथुनाः । पामादित्वान्नप्रत्ययः । केचिदाहुः—'स नः पृथु श्रवाय्यम्'* इत्यन्तानां चतसृणां पूर्वं स्तुतिः कृता । 'अग्निं दूतं'* इत्यादीनां स्तुतिः करिष्यते । 'ईडेन्यः'* इत्यादीनां तिसृणां वृषण्वतीम-

---

*तै, ब्रा, ३-५-२,

सेन्द्रास्तेन मिथुना अग्निर्देवानां दूत आसीदुशना काव्योसुराणां तौ प्रजापतिं प्रश्नमैताꣳ स प्रजापतिरग्निं दूतं वृणीमह इत्यभि पर्यावर्त-

सेन्द्रा इति स–इन्द्राः । तेन । मिथुनाः । [4]अग्निः । देवानाम् । दूतः । आसीत् । उशना । काव्यः । असुराणाम् । तौ । प्रजापतिमिति प्रजा–पतिम् । प्रश्नम् । ऐताम् । सः । प्रजापतिरिति प्रजा–पतिः । अग्निम् । दूतम् । वृणीमहे । इति । अभीति । पर्यावर्ततेति परि–आवर्तत । ततः । देवाः । अभवन् । परेति ।

न्वाहेत्यादिका स्तुतिः क्रियते इति । 'अनो नुट्' इति नुट् । अयस्मयादित्वेन भत्वात्पदकालेऽपि तस्य णत्वं न निवर्तते ॥

[4]अग्निर्देवानामित्यादि ॥ दूतो हविषां देवसकाशं प्रापयिता । देवानामग्निर्दूतोऽभवत् । असुराणां कवेः पुत्र उशना शुक्रो दूतोऽभवत् । अवन्ती [आसीदिति ?] छान्दसमन्तोदात्तत्वम् । 'ऋदुशनस्पुरदम्सः' इत्युशनसोऽनङादेशः । अथ तौ प्रजापतिं प्रश्नमैतां आवयोः को यागे दूत्यमर्हतीति प्रजापतिसकाशमगच्छताम् । 'यजयाच' इति कर्मणि नङ्प्रत्ययः । विभक्तिव्यत्ययो वा प्रश्नार्थं प्रजापतिमैतामिति । अथ पृच्छ्यमानः प्रजापतिः 'अग्नि दूतं वृणीमहे'* इतीमामृचं ब्रुवन्, अग्निमेवाभि-

---

*तै, ब्रा, ३–५–२,

त॒ ततो॑ दे॒वा अभ॑व॒न्परासु॑रा॒ यस्यै॒वं॑ वि॒दु॒षो॒ग्निं॑ दू॒तं॑ वृ॑णीमह॒ इत्य॒न्वाह॒ भव॑त्या॒त्मना॒ परा॑ऽस्य॒ भ्रातृ॑व्यो भवत्यध्व॒रव॑ती॒मन्वा॑ह॒ भ्रातृ॑व्यमे॒वैतया॑ ॥ ४८ ॥ ध्व॒र॒ति॒ शो॒चिष्कै॑श॒स्तमी॑मह॒ इत्या॑ह प॒वित्र॑मे॒वैत-

असु॑राः । [9]यस्य॑ । ए॒वम् । वि॒दुषः॑ । अ॒ग्निम् । दू॒तम् । वृ॒णी॒म॒हे॒ । इति॑ । अ॒न्वाहेत्य॑नु—आह॑ । भव॑ति । आ॒त्मना॑ । परेति॑ । अ॒स्य॒ । भ्रातृ॑व्यः । भ॒व॒ति॒ । [10]अ॒ध्व॒रव॑ती॒मित्य॑ध्व॒र—व॒ती॒म् । अ॒न्विति॑ । आ॒ह॒ । भ्रातृ॑व्यम् । ए॒व । ए॒तया॑ ॥ ४८ ॥ ध्व॒र॒ति॒ । शो॒चिष्कै॑श॒ इति॑ शो॒चिः—के॒शः॒ । तम् । ई॒म॒हे॒ । इति॑ । आ॒ह॒ । प॒वित्र॑म् । ए॒व । ए॒तत् ।

पर्यावर्तत अग्निमेवालक्ष्य पर्यावृत्तोऽभवत् । ततोऽग्नेरेव दूत्यार्हत्वात् तद्दूतका एवाभवन्, असुराश्च पराभूताः ॥

[9]यस्यैवमित्यादि ॥ गतम् * ॥

[10]अध्वरवतीमिति ॥ ‘ समिध्यमानो अध्वरे ’† इत्येताम् । ध्वरति हिनस्तीति ध्वृ मूर्छने । पवित्रमिति । शोचिस्सम्बन्धेन शुचित्वात् पवित्रमियमृक् ॥

---

*सं. १-७-३. 5

† तै. ब्रा. ३-५-२.

यज॑मानमे॒वैतया॑ पवय॑न्ति॒ समि॑द्धो अग्न आहु॒तेत्या॑ह परि॒धिमे॒वैतं॒ परि॑ दधा॒त्यस्क॑न्दाय॒ यद॒तं ऊ॒र्ध्वम॑भ्याद॒ध्याद्यथा॑ बहिःपरि॒धि स्कन्द॑ति ता॒दृगे॒व तत्त्रयो॒ वा अ॒ग्नयो॑ हव्य॒वाह॑नो दे॒वानां॑ कव्य॒वाह॑नः पि-

यज॑मानम् । ए॒व । ए॒तया॑ । प॒व॒य॒न्ति॒ । [11]समि॑द्ध॒ इति॒ सं-इ॒द्धः॒ । अग्ने॒ । आहु॒तेत्या॑-हु॒त॒ । इति॑ । आ॒ह॒ । प॒रि॒धिमिति॑ परि-धिम् । ए॒व । ए॒तम् । परीति॑ । द॒धा॒ति॒ । अस्क॑न्दाय । यत् । अतः॑ । ऊ॒र्ध्वम् । अ॒भ्या॒द॒ध्यादित्य॑भि-आ॒द॒ध्यात् । यथा॑ । ब॒हि॒ःप॒रि॒धीति॑ बहिः-प॒रि॒धि । स्कन्द॑ति । ता॒दृक् । ए॒व । तत् । [12]त्रय॑ः । वै । अ॒ग्नय॑ः । ह॒व्य॒वाह॑न॒ इति॑ हव्य-वाह॑नः । दे॒वाना॑म् । क॒व्य॒वाह॑न॒ इति॑

---

[11] परिधिमिति ॥ ‘ समिद्धो अग्न आहुत ’* इतीयमृक्परिधिस्थानीया । परिधानं विधानसमापनम् । समिद्ध इति च समाप्तिलिङ्गम् । अत एवानूयाजे वेदितव्या । परिधेर्बहिः बहिःपरिधि । ‘ अपपरिबहिरञ्चवः ’ इत्यव्ययीभावः ॥

[12] त्रयो वा इत्यादि ॥ ‘ हव्येऽनन्तःपादम् ’ इत्युभयत्र ञ्युट्

---

*तै. ब्रा. ३-५-२.

तृणाꣳ स॒हर॑क्षा॒ असु॑राणा॒ं त ए॒तर्ह्या॑
शꣳ॑सन्ते॒ मां व॑रिष्यते॒ माम्॥४१॥
इति॑ वृणी॒ध्वꣳ ह॑व्य॒वाह॑न॒मित्या॑ह॒
य ए॒व दे॒वाना॒ं तं वृ॑णीत आर्षे॒यं

कव्य–वाह॑नः । पि॒तृणाम् । स॒हर॑क्षा॒ इति॑ स॒ह–र॒क्षाः । असु॑राणाम् । ते । ए॒तर्हि॑ । एति॑ । श॒ꣳस॒न्ते॒ । माम् । व॒रि॒ष्य॒ते॒ । माम् ॥ ४१ ॥ इति॑ । वृ॒णी॒ध्वम् । ह॒व्य॒वाह॑न॒मिति॑ हव्य–वाह॑नम् । इति॑ । आ॒ह॒ । यः । ए॒व । दे॒वाना॑म् । तम् । वृ॒णी॒ते । [13]आ॒र्षे॒यम् । वृ॒णी॒ते॒ । बन्धोः॑ । ए॒व । न ।

‘ कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट् ’ । त्रयोऽप्येतेऽग्नयोऽस्मिन्काले आशंसन्ते प्रार्थयन्ते मामयं वरिष्यते इति । तत्र ‘ वृणीध्वं हव्यवाहनम् ’* इति वचनेन कव्यवाहादिव्युदासेन देवानामग्निर्हव्यवाहन एव वृतो भवति ॥

[13]आर्षेयमिति ॥ ऋषेरपत्यमार्षेयम् । ‘ इतश्चानिञः ’ इति ढक् । आत्मीयगोत्र ऋषिः । तद्धितप्रत्ययान्तानामामन्त्रितविभक्त्या यथाप्रवरं वृणीते सामिधेन्यनन्तरम् । यथा भृगूणां ‘ अग्ने महाꣳ असि ब्राह्मण भारत भार्गवच्यावनाप्नुवानौर्वजामदग्न्य ’ इति पञ्चार्षेयः प्रवरः व्रियते । अत्र भृग्वादिभिरिष्टोऽग्निरेव तत्तदपत्यतयोपचर्यते । बन्धोरिति । बन्धुभ्यो भृग्वादिभ्य एवं वृणानो

---

*तै. ब्रा. ३-५-२.

वृणीते॒ बन्धो॑रे॒व नैत्यथो॒ संत॑त्यै प॒रस्ता॑द॒र्वाचो॑ वृणीते॒ तस्मा॑त्प॒रस्ता॑द॒र्वाञ्चो॑ मनु॒ष्या॑न्पि॒तरोनु॒ प्र पि॑पते॥५०

ए॒ति॒ । अथो॒ इति॑ । सन्त॑त्या॒ इति॒ सं–त॒त्यै॒ । [14]प॒रस्ता॑त् । अ॒र्वाच॑ः । वृणी॒ते॒ । तस्मा॑त् । प॒रस्ता॑त् । अ॒र्वाञ्च॑ः । म॒नु॒ष्यान्॑ । पि॒तर॑ः । अनु॑ । प्रेति॑ । पि॒प॒ते॒ ॥ ५० ॥

अशा॑न्तावाह॒ पञ्च॑दशाब्रवी॒दन्वा॑है॒तया॑ वरिष्यते॒
मामेका॒न्न त्रि॒ꣳ॒शच्च॑ ॥ ८ ॥

नैति न च्युतो भवति । अथो अपि च इदमार्षेयवरणं अस्य पुत्रादिसन्तानसमृद्ध्यै भवति । यद्वा ‘ ऋषिणा हि देवाः पुरुषमनुबुद्ध्यन्ते ’ इति भृग्वादिभिः प्रसिद्धैः मन्त्रकृद्भिः बन्धुभिः व्रीयमाणैरयं बन्धुमान् भवति । ततो देवैरनुबुद्धो भवति, सन्तानवृद्धिश्च भवति ॥

[14]परस्तादिति ॥ परस्तात् पुरुषादारभ्य अर्वाचः अधस्तादवस्थितानृषीन् वृणीते यथा—भृग्वादयो जमदग्न्यन्ताः । परशब्दात्पञ्चम्यन्तात् ‘ दिक्छब्देभ्यः ’ इत्यादिना अस्तातिप्रत्ययः । तस्मादिति । परस्तादर्वाञ्चः पितरो मनुष्यान् प्रपिपते प्रकर्षेण विद्याभागितया अनुक्रमेण रक्षन्ति । अपरे परे पुरुषान् भजन्ते, अपरे परित्यजन्ति । छान्दसश्श्लुरात्मनेपदं च ॥

इति द्वितीये पञ्चमे अष्टमोऽनुवाकः.

अग्ने॑ म॒हाँ२ अ॒सीत्या॑ह म॒हान् ह्ये॑ष
यद॒ग्निर्ब्रा॑ह्म॒णेत्या॑ह ब्राह्म॒णो ह्ये॑ष भा॑-
र॒तेत्या॑है॒ष हि दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यं भर॑ति
दे॒वेद्ध॒ इत्या॑ह दे॒वा ह्ये॑तमैन्ध॑त॒ म-
न्वि॑द्ध॒ इत्या॑ह॒ मनु॒र्ह्ये॑तमुत्त॑रो दे॒वेभ्य॒

[1]अग्ने॑। म॒हान्। अ॒सि॒। इति॑। आ॒ह॒। म॒हान्। हि। ए॒षः। यत्। अ॒ग्निः। ब्रा॒ह्म॒ण॒। इति॑। आ॒ह॒। ब्रा॒ह्म॒णः। हि। ए॒षः। भा॒र॒त॒। इति॑। आ॒ह॒। ए॒षः। हि। दे॒वेभ्य॑ः। ह॒व्यम्। भर॑ति। [2]दे॒वेद्ध॒ इति॑ दे॒व–इ॒द्ध॒ः। इति॑। आ॒ह॒। दे॒वाः। हि। ए॒तम्। ऐन्ध॑त। मन्वि॑द्ध॒ इति॒ मनु॑–इ॒द्ध॒ः। इति॑। आ॒ह॒। मनु॑ः। हि। ए॒तम्। उत्त॑र॒ इत्युत्–त॒र॒ः। दे॒वेभ्य॑ः। ऐन्ध॑।

---

[1] अग्ने महानसीत्यादिना प्रवरमन्त्रपदानि व्याचष्टे ॥ महान् ह्येष इति । स्वभावत एवेति भावः । ब्राह्मणो ह्येष इति । यदग्निरेव जात्या ब्राह्मणः, ब्रह्मणो मुखाद्द्वयोरपि जातत्वात् । ब्रह्मणोपत्यत्वेन वा स्तुतिः । 'ब्राह्मोऽजातौ' इति व्यत्ययेन प्रवर्तते । एष हीति । हविषां भरणात् भारतः, भरतानामृत्विजामपत्यत्वात् भारतः ॥

[2] अथ प्रवरमुक्त्वा निविदोन्वाह—देवेद्ध इत्याद्याः ॥ ता व्याचष्टे—देवा हीति । देवा ऋत्विज इन्द्रादयो वा एतमैन्धत

ऐन्ध ऋषि॑ष्टुत॒ इत्या॒ह ऋष॑यो॒ ह्ये॑तम॑स्तु॑व॒न्विप्रा॑नुमदित॒ इत्या॑ह ॥ ५१ ॥ विप्रा॒ ह्ये॑ते यच्छु॑श्रु॒वाꣳसः॑ कविश॒स्त इत्या॑ह क॒वयो॒ ह्ये॑ते यच्छु॑श्रु॒वा-

ऋषि॑ष्टुत॒ इत्यृषि॑–स्तु॒तः॒ । इति॑ । आ॒ह॒ । ऋष॑यः । हि । ए॒तम् । अस्तु॑वन्न् । विप्रा॑नुमदित॒ इति॒ विप्र॑–अ॒नु॒म॒दि॒तः॒ । इति॑ । आ॒ह॒ ॥ ५१ ॥ विप्राः॑ । हि । ए॒ते । यत् । शु॒श्रु॒वाꣳसः॑ । [3]क॒वि॒श॒स्त इति॑ कवि–श॒स्तः । इति॑ । आ॒ह॒ । क॒वयः॑ । हि । ए॒ते । यत् । शु॒श्रु॒वाꣳसः॑ । ब्रह्म॑सꣳशित॒ इति॒ ब्रह्म–

दीपयन्ति, तस्माद्देवेद्धः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मनुर्ह्येतं इति । मनुर्ह्येतं देवतार्थमैन्ध । देवेभ्योऽपि वा मनुरुत्तरो मनुरेतस्मात् मन्विद्धः । पूर्ववत्स्वरः । एवं सर्वत्र । ऋषयो दर्शनवन्तोप्येनमस्तुवन् । विप्रा हीति । विप्रा मेधाविनः ये शुश्रुवांसः श्रुतार्थाः गृहीतवेदार्थाः तैरप्यनुमदितः अनुमोदितः अनुक्रमेण वा स्तुतः । मद तृप्तियोगे ; मन्दतेर्वा, छान्दसो नुमभावः ॥

[3]कवयो हीति ॥ कवयः क्रान्तदर्शनाः सूक्ष्मदृशः तेऽपि श्रुतवन्तः एव । तैरपि शस्तः स्तुतः । ब्रह्मसंशितो हीति ॥

ꣳसो॒ ब्रह्म॑सꣳशित॒ इत्या॑ह॒ ब्रह्म॑सꣳशितो॒ ह्ये॑ष घृ॒ताह॑वन॒ इत्या॑ह घृ॒ताहु॒तिर्ह्य॑स्य प्रि॒यत॑मा प्र॒णीर्य॒ज्ञाना॒मित्या॑ह प्र॒णीर्ह्ये॑ष य॒ज्ञानाꣳ॑ र॒थीर॑ध्व॒राणा॒मित्या॑है॒ष हि दे॑वर॒थो॑तू-

स॒ꣳशि॒तः॒ । इति॑ । आ॒ह॒ । ब्रह्म॑सꣳशित॒ इति॒ ब्रह्म॑-स॒ꣳशि॒तः॒ । हि । ए॒षः । घृ॒ताह॑वन॒ इति॑ घृ॒त-आ॒ह॒व॒नः॒ । इति॑ । आ॒ह॒ । घृ॒ता॒हु॒तिरिति॑ घृत-आ॒हु॒तिः । हि । अ॒स्य॒ । प्रि॒यत॒मेति॑ प्रि॒य-त॒मा॒ । प्र॒णीरिति॑ प्र-नीः । य॒ज्ञाना॑म् । इति॑ । आ॒ह॒ । प्र॒णीरिति॑ प्र-नीः । हि । ए॒षः । य॒ज्ञाना॑म् । [4]र॒थीः । अ॒ध्व॒राणा॑म् । इति॑ । आ॒ह॒ । ए॒षः । हि । दे॒व॒र॒थ इति॑ देव-र॒थः । अ॒तूर्तः॑ । होता॑ । इति॑ । आ॒ह॒ ।

ब्रह्मणा ऋगादिना मन्त्रेण परवस्तुनैव वा संशितः सम्यक् तीक्ष्णीकृतः । घृताहुतिर्हीति । घृतमाहवनमाहुतिः प्रीतिहेतुरस्येति घृताहवनः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रणीरिति । प्रकर्षेण यज्ञानां नेता उत्पादयिता ॥

[4]देवरथ इति ॥ अध्वराणां देवान् प्रति रंहयिता देवरथः । रंहणात् रथिः । औणादिक इप्रत्ययो वर्णविकारः । नँ हीति । कश्चिदप्येनं न तरति नातिक्रमते । तरतेः कर्मणि निष्ठायां

तो॑ होते॒त्या॑ह॒ न ह्ये॑तं कश्च॒न ॥५२॥
तर॑ति॒ तूर्णि॑र्॒हव्य॒वाडित्या॑ह॒ सर्व॒ꣳ॒
ह्ये॑ष तर॒त्यास्पात्रं॑ जु॒हूर्दे॒वाना॒मित्या॑ह
जु॒हूर्ह्ये॑ष दे॒वानां॑ चम॒सो दे॑व॒पान॒

न । हि । ए॒तम् । कः । च॒न ॥ ५२ ॥ तर॑ति । तूर्णि॑ः । ह॒व्य॒वाडिति॑ हव्य—वाट् । इति॑ । आ॒ह॒ । सर्व॑म् । हि । ए॒षः । तर॑ति । आस्पात्र॑म् । जु॒हूः । दे॒वाना॑म् । इति॑ । आ॒ह॒ । जु॒हूः । हि । ए॒षः । दे॒वाना॑म् । [5]च॒म॒सः । दे॒व॒पान॒ इति॑ देव—पान॑ः ।

छान्दसो नत्वाभावः । नञ्समासे ‘ परादिश्छन्दसि ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । केन चिदप्यतिक्रमितुं न शक्तः । होता देवानामाह्वाता । सर्वं हीति । तरतेः कर्तरि औणादिको निन्प्रत्ययः, क्तिन्येव वा ‘ ऋकारल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवति ’ इति निष्ठावद्भावः, ‘ रदाभ्यां ’ इति णत्वम् । सर्वं तरितुमतिक्रमितुं समर्थो हविषां वोढारम् । जुहूर्हीति । जुहूस्थानीयोऽयं देवानां, यथा जुह्वाऽग्नौ हविः प्राप्यते एवमग्निना देवेषु हविः प्राप्स्यते इति । विशेषस्त्वस्यास्पात्रत्वम् । अयस्पात्रवत् दृढतरा अग्निलक्षणा जुहूरिति ॥

[5]चमसो हीति ॥ देवा येन सोमं पिबन्ति स देवपानश्चमसः । तत्स्थानीयोऽयमग्निः । देवान् हीति । एष हि देवान् परितः

इत्या॑ह चम॒सो ह्ये॑ष दे॑व॒पानो॒ऽराꣳ॑
इ॑वाग्ने ने॒मिर्दे॒वाꣳस्त्वं प॑रि॒भूर॒सीत्या॑-
ह दे॒वान् ह्ये॑ष प॑रि॒भूर्यद्ब्रू॒यादा व॑-
ह दे॒वान्दे॑वय॒ते यज॑मा॒नाये॑ति॒ भ्रातृ॑-

इति॑ । आ॒ह॒ । च॒म॒सः । हि । ए॒षः । दे॒व॒पान॒ इति॑ देव-पानः॑ । अ॒रान् । इ॒व । अ॒ग्ने । ने॒मिः । दे॒वान् । त्वम् । प॒रि॒भूरिति॑ परि॑-भूः । अ॒सि । इति॑ । आ॒ह॒ । दे॒वान् । हि । ए॒षः । प॒रि॒भूरिति॑ परि॑-भूः । [6]यत् । ब्रू॒यात् । एति॑ । व॒ह॒ । दे॒वान् । दे॒व॒य॒त इति॑ देव-य॒ते । यज॑मानाय । इति॑ । भ्रा-

---

सर्वतो भवति परिगृह्णाति व्याप्नोति अरानिव नेमिः, तस्माद्देवान् परिभूरसीत्युच्यते । 'अभितःपरितः' इति द्वितिया ; छान्दसस्तसिलोपः ॥

[6]यद्ब्रूयादिति ॥ आवह देवान् यजमानाय इत्यन्ता निवित् । शाखान्तरेषु तु 'आवह देवान् देवयते यजमानाय' इति पाठः। सोऽनेन निन्द्यते । यदि ब्रूयात् देवयते यजमानायेति भ्रातृव्यमस्मै यजमानाय जनयेत् । तथाहि—यजमानाय देवानावहेत्येव यावद्देवानामुपादाने सिद्धे पुनः देवानात्मन इच्छते यजमानायेति विशेषणोपादानं देवव्यतिरिक्तानामनिष्यमाणतया यजमानस्य भ्रातृव्यवत्त्वं सूचयति । ततश्च भ्रातृव्यवान् यजमानश्च स्यात् ।

व्यम॒स्मै ॥ ५३ ॥ ज॒न॒ये॒दा व॑ह दे॒वान् यज॑माना॒येत्या॑ह॒ यज॑मानमे॒वैतेन॑ वर्धयत्य॒ग्निम॑ग्न॒ आ व॑ह॒ सोम॒मा व॒हेत्या॑ह दे॒वता॑ ए॒व तद्य॑थापू॒र्वमुप॑ ह्वयत॒ आ चा॑ग्ने दे॒वान् वह॑ सु॒यजा॑ च यज जातवेद॒ इत्या॑हा॒ग्निमे॒व तत्स२ँ श्य॑ति॒ सो॑ऽस्य॒ स२ँ-

तृ॑व्यम् । अ॒स्मै॒ ॥ ५३ ॥ ज॒न॒ये॒त् । एति॑ । व॒ह॒ । दे॒वान् । यज॑मानाय । इति॑ । आ॒ह॒ । यज॑मानम् । ए॒व । ए॒तेन॑ । व॒र्ध॒य॒ति॒ । [7]अ॒ग्निम् । अ॒ग्ने॒ । एति॑ । व॒ह॒ । सोम॑म् । एति॑ । व॒ह॒ । इति॑ । आ॒ह॒ । दे॒वताः॑ । ए॒व । तत् । य॒था॒पू॒र्वमिति॑ यथा-पू॒र्वम् । उ॒पेति॑ । ह्व॒य॒ते॒ । एति॑ । च॒ । अ॒ग्ने॒ । दे॒वान् । वह॑ । सु॒यजेति॑ सु॒-यजा॑ । च॒ । य॒ज॒ । जा॒त॒वे॒द॒ इति॑ जात-वे॒द॒ः । इति॑ । आ॒ह॒ । अ॒ग्निम् । ए॒व । तत् । समिति॑ । श्य॒ति॒ । सः । अ॒स्य॒ । स२ँशि॑त॒ इति॒

तस्माद्देवयते इति पदं नोपादेयम् । ततश्च भ्रातृव्यशङ्काया अभावात् यजमानं वर्धयत्येवैश्वर्येण ॥

[7]अथ निविद उक्त्वा अग्निमग्न आवहेत्यादिना देवता आवाहयति—यथापूर्वमिति ॥ अग्न्याद्या यागदेवता अनुक्रमेणाग्निनाऽऽवा-

शि॑तो दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यं व॑हत्य॒ग्निर् होता॑ ॥ ५४ ॥ इत्या॑हा॒ग्निर्वै दे॒वाना॒ꣳ होता॒ य ए॒व दे॒वाना॒ꣳ होता॒ तं वृ॑णीते॒ स्मो व॒यमित्या॑हा॒त्मान॑मे॒व स॒त्त्वं॑ गमयति सा॒धु ते॑ यजमान दे॒वतेत्या॑हा॒-

सं-शि॒त॒ः । दे॒वेभ्य॑ः । ह॒व्यम् । व॒ह॒ति॒ । अ॒ग्निः । होता॑ ॥ ५४ ॥ इति॑ । आ॒ह॒ । अ॒ग्निः । वै । दे॒वाना॑म् । होता॑ । यः । ए॒व । दे॒वाना॑म् । होता॑ । तम् । वृणी॒ते॒ । [8]स्मः । व॒यम् । इति॑ । आ॒ह॒ । आ॒त्मान॑म् । ए॒व । स॒त्त्वमिति॑ सत्-त्वम् । ग॒म॒य॒ति॒ । सा॒धु । ते॒ । य॒ज॒मा॒न॒ । दे॒वता॑ । इति॑ । आ॒ह॒ । आ॒शिष॒मि-

हयति । आचाग्न इति । आवह देवान् सुयजा त्वं अभिन्नेन च शोभनेन च यागेन च देवान् यज हे जातवेदः त्वं खलु जातानां वेदिता जातवेदा जातधनो वेत्येवं उपश्लोकनेनाग्निं संश्यति सम्यक् तीक्ष्णीकरोतीत्येव । स चाग्निः तथोज्ज्वलीकृतः तुष्टो देवस्थानं प्रापयति ॥

[8]स्मः स्याम वयं होतारः सर्वदा तवेति मन्त्रार्थं दर्शयति—आशिषमिति ॥ हे यजमान इज्यमाना देवता तव साधयित्री अभिमतानां इत्येतामाशिषमनेनाशास्ते । भवत्येव च तत्फलमिति । अत्र ‘साधु ते यजमान देवता योऽग्निं होतारमवृथाः’ इत्यध्वर्युप्रवरानुवादेन

शिष॑मे॒वैतामा शा॑स्ते॒ यद्ब्रू॒याद्यो॑ऽग्निꣳ
होता॑र॒मवृ॑था॒ इत्य॒ग्निनो॑भ॒यतो॒ यज॑-
मान॒ं परि॑ गृह्णीयात्प्र॒मायु॑कस्स्या-
द्यजमानदेव॒त्या॑ वै जु॒हूर्भ्रा॑तृव्यदे-
व॒त्यो॑प॒भृत् ॥ ५५ ॥ यद्वे इ॑व ब्रू॒या-

त्या॑–शिष॑म् । ए॒व । ए॒ताम् । एति॑ । शा॒स्ते॒ । यत् । ब्रू॒यात् । यः । अ॒ग्निम् । होता॑रम् । अवृ॑थाः । इति॑ । अ॒ग्निना॑ । उ॒भ॒यतः॑ । यज॑मानम् । परीति॑ । गृह्णी॒या॒त् । प्र॒मायु॑क॒ इति॑ प्र–मायु॑कः । स्या॒त् । [9]य॒ज॒मा॒न॒दे॒व॒त्येति॑ यजमान–दे॒व॒त्या॑ । वै । जु॒हूः । भ्रा॒तृ॒व्य॒दे॒व॒त्येति॑ भ्रातृव्य–दे॒व॒त्या॑ । उ॒प॒भृदित्यु॑प–भृत् । ॥ ५५ ॥ यत् । द्वे इति॑ । इ॒व॒ । ब्रू॒यात् । भ्रातृ॑-

---

शाखान्तरीयपाठः । सोनेन निन्द्यते । एवं हि ब्रुवन्नग्निना यजमानमुभयतः परिगृह्णीयात् 'अग्निर्होता वेत्वग्निः' 'अग्निं होतारमवृथाः' इत्येतयोर्मध्ये यजमानस्य श्रवणात्; ततोयं प्रमायुकः मरणशीलः स्यात् । तस्मात्तथा न कर्तव्यमिति । मीयतेश्छान्दस उकञ् ॥

[9]यजमानदेवत्येत्यादि ॥ अत्र 'घृतवतीमध्वर्यो स्रुचम्'*इत्येकवचनेन स्रुक् निर्दिश्यते । 'द्वे' इति जुहूपभृतौ आदीयेते । तस्माद्द्वित्वादानस्याभिप्रायं ब्राह्मणमिदमिति दर्शयति—यद्वे इव

*तै. ब्रा. ३-५-४.

भ्रातृ॑व्यमस्मै जनयेद्घृ॒तव॑तीमध्वर्यो॒ स्रुच॒मास्य॒स्वेत्या॑ह॒ यज॑मानमे॒वैतेन॑ वर्धयति देवा॒युव॒मित्या॑ह दे॒वान् ह्ये॑षाऽव॑ति वि॒श्ववा॑रा॒मित्या॑ह॒

व्यम् । अ॒स्मै॒ । ज॒न॒ये॒त् । घृ॒तव॑ती॒मिति॑ घृ॒त–व॒ती॒म् । अ॒ध्व॒र्यो॒ इति॑ । स्रुच॑म् । एति॑ । अ॒स्य॒स्व॒ । इति॑ । आ॒ह॒ । यज॑मानम् । ए॒व । ए॒तेन॑ । व॒र्ध॒य॒ति॒ । [10]दे॒वा॒युव॒मिति॑ देव–युव॑म् । इति॑ । आ॒ह॒ । दे॒वान् । हि । ए॒षा । अव॑ति । वि॒श्ववा॑रा॒मिति॑ वि॒श्व–वा॒रा॒म् ।

ब्रूयात् सामान्यविवक्षां कृत्वा घृतवत्यौ स्रुचाविति । यदि द्वे एव जुहूपभृतौ पृथङ्निर्दिशेत्तदा भ्रातृव्यदेवत्याया उपभृतोप्युद्भूतरूपत्वाद्यजमानाय भ्रातृव्यं जनयेत् । एकवचनेन निर्देशात् यजमानदेवत्या वै जुहूरेव उद्भूतरूपा भवतीति भ्रातृव्याभावादैश्वर्येणैनं वर्धयतीति । नन्वेकवचनेन सामान्याद्द्वयोरपि निर्देशात्पुनरप्युद्भूतैवोपभृत्स्यात् । यद्यपि गुणभूतत्वादुपभृतः स्वातन्त्र्येण ग्रहणं नास्ति । तथाऽपि तुल्यप्रतिपत्ती स्याताम् । नैष दोषः । द्वे इति द्विवचनान्तस्यैव प्रतिषेधो विवक्षितः । इवशब्देन हि शब्द*-प्रतिपन्नयोः द्वयोस्समत्वं प्रतिद्योत्यते ; तस्माद्धोमसाधनभूता जुहूरेव उपभृता गृह्यते ॥

[10] देवान् ह्येषेति ॥ देवानात्मन इच्छति रक्षितुमेवेति भावः ।

---

*क. ताच्छब्द्यम्.

विश्व॒ꣳ ह्ये॑षाऽव॒तीडा॑महै दे॒वाꣳ ई॒डे-
न्या॑न्नम॒स्याम॑ नम॒स्या॑न्यजा॑म य॒-
ज्ञिया॒नित्या॑ह मनु॒ष्या॑ वा ई॒डेन्या॑ः
पि॒तरो॑ नम॒स्या॑ दे॒वा य॒ज्ञिया॑ दे॒वता॑
ए॒व तद्य॑थाभा॒गं य॑जति ॥ ५६ ॥

इति॑ । आ॒ह॒ । विश्व॑म् । हि । ए॒षा । अव॑ति । ई॒डा॑महै । दे॒वान् । ई॒डेन्या॑न् । न॒म॒स्याम॑ । न॒म॒स्या॑न् । यजा॑म । य॒ज्ञिया॑न् । इति॑ । आ॒ह॒ । म॒नु॒ष्या॑ः । वै । ई॒डेन्या॑ः । पि॒तर॑ः । न॒म॒स्या॑ः । दे॒वाः । य॒ज्ञिया॑ः । दे॒वता॑ः । ए॒व । तत् । य॒था॒भा॒गमिति॑ यथा–भा॒गम् । य॒ज॒ति॒ ॥ ५६ ॥

विप्रा॑नुमदि॒त इत्या॑ह च॒नास्मै॒ होतो॑प॒भृद्दे॒वता॑
ए॒व त्रीणि॑ च ॥ ९ ॥

विश्वं हीति । विश्वकालप्रतिपत्तित्वात् विश्वमियं रक्षति । मनुष्या वा इत्यादि । मनुष्यादयोपि देवताः । तत्र मनुष्यात्मिका ईडेन्याः स्तुत्याः । औणादिक एन्यप्रत्ययः । पित्रात्मिका नमस्याः । 'नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्,' तदन्तादचो यत् । देवतात्मिका यज्ञिया यज्ञार्हा यष्टव्याः । 'यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ' । यथाभागमिति । या देवता यस्यां प्रतिपत्तौ तत्तदनतिक्रमेण तां यजति पूरयति ॥

इति द्वितीये पञ्चमे नवमोनुवाकः.

त्रीꣳस्तृचाननु ब्रूयाद्राजन्यस्य त्रयो वा अन्ये राजन्यात्पुरुषा ब्राह्मणो वैश्यश्शूद्रस्तानेवास्मा अनुकान्करोति पञ्चदशाननु ब्रूयाद्राजन्यस्य पञ्चदशो वै राजन्यस्स्व एवैनꣳ स्तोमे प्रतिष्ठापयति त्रिष्टुभा परि

[1]त्रीन् । तृचान् । अन्विति । ब्रूयात् । राजन्यस्य । त्रयः । वै । अन्ये । राजन्यात् । पुरुषाः । ब्राह्मणः । वैश्यः । शूद्रः । तान् । एव । अस्मै । अनुकानित्यनु—कान् । करोति । [2]पञ्चदशेति पञ्च—दश । अन्विति । ब्रूयात् । राजन्यस्य । पञ्चदश इति पञ्च—दशः । वै । राजन्यः । स्वे । एव । एनम् । स्तोमे । प्रतीति । स्थापयति । [3]त्रिष्टुभा ।

---

[1] पुनरपि सामिधेनीरेवाधिकृत्योच्यते—त्रींस्तृचानिति ॥ नवेत्यवचनादावृत्तौ एव नवर्चः । आद्यास्तिस्रः तिसृभिरुक्ता इत्येके । त्रित्वान्वयात् ब्राह्मणादीन् अस्यानुकान् कमितॄन् करोति । ‘अनुकाभिक’ इति निपात्यते ॥

[2] पञ्चदशो वा इति ॥ प्रजापतेरुरोबाहुप्रभवत्वाद्द्वयोः । पूर्वेण सहास्य विकल्पः ॥

[3] त्रिष्टुभेति ॥ ‘त्वं वरुण उत’* इति । इन्द्रियं वा इति । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्द्यम् ॥

---

* तै. ब्रा. ३-५-२,

दध्यादिन्द्रि॒यं वै त्रि॒ष्टुगि॑न्द्रि॒यका॑म॒ः ख॒लु वै रा॑ज॒न्यो॑ यजते त्रि॒ष्टुभै॒वास्मा॑ इन्द्रि॒यं परि॑ गृह्णाति॒ यदि॑ का॒मये॑त ॥ ५७ ॥ ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒सम॒स्त्विति॑ गाय॒त्रि॒या परि॑ दध्याद्ब्रह्मवर्च॒सं वै गा॑य॒त्री ब्र॑ह्मवर्च॒सम॒ेव भ॑वति स॒प्त-

परीति॑ । द॒ध्या॒त् । इ॒न्द्रि॒यम् । वै । त्रि॒ष्टुक् । इ॒न्द्रि॒यका॑म॒ इती॑न्द्रि॒य–का॒मः । ख॒लु॑ । वै । रा॒ज॒न्यः॑ । य॒ज॒ते॒ । त्रि॒ष्टुभा॑ । ए॒व । अ॒स्मै॒ । इ॒न्द्रि॒यम् । परीति॑ । गृ॒ह्णा॒ति॒ । [4]यदि॑ । का॒मये॑त ॥ ५७ ॥ ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒सामिति॑ ब्रह्म–व॒र्च॒सम् । अ॒स्तु॒ । इति॑ । गा॒य॒त्रिया । परीति॑ । द॒ध्या॒त् । ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒सामिति॑ ब्रह्म–व॒र्च॒सम् । वै । गा॒य॒त्री । ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒समिति॑ ब्रह्म–व॒र्च॒सम् । ए॒व । भ॒व॒ति॒ । [5]स॒प्त॒द॒शेति॑ स॒प्त–

---

[4] गायत्रियेति ॥ 'आजुहोत '* इत्येतया । 'पृथुपाजाः '† 'तंसबाधः '† इत्येते धाय्यास्थाने निधेये ॥

[5] सप्तदशेति ॥ द्वयोरपि मध्यदेशप्रभवत्वात् प्रजापतेः । जगत्येति । 'जनस्य गोपाः '‡ इत्येतया, जगतीशब्द उत्सादिः ॥

---

*तै. ब्रा. ३-५-२. †तै. ब्रा. ३–६–१. ‡तै. सं. ४-४-४.

द॒शानु॑ ब्रूया॒द्वैश्य॑स्य सप्तद॒शो वै वै-
श्य॒स्स्व ए॒वैन॒ꣳ॒ स्तोमे॒ प्रति॑ष्ठापयति॒
जग॑त्या॒ परि॑ दध्या॒ज्जाग॑ता॒ वै प॒श-
व॑ः प॒शुका॑म॒ः खलु॒ वै वैश्यो॑ यजते॒
जग॑त्यै॒वास्मै॑ प॒शून्परि॑ गृह्णा॒त्येक॑-
विꣳशति॒मनु॑ ब्रूयात्प्रति॒ष्ठाका॑मस्यै-
कवि॒ꣳ॒शस्स्तोमा॑नां प्रति॒ष्ठा प्रति॑-

द॒श । अन्विति॑ । ब्रूया॒त् । वैश्य॑स्य । स॒प्त॒द॒श इति॑ सप्त-द॒शः । वै । वैश्य॑ः । स्वे । ए॒व । ए॒न॒म् । स्तोमे॑ । प्रतीति॑ । स्था॒प॒य॒ति॒ । जग॑त्या । परीति॑ । द॒ध्या॒त् । जाग॑ताः । वै । प॒शव॑ः । प॒शुका॑म॒ इति॑ प॒शु-का॒म॒ः । खलु॑ । वै । वैश्य॑ः । य॒ज॒ते॒ । जग॑त्या । ए॒व । अ॒स्मै॒ । प॒शून् । परीति॑ । गृ॒ह्णा॒ति॒ । [6]एक॑विꣳशति॒मित्येक॑-वि॒ꣳ॒श॒ति॒म् । अन्विति॑ । ब्रू॒या॒त् । प्र॒ति॒ष्ठाका॑म॒स्येति॑ प्रति॒ष्ठा-का॒म॒स्य॒ । ए॒क॒वि॒ꣳ॒श इत्येक॑-वि॒ꣳ॒शः । स्तोमा॑नाम् । प्र॒ति॒ष्ठेति॑ प्रति-स्था । प्रति॑ष्ठित्या॒ इति॒ प्रति॑-स्थित्यै॒ ।

---

[6]एकविंशतिमिति ॥ पञ्चदशत्वान्वयात्प्रथमोत्तमावृत्तिवत् एतासामेवावृत्त्या एकविंशत्याद्यभिमतसङ्ख्यापूरणमिति केचित् । 'युक्ष्वा

ष्ठित्यै ॥ ५८ ॥ चतुर्विꣳशतिमनुब्रूयाद्ब्रह्मवर्चसकामस्य चतुर्विꣳशत्यक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्मवर्चसं गायत्रियैवास्मै ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे त्रिꣳशतमनु ब्रूयादन्नकामस्य त्रिꣳशदक्ष-

॥ ५८ ॥ [7]चतुर्विꣳशतिमिति चतुः-विꣳशतिम् । अन्विति । ब्रूयात् । ब्रह्मवर्चसकामस्येति ब्रह्मवर्चस-कामस्य । चतुर्विꣳशत्यक्षरेति चतुर्विꣳशति-अक्षरा । गायत्री । गायत्री । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । गायत्रिया । एव । अस्मै । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । अवेति । रुन्धे । [8]त्रिꣳशतम् । अन्विति । ब्रूयात् । अन्नकामस्येत्यन्न-कामस्य । त्रिꣳशदक्षरेति त्रिꣳशत्-अक्षरा ।

हि'* इत्यादिनवसामिधेनीति केचित् । स्तोमानां प्रतिष्ठेति । त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशानां प्रधानस्तोमानां, तत्र अनुगतत्वात् ॥

[7]चतुर्विंशतिमित्यादि ॥ गतम् ॥

[8]त्रिंशदक्षरा विराडिति ॥ त्रिभिः दशकैः विराडिति ॥

---

*तै. सं. २-६-११.^{1}

रा विराडन्नं विराड्विराजैवास्मा अन्ना-
द्यमव रुन्धे द्वात्रिꣳशतमनु ब्रूया-
त्प्रतिष्ठाकामस्य द्वात्रिꣳशदक्षराऽनु-
ष्टुगनुष्टुप्छन्दसां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै
षट्त्रिꣳशतमनु ब्रूयात्पशुकामस्य

विराडिति वि-राट् । अन्नम् । विराडिति वि-राट् । विराजेति वि-राजा । एव । अस्मै । अन्नाद्यमित्यन्न-अद्यम् । अवेति । रुन्धे । [9]द्वात्रिꣳशतम् । अन्विति । ब्रूयात् । प्रतिष्ठाकामस्येति प्रतिष्ठा-कामस्य । द्वात्रिꣳशदक्षरेति द्वात्रिꣳशत्-अक्षरा । अनुष्टुगित्यनु-स्तुक् । अनुष्टुबित्यनु-स्तुप् । छन्दसाम् । प्रतिष्ठेति प्रति-स्था । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । [10]षट्त्रिꣳशतमिति षट्-त्रिꣳशतम् । अन्विति । ब्रूयात् । पशुकामस्येति पशु-कामस्य । षट्त्रिꣳशदक्षरेति षट्त्रिꣳशत्-अक्षरा ।

---

[9] छन्दसां प्रतिष्ठेति ॥ 'वाग्वा अनुष्टुप्'* इति तस्याः सर्ववाङ्मयत्वात् ॥

[10] बृहतीशब्दोप्युत्सादिः । बृहत्याः पशव्यत्वात् बार्हतत्वं पशूनाम् ॥

*तै. सं. ५-१-३,

षट्त्रि॑ꣳशदक्षरा बृह॒ती बार्ह॑ताः प॒शवो॑ बृह॒त्यैवास्मै॑ प॒शून् ॥ ५९ ॥ अव॑ रुन्धे॒ चतु॑श्चत्वारिꣳशत॒मनु॑ ब्रूयादिन्द्रि॒यका॑मस्य॒ चतु॑श्चत्वारिꣳशदक्षरा त्रि॒ष्टुगि॑न्द्रि॒यं त्रि॒ष्टुप्त्रि॒ष्टुभै॒वास्मा॑ इन्द्रि॒यमव॑ रुन्धे॒ऽष्टाच॑त्वारिꣳशत॒मनु॑ ब्रूयात्प॒शुका॑मस्या॒ष्टाच॑त्वारिꣳशदक्षरा॒ जग॑ती॒ जाग॑ताः

बृ॒ह॒ती । बार्ह॑ताः । प॒शव॑ः । बृ॒ह॒त्या । ए॒व । अ॒स्मै॒ । प॒शून् ॥ ५९ ॥ अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । [11]चतु॑श्चत्वारिꣳशत॒मिति॒ चतु॑ः–च॒त्वा॒रि॒ꣳ॒श॒तम् । अन्विति॑ । ब्रू॒या॒त् । इ॒न्द्रि॒यका॑म॒स्येती॑न्द्रि॒य–का॒म॒स्य॒ । चतु॑श्चत्वारिꣳशदक्ष॒रेति॒ चतु॑श्चत्वारिꣳशत्–अ॒क्ष॒रा॒ । त्रि॒ष्टुक् । इ॒न्द्रि॒यम् । त्रि॒ष्टुप् । त्रि॒ष्टु॒भा॑ । ए॒व । अ॒स्मै॒ । इ॒न्द्रि॒यम् । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । [12]अ॒ष्टाच॑त्वारिꣳशत॒मित्य॒ष्टा–च॒त्वा॒रि॒ꣳ॒श॒तम् । अन्विति॑ । ब्रू॒या॒त् । प॒शुका॑म॒स्येति॑ प॒शु–का॒म॒स्य॒ । अ॒ष्टाच॑त्वारिꣳशदक्ष॒-

---

[11] इन्द्रियं त्रिष्टुबिति ॥ इन्द्रियत्रिष्टुभोस्समानप्रभवत्वात् ॥

[12] जगत्या इति ॥ जगत्याः पशव्यत्वात् ॥

प॒शवो॒ जग॑त्यै॒वास्मै॑ प॒शूनव॑ रुन्धे॒
सर्वा॑णि॒ छन्दा॒ꣳ॒स्यनु॑ ब्रूयाद्बहु॒या॒-
जि॒नस्सर्वा॑णि॒ वा ए॒तस्य॒ छन्दा॒ꣳ॒-
स्यव॑रुद्धानि॒ यो ब॑हु॒या॒ज्यप॑रिमित॒-
मनु॑ ब्रू॒या॒दप॑रिमित॒स्याव॑रुध्यै॥६०॥

रेत्य॒ष्टाच॑त्वारिꣳशत्–अ॒क्ष॒रा । जग॑ती । जाग॑ताः । प॒शव॑ः । जग॑त्या । ए॒व । अ॒स्मै॒ । प॒शून् । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । [13]सर्वा॑णि । छन्दा॑ꣳसि । अन्विति॑ । ब्रू॒या॒त् । ब॒हु॒या॒जि॒न इति॑ बहु–या॒जिन॑ः । सर्वा॑णि । वै । ए॒तस्य॑ । छन्दा॑ꣳसि । अव॑रुद्धा॒नीत्यव॑–रु॒द्धा॒नि॒ । यः । ब॒हु॒या॒जीति॑ बहु–या॒जी । अप॑रिमित॒मित्य–प॑रि–मि॒त॒म् । अन्विति॑ । ब्रू॒या॒त् । अप॑रिमित॒स्येत्यप॑रि–मि॒त॒स्य॒ । अव॑रुध्या॒ इत्यव॑–रु॒द्ध्यै॒ ॥६०॥

का॒मये॑त॒ प्रति॑ष्ठित्यै प॒शून्त्स॒प्तच॑त्वारिꣳशच्च ॥१०॥

---

[13]बहुयाजिन इति ॥ सोमयाजी बहुयाजी, तस्य सर्वाणि गायत्र्यादीनि जगत्यन्तानि छन्दांस्यवरुद्धानि । अपरिमितमिति । नवाद्यष्टाचत्वारिंशदन्तोक्तसङ्ख्यापरिच्छेदरहितं अपरिच्छिन्नस्य फलस्याप्त्यै भवति॥

इति द्वितीये पञ्चमे दशमोऽनुवाकः ॥

निवी॑तं मनुष्या॑णां प्राचीनावी॒तं
पि॑तॄणामुप॑वीतं दे॒वाना॒मुप॑ व्ययते
देवल॒क्ष्मम॒मेव तत्कु॑रुते॒ तिष्ठ॒न्नन्वा॑ह॒

[1]निवी॑त॒मिति॒ नि—वी॒त॒म् । म॒नु॒ष्या॑णाम् । प्रा॒ची॒ना॒वी॒तमिति॑ प्राचीन—आ॒वी॒त॒म् । पि॒तॄ॒णाम् । उप॑वीत॒मित्युप॑—वी॒त॒म् । दे॒वाना॑म् । उपेति॑ । व्य॒य॒ते॒ । दे॒व॒ल॒क्ष्ममिति॑ देव—ल॒क्ष्मम् । ए॒व । तत् । कु॒रु॒ते॒ । [2]तिष्ठ॑न् । अन्विति॑ । आ॒ह॒ । तिष्ठ॑न् । हि ।

---

[1]निवीतमित्यादि ॥ स्वाध्यायविधावुपवीतादीनां लक्षणं भविष्यति । अत्र तु तत एव प्राप्तत्वादर्थवादः । उक्तञ्च ‘निवीतमिति मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वात्’* इत्यत्र । उभावपि बाहू न्यग्भूतौ वीयेते तन्निवीतं मनुष्याणां स्वं मनुष्यकार्येषु प्रशस्तम् । प्राचीनो दक्षिणो बाहुरावीयते अधस्तात् क्रियते यत्र तत् प्राचीनावीतं पितृकर्मणि प्रशस्तम् । यज्ञसाधनभूतो दक्षिणो बाहुरुपवीतं समन्ताच्छाद्यते यत्र तद्यज्ञोपवीतम् । यथोक्तं,—‘दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽव धत्ते सव्यमिति’† इति । तत्र ‘सत्यभामा’ ‘भामा’ इतिवत् पदैकदेशो लुप्यते । गतार्थत्वादप्रयोगो लोपः । एतद्देवकर्मणि प्रशस्तम् । तस्माद्धोता सामिधेनीरनुब्रुवन् उपव्ययते उपवीतं करोति । देवानामेव तेन लक्षणं कृतं भवति । ‘अनसन्तान्नपुंसकात्’ इत्यच्समासान्तः ॥

[2]तिष्ठन्नित्यादि ॥ लोके हि योऽतिशयेन आश्रोतुं भवति प्रति-

---

* मी-सू. ३-४-१.

† तै. आ. २-१.

तिष्ठ॒न्॒ ह्याश्रु॑ततरं॒ वद॑ति॒ तिष्ठ॒न्नन्वा॑-
ह सुव॒र्गस्य॑ लो॒कस्या॒भिजि॑त्या॒ आ-
सी॑नो यजत्य॒स्मिन्ने॒व लो॒के प्रति॑
तिष्ठति॒ यत्क्रौ॒ञ्चम॒न्वाहा॑सु॒रं तद्य-
न्म॒न्द्रं मा॑नु॒षं तद्यद॑न्त॒रा तत्सदे॑व-

आश्रु॑ततर॒मित्याश्रु॑त-त॒र॒म् । वद॑ति । तिष्ठन्न्॑ ।
अन्विति॑ । आ॒ह॒ । सु॒व॒र्गस्येति॑ सुवः-गस्य॑ ।
लो॒कस्य॑ । अ॒भिजि॑त्या॒ इत्य॒भि-जि॒त्यै॒ । आसी॑-
नः । य॒ज॒ति॒ । अ॒स्मिन्न् । ए॒व । लो॒के । प्रतीति॑ ।
ति॒ष्ठ॒ति॒ । [3]यत् । क्रौ॒ञ्चम् । अ॒न्वाहेत्य॑नु-आह॑ ।
आ॒सुरम् । तत् । यत् । म॒न्द्रम् । मा॒नुषम् । तत् ।
यत् । अ॒न्त॒रा । तत् । सदे॑व॒मिति॒ स-दे॒व॒म् ।

श्रुतमिच्छति स तिष्ठन् वदन् दृश्यते । तस्मात्तिष्ठन्ननुब्रूयात् किञ्च—सुवर्गस्य लोकस्याभिजयाय भवति, प्रत्यासत्त्या, आभिमुख्याद्वा । आसित्वा यागे अस्मिन् लोके प्रतिष्ठित्यै भवति, एतल्लोकप्रत्यासत्त्या अविचलत्वाच्च ॥

[3]क्रौञ्चम् ॥ क्रौञ्चमिव स्वरः शुष्कः *मन्द्रः गभीरः तद्द्वयोरन्तरा मध्यमस्वरोऽभिधीयते । सदेवं देवसहितं तस्मान्मन्द्रक्रौञ्चयोरन्तरा मध्ये अनूच्यं मध्यस्थेन स्वरेणानुब्रुयात् । छान्दसः क्यच् ॥

---

* घ—...मिव स्वमन्द्रो.

मन्त॒राऽनूच्य॑ꣳ स॑देव॒त्वाय॑ वि॒द्वाꣳसो॒ वै ॥ ६१ ॥ पु॒रा होता॑रोऽभूव॒न्तस्मा॒द्विधृ॑ता॒ अध्वा॒नोऽभू॑व॒न्न पन्था॑न॒स्सम॑रुक्षन्नन्तर्वे॒द्य॑न्यः पादो॒ भव॑ति बहिर्वे॒द्य॑न्योथान्वा॒हाध्व॑ना॒ं विधृ॑त्यै प॒थामस॑ꣳरोहा॒यायाथो॑ भू॒तं

अ॒न्त॒रा । अ॒नू॒च्य॒मित्य॑नु–उच्य॑म् । स॒दे॒व॒त्वायेति॑ सदेव–त्वाय॑ । [4]वि॒द्वाꣳस॑ः । वै ॥ ६१ ॥ पु॒रा । होता॑रः । अ॒भू॒व॒न्न् । तस्मा॑त् । विधृ॑ता॒ इति॒ वि–धृ॒ता॒ः । अध्वा॑नः । अभू॑वन्न् । न । पन्था॑नः । समिति॑ । अ॒रु॒क्ष॒न्न् । अ॒न्त॒र्वे॒दीत्य॑न्तः–वे॒दि । अ॒न्यः । पाद॑ः । भव॑ति । ब॒हि॒र्वे॒दीति॑ बहिः–वे॒दि । अ॒न्यः । अथ॑ । अन्विति॑ । आ॒ह॒ । अध्व॑नाम् । विधृ॑त्या॒–इति॒ वि–धृ॒त्यै॒ । प॒थाम् । अस॑ꣳरोहा॒येत्यस॑ं–रो॒हा॒य॒ ।

---

[4]विद्वांस इत्यादि ॥ पूर्वं विद्वांसः अध्वरज्ञा होतारोऽभूवन् । समरुक्षन् अन्योन्यं समारूढा नाभूवन् । 'शल इगुपधादनिटः क्सः' । तत्कथमिदानीं तैर्होत्रादिभिः कर्तव्यमित्याह—अन्तर्वेदीत्यादि । अन्तर्वेदि दक्षिणतः पादोऽवस्थाप्यः, इतरो बहिर्वेदि नातिदूरेऽवस्थाप्यः । अथानन्तरमेवमवस्थापितपादद्वयोऽनुब्रूयात् ; अध्वनामसङ्कीर्णत्वाय असंरोहाय च भवति । अन्यः पन्थाः अन्यस्मिन् समारूढो न भवति । मार्गमोहश्च न भवतीत्यर्थः ॥

चै॒व भ॑वि॒ष्यच्चाव॑ रु॒न्धेऽथो॒ परि॑मितं
चै॒वाप॑रिमित॒ं चाव॑ रु॒न्धेऽथो॑ ग्रा॒म्या-
ꣳश्चै॒व प॒शूना॑र॒ण्याꣳश्चाव॑ रु॒न्धेऽथो॑
॥ ६२ ॥ दे॒व॒लो॒कं चै॒व म॑नुष्यलो॒कं
चा॒भि ज॑यति दे॒वा वै सा॑मिधे॒नी-

[5]अथो॒ इति॑ । भूतम् । च॒ । ए॒व । भ॒वि॒ष्यत् । च॒ । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । अथो॒ इति॑ । परि॑मित॒मिति॒ परि॑–मि॒त॒म् । च॒ । ए॒व । अप॑रिमित॒मित्यप॑रि–मि॒त॒म् । च॒ । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । अथो॒ इति॑ । ग्रा॒म्यान् । च॒ । ए॒व । प॒शून् । आ॒र॒ण्यान् । च॒ । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । अथो॒ इति॑ ॥ ६२ ॥ दे॒व॒लो॒कमिति॑ देव–लो॒कम् । च॒ । ए॒व । म॒नु॒ष्य॒लो॒कमिति॑ मनुष्य–लो॒कम् । च॒ । अ॒भीति॑ । ज॒य॒ति॒ । [6]दे॒वाः । वै । सा॒मि॒धे॒नीरिति॑ सां–इ॒धे॒नीः । अ॒नू-

---

[5]अथो इत्यादि ॥ अन्तर्वेदि भूतं इष्टसाधनत्वेन परिनिष्पन्नत्वात्, बहिर्वेदि भविष्यत् अतथाभावात् । अन्तर्वेदि परिमितं इतरदपरिमितम् । अन्तर्वेदि ग्राम्याः पशवो यज्ञसाधनत्वात् । बहिरारण्याः विपर्ययत्वात् । अत्र गोश्वाजाविपुरुषगर्दभोष्ट्रा ग्राम्याः पशवः । द्विखुरश्वापदपक्षिसरीसृपहस्तिमर्कटनादेया आरण्याः । अन्तर्वेदि देवलोकः । बहिर्वेदि अन्यः ॥

[6]देवा वै सामिधेनीरनूच्येत्यादि ॥ समाप्तं हौत्रम् । अतःपरं दार्श-

र॒नूच्यं॑ य॒ज्ञं नान्वं॑पश्य॒ंथ्स प्र॒जाप॑तिस्तूष्णीमा॑घा॒रमाघा॑रय॒त्त॒तो वै दे॒वा य॒ज्ञमन्वं॑पश्य॒न्यत्तूष्णीमा॑घा॒रमा॑घा॒रयं॑ति य॒ज्ञस्यानु॑ख्या॒त्या अथो॑ सामि॒धे॒नीरे॒वाभ्यं॑न॒क्त्यलू॑क्षो भ-

च्येत्यं॑नु—उच्यं॑ । य॒ज्ञम् । न । अन्विति॑ । अ॒प॒श्य॒न्न् । सः । प्र॒जाप॑ति॒रिति॑ प्र॒जा—प॒ति॒ः । तूष्णीम् । आ॒घा॒रमित्या॑—घा॒रम् । एति॑ । अ॒घा॒र॒य॒त् । तत॑ः । वै । दे॒वाः । य॒ज्ञम् । अन्विति॑ । अ॒प॒श्य॒न्न् । यत् । तूष्णीम् । आ॒घा॒रमित्या॑—घा॒रम् । आ॒घा॒र॒य॒तीत्या॑—घा॒रयं॑ति । य॒ज्ञस्य॑ । अनु॑ख्या॒त्या इत्यनु॑—ख्या॒त्यै॒ । [7]अथो॒ इति॑ । सा॒मि॒धे॒नीरिति॑ सां॑—इ॒धे॒नीः । ए॒व । अ॒भीति॑ । अ॒न॒क्ति॒ । अलू॑क्षः । भ॒व॒ति॒ । यः । ए॒वम् ।

पौर्णमासिकमाध्वर्यवं प्राजापत्यमेव काण्डम् । सामिधेन्यनुवचनानन्तरं यज्ञप्रयोगं देवा नान्वपश्यन् अनन्तरं कर्तव्यं नाजानन् । स इत्यादि । प्रजापतिरुत्तरं परिधिसन्धिं अन्ववहृत्य दक्षिणाप्राञ्चमाघारं तूष्णीमाघारयत् आज्यमक्षारयत् । यज्ञस्यानुक्रमेण ख्यात्यै भवति ॥

[7]अथो इत्यादि ॥ सामिधेनीभिर्हुतानां समिधामियमभ्याक्तिः क्रियते अञ्जनस्थानीयत्वात् । यथोक्तम्—'अभ्यञ्जनं वाव स्त्रिया अन्नम्'* इति । एवं विद्वानलूक्षो भवति । लूक्षो दुर्गतः । लुब्ध इत्येके ।

---

*तै. णं. २-५-१[7]

व॒ति॒ य ए॒वं वेदाथो॑ त॒र्पय॑त्ये॒वैना॒-
स्तृप्य॑ति प्र॒जया॑ प॒शुभि॑ः ॥ ६३ ॥
य ए॒वं वेद॒ यदेक॑याऽऽघा॒रये॒देका॑
प्रीणी॒याद्यद्द्वाभ्या॒ं द्वे प्री॑णी॒याद्यत्ति॒-
सृभि॒रति॒ तद्रे॑चये॒न्मन॒साऽऽघा॑रयति॒

वेद॑ । अथो॒ इति॑ । त॒र्पय॑ति । ए॒व । ए॒ना॒ः । तृप्य॑ति । प्र॒जयेति॑ प्र–जया॑ । प॒शुभि॒रिति॑ प॒शु–भि॒ः ॥ ६३ ॥ यः । ए॒वम् । वेद॑ । [8]यत् । एक॑या । आ॒घा॒र॒ये॒दित्या॑–घा॒रये॑त् । एका॑म् । प्री॒णी॒या॒त् । यत् । द्वाभ्या॑म् । द्वे इति॑ । प्री॒णी॒या॒त् । यत् । ति॒सृभि॒रिति॑ ति॒सृ–भि॒ः । अतीति॑ । तत् । रे॒च॒ये॒त् । मन॑सा । एति॑ । घा॒र॒य॒ति॒ । मन॑सा । हि । अना॑प्तम् । आ॒प्यते॑ ।

अभ्यञ्जनादिसमृद्धो भवति । तर्पयत्येवेति । अग्नौ प्रक्षेपं विस्मृत्य यथातृप्ता एव भवन्ति तथा करोत्यनेन ॥

[8]यदेकयेत्यादि ॥ यद्येकया वाचा मन्त्रात्मिकया आघारयेत् एकामेव सामिधेनीं प्रीणीयात् । द्वाभ्यां द्वे । यदिति। तिसृभिस्तदतिरेचयेत्। आघारमात्रं तिसृभिः क्रियते इत्यतिरेकोयम् । तस्माद्वत्यभावात् मनसा तूष्णीं आघारयति । एवं ह्यनाप्तं आप्तुमयोग्यं ह्याप्तं भवति ॥

मन॑सा॒ ह्यना॑प्तमा॒प्यते॑ ति॒र्यञ्च॒मा
धा॑रय॒त्यच्छ॑म्बट्का॒रं॒ वाक्च॒ मन॑श्चार्ती॑-
येताम॒हं दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यं व॑हा॒मीति॒
वाग॑ब्रवीद॒हं दे॒वेभ्य॒ इति॒ मन॒स्तौ
प्र॒जाप॑तिं प्र॒श्नमै॑ता॒ꣳ सो॑ब्रवीत् ॥

[9]ति॒र्यञ्च॑म् । एति॑ । धा॒र॒य॒ति॒ । अच्छ॑म्बट्का॒र॒मित्य॑च्छम्बट्-का॒र॒म् । [10]वाक् । च॒ । मन॑ः । च॒ । आ॒र्ती॒ये॒ता॒म् । अ॒हम् । दे॒वेभ्य॑ः । ह॒व्यम् । व॒हा॒मि॒ । इति॑ । वाक् । अ॒ब्र॒वी॒त् । अ॒हम् । दे॒वेभ्य॑ः । इति॑ । मन॑ः । तौ । प्र॒जाप॑ति॒मिति॑ प्र॒जा-प॒ति॒म् । प्र॒श्नम् । ऐ॒ता॒म् । [11]सः । अ॒ब्र॒वी॒त् ॥ ६४ ॥ प्र॒जाप॑ति॒रिति॑ प्र॒जा-

---

[9]तिर्यञ्चमिति ॥ सर्वगतिको दण्डवत् धारकत्वात् तिरश्चीन आधारोऽग्नेरनार्तत्वाय भवति ॥

[10]वाक्चेत्यादि ॥ ऋतिस्सौत्रो धातुः घृणायां वर्तते । तस्माल्लुङ्, 'ऋतेरीयङ्' 'आडजादीनाम्' । वाक्च मनश्च देवेषु आर्तीयेतां आदरातिशयमकुरुताम् । अहमेव देवेभ्यो हव्यं वहानीति वागब्रवीत् । मनश्चाहमेव वहानीत्यब्रवीत् । अथ तौ तथा श्रद्धातिशयेन विप्रतिपद्यमानौ वाङ्मनसाख्यौ पदार्थौ पुत्रौ वा प्रजापतेः । लिङ्गव्यत्ययेन वा 'नपुंसकमनपुंसकेन' इति बाध्यते । प्रजापतिं प्रश्नमैतां प्रष्टव्यत्वेनागच्छताम् ॥

[11]सोऽब्रवीदित्यादि ॥ 'सुपां सुलुक्' इति हल्ङ्यादिलोपापवादः

६ ४॥ प्र॒जाप॑तिर्दू॒तीरे॒व त्वं मन॑सोसि॒ यद्धि मन॑सा॒ ध्याय॑ति॒ तद्वा॒चा वद॒तीति॒ तत्खलु॒ तुभ्यं॒ न वा॒चा जु॑हव॒न्नित्य॑ब्रवी॒त्तस्मा॒न्मन॑सा प्र॒जाप॑तये जुह्वति॒ मन॑ इव॒ हि प्र॒जाप॑तिः प्र॒पति॒ः । दू॒तीः । ए॒व । त्वम् । मन॑सः । अ॒सि॒ । यत् । हि । मन॑सा । ध्याय॑ति । तत् । वा॒चा । वद॑ति । इति॑ । तत् । खलु॑ । तुभ्य॑म् । न । वा॒चा । जु॒ह॒व॒न्न् । इति॑ । अ॒ब्र॒वी॒त् । तस्मा॑त् । मन॑सा । प्र॒जाप॑तय॒ इति॑ प्र॒जा–प॒त॒ये॒ । जु॒ह्व॒ति॒ । मन॑ः । इ॒व॒ । हि । प्र॒जाप॑ति॒रिति॑ प्र॒जा–प॒ति॒ः । प्र॒जाप॑-

स्वादेशः । वाचमब्रवीत् प्रजापतिः—मनस्याध्यातस्य बहिःख्यापयित्रीति दूतस्थानीयैव त्वमसि । तस्मान्मन एव हविर्वोढुमर्हतीति । अथ वाक् प्रजापतिमब्रवीत्—तर्हि केचिदपि तुभ्यं न वाचा मन्त्रेण जुहुवन्न जुहुयुः । तस्माद्वाचश्शापात्प्रजापतये मनसैव जुह्वतीति । लेटि तस्यार्धधातुकत्वेन ङित्वाभावाद्गुणः, अन्त्यादेशश्च, द्विविकरणत्वेन शबपि* मध्येऽवतिष्ठते । मन इव हीति । व्यापकत्वेन प्रजापतितुल्यत्वेन मनसा होमः प्रजापतेराप्त्यै भवति ॥

---

*क.—शविव.

जाप॑ते॒राप्त्यै॑ परि॒धीँ॑थ्सं मा॑र्ष्टि पु॒ना-
त्ये॒वैना॒न्त्रिर्म॑ध्य॒मं त्र॒यो वै प्रा॒णाः
प्रा॒णाने॒वाभि ज॑यति॒ त्रिर्द॑क्षिणा॒र्ध्य॑
त्रय॑ः ॥ ६५ ॥ इ॒मे लो॒का इ॒माने॒व
लो॒काने॒भि ज॑यति॒ त्रिरु॑त्तरा॒र्ध्य॑ त्र॒यो
वै दे॑व॒याना॒ः पन्था॑न॒स्ताने॒वाभि ज॑-

ते॒रिति॑ प्र॒जा–प॒ते॒ः । आप्त्यै॑ । [12]प॒रि॒धीनिति॑ परि–धीन् । समिति॑ । मा॒र्ष्टि॒ । पु॒नाति॑ । ए॒व । ए॒ना॒न् । त्रिः । म॒ध्य॒मम् । त्रय॑ः । वै । प्रा॒णा इति॑ प्र–अ॒नाः । प्रा॒णानिति॑ प्र–अ॒नान् । ए॒व । अ॒भीति॑ । ज॒य॒ति॒ । त्रिः । द॒क्षि॒णा॒र्ध्य॑मिति॑ दक्षिण–अ॒र्ध्य॑म् । त्रय॑ः ॥६५॥ इ॒मे । लो॒काः । इ॒मान् । ए॒व । लो॒कान् । अ॒भीति॑ । ज॒य॒ति॒ । त्रिः । उ॒त्त॒रा॒र्ध्य॑मित्यु॑त्तर–अ॒र्ध्य॑म् । त्रय॑ः । वै । दे॒व॒याना॒ इति॑ देव–याना॑ः । पन्था॑नः । तान् । ए॒व । अ॒भीति॑ ।

---

[12] परिधीनित्यादि ॥ गतम् । मध्यमादीनां प्राणादिजयहेतुत्वं यथाकथञ्चिदुत्प्रेक्ष्यम् । केचिदाहुः—देहमध्यस्थप्राणादिस्थानीया मध्यमा । दक्षिणभूगोळस्य प्रकाशत्वेन लोकत्वात् दक्षिणा लोकस्थानीया । उत्तरगोळस्याप्रकाशत्वात् देवपथतुल्या उत्तरा इति । 'दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च' इति अर्धान्ताद्यत्प्रत्ययः ॥

यति॒ त्रिरुप॑ वाजयति॒ त्रयो॒ वै दे॑व-
लो॒का दे॑वलो॒काने॒वाभि ज॑यति॒
द्वाद॑श॒ सं प॑द्यन्ते॒ द्वाद॑श॒ मासा॑स्सं-
वत्स॒रस्सं॑वत्स॒रमे॒व प्री॑णा॒त्यथो॑ सं-
वत्स॒रमे॒वास्मा॒ उप॑ दधाति सु॒व॒र्ग-
स्य॑ लो॒कस्य॒ सम॑ष्ट्या आघा॒रमा

ज॒य॒ति॒ । [13]त्रिः । उपेति॑ । वा॒ज॒य॒ति॒ । त्रय॑ः । वै । दे॒व॒लो॒का इति॑ देव–लो॒काः । दे॒व॒लो॒कानिति॑ देव–लो॒कान् । ए॒व । अ॒भीति॑ । ज॒य॒ति॒ । द्वाद॑श । समिति॑ । प॒द्य॒न्ते॒ । द्वाद॑श । मासा॑ः । सं॒व॒त्स॒र इति॑ सं–व॒त्स॒रः । सं॒व॒त्स॒रमिति॑ सं–व॒त्स॒रम् । ए॒व । प्री॒णा॒ति॒ । अथो॒ इति॑ । सं॒व॒त्स॒रमिति॑ सं–व॒त्स॒रम् । ए॒व । अ॒स्मै॒ । उपेति॑ । द॒धा॒ति॒ । सु॒व॒र्गस्येति॑ सुवः–गस्य॑ । लो॒कस्य॑ । सम॑ष्ट्या॒ इति॒ सं–अ॒ष्ट्यै॒ । [14]आ॒घा॒रमित्या॑–घा॒रम् । एति॑ । घा॒र॒य॒ति॒ । ति॒रः ।

---

[13]त्रिरुप वाजयतीति ॥ अग्निं त्रिर्विधूनयति । देवलोकस्थानीयस्याग्नेः उपवाजनेन लोकत्रयावाप्तिः । सत्यलोकान्तास्त्रयो देवलोकाः । वातेर्णिजन्तस्य 'वोविधूनने जुक्' इति जुगागमः । द्वादशत्वान्वयात् द्वादशमासात्मकः संवत्सरोऽत्र संपादितो भवति । स च स्वर्गावाप्तिहेतुरिति ॥

[14]आघारमित्यादि ॥ धारां; तिरश्चीनत्वेन तिरोभूतात्मानं स्वर्गमस्मै

घारयति तिर इव ॥ ६६ ॥ वै सुवर्गो लोकस्सुवर्गमेवास्मै लोकं प्र रोचयत्यृजुमा घारयत्यृजुरिव हि प्राणस्संततमा घारयति प्राणानामन्नाद्यस्य संतत्या अथो रक्षसामपहत्यै यं कामयेत प्रमायुकस्स्यादिति जिह्मं तस्या घारयेत्प्राणमे-

इव ॥ ६६ ॥ वै । सुवर्ग इति सुवः—गः । लोकः । सुवर्गमिति सुवः—गम् । एव । अस्मै । लोकम् । प्रेति । रोचयति । ऋजुम् । एति । घारयति । ऋजुः । इव । हि । प्राण इति प्र—अनः । संततमिति सं—ततम् । एति । घारयति । प्राणानामिति प्र—अनानाम् । अन्नाद्यस्येत्यन्न—अद्यस्य । संतत्या इति सं—तत्यै । अथो इति । रक्षसाम् । अपहत्या इत्यप—हत्यै । [15]यम् । कामयेत । प्रमायुक इति प्र—मायुकः । स्यात् । इति । जिह्मम् । तस्य । एति । घारयेत् । प्राणमिति प्र—अनम् । एव । अस्मात् ।

प्ररोचयति दीपयति वा । ऋजुरिति । अकुटिलधारामाघारयति । प्राणानामन्नाद्यस्य अविच्छेदाय भवति । रक्षसामपहत्यै भवति ॥

[15] यमित्यादि ॥ गतम् । जिह्मं कुटिलम् ॥

वा॒स्मा॑ज्जि॒ह्मं न॑यति ता॒जक्प्र मी॑यते॒
शिरो॒ वा ए॒तद्य॒ज्ञस्य॒ यदा॑घा॒र
आ॒त्मा ध्रु॒वा ॥६७॥ आ॒घा॒रमा॒घार्यं॑
ध्रु॒वाꣳ सम॑नक्त्या॒त्मन्ने॒व य॒ज्ञस्य॒
शिरः॒ प्रति॑ दधात्य॒ग्निर्दे॒वानां॑ दू॒त

जि॒ह्मम् । न॒य॒ति॒ । ता॒जक् । प्रेति॑ । मी॒य॒ते॒ । [16]शिरः॑ । वै । ए॒तत् । य॒ज्ञस्य॑ । यत् । आ॒घा॒र इत्या॑—घा॒रः । आ॒त्मा । ध्रु॒वा ॥६७॥ आ॒घा॒रमित्या॑—घा॒रम् । आ॒घार्येत्या॑—घार्यं॑ । ध्रु॒वाम् । समिति॑ । अ॒न॒क्ति॒ । आ॒त्मन्न् । ए॒व । य॒ज्ञस्य॑ । शिरः॑ । प्रतीति॑ । द॒धा॒ति॒ । [17]अ॒ग्निः । दे॒वाना॑म् । दू॒तः । आसी॑त् ।

---

[16]शिरो वा इत्यादि ॥ आघारशेषेण ध्रुवादिसमञ्जनादात्मनि यज्ञस्य शिरः प्रतिहितं भवति ॥

[17]अग्निर्देवानामित्यादि ॥ अध्वर्युप्रवरविधिः । दैव्य इति वक्ष्यमाणत्वान्मानुषोग्निर्गृह्यते । स च ब्राह्मण एषः देवानां यागे हविषो वोढाऽऽसीत्; दैव्योऽग्निरसुराणामासीत् । 'देवाद्यग्नौ' इति यत्र् । तौ प्रजापतिं प्रश्नमैतां प्रष्टव्यत्वेनागच्छतां कतरो नो हविषा यष्टुमर्हतीति । अथ स प्रजापतिः ब्राह्मणं मानुषमग्निं दूत्ये स्थापयितुकामोऽब्रवीत्—आश्रावयेति । यदिदमध्वर्युणा त्वां प्रत्युच्यते एतद्विब्रूहि आचक्ष्वेति । सोऽपीदं देवाः शृणुतेति । देवेभ्य आवेदनार्थं वावेति तदब्रवीत् । ततः 'अग्निर्देवो होता' इत्यादिना वाक्येन य एव दूतो

आसी॒द्दैव्योसु॑राणा॒ं तौ प्र॒जाप॑तिं प्र॒-
श्नमै॑ता॒ꣳ॒ स प्र॒जाप॑तिर्ब्राह्म॒णम॑ब्रवी-
दे॒तद्वि ब्रूहीत्या श्रा॑व॒ये॒ती॒दं दे॑वाश्शृ-
णु॒तेति॒ वाव तद॑ब्रवीद॒ग्निर्दे॒वो होतेति॒
य ए॒व दे॒वाना॒ं तम॑वृणीत॒ ततो॑ दे॒वाः
॥६८॥ अभ॑व॒न्परा॒ऽसु॑रा॒ यस्यै॒वं वि॒-

दैव्य॑ः । असु॑राणाम् । तौ । प्र॒जाप॑ति॒मिति॑ प्र॒जा-प॒ति॒म् । प्र॒श्नम् । ए॒ता॒म् । सः । प्र॒जाप॑ति॒रिति॑ प्र॒जा-प॒ति॒ः । ब्रा॒ह्म॒णम् । अ॒ब्र॒वी॒त् । ए॒तत् । वीति॑ । ब्रू॒हि॒ । इति॑ । एति॑ । श्रा॒व॒य॒ । इति॑ । इ॒दम् । दे॒वा॒ः । शृ॒णु॒त॒ । इति॑ । वाव । तत् । अ॒ब्र॒वी॒त् । अ॒ग्निः । दे॒वः । होता॑ । इति॑ । यः । ए॒व । दे॒वानां॑म् । तम् । अ॒वृ॒णी॒त॒ । [18]तत॑ः । दे॒वाः ॥ ६८ ॥ अभ॑वन्न् । परेति॑ । असु॑राः । यस्य॑ । ए॒वम् । वि॒-

---

ब्राह्मणात्माऽग्निः तमेवावृणीत—अयमग्निर्देवो होता ब्राह्मणात्मा देवान् यष्टुमर्हति विद्वान् आश्रावणादितत्वज्ञः। चिकित्वा महाज्ञानः—मनुरिव भारत इव जमदग्निरिवोर्व इवाप्नुवान इव च्यवन इव भृगुरिवेति। एवमिति। ऊर्ध्वानृषीन्प्रवृणानो होतारं वृणीते॥

[18] ततो देवा इत्यादि ॥ गतम्* ॥

---

*तै. सं. १-७-३^{5}.

दुर्ष॑ः प्रव॒रं प्र॑वृणते॒ भव॑त्या॒त्मना॒ प-
रा॑ऽस्य॒ भ्रातृ॑व्यो भवति॒ यद्ब्रा॑ह्म॒णश्चा-
ब्रा॑ह्मणश्च प्र॒श्नमे॒याता॑ं ब्राह्म॒णायाधि॑
ब्रूया॒द्यद्ब्रा॑ह्म॒णाया॒ध्याहा॒त्मने ऽध्या॑ह॒
यद्ब्रा॑ह्म॒णं प॒राऽऽहा॒त्मानं॒ परा॑ऽऽह॒
तस्मा॑द्ब्राह्म॒णो न प॒रोच्य॑ः ॥ ६१ ॥

दुर्ष॑ः । प्र॒व॒रमिति॑ प्र–व॒रम् । प्र॒वृणत॒ इति॑ प्र–वृ॒णते॑ । भव॑ति । आ॒त्मना॑ । परेति॑ । अ॒स्य॒ । भ्रातृ॑व्यः । भ॒व॒ति॒ । [19]यत् । ब्रा॒ह्म॒णः । च॒ । अब्रा॑ह्मणः । च॒ । प्र॒श्नम् । ए॒याता॒मित्या॑–इ॒याता॑म् । ब्रा॒ह्म॒णाय॑ । अधीति॑ । ब्रू॒या॒त् । यत् । ब्रा॒ह्म॒णाय॑ । अ॒ध्याहेत्य॑धि–आह॑ । आ॒त्मने॑ । अधीति॑ । आ॒ह॒ । यत् । ब्रा॒ह्म॒णम् । प॒राहेति॑ परा–आह॑ । आ॒त्मान॑म् । परेति॑ । आ॒ह॒ । तस्मा॑त् । ब्रा॒ह्म॒णः । न । प॒रोच्य॒ इति॑ परा–उच्य॑ः ॥ ६१ ॥

वा आ॑र॒ण्याꣳश्चाव॑ रु॒न्धेऽथो॑ प॒शुभि॒स्सो॑ऽब्रवीद्दक्षि॑-
णा॒द्धय॑ँ त्रय॑ इव ध्रु॒वा दे॒वाश्च॑त्वारि॒ꣳशच्च ॥ ११ ॥

---

[19] यद्ब्राह्मणश्चेत्यादि॥ ब्राह्मणाब्राह्मणयोः प्रश्नार्थमागतयोः ब्राह्मणायाधिकं पक्षपातेनब्रूयात्। गतमन्यत्। अनादरेण वचनं परोच्य इति। छान्दसः क्यच् ॥

इति द्वितीये पञ्चमे एकादशोऽनुवाकः

आयु॑ष्ट आयु॒र्दा अ॑ग्न॒ आ प्या॑यस्व॒

[1]आयुः॑ । ते॒ । [2]आ॒यु॒र्दा इत्या॑यु:—दाः । अ॒ग्ने॒ । [3]एति॑ ।

[1]अथ पौरोडाशिकमध्ये याज्याकाण्डं वैश्वदेवम् । ‘अग्निं वा एतस्य शरीरं गच्छति’* इत्यादेः पञ्चहविषो यागस्याग्नेयस्य पुरोऽनुवाक्या ‘आयुष्टे विश्वतो दधत्’ इत्यनुष्टुप् ॥ इतःप्रभृति चतुर्दशानां मन्त्राणां प्रतीकग्रहणम् । इयं ‘त्वमग्ने रुद्रः’† इत्यत्र व्याख्याता । अयं वरेण्यः अग्निस्ते तुभ्यं विश्वमायुर्दधातु । गतोऽपि प्राणः पुनस्त्वामागच्छतु । त्वयि यक्ष्मरोगं परासुवामि नाशयामीति ॥

[2]तत्रैव याज्या—आयुर्दा अग्ने हविष इति त्रिष्टुप् ॥ इयमपि तत्रैव व्याख्याता† । हे अग्ने अन्नस्य हविषो जुषाणः सेवमानः घृतारम्भः घृतस्योदकस्य योनिः त्वमस्यायुर्दा भवेति । किञ्च—घृतं मधुरसं चारु गव्यं पीत्वा इमं यजमानं पिता पुत्रमिवाभिरक्षत्विति ॥

[3]अथ सौम्यस्य पुरोऽनुवाक्या—आ प्यायस्व समेतु त इति गायत्री ॥ इयञ्चाग्निकाण्डे ‘मा नो हिंसीत्’‡ इत्यत्र व्याख्यास्यते यत्राम्नायते । हे सोम आप्यायस्व वर्धस्व त्वत्प्रसादात् विश्वतः वृष्ण्यं शुक्लं समेतु समागच्छतु । भव च वाजस्यान्नस्य सङ्गथे सङ्गमनायैवेति ॥

---

*तै. सं. २-३-११.^{1} †तै. सं १-३-१४.$^{11-12}$ ‡तै. सं. ४-२-७.

सं॑ तेऽवं॑ ते॒ हेड॒ उदु॑त्त॒मं प्रणो॑

प्या॒य॒स्व॒ । [4]समिति॑ । ते॒ । [5]अवेति॑ । ते॒ । हेडः॑ । [6]उदिति॑ । उ॒त्त॒ममित्यु॑त्–त॒मम् । [7]प्रेति॑ । न॒ः ।

---

[4]तत्रैव याज्या—सं ते पयांसीति॑ त्रिष्टुप् ॥ इयमपि तत्रैवाम्नायते* । हे सोम अभिमातीनां पाप्मनामभिभवितुस्तव प्रसादात् पयांसिच वाजाश्च वृष्णियानि च संयन्तु इमं सङ्गच्छन्तु । त्वं चाप्यायमानः दिवि द्युलोके अस्यामृतत्वाय उत्तमानि श्रवांसि अन्नानि धिष्व स्थापयेति ॥

[5]अथ वारुणस्य पुरोनुवाक्या—अव ते हेड इति त्रिष्टुप् ॥ इयं 'वैश्वानरो नः'† इत्यत्र व्याख्याता । हे वरुण नमोभिः नमस्कारैरन्नैर्वा यज्ञैश्च हविर्भिश्च हविष्मद्भिर्वा यज्ञैः तव हेडः क्रोधं अवेमहे अवनयामः । हे असुर प्राणप्रद प्रकृष्टचेतस्क राजन् अस्मभ्यमस्मदर्थं क्षयन्निवसन् अस्माकं कृतानि पापानि शिश्रथः श्लथयेति ॥

[6]तत्रैव याज्या–उदुत्तममिति त्रिष्टुप् ॥ इयमपि तत्रैव व्याख्याता† । हे वरुण उत्तमं उत्तमफलप्राप्तिहेतुं ऊर्ध्वकर्षणं वा पाशं कर्मपाशं अस्मत्त उच्छ्रथाय ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य उत्कृष्य नाशय । अधमं निकृष्टफलप्राप्तिहेतुं अधःपतनहेतुं वा कर्मपाशमवश्रथय अधस्तादपकृष्य नाशय । मध्यमं पाशं विश्रथय विष्वङ्नाना विकृष्य नाशय । अथैवं त्वया कृते वयमनागसः क्षाळितसर्वकर्माणः तव व्रते कर्मणि उपासनात्मनि स्याम अदितये अखण्डितैश्वर्याय हे आदित्य देवानामादिभूत अदितेर्वा अपत्येति ॥

[7]अथ सारस्वतस्य पुरोनुवाक्या—प्रणो देवीति गायत्री ॥ 'अग्ना-

---

*तै. सं. ४-२-७.

†तै. सं. १-५-११.9—10

दे॒व्या नो॑ दि॒वोऽग्ना॑विष्णू अ॒ग्ना॑विष्णू इ॒मं मे॑ वरु॒ण तत्त्वा॑ या॒-

दे॒वी । [8]एति॑ । न॒ः । दि॒वः । [9]अग्ना॑विष्णू इत्यग्ना॑–वि॒ष्णू । [10]अग्ना॑विष्णू इत्यग्ना॑–वि॒ष्णू । [11]इ॒मम् । मे॒ । व॒रु॒ण । [12]तत् । त्वा॒ । या॒मि॒ । [13]उदिति॑ । उ॒ । त्यम् ।

विष्णू महि '* इत्यत्र व्याख्याता । सरस्वती देवी वाजवतीभिः क्रियाभिः तद्वती धियामवित्री अस्मान्वाजैरन्नैः प्रावत्विति । प्रकर्षेण रक्षत्विति ॥

[8]तत्रैव याज्या—आ नो दिव इति त्रिष्टुप् ॥ इयमपि तत्रैव व्याख्याता* । यजमानस्य वाजनीया देवी सरस्वती दिवः विप्रकृष्टाद्वा देशात् बृहतो वा पर्वतात् विषमाद्देशादागच्छतु. अस्माकमिमं यज्ञं अस्माकमाह्वानं सेवमाना घृताची घृताञ्चना उदकाञ्चना वा उशती कामयमाना अस्मत्स्तोत्रं हविर्वा शग्मां शक्तां वाचं शृणोत्विति ॥

[9]अथाग्नावैष्णवस्य याज्या—अग्नाविष्णू इति त्रिष्टुप् ॥ तत्रैव व्याख्याता† । हे अग्नाविष्णू युवयोस्तत् महित्वं माहात्म्यं महान्तौ युवां घृतस्य गुह्यानि नामानि पुरोडाशादीनि वीतं खादतम् । यज्ञगृहे शोभनानि स्तोत्राणि वर्धयन्ति । युवयोः जिह्वा प्रत्येकं घृतमुच्छ्रितं पिबति ॥

[10]तत्रैव याज्या—अग्नाविष्णू इति त्रिष्टुप् ॥ तत्रैव व्याख्याता* ॥

[11]'यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणान् चतुष्कपाला-

---

*तै. सं. १-८-२२1—4

म्युदु॒ त्यं चि॒त्रम् । अ॒पां नपा॒दा
ह्यस्था॑दु॒पस्थं॑ जि॒ह्वाना॑मू॒र्ध्वो वि॒द्युतं॒

[14]चि॒त्रम् । [15]अ॒पाम् । नपा॑त् । एति॑ । हि । अस्था॑त् । उ॒पस्थ॒मित्यु॒प–स्थ॒म् । जि॒ह्वाना॑म् । ऊ॒र्ध्वः । वि॒द्युत॒मिति॑ वि–द्युत॑म् । वसा॑नः । तस्य॑ । ज्येष्ठ॑म् ।

न्निर्वपेत्'* इत्यस्याः पुरोऽनुवाक्या—इमं मे वरुण श्रुधी हवम् इति गायत्री ॥ 'इन्द्रं वो विश्वतस्परीन्द्रं नरः' इत्यत्र व्याख्याता† । हे वरुण इमं मे हवं आह्वानं श्रुधि शृणु । अद्यास्मिन् कर्मणि मां मृडय त्वामहं अवस्युः रक्षणाय आचके आभिमुख्येन भजे ॥

[12]तत्रैव याज्या—तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति त्रिष्टुप् ॥ इयमपि तत्रैव व्याख्याता† । हे वरुण अहं ब्रह्मणा मन्त्रेण हविषा त्वां वन्दमानः स्तुवन् अहं त्वामभियाचे यजमानोऽपि तदेव हविर्भिराशास्ते त्वमपि तत्? अहेडमानः अक्रुध्यन् इह कर्मणि बुद्ध्यस्व । किंपुनः तत्? हे वरुण उरु शंसमानः अस्माकमायुर्मा प्रमोषीरिति ॥

[13]'यद्यपरं प्रतिग्राही स्यात् सौर्यमेककपालमनु निर्वपेत्'* इत्यस्याः पुरोनुवाक्या—उदु त्यं जातवेदसमिति गायत्री ॥ इयं ग्रहप्रश्ने व्याख्याता‡ । त्यं तं इमं जातवेदसं जातानां वेदितारं सूर्यं देवं केतवः रश्मयः उद्वहन्ति सर्वस्य लोकस्य दर्शनार्थमिति ॥

---

*तै. सं. २-३-१२^{1,3} †तै. सं. २-१-११^{20–21} ‡तै. सं. १-४-४३^{1}

वसा॑नः । तस्य॒ ज्येष्ठं॑ महि॒मानं॒ व॒ह॑न्ती॒र् हिर॑ण्यव॒र्णाः परि॑ यन्ति य॒ह्वीः । सम् ॥ ७० ॥ अ॒न्या यन्त्युप॑ यन्त्य॒न्यास्स॑मा॒नमू॒र्वं॑ न॒द्यः॑ पृण-

म॒हि॒मान॑म् । वह॑न्तीः । हिर॑ण्यव॒र्णा इति॒ हिर॑ण्य-व॒र्णाः । परीति॑ । य॒न्ति॒ । य॒ह्वीः । [16]समिति॑॥७०॥ अ॒न्याः । यन्ति॑ । उपेति॑ । य॒न्ति॒ । अ॒न्याः । स॒मा॒नम् । ऊ॒र्वम् । न॒द्यः॑ । पृ॒ण॒न्ति॒ । तम् । उ॒ । शु-

---

[14] तत्रैव याज्या—चित्रं देवानामिति त्रिष्टुप् ॥ इयमपि तत्रैव व्याख्याता* । देवानामनीकस्थानीयं मित्रादीनां चक्षुस्स्थानीयं उदेति । अयं जगतः तस्थुषश्च आत्मा । सूर्यः द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं आपूरयति तेजसेति ॥

[15] ‘अपोनप्त्रीयं चरुं पुनरेत्य’† इत्यस्य पुरोनुवाक्या—अपां नपादिति त्रिष्टुप् ॥ अपां नपात् चतुर्थोऽग्निः उपस्थं अन्तरिक्षं मेघं वा अपामुपस्थानमास्थादातिष्ठति हि । ‘हि च’ इति निघाताभावः । जिह्मानां कुटिलगतीनां अपामूर्ध्वः उपरिवर्ती विद्युतं वसानः विद्युद्रूपेणात्मानं छादयन् तासामुपस्थमातिष्ठति । हि यदेवं तस्मात्ता आपस्तस्याग्नेरपां नपादो ज्येष्ठं प्रशस्तं महिमानं माहात्म्यं वहन्तीः वहन्त्यः ख्यापयन्त्यः अनेन हि मेघं भित्त्वा वयं प्रवर्तिता इति कृतज्ञतामिव दर्शयन्त्यः हिरण्यवर्णास्तेजोरूपा एव भासमानाः यह्वीः यह्वयः महत्यः तमग्निं परियन्ति परिगच्छन्ति परित इवासते ॥

[16] तत्रैव याज्या—समन्या यन्तीति त्रिष्टुप् ॥ अन्या आपः संयन्ति

---

*तै. सं. १-४-४३^{2} †तै. सं. २-३-१२^{4}

न्ति । तमू॒ शुचि॒ꣳ॒ शुच॑यो दीदि॒-
वाꣳस॑म॒पां नपा॑तं॒ परि॑ तस्थु॒राप॑ः ।
तमस्मे॑रा युव॒तयो॒ युवा॑नं मर्मृ॒ज्य-
मा॑ना॒ः परि॑ य॒न्त्याप॑ः । स शु॒क्रेण॒

चि॑म् । शुच॑यः । दी॒दि॒वाꣳस॑म् । अ॒पाम् । नपा॑तम् । परीति॑ । त॒स्थु॒ः । आप॑ः । [17]तम् । अस्मे॑राः । यु॒व॒तय॑ः । युवा॑नम् । म॒र्मृ॒ज्यमा॑नाः । परीति॑ । य॒न्ति॒ । आप॑ः । सः । शु॒क्रेण॑ । शिक्व॑ना । रे॒वत् ।

सङ्गच्छन्ते एकीभूताः प्रवहन्ति अन्या उपयन्ति परितस्सङ्गता इव त्वां मध्येन प्रवहन्ति । ततः सर्वा अपि समानं नद्यो भूत्वा और्वं और्वस्याग्नेराधारं महान्तं आपगाः पृणन्ति पूरयन्ति । पृण प्रीणने । अथ तं तत्रस्थं और्वं शुचिं शुद्धं दीदिवांसं मध्ये दीप्यमानम् । दीदितिर्दीप्तिकर्मा छान्दसः, क्वसौ 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इति नियमादिडभावः । ईदृशं अपां नपातं शुचयः आपः परितस्सर्वतोप्युपतस्थुः तिष्ठन्ति । छान्दसो लिट् । 'एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्' इति प्रथमस्याम्रेडितस्याख्यातस्य निघाताभावः । उ अवधारणे, पादपूरणे वा । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति सांहितिको दीर्घः ॥

[17]अथात्रैव याज्या विकल्प्यते—तमस्मेरा इति त्रिष्टुप् ॥ तमग्निमपां नपातं मर्मृज्यमानाः अत्यर्थमलङ्कुर्वाणाः । मृजू शौचालङ्कारयोः । अस्मेरा विदग्धा युवतयो युवानं युवराजमिव आपः

शिक्व॑ना रे॒वद॒ग्निर्दी॒दाया॑नि॒ध्मो घृ॒तनि॑र्णिग॒प्सु । इन्द्रा॒वरु॑णयोर॒हꣳ स॒म्राजो॒रव॒ आ वृ॑णे । ता नो॑ मृडा-

अ॒ग्निः । दी॒दाय॑ । अ॒नि॒ध्मः । घृ॒तनि॑र्णि॒गिति॑ घृ॒तनि॒र्णि॒क् । अ॒प्स्वित्य॑प्-सु । [18]इन्द्रा॒वरु॑णयो॒रितीन्द्रा॑-वरु॑णयोः । अ॒हम् । स॒म्राजो॒रिति॑ सं-राजो॑ः । अव॑ः । एति॑ । वृ॒णे॒ । ता । न॒ः । मृ॒डा॒त॒ः । ई॒दृशे॑ ।

परियन्ति परितस्सेवन्ते । यद्वा—नित्यतरुणमग्निं नित्यतरुण्यः आपः परियन्ति । स चाग्निस्तास्वप्सु मध्ये शुक्रेण निर्मलेन शिक्वना रोचिषा इत्थंभूतः रेवत् रेवान् महाधनः राजेव । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । सलिलव्यतिरिक्तेन काष्ठादीन्धनरहितो दीदाय दीप्यते । छान्दसो लिट्, छान्दसो द्विर्वचनाभावः, दीधिङो वा वर्णव्यत्ययः । तेन जक्षित्यादिना अभ्यस्तत्वाद्द्विर्वचनाभावः । घृतनिर्णिक्, घृतेनोदकेन वा एषणीयः, घृतनिर्णेजनमस्येति बहुव्रीहिः । यद्वा तेजोरूपमानः । एवं महानुभावोयं अस्मान् प्रतिग्रहदोषापनयेन शोधयत्विति ॥

[18] 'यः पाप्मना गृहीतस्स्यात्तस्मा एतामैन्द्रावरुणीं पयस्यां निर्वपेत्'* इत्यस्याः पुरोनुवाक्या—इन्द्रावरुणयोरहमिति गायत्री ॥ इन्द्रावरुणयोस्सम्राजोः सम्यक् दीप्यमानयोः अवः रक्षणं यादृशं तदीयं रक्षणं तदहमावृणे आभिमुख्येन याचे । ता तौ च नः अस्मान् मृडातः सुखयेताम् । ईदृशे विशिष्टे रक्षणे स्थित्वा मृडयताम् । लेट्याडागमः ॥

---

*तै. सं. २-३-१३[13]

त ई॒दृशे॑ । इन्द्रा॑वरुणा यु॒वम॑ध्व॒-
राय॑ नः ॥७१॥ वि॒शे जना॑य॒ महि॒
शर्म॑ यच्छतम् । दी॒र्घप्र॑यज्यु॒मति॒ यो
व॑नु॒ष्यति॑ व॒यं ज॑येम॒ पृत॑नासु दू॒-

[19]इन्द्रा॑वरु॒णेतीन्द्रा॑-व॒रु॒णा॒ । यु॒वम् । अ॒ध्व॒राय॑ । न॒ः । ॥७१॥ वि॒शे । जना॑य । महि॑ । शर्म॑ । य॒च्छ॒त॒म् । दी॒र्घप्र॑यज्यु॒मिति॑ दी॒र्घ-प्र॒य॒ज्यु॒म् । अतीति॑ । यः । व॒नु॒ष्यति॑ । व॒यम् । ज॒ये॒म॒ । पृत॑नासु । दू॒ळ्यः॑ ।

---

[19]तत्रैव याज्या—इन्द्रावरुणा युवमिति जगती ॥ हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ । 'सुपां सुलुक्' इत्यादिनाऽऽकारः । युवं युवां नः अस्मभ्यं महि महत् शर्म सुखं पापयक्ष्माभावप्रभवं यच्छतं दत्तम् । अध्वराय यज्ञाय दर्शपूर्णमासादियज्ञनिर्वहणं यथा भवेत् विशे च यथा पुत्रादिका प्रजा मां न निवर्तते जनाय चान्यस्मै सुहृदादये स यथा मां न त्यजेत् । यदुक्तमध्वराद्यर्थमिति तदेव प्रकटीकरोति—दीर्घप्रयज्युः दीर्घकालं यावज्जीवं प्रकर्षेणानतिपत्त्या कर्तव्यो दर्शपूर्णमासादियज्ञो दीर्घप्रयज्युः । यजेः औणादिको युप्रत्ययः, दासीभारादिः द्रष्टव्यः । वचनव्यत्ययो वा । दीर्घकालकर्तव्या दर्शपूर्णमासादयः प्रकृष्टा यागा येषां तानस्मानतिक्रम्य यो वनुष्यति अभिभवति पापयक्ष्मा । वनेरुसिप्रत्ययान्तात्कचचि षत्वम् । तं तावद्वयं जयेम न तेन वयं जीयेमहि । किंच—पृतनासु सङ्ग्रामेषु दूढ्यः दुर्धियश्च जयेमेत्येव । कैश्चिद्दुर्बुद्धिभिः न वयं जीयेमहि पृषोदरादित्वादभीष्टस्वररूपसिद्धिः ॥

ढ्यः । आ नो॑ मि॒त्रावरु॒णा॒ प्र बा॒हवा॑ । त्वं नो॑ अ॒ग्ने वरु॑णस्य वि॒द्वान्दे॒वस्य॒ हेडोऽव॑ यासिसीष्ठाः ।

[20]एति॑ । न॒ः । मि॒त्रावरु॒णेति॑ मित्रा–व॒रु॒णा । [21]प्रेति॑ । बा॒हवा॑ । [22]त्वम् । न॒ः । अ॒ग्ने । वरु॑णस्य । वि॒द्वान् । दे॒वस्य॑ । हेड॑ः । अवेति॑ । या॒सि॒सी॒ष्ठाः । यजि॑ष्ठः ।

---

[20]'आ नो मित्रावरुणा' 'प्र बाहवा सिसृतं' इति द्वे गायत्रीत्रिष्टुभौ व्याख्याते ॥ 'अग्नाविष्णु महि'* इत्यत्र । अनयोश्चात्र प्रतीकग्रहणम् । तयोः क्वचित् मैत्रावरुणे विनियोगः द्रष्टव्यः । प्रायश्चित्ते वा । तत्र प्रथमा—हे मित्रावरुणौ अस्माकं गव्यूतिं घृतैरुक्षतम् । हे शोभनकर्माणौ मधुरसेन लोकानुक्षतमिति ॥

[21]द्वितीया—प्र बाहवेति ॥ बाहुबलवन्तौ युवां अस्मान् जीवयितुमागच्छतम् । आगत्य च अस्माकं गव्यूतिं घृतेन सर्वतः उक्षतम् । हे युवानौ नित्यततरुणौ अस्मान् जनेषु श्रवयतमाख्यापयतम् । इमानि च महाह्वानानि शृणुतमिति ॥

[22]अथ त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्ने इति गायत्रीत्रिष्टुभौ ॥ क्वचिदाग्निवारुणे विनियोगो द्रष्टव्यः । प्रायश्चित्ते वा । तत्र प्रथमा —हे अग्ने विद्वान् सर्वार्थसाधनो वा यज्ञे स त्वं देवस्य वरुणस्य हेडः क्रोधः अनादरो वा पाशग्रहणादिकः नः अस्माकं

---

*तै. सं. १-८-२२$^{४-७}$

त ई॒दृशे॑ । इन्द्रा॑वरुणा यु॒वम॑ध्व॒-
राय॑ नः ॥७१॥ वि॒शे जना॑य॒ महि॒
शर्म॑ यच्छतम् । दी॒र्घप्र॑यज्यु॒मति॒ यो
व॑नु॒ष्यति॑ व॒यं ज॑येम॒ पृत॑नासु दू॒-

[19]इन्द्रा॑वरु॒णेतीन्द्रा॑-व॒रु॒णा॒ । यु॒वम् । अ॒ध्व॒राय॑ । न॒ः ।
॥७१॥ वि॒शे । जना॑य । महि॑ । शर्म॑ । य॒च्छ॒त॒म् ।
दी॒र्घप्र॑यज्यु॒मिति॑ दी॒र्घ-प्र॒य॒ज्यु॒म् । अतीति॑ । यः ।
व॒नु॒ष्यति॑ । व॒यम् । ज॒ये॒म॒ । पृत॑नासु । दू॒ळ्यः॑ ।

---

[19]तत्रैव याज्या—इन्द्रावरुणा युवमिति जगती ॥ हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ । ‘सुपां सुलुक्’ इत्यादिनाऽऽकारः । युवं युवां नः अस्मभ्यं महि महत् शर्म सुखं पापयक्ष्माभावप्रभवं यच्छतं दत्तम् । अध्वराय यज्ञाय दर्शपूर्णमासादियज्ञनिर्वहणं यथा भवेत् विशे च यथा पुत्रादिका प्रजा मां न निर्वर्तते जनाय चान्यस्मै सुहृदादये स यथा मां न त्यजेत् । यदुक्तमध्वराद्यर्थमिति तदेव प्रकटीकरोति—दीर्घप्रयज्युः दीर्घकालं यावज्जीवं प्रकर्षेणानतिपत्त्या कर्तव्यो दर्शपूर्णमासादियज्ञो दीर्घप्रयज्युः । यजेः औणादिको युप्रत्ययः, दासीभारादिः द्रष्टव्यः । वचनव्यत्ययो वा । दीर्घकालकर्तव्या दर्शपूर्णमासादयः प्रकृष्टा यागा येषां तानस्मानतिक्रम्य यो वनुष्यति अभिभवति पापयक्ष्मा । वनेरुसिप्रत्ययान्तात्क्यचि षत्वम् । तं तावद्वयं जयेम न तेन वयं जीयेमहि । किंच—पृतनासु सङ्ग्रामेषु दूढ्यः दुर्धियश्च जयेमेत्येव । कैश्चिद्दुर्बुद्धिभिः न वयं जीयेमहि पृषोदरादित्वादभीष्टस्वररूपसिद्धिः ॥

ढ्य॑ः। आ नो॑ मित्रावरुणा॒ प्र बा॒हवा॑। त्वं नो॑ अ॒ग्ने वरु॑णस्य वि॒द्वान्दे॒वस्य॒ हेडोऽव॑ यासिसीष्ठाः।

[20]एति॑। न॒ः। मि॒त्रा॒व॒रु॒णेति॑ मित्रा–व॒रु॒णा॒। [21]प्रेति॑। बा॒हवा॑। [22]त्वम्। न॒ः। अ॒ग्ने। वरु॑णस्य। वि॒द्वान्। दे॒वस्य॑। हेड॑ः। अवेति॑। या॒सि॒सी॒ष्ठा॒ः। यजि॑ष्ठः।

---

[20] ‘आ नो मित्रावरुणा’ ‘प्र बाहवा सिसृतं’ इति द्वे गायत्रीत्रिष्टुभौ व्याख्याते ॥ ‘अग्नाविष्णु महि’* इत्यत्र। अनयोश्चात्र प्रतीकग्रहणम्। तयोः क्वचित् मैत्रावरुणे विनियोगः द्रष्टव्यः। प्रायश्चित्ते वा। तत्र प्रथमा—हे मित्रावरुणौ अस्माकं गव्यूतिं घृतैरुक्षतम्। हे शोभनकर्माणौ मधुरसेन लोकानुक्षतमिति ॥

[21] द्वितीया—प्र बाहवेति ॥ बाहुबलवन्तौ युवां अस्मान् जीवयितुमागच्छतम्। आगत्य च अस्माकं गव्यूतिं घृतेन सर्वतः उक्षतम्। हे युवानौ नित्यततरुणौ अस्मान् जनेषु श्रवयतमाख्यापयतम्। इमानि च महाह्वानानि शृणुतमिति ॥

[22] अथ त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्ने इति गायत्रीत्रिष्टुभौ ॥ क्वचिदाग्निवारुणे विनियोगो द्रष्टव्यः। प्रायश्चित्ते वा। तत्र प्रथमा—हे अग्ने विद्वान् सर्वार्थसाधनो वा यज्ञे स त्वं देवस्य वरुणस्य हेडः क्रोधः अनादरो वा पाशग्रहणादिकः नः अस्माकं

---

*तै. सं. १-८-२२$^{४-७}$

त ई॒दृशे॑ । इन्द्रा॑वरुणा यु॒वम॑ध्व॒-
रायं॑ नः ॥७१॥ वि॒शे जना॑य॒ महि॒
शर्म॑ यच्छतम् । दी॒र्घप्र॑यज्यु॒मति॒ यो
व॑नु॒ष्यति॑ व॒यं ज॑येम॒ पृत॑नासु दू॒-

[19] इन्द्रा॑वरु॒णेतीन्द्रा॑-व॒रु॒णा । यु॒वम् । अ॒ध्व॒रायं॑ । न॒ः ।
॥७१॥ वि॒शे । जना॑य । महि॑ । शर्म॑ । य॒च्छ॒त॒म् ।
दी॒र्घप्र॑यज्यु॒मिति॑ दी॒र्घ-प्र॒य॒ज्यु॒म् । अतीति॑ । यः ।
व॒नु॒ष्यति॑ । व॒यम् । ज॒ये॒म॒ । पृत॑नासु । दू॒ळ्य॑ः ।

---

[19] तत्रैव याज्या—इन्द्रावरुणा युवमिति जगती ॥ हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ । 'सुपां सुलुक्' इत्यादिनाऽऽकारः । युवं युवां नः अस्मभ्यं महि महत् शर्म सुखं पापयक्ष्माभावप्रभवं यच्छतं दत्तम् । अध्वराय यज्ञाय दर्शपूर्णमासादियज्ञनिर्वहणं यथा भवेत् विशे च यथा पुत्रादिका प्रजा मां न निर्वर्तते जनाय चान्यस्मै सुहृदादये स यथा मां न त्यजेत् । यदुक्तमध्वराद्यर्थमिति तदेव प्रकटीकरोति—दीर्घप्रयज्युः दीर्घकालं यावज्जीवं प्रकर्षेणानतिपत्त्या कर्तव्यो दर्शपूर्णमासादियज्ञो दीर्घप्रयज्युः । यजेः औणादिको युप्रत्ययः, दासीभारादिः द्रष्टव्यः । वचनव्यत्ययो वा । दीर्घकालकर्तव्या दर्शपूर्णमासादयः प्रकृष्टा यागा येषां तानस्मानतिक्रम्य यो वनुष्यति अभिभवति पापयक्ष्मा । वनेरुसिप्रत्ययान्तात्कचचि षत्वम् । तं तावद्वयं जयेम न तेन वयं जीयेमहि । किंच—पृतनासु सङ्ग्रामेषु दूळ्यः दुर्धियश्च जयेमेत्येव । कैश्चिद्दुर्बुद्धिभिः न वयं जीयेमहि पृषोदरादित्वादभीष्टस्वररूपसिद्धिः ॥

ढ्य॑ः । आ नो॑ मि॒त्रावरुणा॒ प्र बा॒हवा॑ । त्वं नो॑ अग्ने॒ वरु॑णस्य वि॒द्वान्दे॒वस्य॒ हेडोऽव॑ यासिसीष्ठाः ।

[20]एति॑ । न॒ः । मि॒त्रा॒व॒रु॒णेति॑ मित्रा—व॒रु॒णा॒ । [21]प्रेति॑ । बा॒हवा॑ । [22]त्वम् । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । वरु॑णस्य । वि॒द्वान् । दे॒वस्य॑ । हेड॑ः । अवेति॑ । या॒सि॒सी॒ष्ठा॒ः । यजि॑ष्ठः ।

---

[20]'आ नो मित्रावरुणा' 'प्र बाहवा सिसृतं' इति द्वे गायत्रीत्रिष्टुभौ व्याख्याते ॥ 'अग्नाविष्णु महि'* इत्यत्र । अनयोश्चात्र प्रतीकग्रहणम् । तयोः क्वचित् मैत्रावरुणे विनियोगः द्रष्टव्यः । प्रायश्चित्ते वा । तत्र प्रथमा—हे मित्रावरुणौ अस्माकं गव्यूतिं घृतैरुक्षतम् । हे शोभनकर्माणौ मधुरसेन लोकानुक्षतमिति ॥

[21]द्वितीया—प्र बाहवेति ॥ बाहुबलवन्तौ युवां अस्मान् जीवयितुमागच्छतम् । आगत्य च अस्माकं गव्यूतिं घृतेन सर्वतः उक्षतम् । हे युवानौ नित्यततरुणौ अस्मान् जनेषु श्रवयतमाख्यापयतम् । इमानि च महाह्वानानि शृणुतमिति ॥

[22]अथ त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्ने इति गायत्रीत्रिष्टुभौ ॥ क्वचिदाग्निवारुणे विनियोगो द्रष्टव्यः । प्रायश्चित्ते वा । तत्र प्रथमा—हे अग्ने विद्वान् सर्वार्थसाधनो वा यज्ञे स त्वं देवस्य वरुणस्य हेडः क्रोधः अनादरो वा पाशग्रहणादिकः नः अस्माकं

---

*तै. सं. १-८-२२$^{४—५}$

यजि॑ष्ठो॒ वह्नि॑तम॒श्शोशु॑चानो॒ विश्वा॒
द्वेषाꣳ॑सि॒ प्र मु॑मुग्ध्य॒स्मत् । स त्वं॑
नो॑ अग्ने॒ऽव॒मो भ॑वो॒ती नेदि॑ष्ठो

वह्नि॑तम॒ इति॒ वह्नि॑-त॒म॒ः । शोशु॑चानः । विश्वा॑ । द्वेषाꣳ॑सि । प्रेति॑ । मु॒मु॒ग्धि॒ । अ॒स्मत् । [23]सः । त्वम् । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । अ॒व॒मः । भ॒व॒ । ऊ॒ती । नेदि॑ष्ठः । अ॒स्याः । उ॒षसः॑ । व्यु॑ष्टा॒विति॒ वि-उ॒ष्टौ॒ ।

अस्मत्संबन्धि अवया।सिसीष्ठाः अपनय । अवपूर्वात् यासेर्ण्यन्तादाशीर्लिङि इडादावपि णिलोपश्छान्दसः । ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति लिङ्गा सार्वधातुकत्वादिडभावो ङित्त्वं च । किं च—यजिष्ठः यष्टृतमः । यष्टृशब्दात् ‘ तुश्छन्दसि ’ इतीष्ठन् प्रत्ययः । ‘ तुरिष्ठेमेयस्सु ’ इति तृशब्दस्य लोपः । वह्नितमः हविषां वोढृतमः शोशुचानः अतिशयेन दीप्यमानः । ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । ईदृशः त्वं विश्वानि वरुणव्यतिरिक्तान्यपि द्वेष्टृणि वा रक्षःप्रभृतीनि अस्मत् अस्मत्तः प्रमुमुग्धि प्रकर्षेण मोचय । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपश्लुः ॥

[23]अथ द्वितीया—हे अग्ने स त्वं नः अस्माकं अवमः अविता भव ऊत्या गमनेन । यद्वा—ऊत्या रक्षणेन अवमः अर्वाचीनः प्रत्यासन्नो भव । अस्या उषसो रात्रेरवसाने प्रातरेव अस्माकं नेदिष्ठः अन्तिकतमः अस्मिन् दिवसे प्रातरेव अस्मत्पार्श्वमागतस्त्वमिदानीं तत्क्षणेनापि प्रत्यासन्नतरो भवेति । ‘ अन्तिकबाढ-

अ॒स्या उ॒ष॒सो॒ व्यु॑ष्टौ । अव॑ यक्ष्व
नो॒ वरु॑णम् ॥ ७२ ॥ ररा॑णो वी॒हि
मृ॑डी॒कꣳ सु॒हवो॑ न एधि । प्रप्रा॒य-
म॒ग्निर्भ॑र॒तस्य॑ शृण्वे॒ वि यत्सू॒र्यो॑ न

अवेति॑ । य॒क्ष्व॒ । न॒ः । वरु॑णम् ॥ ७२ ॥ ररा॑णः ।
वी॒हि । मृ॒डी॒कम् । सु॒ह॒व॒ इति॑ सु–हवः॑ । न॒ः ।
ए॒धि॒ । [24]प्रप्रेति॒ प्र–प्र॒ । अ॒यम् । अ॒ग्निः । भ॒र॒तस्य॑ ।
शृ॒ण्वे॒ । वीति॑ । यत् । सूर्यः॑ । न । रोच॑ते । बृ॒हत् ।

योर्नदसाधौ ' । किञ्च—रराणः अस्मदीये परिचरणे रममाण अस्माकं वरुणं वारकं वरुणप्रवर्तितं वा पापरोगादिकमवयक्ष्व नाशय । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । रातेः शानचि अन्त्यलोपश्छान्दसः, पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् । तदर्थं वीहि भुङ्क्ष्व मृडीकं सुखहेतुमिदं हविः । किञ्च—नः अस्माकं सुहवः शोभनाह्वानश्च एधि भव. आह्वानप्रयोजनस्य सद्यस्सम्पत्तिः शोभनत्वम् । 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

[24]'यो भ्रातृव्यवान् स्यात् स स्पर्धमान एतयेष्ट्या यजेताग्नये प्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्नये विबाधवतेऽग्नये प्रतीकवते' *इत्यस्यां त्रिहविष्कायां 'अग्नये प्रवते'* इत्यस्य पुरोनुवाक्या—प्रप्रेति त्रिष्टुप् ॥ 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' इति द्विर्वचनम् । अयमग्निर्भरतस्य यजमानस्य भरणात् भरतः । औणादिकोतच्प्रत्ययः ।

---

* तै. सं. २-४-१,[6]

रोचं॑ते बृहद्भाः । अ॒भि यः पूरुं पृतं॑नासु त॒स्थौ दी॒दा॒य॒ दैव्यो॒ अति॑थिश्शि॒वो नः॑ । प्र ते॑ य॒क्षि॒ प्र त॑ इयर्मि॒ मन्म॒ भुवो॒ यथा॒ वन्द्यो॑ नो॒

भाः । अ॒भीति॑ । यः । पूरुम् । पृत॑नासु । त॒स्थौ । दी॒दाय॑ । दैव्यः॑ । अति॑थिः । शि॒वः । न॒ः । [25] प्रेति॑ । ते॒ । य॒क्षि॒ । प्रेति॑ । ते॒ । इ॒य॒र्मि॒ । मन्म॑ । भुवः॑ । यथा॑ । वन्द्यः॑ । न॒ः । हवे॑षु । धन्व॑न्न् । इ॒व॒ । प्र॒पे-

---

प्रशृण्वे प्रकर्षेण शृणोतु । आह्वानप्रयोजनं शीघ्रं करोत्वित्यर्थः। लिटि 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । अग्निर्विशेष्यते—यत् योऽग्निः सूर्य इव बृहद्भिरोचते अत्यर्थं दीप्यते । भाः भासनशीलः । 'भ्राजभास' इति क्विप् । यश्चाग्निः पृतनासु सङ्ग्रामेषु पूर्वमाप्यायमानं शत्रुम् । पूरी आप्यायने, औणादिक उप्रत्ययः । पूर्वं महान्तमपि शत्रुमभितस्थौ अभितिष्ठति । अधितिष्ठति आक्रामति । किंच—योऽस्माकमतिथिर्भूत्वा दीदाय दीप्यते । छान्दसो लिट्, अतिथिः विशेष्यते—दैव्यः दिवि भवः । 'देवाद्यञञौ' शिवः कल्याणगमनः । यद्वा—सोऽस्माकमस्त्विति सामर्थ्याल्लभ्यते ॥

[25] तत्रैव याज्या—प्र ते यक्षीति त्रिष्टुप् ॥ 'इयक्षवे' इति चतुर्थपादादिः । हे अग्ने त्वां प्रयक्षि प्रकर्षेण यजे । छान्दसो लिट् । ते तव मन्म मननमनुध्यानं प्र इयर्मि प्रकर्षेण गच्छामि । यद्वा—

हवे॑षु । धन्व॑न्निव प्र॒पा अ॑सि॒ त्वम॑-
ग्न इ॒यक्ष॑वे पू॒रवे॑ प्रत्न राजन् ॥७३॥

ति॑ प्र-पा । अ॒सि॒ । त्वम् । अ॒ग्ने॒ । इ॒य॒क्षवे॑ । पूरवे॑ । प्र॒त्न॒ । रा॒ज॒न् ॥ ७३ ॥ [26]वीति॑ । पाजं॑सा ।

ते त्वदीयं मन्म मननीयं प्रकर्षेण सम्पादयामि । ऋ गतौ, शपः श्लुः । 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इत्यभ्यासस्येत्वम्, 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङ् । मन्यतेरौणादिको मनिन् प्रत्ययः । यथा त्वमस्माकं हवेषु यज्ञेषु पुनःपुनः वन्द्यः स्तुत्यः भवः भवेः यथा ते श्रद्धयैव [ह्वैव] पुनःपुनरस्मान् पुनातु धनकामादिना तथा वयं मन्तव्याः इति । 'ईडवन्द' इत्याद्युदात्तत्वम् । भवतेर्लेट्, शपो लुकि अडागमे 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणाभावः । पादादित्वान्न निहन्यते । कः पुनः तव विशेषः इति चेदिदमुच्यते—हे अग्ने धन्वन् निर्जले प्रदेशे प्रपेव शीतलपानीयपूर्णशालेवासि भक्तानां सकलक्लेशनिवृत्तिहेतुत्वात् । तस्य इयक्षवे इयक्षा यष्टुमिच्छा यजनकार्येच्छा। छान्दस आदिवर्णलोपः । पूरवे महात्मने पूरयित्रे वा हविषां हे प्रत्न पुराण राजन् दीप्यमान सर्वदा राजनशील ॥

[26]'अग्नये विबाधवते'* इत्यस्य पुरोनुवाक्या—वि पाजसेति त्रिष्टुप् ॥ इयमग्निकाण्डे व्याख्यास्यते यत्राम्नायते† । प्रतीकग्रहणं त्वस्याः पृथुना पाजसा बलेन शोशुचानः दीप्यमानस्त्वं द्विषो बाधस्व रक्षांसि च अमीवा रोगांश्च । तव सुशर्मणः शोभनशरणस्य शोभनसुखस्य वा बृहतः महात्मनः शर्मणि अहं स्याम् । सदा वर्धीय अग्नेः अङ्गनादिगुणयुक्तस्य सुहवनस्य शोभनाह्वानस्य प्रणीतौ परिचरणे वर्तमान इति ॥

---

*तै. सं. २-४-१⁶.

†तै. सं. ४-१-५¹.

वि पाज॑सा॒ वि ज्योति॑षा । स त्व-
म॑ग्ने॒ प्रती॑केन॒ प्रत्यो॑ष यातु॒धान्य॑ः ।
उ॒रु॒क्षये॑षु॒ दीद्य॑त् । तꣳ सु॒प्रती॑कꣳ

[27]वीति॑ । ज्योति॑षा । [28]सः । त्वम् । अ॒ग्ने॒ । प्रती॑केन । प्रतीति॑ । ओ॒ष॒ । या॒तु॒धा॒न्य॑ इति॑ यातु-धा॒न्य॑ः । उ॒रु॒क्ष॒येष्वित्यु॑रु-क्षये॑षु॒ । दीद्य॑त् । [29]तम् । सु॒प्रती-

---

[27]तत्रैव याज्या—वि ज्योतिषेति त्रिष्टुप् ॥ इयं तु 'कृणुष्व पाजः' इत्यत्र व्याख्याता* । प्रतीकं गृह्यते अस्याः । अयमेवाग्निः बृहता ज्योतिषा विभाति विश्वानि च महित्वा माहात्म्यानि आविष्कृणुते आविष्कृणुतां वा । किंच—अदेवीः अदेवनशीलाः दुरेवाः दुःखेन एतव्याः काममायाः प्रसहते प्रकर्षेणाभिभवति अभिभवतु वा । अपिच—रक्षसां च विनाशाय आत्मीये शृङ्गे शृङ्गस्थानीये ज्वाले शिशीते तीक्ष्णीकुरुते कुरुतां वा । एवं महानुभावोऽयमस्माकं भ्रातृव्यं विनाशयत्विति ॥

[28]'अग्नये प्रतीकवते'† इत्यस्य पुरोनुवाक्या—स त्वमिति गायत्री ॥ हे अग्ने स त्वं प्रतीकेन ज्वालया उपक्रमणमात्रेण प्रत्योषं प्रतिमुखं प्रत्येकं वा यातुधान्यः यातुधानीः यातुधानजातीः क्षयेषु यज्ञगृहेषु । 'क्षयो निवासे' इत्याद्युदात्तत्वम् । उरु महत् दीद्यत् जाज्वल्यमानः । दीद्यतिश्छान्दसः । अभ्यस्तसंज्ञिकत्वान्नुमभावः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

[29]तत्रैव याज्या—तं सुप्रतीकमिति त्रिष्टुप् ॥ तमग्निं सुप्रतीकं

---

*तै. सं. १-२-१४.^{17} †तै. सं २-४-१^{6}.

सुदृश॒ꣳ॒ स्वञ्च॒मवि॑द्वाꣳसो वि॒दुष्ट॑रꣳ
सपेम । स य॑क्ष॒द्विश्वा॑ व॒युना॑नि
वि॒द्वान्प्र ह॒व्यम॒ग्निर॒मृते॑षु वोचत् ।

क॒मिति॒ सु—प्र॒तीक॒म् । सुदृश॒मिति॑ सु—दृश॑म् । स्वञ्च॑म् । अवि॑द्वाꣳसः । वि॒दुष्ट॑र॒मिति॑ वि॒दुः—त॒र॒म् । स॒पे॒म॒ । सः । य॒क्ष॒त् । विश्वा॑ । व॒युना॑नि । वि॒द्वान् । प्रेति॑ । ह॒व्यम् । अ॒ग्निः । अ॒मृते॑षु । वो॒च॒त् ।[30] अꣳ॒-

---

शोभनावयवं शोभनोपक्रमं वा । कृदुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुदृशं सुष्ठु द्रष्टारं अभिमतानाम् । क्विपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शोभनदृष्टिं वा । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपादान्तोदात्तत्वम् । स्वञ्चं शोभनगतिं विदुष्टरं विद्वत्तमम् । अयस्मयादित्वेन भत्वात् द्वयोरसम्प्रसारणम् । सपेम परिचरेम, भजेम वा । षप समवाये । स चाग्निः विश्वानि वयुनानि ज्ञानानि यक्षत् । लेटि 'सिब्बहुलं लेटि' इति सिप् । सर्वार्थसाधनो वा यज्ञः, मदीयं च हव्यं अमृतेषु देवेषु प्रवोचत् प्रब्रवीतु । देवसदसि ख्यापयतु वा । छान्दसे लुङि 'वच उम्' इति उमागमः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इत्यडभावः ॥

[30] 'यो भ्रातृव्यवान् स्यात् स स्पर्धमान एतयेष्ट्या यजेतेन्द्रायांहोमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्राय वैमृधायेन्द्रायेन्द्रियावते'* इत्यस्यास्त्रिहविष्कायाः क्रमेण याज्यानुवाक्याः—अंहोमुच इत्याद्याः षडृचः ॥ आसां प्रतीकग्रहणम् । अत्र तृती-

---

* तै. सं. २-४-२.३

अ॒ꣳ॒हो॒मुचे॑ वि॒वेष॒ यन्मा॒ वि न॑

हो॒मुच॒ इत्य॑ꣳहः-मुचे॑। [31]वि॒वेष॑। यत्। मा॒। [32]वीति॑।

याऽनुष्टुप्, पञ्चमी गायत्री । अन्यास्त्रिष्टुभः । सर्वाश्चैता 'इन्द्रं वो विश्वतस्परि' इत्यत्र व्याख्याताः* । 'इन्द्रायांहोमुचे'† इत्यस्य पुरोनुवाक्या—अंहसां मोचयित्रे इन्द्राय ओषिष्ठदाव्ने दावेन दग्घृतमस्यादित्यस्यापां दापयित्रे, तस्मै वा वृष्ट्यर्थमपां दात्रे सुमतिं शोभनां मनीषां प्रभरेम प्रकर्षेण स्वीकुर्मः । गृणानाः स्तुवन्तो वयम् । त्वं च तया स्तुत्या तुष्टः इदं हव्यं प्रतिगृभाय । हे इन्द्र यजमानस्य कामा मनोरथाः सत्या अमोघा भवन्तु ॥

[31]अथ याज्या—विवेषेति ॥ यत् यस्मान्मां धिषणा तादृशी बुद्धिः जजान विवेष व्याप्तवती तस्मादहं जजान जातवानस्मि नो चेदजातसम एव स्याम् । धिषणा विशेष्यते—पार्यात् पारेभवादन्तचाद्दह्वः पुरा पूर्वं यावन्मरणादिन्द्रं स्तवै स्तुत्या तोषयामीति इयं धिषणा मां विवेश । पुनश्च धिषणा विशेष्यते—यस्यां सत्यामंहसः पापात् पीपरत् पारयति उत्तारयति । पुरुषं यथा अंहस उत्तारितानस्मान् उभये उभयकुलप्रभवा अपि हवन्ते आह्वयन्ति मां रक्ष मां रक्षेति नदीमध्ये नावाऽऽयान्तं नाविकं उभयतः स्थिता यथा आह्वयन्ति भो भो मामुत्तारय मामुत्तारयेति ॥

[32]अथ 'इन्द्राय वैमृधाय'† इत्यस्य पुरोऽनुवाक्या—वि न इन्द्रेति ॥ हे इन्द्र नः अस्माकं मृधः योद्धॄन् विजहि विविधं मारय । किञ्च—पृतन्यतः सङ्ग्रामं कर्तुमिच्छतः पुरुषान्नीचान्नचग्भूतान् यच्छ

---

* सं. १-६-१२. $^{9-10,12-13,3-4}$.

† तै. सं. २-४-२^{3}.

इन्द्रेन्द्रं॑ क्ष॒त्रमि॑न्द्रि॒याणि॑ शतक्र॒तोऽ-
नु॑ ते दायि ॥ ७४ ॥

न॒ः । इन्द्र॒ । [33]इन्द्रं॑ । क्ष॒त्रम् । [34]इ॒न्द्रि॒याणि॑ । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शत-क्र॒तो॒ । [35]अन्विति॑ । ते॒ । दा॒यि॒ ॥ ७४ ॥

य॒द्वीस्समं॑ध्व॒रायं॑ न॒ो वरु॑णः॒ राज॒ङ्॒श्च॒तुं॑श्चत्वा-
रिं॒शच्च ॥ १२ ॥

उपरमय । किंच—योऽस्मानभिदासति उपक्षपयति तमधस्पदमेव कृधि अस्मत्पादयोः पतितं प्रणतं पतितशिरस्कं कुरु ॥

[33]तत्रैव याज्या—इन्द्रेति ॥ हे इन्द्र वामं वननीयं क्षत्रमोजः अभ्यजायथाः अभिलक्ष्य जातो हे चर्षणीनां मनुष्याणां वृषभ कामानां वर्षितः तादृशस्त्वमस्मांश्चामित्रयन्तं शत्रुभावमिच्छन्तं जनं अपानुदः । किंच—देवेभ्यो हविःप्रदानादिव्यवहारिभ्यो यजमानेभ्यः—उरुं विस्तीर्णं लोकं स्थानं अकृणोः कुरु । उ इत्यवधारणे ॥

[34]अथ 'इन्द्रायेन्द्रियावते'* इत्यस्य पुरोनुवाक्या—इन्द्रियाणीति ॥ हे इन्द्र शतक्रतो यानि तव इन्द्रियाणि वीर्याणि पञ्चसु जनेषु निषादपञ्चमेषु ब्राह्मणादिषु देवमनुष्यपितृरक्षोगन्धर्वेषु वा त्वया दत्तानि तिष्ठन्ति तान्यहमावृणे आभिमुख्येन याचे । तव प्रसादान्मदभिमतान्यपि साधयन्त्विति ॥

[35]अथ याज्या—अनु त इति ॥ हे इन्द्र यजत्र यष्टव्य ते

---

*तै. सं. २-४-२.3

वि॒श्वरू॑प॒स्त्वष्टेन्द्रं॑ वृ॒त्रं ब्र॑ह्मवा॒दिन॒स्स त्वै नासौ॑मयाज्ये॒ष वै दे॑वर॒थो दे॒वा वै नर्चि॑ नाय॒ज्ञोग्ने॑ म॒हान्त्रीन्निर्वी॑त॒मायु॑ष्टे॒ द्वाद॑श ॥ १२ ॥

वि॒श्वरू॑पो॒ नैन॒ꣳ शीत॒रू॒राव॒द्य वसु॑ पू॒र्वे॒द्युर्वा॑जा॒ इत्यग्ने॑ म॒हान्निर्वी॑तम॒न्या यन्ति॒ चतु॑स्सप्ततिः॥७४॥

वि॒श्वरू॒पोनु॑ ते दायि ॥ हरिः॑ ओं तत्सत् ॥

तुभ्यं दायि दीयते । देवेभिः ऋत्विग्भिः सामर्थ्याद्धविः कृत्स्नमपि तुभ्यमेव दीयते त्वत्प्रधानत्वाद्देवानाम् । यद्वा—तुभ्यमेव दायि दीयतां सत्त्वेषु सर्तव्येषु यज्ञेषु सर्वैरपि । देवान्तरेभ्य इन्द्रस्य विशेषानाचष्टे—महे महते इन्द्रियाय वीर्याय महता इन्द्रियेण तद्वानयमिति कृत्वा । अनुवृत्रहत्ये वृत्रं हतवानयमिति कृत्वा । अनुक्षत्रं धनवानयमिति कृत्वा । अनुसहं बलवानयमिति कृत्वा । नृषह्ये सर्वेषां नृणामभिभवितेति कृत्वा । सर्वत्र लक्षणे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥

इति श्रीभट्टभास्करमिश्रविरचिते ज्ञानयज्ञाख्ये यजुर्वेदभाष्ये
द्वितीये काण्डे पञ्चमे प्रश्ने द्वादशोनुवाकः.

समाप्तश्च प्रपाठकः.

हरिः ओम् ॥ स॒मिधो॑ यजति वस॒न्तमे॒वर्तू॒नामव॑ रुन्धे॒ तनू॒नपा॑तं यजति ग्री॒ष्मम॒े॒वाव॑ रुन्ध इ॒डो य॑जति व॒र्षा ए॒वाव॑ रुन्धे ब॒र्हिर्य॑जति श॒-

[1]स॒मिध॒ इति॑ सं–इध॑ः । य॒ज॒ति॒ । व॒स॒न्तम् । ए॒व । ऋ॒तू॒नाम् । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । तनू॒नपा॑त॒मिति॒ तनू॑–नपा॑तम् । य॒ज॒ति॒ । ग्री॒ष्मम् । ए॒व । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । [2]इ॒डः । य॒ज॒ति॒ । व॒र्षाः । ए॒व । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । ब॒र्हिः । य॒ज॒ति॒ । श॒र-

---

[1] अथ दार्शपूर्णमासिकमाध्वर्यवम् । समिधो यजति इत्यादयः षडनुवाकाः, प्राजापत्यं काण्डम् । तत्रादौ प्रयाजा विधीयन्ते । समिदादयः प्रयाजदेवता अग्निविशेषा आविष्टलिङ्गवचनाः । एषां च यागेन वसन्ताद्यृतुधर्मै प्रवृत्तिर्यथायथं भवति । वसन्ताद्यृतुधर्मप्रवर्तनेन लोकस्याधारा एते । एताश्च एतैः प्रीणयति । भावानां समिन्धयितारः समिधः । अग्नेरियं संज्ञा । वसन्ते हि भावाः समुज्ज्वला भवन्ति । तनूनामवयविनां न पातयिता प्रायशोऽवयवानां पातयिता तनूनपात् भावानां सङ्कोचयिता । ग्रीष्मे हि सर्वे भावाः सङ्कोचं व्रजन्ति ॥

[2] इडः वृष्ट्या इषोऽन्नस्य उत्पादयित्रचः । अन्त्यविकारश्छान्दसः । यद्वा—इडन्नम् । 'तत्करोति' इति णिचि इष्टवद्भावे टिलोपे क्विपि णिलोपः । वर्षासु हि सर्वसस्याभिवृद्धिः । बृं-

वि॒श्वरू॑प॒स्त्वष्टेन्द्रं॑ वृ॒त्रं ब्र॑ह्मवा॒दिन॒स्स त्वै नासो॑मयाज्ये॒ष वै दे॑वर॒थो दे॒वा वै नर्चि नाय॒ज्ञोग्ने॑ म॒हान्त्रीन्निवी॑त॒मायु॑ष्टे॒ द्वाद॑श ॥ १२ ॥

वि॒श्वरू॑पो॒ नैनꣳ॑ शीतरू॒राव॒द्य वसु॑ पूर्वे॒द्युर्वा॑जा॒ इत्यग्ने॑ म॒हान्निवी॑तम॒न्या यन्ति॒ चतु॑स्सप्ततिः॥७४॥

वि॒श्वरू॒पोनु॑ ते दायि ॥ हरिः॑ ओं तत्सत् ॥

तुभ्यं दायि दीयते । देवेभिः ऋत्विग्भिः सामर्थ्याद्धविः कृत्स्नमपि तुभ्यमेव दीयते त्वत्प्रधानत्वाद्देवानाम् । यद्वा—तुभ्यमेव दायि दीयतां सत्त्रेषु सर्तव्येषु यज्ञेषु सर्वैरपि । देवान्तरेभ्य इन्द्रस्य विशेषानाचष्टे—महे महते इन्द्रियाय वीर्याय महता इन्द्रियेण तद्वानयमिति कृत्वा । अनुवृत्रहत्ये वृत्रं हतवानयमिति कृत्वा । अनुक्षत्रं धनवानयमिति कृत्वा । अनुसहं बलवानयमिति कृत्वा । नृषह्ये सर्वेषां नृणामभिभवितेति कृत्वा । सर्वत्र लक्षणे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥

इति श्रीभट्टभास्करमिश्रविरचिते ज्ञानयज्ञाख्ये यजुर्वेदभाष्ये
द्वितीये काण्डे पञ्चमे प्रश्ने द्वादशोनुवाकः.

समाप्तश्च प्रपाठकः.

ह॒रिः ओम् ॥ स॒मिधो॑ यजति वस॒न्तमे॒वर्तू॒नामव॑ रुन्धे॒ तनू॒नपा॑तं यजति ग्री॒ष्ममे॒वाव॑ रुन्ध इ॒डो य॑जति व॒र्षा ए॒वाव॑ रुन्धे ब॒र्हिर्य॑जति श॒-

[1]स॒मिध॒ इति॑ सं—इध॑ः । य॒ज॒ति॒ । व॒स॒न्तम् । ए॒व । ऋ॒तू॒नाम् । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । तनू॒नपा॑त॒मिति॒ तनू॑—नपा॑तम् । य॒ज॒ति॒ । ग्री॒ष्मम् । ए॒व । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । [2]इ॒डः॑ । य॒ज॒ति॒ । व॒र्षाः । ए॒व । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । ब॒र्हिः । य॒ज॒ति॒ । श॒र-

---

[1] अथ दार्शपूर्णमासिकमाध्वर्यवम् । समिधो यजति इत्यादयः षडनुवाकाः, प्राजापत्यं काण्डम् । तत्रादौ प्रयाजा विधीयन्ते । समिदादयः प्रयाजदेवता अग्निविशेषा आविष्टलिङ्गवचनाः । एषां च यागेन वसन्ताद्यृतुधर्मे प्रवृत्तिर्यथायथं भवति । वसन्ताद्यृतुधर्मप्रवर्तनेन लोकस्याधारा एते । एताश्च एतैः प्रीणयति । भावानां समिन्धयितारः समिधः । अग्नेरियं संज्ञा । वसन्ते हि भावाः समुज्ज्वला भवन्ति । तनूनामवयविनां न पातयिता प्रायशोऽवयवानां पातयिता तनूनपात् भावानां सङ्कोचयिता । ग्रीष्मे हि सर्वे भावाः सङ्कोचं व्रजन्ति ॥

[2] इडः वृष्ट्या इषोऽन्नस्य उत्पादयितारः । अन्त्यविकारश्छान्दसः । यद्वा—इडन्नम् । 'तत्करोति' इति णिचि इष्ठवद्भावे टिलोपे क्विपि णिलोपः । वर्षासु हि सर्वसस्याभिवृद्धिः । बृं-

रदमे॒वाव॑ रुन्धे स्वाहाका॒रं य॑जति
हेम॒न्तमे॒वाव॑ रुन्धे॒ तस्मा॒त्स्वाहा॑कृता॒
हेम॑न्प॒शवोव॑ सीदन्ति स॒मिधो॑ यज-
त्यु॒षस॑ ए॒व दे॒वता॑ना॒मव॑ रुन्धे॒ तनू॒न-

द॑म् । ए॒व । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । स्वा॒हा॒का॒रमिति॑ स्वाहा–का॒रम् । य॒ज॒ति॒ । हे॒म॒न्तम् । ए॒व । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । तस्मा॑त् । स्वाहा॑कृता॒ इति॒ स्वाहा॑–कृ॒ता॒ः । हेम॑न् । प॒शव॑ः । अवेति॑ । सी॒द॒न्ति॒ । [3]स॒मिध॒ इति॑ सं–इध॑ः । य॒ज॒ति॒ । उ॒षस॑ः । ए॒व । दे॒वता॑नाम् । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । तनू॒नपा॑त॒मिति॒ तनू॒–नपा॑तम् । य॒ज॒ति॒ । य॒ज्ञम् । ए॒व । अवेति॑ ।

हणाल्लोकस्य बर्हिः । शरदि हि सर्वैः सस्यैः लोकः समृद्धो भवति । स्वाहुतमिव दग्धं करोतीति स्वाहाकारो हिमाग्निः । हेमन्ते हि सर्वं जगत् हिमाग्निना दग्धमिव भवति । तदेवाह—तस्मात्स्वाहाकारेण हिमाग्निना दग्धाः हेमन्ते पशवो द्विपादश्चतुष्पादश्चावसीदन्ति विनश्यन्ति । इयमपि स्तुत्यर्थमेव । ऋतुधर्मप्रवृत्तिः कीर्त्यते ॥

[3]पुनरपि फलान्तरवत्तया प्रयाजाः स्तूयन्ते—उषस इति ॥ समिद्धत्वान्वयाद्देवानां योग्या उषसः उदयान् लभन्ते । तनुमतां मनु-

पा॑तं यजति य॒ज्ञमे॒वाव॑ रुन्धे॥१॥ इ॒डो
य॑जति प॒शूने॒वाव॑ रुन्धे ब॒र्हिर्य॑जति
प्र॒जामे॒वाव॑ रुन्धे स॒मान॑यत उप॒भृत॒-
स्तेजो॒ वा आज्यँ॑ प्र॒जा ब॒र्हिः प्र॒-
जास्वे॒व तेजो॑ दधाति स्वाहाका॒रं

रु॒न्धे॒ ॥ १ ॥ इ॒डः । य॒ज॒ति॒ । प॒शून् । ए॒व । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । ब॒र्हिः । य॒ज॒ति॒ । प्र॒जामिति॑ प्र॒-जाम् । ए॒व । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । [4]स॒मान॑यत॒ इति॑ सं॒-आन॑यत । उ॒प॒भृत॒ इत्यु॑प-भृत॑ः । तेज॑ः । वै । आज्य॑म् । प्र॒जा इति॑ प्र-जाः । ब॒र्हिः । प्र॒जास्विति॑ प्र-जासु॑ । ए॒व । तेज॑ः । द॒धा॒ति॒ । [5]स्वा॒हा॒-

---

ष्याणामवनहेतोरग्निविशेषात् यज्ञलाभः । इडः पशव इति । पशुलाभहेतुरिडायागः । बर्हिरिति । प्रजालाभहेतुर्बर्हिर्यागः ॥

[4]समानयत इति ॥ त्रीन् प्रयाजानिष्ट्वा अर्धमौपभृतस्य जुह्वामानीय चतुर्थपञ्चमौ यजति । तेजो वा इति । पुनराज्याधानेन प्रजानां तेजस्समृद्धिः क्रियते ॥

[5]'स्वैव ते वागित्यब्रवीत्'* इति स्वाहाकारेण वागवरोधः । दशेति एवंफलभेदेन प्रयाजानां द्विप्रकारत्वात् दशत्वमुपचर्यते ।

---

*तै. ब्रा. २-१-२,

य॑जति॒ वाच॑मे॒वाव॑ रुन्धे॒ दश॒ सं प॑द्यन्ते॒ दशा॑क्षरा वि॒राडन्नं॑ वि॒राड्वि॒राजै॒वान्ना॒द्य॑मव॑ रुन्धे स॒मिधो॑ यजत्य॒स्मिन्ने॒व लो॒के प्रति॑ तिष्ठति॒ तनू॒नपा॑तं यजति ॥ २ ॥ य॒ज्ञ ए॒वा-

का॒रमिति॑ स्वाहा-का॒रम् । य॒ज॒ति॒ । वाच॑म् । ए॒व । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । दश॑ । समिति॑ । प॒द्य॒न्ते॒ । दशा॑क्ष॒रे॒ति॒ दश॑-अ॒क्ष॒रा । वि॒राडिति॑ वि-राट् । अन्न॑म् । वि॒राडिति॑ वि-राट् । वि॒राजेति॑ वि-राजा॑ । ए॒व । अ॒न्ना॒द्य॑मित्य॑न्न-अद्य॑म् । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । [6]स॒मिध॒ इति॑ सं-इध॑ः । य॒ज॒ति॒ । अ॒स्मिन्न् । ए॒व । लो॒के । प्रतीति॑ । ति॒ष्ठ॒ति॒ । त॒नू॒नपा॑त॒मिति॒ तनू॒नपा॑तम् । य॒ज॒ति॒ ॥ २ ॥ य॒ज्ञे । ए॒व । अ॒न्तरि॑क्षे ।

यद्वा—जुह्वां पञ्चगृहीतेन औपभृतस्यार्धं पञ्चगृहीतमानीयत इति दशग्रहणं जुह्वाः संपद्यते इति । तत्र दशत्वान्वयात् विराड्लक्षणान्नलाभः ॥

[6]इदानीं पञ्चविधायाः प्रतिष्ठाया हेतुत्वं प्रयाजानामाह—अस्मिन् इति ॥ प्रथमत्वात्प्रकाशितत्वाच्च अस्मिन् मनुष्यलोके प्र-

न्तरि॑क्षे॒ प्रति॑ तिष्ठ॒तीडो॑ य॑जति प॒शु-
ष्वे॒व प्रति॑ तिष्ठति ब॒र्॒हिर्य॑जति॒ य
ए॒व दे॑व॒याना॒ः पन्था॑न॒स्तेष्वे॒व प्रति॑
तिष्ठति स्वाहाका॒रं य॑जति सुव॒र्ग
ए॒व लो॒के प्रति॑ तिष्ठत्ये॒ताव॑न्तो॒ वै दे॑-
वलो॒कास्तेष्वे॒व य॑थापू॒र्वं प्रति॑ तिष्ठ-

प्रतीति॑ । ति॒ष्ठ॒ति॒ । इडः॑ । य॒ज॒ति॒ । प॒शुषु॑ । ए॒व ।
प्रतीति॑ । ति॒ष्ठ॒ति॒ । ब॒र्॒हिः । य॒ज॒ति॒ । ये । ए॒व ।
दे॒व॒याना॒ इति॑ देव—याना॑ः । पन्था॑नः । तेषु॑ । ए॒व ।
प्रतीति॑ । ति॒ष्ठ॒ति॒ । स्वा॒हा॒का॒रमिति॑ स्वाहा—का॒रम् ।
य॒ज॒ति॒ । सु॒व॒र्ग इति॑ सुवः—गे । ए॒व । लो॒के । प्र-
तीति॑ । ति॒ष्ठ॒ति॒ । ए॒ताव॑न्तः । वै । दे॒व॒लो॒का इति॑
देव—लो॒काः । तेषु॑ । ए॒व । य॒था॒पू॒र्वमिति॑ यथा—पू-

थमे प्रतिष्ठितो भवति । यज्ञादिसर्वपरिस्पन्दाश्रयेऽन्तरीक्षे द्वितीयेन प्रतितिष्ठति । इडचागेन पशुषु प्रतिष्ठां गन्ता । बर्हिषः बृंहकत्वात् सर्वदेवयानपथप्रतिष्ठाहेतुत्वम् । स्वाहुतत्वस्याग्नचादितृप्तिहेतुत्वात् स्वाहाकारेण स्वर्गे प्रतितिष्ठति । देवलोका इति । सुखहेतुत्वात् देवलोकत्वमेषाम् । यथापूर्वमिति । यथाक्रमं प्रयाजादीनां क्रमात् ॥

ति देवासु॒रा ए॒षु लो॒केष्व॑स्पर्धन्त॒
ते दे॒वाः प्र॑या॒जैरे॒भ्यो लो॒केभ्योसु॑रा॒-
न्प्राणु॑दन्त॒ तत्प्र॑या॒जाना॑म् ॥ ३ ॥
प्र॒या॒ज॒त्वं॑ यस्यै॒वं॑ वि॒दुषः॑ प्रया॒जा
इ॒ज्यन्ते॒ प्रैभ्यो लो॒केभ्यो॒ भ्रातृ॑व्या-
न्नुदतेऽभि॒क्रामं॑ जुहोत्य॒भिजि॑त्यै॒ यो

व॑म् । प्रतीति॑ । ति॒ष्ठ॒ति॒ । [7]दे॒वा॒सुरा इति॑ देव—अ॒-
सु॒राः । ए॒षु । लो॒केषु॑ । अ॒स्प॒र्ध॒न्त॒ । ते । दे॒वाः ।
प्र॒या॒जैरिति॑ प्र—या॒जैः । ए॒भ्यः । लो॒केभ्यः॑ । अ-
सु॑रान् । प्रेति॑ । अ॒नु॒द॒न्त॒ । तत् । प्र॒या॒जाना॒मिति॑
प्र—या॒जाना॑म् ॥३॥ प्र॒या॒ज॒त्वमिति॑ प्रयाज—त्वम् ।
यस्य॑ । ए॒वम् । वि॒दुषः॑ । प्र॒या॒जा इति॑ प्र—या॒जाः ।
इ॒ज्यन्ते॑ । प्रेति॑ । ए॒भ्यः । लो॒केभ्यः॑ । भ्रातृ॑व्यान् ।
नु॒द॒ते॒ । [8]अ॒भि॒क्राम॒मित्य॑भि—क्राम॑म् । जुहो॒ति॒ ।

---

[7] देवासुरा इत्यादि ॥ प्रथमत इज्यन्ते इति प्रयाजाः भ्रातृव्यप्रणोदनफलाः । यद्वा—प्रस्थानादिवत् धात्वर्थनिवृत्तौ प्रशब्दः । प्रेज्यन्ते प्रवा बाध्यन्ते एभिरिति प्रयाजाः । 'प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे' इति कुत्वाभावः । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

[8] अभिक्राममिति ॥ अभिक्रम्याभिक्रम्य आभिमुख्येनाक्रम्य ॥

वै प्र॑या॒जानां॑ मिथु॒नं वेद॒ प्र प्र॒जया॑ प॒शुभि॑र्मिथु॒नैर्जा॑यते स॒मिधो॑ ब॒र्हीरि॑व यजति॒ तनू॒नपा॑त॒मेक॑मिव मिथु॒नं तदि॒डो ब॒र्हीरि॑व यजति ब॒र्हिरेक॑मिव मिथु॒नं तदे॒तद्वै प्र॑या॒जानां॑ मिथु॒नं य ए॒वं वेद॒ प्र ॥ ४ ॥ प्र॒ज-

अ॒भिजि॑त्या॒ इत्य॒भि—जि॒त्यै॒ । [9]यः । वै । प्र॒या॒जाना॒मिति॑ प्र—या॒जाना॑म् । मि॒थु॒नम् । वेद॑ । प्रेति॑ । प्र॒जयेति॑ प्र—जया॑ । प॒शु॒भि॒रिति॑ प॒शु—भि॒ः । मि॒थु॒नैः । जा॒य॒ते॒ । स॒मिध॒ इति॑ सं—इध॑ः । ब॒र्हीः । इ॒व॒ । य॒ज॒ति॒ । त॒नू॒नपा॑त॒मिति॒ तनू॑—नपा॑तम् । एक॑म् । इ॒व॒ । मि॒थु॒नम् । तत् । इ॒डः । ब॒र्हीः । इ॒व॒ । य॒ज॒ति॒ । ब॒र्हिः । एक॑म् । इ॒व॒ । मि॒थु॒नम् । तत् । ए॒तत् । वै । प्र॒या॒जाना॒मिति॑ प्र—या॒जाना॑म् । मि॒थु॒नम् । यः । ए॒वम् । वेद॑ । प्रेति॑ ॥ ४ ॥ प्र॒जयेति॑

---

[9] मिथुनमिति ॥ स्त्रीपुंसयोर्युगळम् । बर्ह्हीरिति । स्त्रीत्वं बहुत्वं चाविवक्षितम् । एकमिवेत्यत्रापि पुंस्त्वमेकत्वं च । लिङ्गवचनविशेषयोरग्नावपारमार्थ्यमिवशब्देन द्योत्यते । एवमिडाबर्हिषोर्वेदितव्यम् ॥

ति देवासु॒रा ए॒षु लो॒केष्व॑स्पर्धन्त॒
ते दे॒वाः प्र॑या॒जैरे॒भ्यो लो॒केभ्योसु॑रा॒-
न्प्राणु॑दन्त॒ तत्प्र॑या॒जाना॑म् ॥ ३ ॥
प्र॒या॒ज॒त्वं यस्यै॒वं वि॒दुषः॑ प्रया॒जा
इ॒ज्यन्ते॒ प्रैभ्यो लो॒केभ्यो॒ भ्रातृ॑व्या-
न्नुदतेऽभि॒क्रामं॑ जुहोत्य॒भिजि॑त्यै॒ यो

व॑म् । प्रतीति॑ । ति॒ष्ठ॒ति॒ । [7] दे॒वा॒सुरा इति॑ देव-अ॒-
सु॒राः । ए॒षु । लो॒केषु॑ । अ॒स्प॒र्ध॒न्त॒ । ते । दे॒वाः ।
प्र॒या॒जैरिति॑ प्र-या॒जैः । ए॒भ्यः । लो॒केभ्यः॑ । अ-
सु॑रान् । प्रेति॑ । अ॒नु॒द॒न्त॒ । तत् । प्र॒या॒जा॒ना॒मिति॑
प्र-या॒जाना॑म् ॥३॥ प्र॒या॒ज॒त्वमिति॑ प्रयाज-त्वम् ।
यस्य॑ । ए॒वम् । वि॒दुषः॑ । प्र॒या॒जा इति॑ प्र-या॒जाः ।
इ॒ज्यन्ते॑ । प्रेति॑ । ए॒भ्यः । लो॒केभ्यः॑ । भ्रातृ॑व्यान् ।
नु॒द॒ते॒ । [8] अ॒भि॒क्रा॒म॒मित्य॑भि-क्राम॑म् । जु॒हो॒ति॒ ।

---

[7] देवासुरा इत्यादि ॥ प्रथमत इज्यन्ते इति प्रयाजाः भ्रातृव्यप्रणोदनफलाः । यद्वा—प्रस्थानादिवत् धात्वर्थनिवृत्तौ प्रशब्दः । प्रेज्यन्ते प्रवा बाध्यन्ते एभिरिति प्रयाजाः । 'प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे' इति कुत्वाभावः । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

[8] अभिक्राममिति ॥ अभिक्रम्याभिक्रम्य आभिमुख्येनाक्रम्य ॥

वै प्र॑या॒जानां॑ मिथु॒नं वेद॒ प्र प्र॒जया॑
प॒शुभि॑र्मिथु॒नैर्जा॑यते स॒मिधो॑ ब॒र्ही-
रि॑व यजति॒ तनू॒नपा॑त॒मेक॑मिव मि-
थु॒नं तदि॒डो ब॒र्ही॑रिव यजति ब॒रू॒हि-
रेक॑मिव मिथु॒नं तदे॒तद्वै प्र॑या॒जानां॑
मिथु॒नं य ए॒वं वेद॒ प्र ॥ ४ ॥ प्र॒ज-

अ॒भिजि॑त्या॒ इत्य॒भि–जि॒त्यै॒ । [9]यः । वै । प्र॒या॒जाना॒मिति॑ प्र–या॒जानां॑म् । मि॒थु॒नम् । वेद॑ । प्रेति॑ । प्र॒जयेति॑ प्र–जया॑ । प॒शुभि॒रिति॑ प॒शु–भि॒ः । मि॒थु॒नैः । जा॒य॒ते॒ । स॒मिध॒ इति॑ सं–इध॑ः । ब॒र्हीः । इ॒व॒ । य॒ज॒ति॒ । तनू॒नपा॑त॒मिति॒ तनू॑–नपा॑तम् । एक॑म् । इ॒व॒ । मि॒थु॒नम् । तत् । इ॒डः । ब॒र्हीः । इ॒व॒ । य॒ज॒ति॒ । ब॒रू॒हिः । एक॑म् । इ॒व॒ । मि॒थु॒नम् । तत् । ए॒तत् । वै । प्र॒या॒जाना॒मिति॑ प्र–या॒जानां॑म् । मि॒थु॒नम् । यः । ए॒वम् । वेद॑ । प्रेति॑ ॥ ४ ॥ प्र॒जयेति॑

---

[9] मिथुनमिति ॥ स्त्रीपुंसयोर्युगळम् । बर्हीरिति । स्त्रीत्वं बहुत्वं चाविवक्षितम् । एकमिवेत्यत्रापि पुंस्त्वमेकत्वं च । लिङ्गवचनविशेषयोरग्नावपारमार्थ्यमिवशब्देन द्योत्यते । एवमिडाबर्हिषोर्वेदितव्यम् ॥

या॑ प॒शुभि॑र्मिथु॒नैर्जाय॑ते दे॒वानां॒॑ वा
अनि॑ष्टा दे॒वता॒ आस॒न्नथासु॑रा य॒ज्ञ-
म॑जिघाꣳस॒न्ते दे॒वा गा॑य॒त्रीं व्यौ-
ह॒न्पञ्चा॒क्षरा॑णि प्रा॒चीना॑नि॒ त्रीणि॑
प्रती॒चीना॑नि॒ ततो॒ वर्म॑ य॒ज्ञायाभ॑-
व॒द्वर्म॒ यज॑मानाय॒ यत्प्र॑याजानूया॒-

प्र-जया॑ । प॒शुभि॒रिति॑ प॒शु-भिः॒ । मि॒थु॒नैः । जा॒य॒ते । [10]दे॒वाना॑म् । वै । अनि॑ष्टाः । दे॒वता॑ः । आस॑न्न् । अथ॑ । असु॑राः । य॒ज्ञम् । अ॒जि॒घा॒ꣳस॒न्न् । ते । दे॒वाः । गा॒य॒त्रीम् । वीति॑ । औ॒ह॒न्न् । पञ्च॑ । अ॒-क्षरा॑णि । प्रा॒चीना॑नि । त्रीणि॑ । प्रती॒चीना॑नि । तत॑ः । वर्म॑ । य॒ज्ञाय॑ । अभ॑वत् । वर्म॑ । यज॑मा-नाय । [11]यत् । प्र॒या॒जा॒नू॒या॒जा इति॑ प्रयाज-अ॒-

---

[10]देवानां वा इत्यादि ॥ पूर्वं देवानां यागेन प्रयाजदेवता अनिष्टा आसन् । अथ तादृशं यज्ञं असुरा हन्तुमैच्छन् । अथ तत् ज्ञात्वा देवा गायत्रीं अष्टाक्षरां व्यौहन् व्यूहद्वयं कृतवन्तः । पञ्चाक्षराणि यज्ञस्य प्राचीनानि पुरस्तात्स्थितान्येको व्यूहः । त्रीण्यक्षराणि प्रतीचीनानि पश्चात् स्थितान्यन्यो व्यूहः । ततस्स तथा व्यूढाष्टाक्षरा गायत्री मध्यस्थस्य यज्ञस्य यजमानस्य च रक्षाकवचत्वेन सम्पन्ना ॥

[11]यदित्यादि ॥ गतम् । वरूथमिति । रक्षकं सेनाबलादिकं

जा इ॒ज्यन्ते॒ वर्मै॒व तद्य॒ज्ञाय॑ क्रियते॒ वर्म॒ यज॑माना॒य॒ भ्रातृ॑व्याभिभूत्यै॒ तस्मा॒द्वरू॑थं पु॒रस्ता॒द्व॒र्षी॑यः प॒श्चाद्ध्रसी॑यो दे॒वा वै पु॒रा रक्षो॑भ्यः ॥ ५ ॥ इति॑ स्वाहाका॒रेण॑ प्रया॒जेषु॑

नूया॒जाः । इ॒ज्यन्ते॑ । वर्म॑ । ए॒व । तत् । य॒ज्ञाय॑ । क्रि॒य॒ते॒ । वर्म॑ । यज॑मानाय । भ्रातृ॑व्याभिभूत्या॒ इति॒ भ्रातृ॑व्य—अ॒भि॒भू॒त्यै॒ । तस्मा॑त् । वरू॑थम् । पु॒रस्ता॑त् । व॒र्षी॑यः । प॒श्चात् । ह्रसी॑यः । [12]दे॒वाः । वै । पु॒रा । रक्षो॑भ्य॒ इति॒ रक्षः॑—भ्य॒ः ॥ ५ ॥ इति॑ । स्वा॒हा॒का॒रेणेति॑ स्वाहा—का॒रेण॑ । प्र॒या॒जेष्विति॑ प्र—

पुरस्ताद्वर्षीयः वृद्धतरः । ‘प्रियस्थिर’ इत्यादिना वर्षादेशः । पश्चाद्ध्रसीयः ह्रस्वतरः । ‘स्थूलदूर’ इत्यादिना यणादिलोपः ॥

[12]देवा वा इत्यादि ॥ हविषोऽभिघारणविधिः । रक्षसां प्रवृत्तेः पुरैव यागः समाप्य इति मन्यमानाः देवाः प्रयाजेषु कृतेषु तदन्ते स्वाहाकारेण पञ्चमेन प्रयाजेन संस्थाप्यमपश्यन् इत्थमेव इदं कर्तव्यमिति निश्चितवन्तः । ततस्तदनुरूपमेव कृतवन्तः । ननु किं प्रयाजेभ्य ऊर्ध्वमेव लुप्तो देवानां यागः। न ब्रूमः प्रयाजान्तो याग इति, किंतु—स्वाहाकारेण सर्वो यज्ञो यथा सन्तिष्ठते । तादृशं प्रयोगं कृतवन्तो देवा इत्यु-

यां॑ प॒शुभि॑र्मिथु॒नैर्जाय॑ते दे॒वाना॒ं वा
अनि॑ष्टा दे॒वता॒ आस॒न्नथासु॑रा य॒ज्ञ-
म॑जिघाꣳस॒न्ते दे॒वा गा॑य॒त्रीं व्यौ-
ह॒न्पञ्चा॒क्षरा॑णि प्रा॒चीना॑नि॒ त्रीणि॑
प्र॒तीचीना॑नि॒ तत॒ो वर्म॑ य॒ज्ञायाभ॑-
व॒द्वर्म॒ यज॑माना॒य यत्प्र॑याजानूया॒-

प्र–जयां॑ । प॒शु॒भि॒रिति॑ प॒शु–भि॒ः । मि॒थु॒नैः । जा॒य॒ते । [10]दे॒वाना॑म् । वै । अनि॑ष्टाः । दे॒वताः॑ । आस॒न्न् । अथ॑ । असु॑राः । य॒ज्ञम् । अ॒जि॒घा॒ꣳस॒न्न् । ते । दे॒वाः । गा॒य॒त्रीम् । वीति॑ । औ॒ह॒न्न् । पञ्च॑ । अ॒क्षरा॑णि । प्रा॒चीना॑नि । त्रीणि॑ । प्र॒ती॒चीना॑नि । ततः॑ । वर्म॑ । य॒ज्ञाय॑ । अभ॑वत् । वर्म॑ । यज॑मानाय । [11]यत् । प्र॒या॒जा॒नू॒या॒जा इति॑ प्रयाज–अ॒-

---

[10]देवानां वा इत्यादि ॥ पूर्वं देवानां यागेन प्रयाजदेवता अनिष्टा आसन् । अथ तादृशं यज्ञं असुरा हन्तुमैच्छन् । अथ तत् ज्ञात्वा देवा गायत्रीं अष्टाक्षरां व्यौहन् व्यूहद्वयं कृतवन्तः । पञ्चाक्षराणि यज्ञस्य प्राचीनानि पुरस्तात्स्थितान्येको व्यूहः । त्रीण्यक्षराणि प्रतीचीनानि पश्चात् स्थितान्यन्यो व्यूहः । ततस्स तथा व्यूढाष्टाक्षरा गायत्री मध्यस्थस्य यज्ञस्य यजमानस्य च रक्षाकवचत्वेन सम्पन्ना ॥

[11]यदित्यादि ॥ गतम् । वरूथमिति । रक्षकं सेनाबलादिकं

जा इ॒ज्यन्ते॒ व॒र्मै॑व तद्य॒ज्ञाय॑ क्रियते॒
व॒र्म॒ यज॑मानाय॒ भ्रातृ॑व्याभिभूत्यै॒
तस्मा॒द्वरू॑थं पु॒रस्ता॒द्व॒र्षी॑यः प॒श्चा-
द्ध्रसी॑यो दे॒वा वै पु॒रा रक्षो॑भ्यः ॥
५ ॥ इति॑ स्वाहाका॒रेण॑ प्रया॒जेषु॑

नू॒या॒जाः । इ॒ज्यन्ते॑ । वर्म॑ । ए॒व । तत् । य॒ज्ञाय॑ । क्रि॒य॒ते॒ । वर्म॑ । यज॑मानाय । भ्रातृ॑व्याभिभू॒त्या॒ इति॒ भ्रातृ॑व्य-अ॒भि॒भू॒त्यै॒ । तस्मा॑त् । वरू॑थम् । पु॒रस्ता॑त् । व॒र्षी॑यः । प॒श्चात् । ह्रसी॑यः । [12]दे॒वाः । वै । पु॒रा । रक्षो॑भ्य॒ इति॒ रक्षः॑-भ्य॒ः ॥ ५ ॥ इति॑ । स्वा॒हा॒का॒रेणेति॑ स्वाहा-का॒रेण॑ । प्र॒या॒जेष्विति॑ प्र-

---

पुरस्ताद्वर्षीयः वृद्धतरः । 'प्रियस्थिर' इत्यादिना वर्षादेशः । पश्चाद्ध्रसीयः ह्रस्वतरः । 'स्थूलदूर' इत्यादिना यणादिलोपः ॥

[12]देवा वा इत्यादि ॥ हविषोऽभिघारणविधिः । रक्षसां प्रवृत्तेः पुरैव यागः समाप्य इति मन्यमानाः देवाः प्रयाजेषु कृतेषु तदन्ते स्वाहाकारेण पञ्चमेन प्रयाजेन संस्थाप्यमपश्यन् इत्थमेव इदं कर्तव्यमिति निश्चितवन्तः । ततस्तदनुरूपमेव कृतवन्तः । ननु किं प्रयाजेभ्य ऊर्ध्वमेव लुप्तो देवानां यागः । न ब्रूमः प्रयाजान्तो याग इति, किंतु—स्वाहाकारेण सर्वो यज्ञो यथा सन्तिष्ठते । तादृशं प्रयोगं कृतवन्तो देवा इत्यु-

य॒ज्ञꣳ स॒ꣳस्थाप्यं॑मपश्य॒न्तꣳ स्वा॑हाका॒रेणं॑ प्रया॒जेषु॒ समं॑स्थापय॒न्वि वा ए॒तद्य॒ज्ञं छिन्द॑न्ति॒ यत्स्वा॑हाका॒रेणं॑ प्रया॒जेषु॑ सꣳस्था॒पयं॑न्ति प्रया॒जानि॒ष्ट्वा ह॒वीꣳष्य॒भि घा॑रयति य॒-

या॒जेषु॑ । य॒ज्ञम् । स॒ꣳस्थाप्य॒मिति॑ सं–स्थाप्यं॑म् । अ॒प॒श्य॒न्न् । तम् । स्वा॒हा॒का॒रेणेति॑ स्वाहा–का॒रेणं॑ । प्र॒या॒जेष्विति॑ प्र–या॒जेषु॑ । समिति॑ । अ॒स्था॒प॒य॒न्न् । वीति॑ । वै । ए॒तत् । य॒ज्ञम् । छि॒न्द॒न्ति॒ । यत् । स्वा॒हा॒का॒रेणेति॑ स्वाहा–का॒रेणं॑ । प्र॒या॒जेष्विति॑ प्र–या॒जेषु॑ । स॒ꣳस्था॒प॒य॒न्तीति॑ सं–स्था॒पयं॑न्ति । प्र॒या॒जानिति॑ प्र–या॒जान् । इ॒ष्ट्वा । ह॒वीꣳषि॑ । अ॒भीति॑ । घा॒र॒य॒ति॒ । य॒ज्ञस्यं॑ । सन्तं॑त्या॒ इति॒ सं–त॒त्यै॒ । अ-

---

च्यते । स च प्रयाजानन्तरं स्वाहाकारेण विच्छिन्नं हविषामभिघारणम् । तदेव प्रतिपादयति—वि वा एतदित्यादि । यदि प्रयाजान्तो यज्ञः संस्थाप्यते विच्छेद एवायं यज्ञस्य क्रियते न पुनरसर्वोऽयं यज्ञस्संस्थाप्यते । तस्मात्प्रयाजानिष्ट्वाऽनुपूर्वं हवींष्यभिघारयति । यज्ञस्याविच्छेदाय देवा अपि तथाऽकुर्वन्निति । अथो अपिच हविष्ट्वमेव हविषामनेनाभिघारणेनाकः करोति । छान्दसे लुङि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुक् । अथो अपि-

ज्ञस्य॒ सन्त॑त्या॒ अथो॑ ह॒विरे॒वाक॒रथो॑ यथापूर्वमुपै॑ति पि॒ता वै प्र॑या॒जाः प्र॒जानू॑या॒जा यत्प्र॑या॒जानि॒ष्ट्वा ह॒वीꣳष्य॑भिघा॒रय॑ति पि॒तैव तत्पु॒त्रेण॒ साधा॑रणम् ॥ ६ ॥ कु॒रु॒ते तस्मा॑-

थो॒ इति॑ । ह॒विः । ए॒व । अ॒क॒ः । अथो॒ इति॑ । य॒था॒पूर्वमिति॑ यथा–पूर्वम् । उपेति॑ । ए॒ति॒ । [13]पि॒ता । वै । प्र॒या॒जा इति॑ प्र–या॒जाः । प्र॒जेति॑ प्र–जा । अ॒नू॒या॒जा इत्य॑नु–या॒जाः । यत् । प्र॒या॒जानिति॑ प्र–या॒जान् । इ॒ष्ट्वा । ह॒वीꣳषि॑ । अ॒भि॒घा॒रय॒तीत्य॑भि–घा॒रय॑ति । पि॒ता । ए॒व । तत् । पु॒त्रेण॑ । साधा॑रणम् । ॥ ६ ॥ कु॒रु॒ते॒ । [14]तस्मा॑त् । आ॒हुः॒ । यः । च॒ । ए॒-

---

च यथापूर्वं अनुक्रमेण पदार्थानुपैति । इदं कृतमिदं कृतमिदानीं कर्तव्यमिति बुद्ध्या उपसंप्राप्नोति ॥

[13]पिता वा इत्यादि ॥ पूर्वमुत्पन्नत्वात्प्राधान्याच्च पितृस्थानीयाः प्रयाजाः । विपर्ययात्प्रजास्थानीया अनूयाजाः । अस्मात् प्रयाजशेषेण हविषामभिघारणेन पिता स्वयमेवात्मीयं धनं पुत्रेण साधारणं कुरुते । सह ध्रियत इति साधारणम् । 'आग्नीध्रसाधारणादञ् वक्तव्यः' इति अञ् प्रत्ययः ॥

[14]तस्मादित्यादि ॥ यश्चैवं वेदार्थं वेद जानानि ते सर्वेऽपि

दाहु॒र्यश्चै॒वं॑ वेद॒ यश्च॒ न क॒था पु॒त्रस्य॒
केव॑लं क॒था साधा॑रणं पि॒तुरित्य-
स्क॑न्नमे॒व तद्यत्प्र॑या॒जेष्वि॒ष्टेषु॒ स्कन्द॑-
ति गाय॒त्र्ये॑व तेन॒ गर्भं॑ धत्ते॒ सा प्र॒जां॑
प॒शून् यज॑माना॒य प्र ज॑नयति ॥७॥

वम् । वेद॑ । यः । च॒ । न । क॒था । पु॒त्रस्य॑ । केव॑लम् । क॒था । साधा॑रणम् । पि॒तुः । इति॑ । [15]अस्क॑न्नम् । ए॒व । तत् । यत् । प्र॒या॒जेष्विति॑ प्र-या॒जेषु॑ । इ॒ष्टेषु॑ । स्कन्द॑ति । गा॒य॒त्री । ए॒व । तेन॑ । गर्भ॑म् । ध॒त्ते । सा । प्र॒जामिति॑ प्र-जाम् । प॒शून् । यज॑मानाय । प्रेति॑ । ज॒न॒य॒ति॒ ॥ ७ ॥

य॒ज॒ति॒ य॒ज्ञमे॒वाव॑ रुन्धे॒ तनू॒नपा॑तं यजति प्रया॒जाना॑मे॒वं वेद॒ प्र रक्षो॑भ्य॒स्साधा॑रण॒ं पञ्च॑त्रिꣳशच्च ॥

कथा केन हेतुना पुत्रस्य स्वं केवलं पुत्रस्यैव स्वम्, कथा च पितुः स्वं साधारणं पुत्रस्यापि स्वमिति जिज्ञासवो वक्तारो भवन्ति । एवं विद्वांस्तु हेतुमत्र जानातीति भावः । 'था हेतौ च' इति थाप्रत्ययः । श्लोकार्धमिदं पुरातनं ब्राह्मणदर्शितम् । अन्यार्थस्यानूयाजशेषस्याभावात् पुत्रधनस्यासाधारण्यम् ॥

[15]किं चेत्याह—अस्कन्नमित्यादि ॥ प्रथमत एव इष्टप्रायत्वात् । तस्मात् प्रयाजाः कार्या इति । अपिचेत्याह—गाय-

चक्षु॑षी॒ वा ए॒ते य॒ज्ञस्य॒ यदाज्य॑भा-
गौ॒ यदाज्य॑भा॒गौ॒ यज॑ति॒ चक्षु॑षी ए॒व
तद्य॒ज्ञस्य॒ प्रति॑ दधाति पू॒र्वा॒र्धे जु॑-
होति॒ तस्मा॑त्पू॒र्वा॒र्धे चक्षु॑षी प्र॒बाहु॑-

[1]चक्षु॑षी॒ इति॑ । वै । ए॒ते इति॑ । य॒ज्ञस्य॑ । यत् । आज्य॑भा॒गा॒वित्याज्य॑—भा॒गौ॒ । यत् । आज्य॑भा॒गा॒वित्याज्य॑—भा॒गौ॒ । यज॑ति । चक्षु॑षी॒ इति॑ । ए॒व । तत् । य॒ज्ञस्य॑ । प्रतीति॑ । द॒धा॒ति॒ । [2]पू॒र्वा॒र्ध इति॑ पूर्व—अ॒र्धे । जु॒हो॒ति॒ । तस्मा॑त् । पू॒र्वा॒र्ध इति॑ पूर्व—अ॒र्धे । चक्षु॑षी॒ इति॑ । प्र॒बा॒हु॒गिति॑ प्र—बा॒हुक् । जु॒हो॒ति॒ ।

त्रचेवेत्यादि । प्रयाजानूयाजात्मकेन यागाष्टकेनाष्टाक्षरा गायत्री गर्भं धत्ते सा कालेन यजमानाय प्रजां पुत्रादिकां पशूंश्च गवादीन् यजमानाय प्रजनयति । प्रसूते । तस्मात् प्रयाजा अनूयाजाश्च कर्तव्या इति ॥

इति द्वितीये षष्ठे प्रथमोऽनुवाकः.

[1]चक्षुषी वा इत्यादि ॥ आज्यभागयोर्विधिः । आज्यं भागं ययोः तावाज्यभागौ अग्नीषोमीयौ तयोश्चक्षुस्थानीययोः यागेन यज्ञस्य चक्षुषी प्रतिदधाति । प्रतिमुखं स्थापयति ॥

[2]प्रबाहुगिति ॥ देशतः प्रमाणतश्च ते सममित्यर्थः ॥

ग्जु॒होति॒ तस्मा॑त्प्र॒बाहु॒क्चक्षु॑षी देव-
लो॒कं वा अ॒ग्नि॒ना यज॑मा॒नोनु॑ प-
श्यति पितृलो॒कꣳ सोमे॑नोत्तरा॒र्धेऽ-
ग्नये॑ जुहोति दक्षिणा॒र्धे सोमा॑यै॒व-
मि॑व॒ हीमौ लो॒काव॒नयो॑र्लो॒कयो॒र-
नु॑ख्यात्यै॒ राजा॑नौ॒ वा ए॒तौ दे॒वता॑-
नाम् ॥ ८ ॥ यद॒ग्नीषोमा॑वन्त॒रा दे॒-

तस्मा॑त् । प्र॒बाहु॒गिति॑ प्र-बाहु॑क् । चक्षु॑षी॒ इति॑ । [3]दे॒व॒लो॒कमिति॑ देव-लो॒कम् । वै । अ॒ग्निना॑ । यज॑मानः । अन्विति॑ । प॒श्य॒ति॒ । पि॒तृ॒लो॒कमिति पितृ-लो॒कम् । सोमे॑न । उ॒त्त॒रा॒र्ध इत्यु॑त्तर-अ॒र्धे । अ॒ग्नये॑ । जु॒हो॒ति॒ । द॒क्षि॒णा॒र्ध इति॑ दक्षिण-अ॒र्धे । सोमा॑य । ए॒वम् । इ॒व॒ । हि । इ॒मौ । लो॒कौ । अ॒नयो॑ः । लो॒कयो॑ः । अनु॑ख्यात्या॒ इत्यनु॑-ख्या॒त्यै॒ । [4]राजा॑नौ । वै । ए॒तौ । दे॒वता॑नाम् ॥ ८ ॥ यत् । अ॒ग्नीषोमा॒वित्य॒ग्नी-सोमौ॑ । अ॒न्त॒रा । दे॒वताः॑ ।

---

[3] देवलोकं वा इत्यादि ॥ गतम् । अनुक्रमेण ख्यानमनुख्यातिः । 'तादौ च' इति गतेः प्रकृति स्वरत्वम् ॥

[4] राजानावित्यादि ॥ देवानां मध्ये राजनशीलौ । अन्तरेति ।

वता॑ इज्येते दे॒वता॑ना॒ं विधृ॑त्यै॒ त-
स्मा॒द्राज्ञा॑ मनु॒ष्या॑ विधृ॑ता ब्रह्मवा॒-
दिनो॑ वदन्ति॒ किं तद्य॒ज्ञे यज॑मानः
कुरुते॒ येना॒न्यतो॑दतश्च प॒शून्दा॒धारो॑-
भ॒यतो॑दत॒श्चेत्यृच॑म॒नूच्याज्य॑भागस्य

इ॒ज्ये॒ते॒ इति॑ । दे॒वता॑नाम् । विधृ॑त्या॒ इति॒ वि–धृत्यै॒ । तस्मा॑त् । राज्ञा॑ । म॒नु॒ष्याः॑ । विधृ॑ता॒ इति॒ वि–धृ॒ताः॒ । 5ब्र॒ह्म॒वा॒दि॒न॒ इति॑ ब्रह्म–वा॒दिनः॑ । व॒द॒न्ति॒ । किम् । तत् । य॒ज्ञे । यज॑मानः । कु॒रु॒ते॒ । येन॑ । अ॒न्यतो॑दत॒ इत्य॒न्यतः॑–द॒तः॒ । च॒ । प॒शून् । दा॒धार॑ । उ॒भ॒यतो॑दत॒ इत्यु॑भ॒यतः॑–द॒तः॒ । च॒ । इति॑ । ऋच॑म् । अ॒नूच्येत्य॑नु–उच्य॑ । आज्य॑भाग॒स्येत्याज्य॑–भा॒ग॒स्य॒ ।

देवानां मध्ये इज्येते । 'अन्तरान्तरेण' इति द्वितीया । प्रयाजप्रधानदेवतापेक्षमन्तरात्वमेतयोः ॥

5ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ अन्यतरपार्श्वस्थदन्ता अश्वादयः । 'छन्दसि च' इति दतृभावः । 'दाधार' इति छान्दसो लिट्, तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम् । ऋचमिति । 'अग्निर्वृत्राणि'* इत्यादिकां पुरोऽनुवाक्याम् । जुषाणेनेति । 'जुषाणो अग्निराज्यस्य'* इत्यादियजुषा याज्यया । ऋचमिति । 'अग्निर्मूर्धा'† इत्यादिकां

---

*तै. ब्रा. ३-५-६. †तै. ब्रा. ३-५-७.

जुषा॒णेन॑ यजति॒ तेना॒न्यतो॑दतो दाधा॒रर्च॑म॒नूच्य॑ ह॒विष॑ ऋ॒चा य॑जति॒ तेनो॑भ॒यतो॑दतो दाधार मूर्ध॒न्वती॑ पुरोनु॒वा॒क्या॑ भवति मूर्धान॑मे॒वैनꣳ॑ समा॒नानां॑ करोति ॥ १ ॥ नि॒युत्व॑त्या यजति॒ भ्रातृ॑व्यस्यै॒व प॒शून्नि यु॑-

जु॒षा॒णेन॑ । य॒ज॒ति॒ । तेन॑ । अ॒न्यतो॑द॒त इत्य॒न्यत॑ः–द॒तः । दा॒धा॒र॒ । ऋचम् । अ॒नूच्येत्य॑नु–उच्य॑ । ह॒विष॑ः । ऋ॒चा । य॒ज॒ति॒ । तेन॑ । उ॒भ॒यतो॑द॒त इत्यु॑भ॒यत॑ः–द॒तः । दा॒धा॒र॒ । [6]मू॒र्ध॒न्वतीति॑ मू॒र्धन्न्–वती॑ । पु॒रो॒नु॒वा॒क्येति॑ पुरः–अ॒नु॒वा॒क्या॑ । भ॒व॒ति॒ । मू॒र्धान॑म् । ए॒व । ए॒न॒म् । स॒मा॒नाना॑म् । क॒रो॒ति॒ ॥ १ ॥ [7]नि॒यु॒त्व॒त्येति॑ नि–यु॒त्व॑त्या । य॒ज॒ति॒ । भ्रातृ॑व्यस्य ।

पुरोऽनुवाक्याम् । ऋचेति । 'भुवो यज्ञस्य'* इत्यादिकया याज्यया ॥

[6]मूर्धन्वतीति ॥ मूर्धशब्दयुक्ता पुरो ऋक् । 'ह्रस्वनुड्भ्याम्' इति मतुप उदात्तत्वम् ॥

[7]नियुत्वत्येति ॥ नियुच्छब्दवत्या । 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वम् । नियुवत इति । भ्रातृव्यं नितरां पृथक्करोति । यौतेः व्यत्ययेन शः, आत्मने पदं च ॥

---

* तै. ब्रा. ३–५–७.

वते के॒शिन॑ꣳ ह दा॒र्भ्यं॑ के॒शी सा-
त्य॑कामिरुवाच स॒प्तप॑दां ते॒ शक्व॑री॒ꣳ
श्वो य॒ज्ञे प्र॑यो॒क्तासे॒ यस्यै॑ वी॒र्ये॑ण॒
प्र जा॒तान्भ्रातृ॑व्यान्नु॒दते॒ प्रति॑ जनि॒-
ष्यमा॑णा॒न् यस्यै॑ वी॒र्ये॑णो॒भयो॑र्लो॒क-
यो॒र्ज्योति॑र्ध॒त्ते यस्यै॑ वी॒र्ये॑ण पू॒र्वा॒र्धे-

ए॒व । प॒शून् । नीति॑ । यु॒व॒ते । [8]के॒शिन॑म् । ह॒ । दा॒र्भ्य॑म् । के॒शी । सात्य॑कामि॒रिति॒ सात्य॑–का॒मि॒ः । उ॒वा॒च॒ । स॒प्तप॑दा॒मिति॑ स॒प्त–प॒दा॒म् । ते॒ । शक्व॑रीम् । श्वः । य॒ज्ञे । प्र॒यो॒क्तास॒ इति॑ प्र–यो॒क्तासे॑ । यस्यै॑ । वी॒र्ये॑ण । प्रेति॑ । जा॒तान् । भ्रातृ॑व्यान् । नु॒दते॑ । प्रतीति॑ । ज॒नि॒ष्यमा॑णान् । यस्यै॑ । वी॒र्ये॑ण । उ॒भयोः॑ । लो॒कयोः॑ । ज्योति॑ः । ध॒त्ते । यस्यै॑ । वी॒र्ये॑ण । पू॒र्वा॒र्धेनेति॑ पूर्व–अ॒र्धेन॑ । अ॒न॒ड्वान् । भु॒-

---

[8] केशिनमित्यादि ॥ दर्भस्यापत्यं केशिनामानं सत्यकामस्यापत्यं केशिनामा उवाच । दर्भशब्दात् गर्गादियञ उदात्तनिवृत्तिस्वरेण उदात्तत्वम् । सप्तपदामिति । त्रिपदा पुरोऽनुवाक्या चतुष्पदा याज्या त्रिष्टुप् । अनयोः समष्टिः सप्तपदा । शक्वरीं सर्वार्थसाधनभूतां वक्ष्यमाणवीर्यवतीं तव यज्ञे श्वः प्रयोक्तासे । तथा महावीर्या सा ज्ञातव्येति विषेशमभिधित्सुः सा-

ना॑न॒ड्वान्भु॑नक्ति॑ जघ॒नार्धेन॑ धे॒नुरिति॑
पु॒रस्ता॑ल्लक्ष्मा पुरोनुवा॒क्या॑ भवति
जा॒ताने॒व भ्रातृ॑व्या॒न्प्रणु॑दत उ॒परि॑-
ष्टाल्लक्ष्मा ॥ १० ॥ या॒ज्या॑ जनि॒-
ष्यमा॑णाने॒व प्रति॑ नुदते पु॒रस्ता॑ल्ल-

नक्ति॑ । ज॒घ॒ना॒र्धेनेति॑ जघन—अ॒र्धेन॑ । धे॒नुः । इति॑ । [९]पु॒रस्ता॑ल्ल॒क्ष्मेति॑ पु॒रस्ता॑त्—ल॒क्ष्मा॒ । पु॒रो॒नु॒वा॒क्ये॑ति पु॒रः—अ॒नु॒वा॒क्या॑ । भ॒व॒ति॒ । जा॒तान् । ए॒व । भ्रातृ॑व्यान् । प्रेति॑ । नु॒द॒ते॒ । उ॒परि॑ष्टाल्ल॒क्ष्मेत्यु॒परि॑ष्टात्—ल॒क्ष्मा॒ ॥ १० ॥ या॒ज्या॑ । ज॒नि॒ष्यमा॑णान् । ए॒व । प्रतीति॑ । नु॒द॒ते॒ । पु॒रस्ता॑ल्ल॒क्ष्मेति॑ पु॒रस्ता॑त्—

त्यकामिरुवाचेति । 'न लुट्' इति निघाताभावः । वीर्यफलानि स्वयमेव इदानीं दर्शयति—यस्या इत्यादि । पुरोनुवाक्या प्राथम्याज्जातानां शत्रूणां प्रतिनोदः उत्पत्तिनिरोधः । उभयोरिति । अस्मिश्चामुष्मिश्च पूर्वोत्तरभावादुभयोः । पूर्वार्धेनेति । अनड्वान् वाहनादिना पूर्वार्धेन प्रजाः भुनक्ति रक्षति । धेनुः क्षीरस्रवणादिना जघनार्धेन प्रजाः भुनक्ति । पूर्वोत्तरत्वात् अनयोः ॥

[९]अथेदानीं स्वयमेव वीर्यविशेषमनयोर्दर्शयितुमाह—पुरस्ताल्लक्ष्मेति ॥ लक्षणं यष्टव्यदेवतानामधेयम् । पूर्वस्मिन्नर्धर्चे लक्ष्म यस्यास्सा तथोक्ता । यथा—'अग्निर्मूर्धा'* इत्यादि । उत्तरस्मि-

---

*तै. ब्रा. ३-५-७.

क्ष्मा पुरोनुवा॒क्या॑ भवत्य॒स्मिन्ने॒व लो॒के ज्योति॑र्धत्त उ॒परि॑ष्टाल्लक्ष्मा या॒ज्या॑ऽमुष्मि॑न्ने॒व लो॒के ज्योति॑र्धत्ते॒ ज्योति॑ष्मन्तावस्मा इ॒मौ लो॒कौ भ॑व॒तो य ए॒वं वेद॑ पु॒रस्ता॑ल्लक्ष्मा पु॒रोनु॒वा॒क्या॑ भवति॒ तस्मा॑त्पू॒र्वा॒र्धेना॑न॒ड्वान्भु॑नक्त्यु॒परि॑ष्टाल्लक्ष्मा या॒ज्या॑ त-

ल॒क्ष्मा॒ । पु॒रो॒नु॒वा॒क्येति॑ पु॒रः—अ॒नु॒वा॒क्या॑ । भ॒व॒ति॒ । अ॒स्मिन्न् । ए॒व । लो॒के । ज्योति॑ः । ध॒त्ते॒ । उ॒परि॑ष्टा॒ल्ल॒क्ष्मेत्यु॒परि॑ष्टात्—ल॒क्ष्मा॒ । या॒ज्या॑ । अ॒मुष्मि॑न्न् । ए॒व । लो॒के । ज्योति॑ः । ध॒त्ते॒ । [10]ज्योति॑ष्मन्तौ । अ॒स्मै॒ । इ॒मौ । लो॒कौ । भ॒व॒तः॒ । यः । ए॒वम् । वेद॑ । पु॒रस्ता॑ल्ल॒क्ष्मेति॑ पु॒रस्ता॑त्—ल॒क्ष्मा॒ । पु॒रो॒नु॒वा॒क्येति॑ पु॒रः—अ॒नु॒वा॒क्या॑ । भ॒व॒ति॒ । तस्मा॑त् । पू॒र्वा॒र्धेनेति॑ पूर्व—अ॒र्धेन॑ । अ॒न॒ड्वान् । भु॒न॒क्ति॒ । उ॒परि॑ष्टा॒ल्ल॒क्ष्मेत्यु॒परि॑ष्टात्—ल॒क्ष्मा॒ । या॒ज्या॑ । त-

---

न्नर्धर्चे लक्ष्मवती उपरिष्टाल्लक्ष्मा, यथा—'जिह्वामग्ने चकृषे'* इति । उभयत्रापि 'मनः' इति ङीप्प्रतिषेधः । गतमन्यत् ॥

[10]अस्मा इति ॥ यजमानार्थं य एवं वेद तस्मै च इमौ

---

*तै. ब्रा. ३-५-७.

स्मा॑ज्जघ॒नार्धे॑न॑ धे॒नुर्य ए॒वं वेद॑ भु॒ङ्क्त ए॑नमे॒तौ वज्र॒ आज्य॒ं वज्र॒ आज्य॑भागौ ॥ ११ ॥ वज्रो॑ वषट्का॒रस्त्रि॒वृत॑मे॒व वज्र॑ꣳ स॒म्भृत्य॒ भ्रातृ॑व्याय॒ प्र ह॑र॒त्यछ॑म्बट्कारमप॒गूर्य॒ वष॑ट्करोति॒

स्मा॑त् । ज॒घ॒ना॒र्धेनेति॑ जघन—अ॒र्धेन॑ । धे॒नुः । यः । ए॒वम् । वेद॑ । भु॒ङ्क्तः । ए॒न॒म् । ए॒तौ । [11]वज्रः॑ । आज्य॑म् । वज्रः॑ । आज्य॑भा॒गा॒वित्याज्य॑—भा॒गौ॒ ॥ ११ ॥ वज्रः॑ । व॒ष॒ट्का॒र इति॑ वषट्—का॒रः । त्रि॒वृत॒मिति॑ त्रि—वृत॑म् । ए॒व । वज्र॑म् । स॒म्भृत्येति॑ सं—भृत्य॑ । भ्रातृ॑व्याय । प्रेति॑ । ह॒र॒ति॒ । अछ॑म्बट्का॒र॒मित्यछ॑म्बट्—का॒र॒म् । अ॒प॒गूर्येत्य॑प—गूर्य॑ । व-

---

लोकौ ज्योतिष्मन्तौ भवतः । भुङ्क्त इति । एवं वेदितारमेतौ अनड्वान् धेनुश्च भुङ्क्तः । यथायथं संरक्षतः । एष च एषा च एतौ । 'पूमान् स्त्रिया' इति पुंसश्शेषः ॥

[11] वज्र आज्यमित्यादि ॥ त्रिगुणेनैव वज्रेण भ्रातृव्यस्य रक्षःप्रभृतेः प्रहरणं यज्ञस्याछम्बट्कारायानार्तत्वाय भवति । 'ये यजामहे'* इत्यपगूरणयुक्तो वषट्कारश्च भ्रातृव्याणां स्तृत्यै छादनाय विनाशाय भवति । ह्रस्वान्तं धात्वन्तरं द्रष्टव्यम् ॥

---

*तै. सं. १-६-११ 2

स्तृत्यै॑ गाय॒त्री पु॑रोनु॒वा॒क्या॑ भवति त्रि॒ष्टुग्या॒ज्या॑ ब्रह्म॑न्ने॒व क्ष॒त्रम॒न्वार॑म्भयति॒ तस्मा॑द्ब्राह्म॒णो मु॒ख्यो॒ मुख्यो॑ भवति॒ य ए॒वं वेद॒ प्रैवैनं॑ पुरोनु॒वा॒क्य॑याऽऽह॒ प्रण॑यति या॒ज्य॑या ग॒म-

ष॑ट् । क॒रो॒ति॒ । स्तृत्यै॑ । [12]गा॒य॒त्री । पु॒रो॒नु॒वा॒क्येति॑ पुरः—अ॒नु॒वा॒क्या॑ । भ॒व॒ति॒ । त्रि॒ष्टुक् । या॒ज्या॑ । ब्रह्म॑न् । ए॒व । क्ष॒त्रम् । अ॒न्वार॑म्भय॒तीत्य॑नु—आर॑म्भयति । तस्मा॑त् । ब्रा॒ह्म॒णः । मुख्य॑ः । मुख्य॑ः । भ॒व॒ति॒ । यः । ए॒वम् । वेद॑ । [13] प्रेति॑ । ए॒व । ए॒न॒म् । पु॒रो॒नु॒वा॒क्य॑येति॑ पुरः—अ॒नु॒वा॒क्य॑या । आ॒ह॒ । प्रेति॑ । न॒य॒ति॒ । या॒ज्य॑या । ग॒मय॑ति । व॒ष॒ट्का॒रेणेति॑ व-

---

[12] ब्रह्मन्नेवेति ॥ गायत्र्याः प्राथम्यात्त्रिष्टुभश्च चरमभावात् गायत्रत्रैष्टुभयोर्ब्रह्मक्षत्रयोः प्राधान्यं गुणभावं च करोति । एवं वेदिता च मुख्यो भवति ॥

[13] प्रैवैनमित्यादि ॥ एनं यजमानं पुरोनुवाक्यया प्राह—हविर्व्याजेन यजमानमेव प्रकृष्टं करोति ब्रवीति याज्यया एनं प्रणयति प्रकृष्टफलं प्रापयितुं नयति । वषट्कारेण तत्फलं गमयति प्रापयतीति ॥

य॑ति वषट्का॒रेणै॒वैनं॑ पु॒रो॒नु॒वा॒क्य॑या
द॒त्ते॒ प्र य॑च्छति या॒ज्य॑या॒ प्रति॑॥ १२
व॒ष॒ट्का॒रेण॑ स्थापयति त्रि॒पदा॑ पुरोनु-
वा॒क्या॑ भवति॒ त्रय॑ इ॒मे लो॒का ए॒-
ष्वे॑व लो॒केषु॒ प्रति॑ तिष्ठति॒ चतु॑ष्प-
दा या॒ज्या॑ चतु॑ष्पद ए॒व प॒शूनव॑
रुन्धे द्व्य॒क्ष॒रो वष॑ट्का॒रो द्वि॒पाद्यज॑मा-

षट्–का॒रेण॑ । [14]एति॑ । ए॒व । ए॒न॒म् । पु॒रो॒नु॒वा॒क्य॑येति॑ पुरः–अ॒नु॒वा॒क्य॑या । द॒त्ते॒ । प्रेति॑ । य॒च्छ॒ति॒ । या॒ज्य॑या । प्रतीति॑ ॥ १२ ॥ व॒ष॒ट्का॒रेणेति॑ वषट्–का॒रेण॑ । स्था॒प॒य॒ति॒ । [15]त्रि॒पदेति॑ त्रि–पदा॑ । पु॒रो॒नु॒वा॒क्येति॑ पुरः–अ॒नु॒वा॒क्या॑ । भ॒व॒ति॒ । त्रय॑ः । इ॒मे । लो॒काः । ए॒षु । ए॒व । लो॒केषु॑ । प्रतीति॑ । ति॒ष्ठ॒ति॒ । चतु॑ष्प॒देति॒ चतु॑ः–प॒दा । या॒ज्या॑ । चतु॑ष्पद॒ इति॒ चतु॑ः–प॒द॒ः । ए॒व । प॒शून् । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ । द्व्य॒क्ष॒र इति॑ द्वि–अ॒क्ष॒रः । व॒ष॒ट्का॒र इति॑

---

[14] अथान्यथा रूपयति—ऐवैनमिति ॥ पुरोनुवाक्यया एनमादत्ते देवेषु स्थापयितुं गृह्णाति । याज्यया देवेभ्यः प्रयच्छति । वषट्कारेण देवेषु स्थापयतीति ॥

[15] यथे[त्रिपदे]त्यादि ॥ गतम् ॥

नः प॒शुष्वे॒वोपरि॑ष्टात्प्रति॑ तिष्ठति
गा॒य॒त्री पु॑रोनु॒वा॒क्या॑ भवति त्रि॒ष्टुग्या॒ज्यै॑षा वै स॒प्तप॑दा॒ शक्व॑री॒ यद्वा
ए॒तया॑ दे॒वा अशि॑क्ष॒न्तद॑शक्नुव॒न् य
ए॒वं वेद॑ श॒क्नोत्ये॒व यच्छिक्ष॑ति॥१३॥

वषट्—का॒रः । द्वि॒पादिति॑ द्वि—पात् । यज॑मानः । प॒शुषु॑ । ए॒व । उ॒परि॑ष्टात् । प्रतीति॑ । ति॒ष्ठ॒ति॒ । [16]गा॒य॒त्री । पु॒रो॒नु॒वा॒क्येति॑ पुरः—अ॒नु॒वा॒क्या॑ । भ॒व॒ति॒ । त्रि॒ष्टुक् । या॒ज्या॑ । ए॒षा । वै । स॒प्त॒प॒देति॑ स॒प्त—प॒दा॒ । शक्व॑री । यत् । वै । ए॒तया॑ । दे॒वाः । अशि॑क्षन्न् । तत् । अ॒श॒क्नु॒व॒न्न् । यः । ए॒वम् । वेद॑ । श॒क्नोति॑ । ए॒व । यत् । शिक्ष॑ति ॥ १३ ॥

दे॒वता॑नां करोत्युपरि॑ष्टाल्ल॒क्ष्माऽऽज्य॑भागौ॒
प्रति॑ श॒क्नोत्ये॒व द्वे च॑ ॥ २ ॥

---

[16] एतयेति ॥ गायत्रीत्रिष्टुप्समष्टिरूपया यत्कर्तुमैच्छन् तदशक्नुवन्नेव देवाः । एवं वेदिताऽपि यच्च कार्यमिच्छति तच्छक्नोत्येव साधयितुम् । शकेः 'सनि मीमा' इत्यादिना इस् अभ्यासलोपश्च ॥

इति द्वितीये षष्ठे द्वितीयोनुवाकः.

प्र॒जाप॑ति॒र्दे॒वेभ्यो॑ य॒ज्ञान्व्यादि॑श॒त्स
आ॒त्मन्नाज्य॑मधत्त॒ तं दे॒वा अ॑ब्रुव॒न्ने॒ष
वाव य॒ज्ञो यदाज्य॒मप्ये॒व नो॒त्रा-
स्त्विति॒ सो॑ब्रवी॒द्यजान्॑ व॒ आज्य॑भा-
गा॒वुप॑ स्तृणा॒नभि॑ घा॑रया॒निति॒ त-
स्मा॒द्यज॒न्त्याज्य॑भागा॒वुप॑ स्तृणन्त्य॒-

[1]प्र॒जाप॑ति॒रिति॑ प्र॒जा-प॒तिः । दे॒वेभ्यः॑ । य॒ज्ञान् । व्यादि॑श॒दिति॑ वि-आदि॑शत् । सः । आ॒त्मन्न् । आज्य॑म् । अ॒धत्त॒ । तम् । दे॒वाः । अ॒ब्रु॒वन्न् । ए॒षः । वाव । य॒ज्ञः । यत् । आज्य॑म् । अपीति॑ । ए॒व । न॒ः । अत्र॑ । अ॒स्तु॒ । इति॑ । सः । अ॒ब्र॒वी॒त् । यजान्॑ । व॒ः । आज्य॑भागा॒वित्याज्य॑-भा॒गौ । उपेति॑ । स्तृ॒णा॒न् । अ॒भीति॑ । घा॒र॒या॒न् । इति॑ । तस्मा॑त् । यज॑न्ति । आज्य॑भागा॒वित्याज्य॑-भा॒गौ । उपेति॑ ।

---

[1]प्रजापतिर्देवेभ्य इत्यादि ॥ यजनसाधनानि हवींषि यज्ञाः तान् देवेभ्यो विविधमादिश्य आज्यमात्मन्येवाधत्त आज्यव्यतिरिक्तमेव देवेभ्यो ददौ तं देवाः प्रजापतिमब्रुवन् आज्यमेव यज्ञसाधनं, तस्मादत्राज्ये अस्माकमपि भागित्वमस्त्येव । यद्वा—अत्रापि भागित्वमस्माकमस्त्विति । ततः प्रजापतिराज्यभागौ उप-

भि घा॑रयन्ति ब्रह्मवा॒दिनो᳚ वदन्ति॒
कस्मा॑त्स॒त्याद्या॒तया॑मान्य॒न्यानि॑ ह॒-
वीꣳष्यया॑तयाम॒माज्य॒मिति॑ प्राजा-
प॒त्यम् ॥ १४ ॥ इति॑ ब्रू॒यादया॑त-
यामा॒ हि दे॒वानां॑ प्र॒जाप॑ति॒रिति॒ छ-

स्तृ॒ण॒न्ति॒ । अ॒भीति॑ । घा॒र॒य॒न्ति॒ । [2]ब्र॒ह्म॒वा॒दिन॒ इति॑ ब्रह्म-वा॒दिन॑ः । व॒द॒न्ति॒ । कस्मा॑त् । स॒त्यात् । या॒तया॑मा॒नीति॑ या॒त-या॒मा॒नि॒ । अ॒न्यानि॑ । ह॒वीꣳषि॑ । अया॑तयाम॒मित्यया॑त-या॒म॒म् । आज्य॑म् । इति॑ । प्रा॒जा॒प॒त्यमिति॑ प्राजा-प॒त्यम् ॥ १४ ॥ इति॑ । ब्रू॒यात् । अया॑तया॒मेत्यया॑त-या॒मा॒ । हि । दे॒वाना॑म् । प्र॒जाप॑ति॒रिति॑ प्र॒जा-प॒ति॒ः । इति॑ । [3]छन्दा॑ꣳसि । दे॒वेभ्य॑ः । अपेति॑ । अ॒क्रा-

---

स्तरणाभिघारणे च देवेभ्यो दत्वा अन्यत्सर्वमात्मार्थं वृतवानिति । सर्वत्र लेट्याडागमः । तस्मादित्यादि । देवानां तृप्त्यर्थम् ॥

[2]ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ यातयामानि गच्छता कालेन गतसाराणि देवानां मध्ये प्रजापतिरयातयामा गतेऽपि महति काले अगतसारत्वात् । अन्येषां च मन्वन्तरावधिकालस्थत्वात् ॥

[3]छन्दांसीत्यादि ॥ पुरोऽनुवाक्यादिचतुष्टयार्थेन चतुर्गृहीतेन

न्दा॑ꣳसि दे॒वेभ्योपा॑क्राम॒न्न वो॑ऽभा॒गानि॑ ह॒व्यं॑ व॑क्ष्याम॒ इति॒ तेभ्य॑ ए॒तच्च॑तुरव॒त्तम॑धारयन्पुरोनु॒वा॒क्या॑यै या॒ज्या॑यै दे॒वता॑यै वषट्का॒राय॒ यच्च॑तुरव॒त्तं जु॒होति॒ छन्दा॑ꣳस्ये॒व तत्प्री॑णाति॒ तान्य॑स्य प्री॒तानि॑ दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यं व॑ह॒न्त्याङ्गि॑रसो॒ वा इ॒त उ॑त्त॒मा-

म॒न्न्। न। व॒ः। अ॒भा॒गानि॑। ह॒व्यम्। व॒क्ष्या॒म॒ः। इति॑। तेभ्य॑ः। ए॒तत्। च॒तु॒र॒व॒त्तमिति॑ चतु॑ः–अ॒व॒त्तम्। अ॒धा॒र॒य॒न्न्। पु॒रो॒नु॒वा॒क्या॑या॒ इति॑ पु॒रः–अ॒नु॒वा॒क्या॑यै। या॒ज्या॑यै। दे॒वता॑यै। व॒ष॒ट्का॒राये॑ति वषट्–का॒राय॑। यत्। च॒तु॒र॒व॒त्तमिति॑ चतु॑ः–अ॒व॒त्तम्। जु॒होति॑। छन्दा॑ꣳसि। ए॒व। तत्। प्री॒णा॒ति॒। तानि॑। अ॒स्य॒। प्री॒तानि॑। दे॒वेभ्य॑ः। ह॒व्यम्। व॒ह॒न्ति॒। [4]अङ्गि॑रसः। वै। इ॒तः। उ॒त्त॒मा इत्यु॑त्–

छन्दसां तृप्तिः । गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुभां प्रधानच्छन्दसां ग्रहणमित्येके ॥

[4]अङ्गिरसो वा इत्यादि ॥ आग्नेयस्याष्टाकपालस्य विधिः ।

स्सु॑व॒र्गँ लो॒कमा॑य॒न्तदृष॑यो यज्ञवा॒स्त्व॑भ्य॒वाय॒न्ते ॥ १५ ॥ अ॒प॒श्य॒न्पु॒रो॒डाशं॑ कू॒र्मँ भू॒तꣳ सर्प॑न्तं॒ तम॑ब्रुव॒न्निन्द्रा॑य म्रियस्व॒ बृह॒स्पत॑ये म्रियस्व॒ विश्वे॑भ्यो दे॒वेभ्यो॑ म्रिय॒स्वेति॒ स नाम्रि॑यत॒ तम॑ब्रुवन्न॒ग्नये॑ म्रिय॒स्वेति॒ सो॑ऽग्नये॑ऽम्रियत॒ यदा॑ग्ने॒यो॑ष्टाक॑पालोऽमावा॒स्या॑यां च पौर्णमा॒स्यां चाच्यु॒तो

त॒माः । सु॒व॒र्गमिति॑ सुवः-गम् । लो॒कम् । आ॒य॒न्न् । तत् । ऋष॑यः । य॒ज्ञ॒वा॒स्त्विति॑ यज्ञ-वा॒स्तु । अ॒भ्य॒वा॒य॒न्नित्य॑भि-अ॒वाय॑न्न् । ते ॥ १५ ॥ अ॒प॒श्य॒न्न् । पु॒रो॒डाश॑म् । कू॒र्मम् । भू॒तम् । सर्प॑न्तम् । तम् । अ॒ब्रु॒व॒न्न् । इन्द्रा॑य । म्रि॒य॒स्व॒ । बृ॒ह॒स्पत॑ये । म्रि॒य॒स्व॒ । विश्वे॑भ्यः । दे॒वेभ्यः॑ । म्रि॒य॒स्व॒ । इति॑ । सः । न । अ॒म्रि॒य॒त॒ । तम् । अ॒ब्रु॒व॒न्न् । अ॒ग्नये॑ । म्रि॒य॒स्व॒ । इति॑ । सः । अ॒ग्नये॑ । अ॒म्रि॒य॒त॒ । यत् । आ॒ग्ने॒यः । अ॒ष्टाक॑पाल॒ इत्य॒ष्टा-क॒पा॒लः॒ । अ॒मा॒वा॒स्या॑या॒मित्य॑मा-वा॒स्या॑याम् । च॒ । पौ॒र्ण॒मा॒स्यामिति॑ पौर्ण-मा॒स्याम् । च॒ । अ॒च्यु॒तः । भव॑-

---

गतेष्वङ्गिरस्सु तेषां यज्ञवास्तु अभ्यागताः ऋषयः कूर्मरूपिणं

भव॑ति सुव॒र्गस्य॑ लो॒कस्या॒भिजि॑त्यै॒ तम॑ब्रुवन्क॒थाऽहा॑स्था॒ इत्यनु॑पाक्तोऽभूव॒मित्य॑ब्रवी॒द्यथाऽक्षोऽनु॑पाक्तः॥१६ अ॒वार्छ॑त्ये॒वमवा॑र॒मित्यु॒परि॑ष्टाद॒भ्यज्या॒धस्ता॒दुपा॑नक्ति सुव॒र्गस्य॑ लो॒-

ति । सु॒व॒र्गस्येति᳚ सुवः—गस्य॑ । लो॒कस्य॑ । अ॒भिजि॑त्या॒ इत्य॒भि—जि॒त्यै॒ । [5]तम् । अ॒ब्रु॒व॒न्न् । क॒था । अ॒हा॒स्था॒ः । इति᳚ । अनु॑पाक्त॒ इत्यनु॑प—अ॒क्तः॒ । अ॒भू॒व॒म् । इति᳚ । अ॒ब्र॒वी॒त् । यथा॑ । अक्षः॑ । अनु॑पाक्त॒ इत्यनु॑प—अ॒क्तः॒ ॥ १६ ॥ अ॒वार्छ॒ती᳚त्य॑व—ऋच्छ॑ति । ए॒वम् । अवेति᳚ । आ॒र॒म् । इति᳚ । उ॒परि॑ष्टात् । अ॒भ्यज्येत्य॑भि—अज्य॑ । अ॒धस्ता॑त् । उपेति᳚ । अ॒न॒क्ति॒ । सु॒व॒र्गस्येति᳚ सुवः—गस्य॑ । लो॒क-

---

सर्पन्तं च्यवमानं स्वर्गादवपतन्तं पुरोडाशमपश्यन् । तमित्यादि । ध्रियस्व अवतिष्ठस्व । अच्युत इति । आग्नेयस्याच्युतत्वात् स्वर्गस्याभिजयः ॥

[5]तमित्यादि ॥ अभ्यज्यमानोपाञ्जनहेतुः । केन हेतुना त्वमहास्थाः यज्ञसकाशात्प्रच्युतोऽसि । अवार्छतीति । अवपत्तिः अवार्च्छतेः पाघ्रादिना ऋच्छादेशः । 'उपसर्गादृति धातौ' इति वृद्धिः । अवारमिति । 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इत्यङ् ॥

कस्य॒ सम॑ष्ट्यै॒ सर्वा᳚णि क॒पाला॑न्य॒भि प्र॑थयति॒ ताव॑तः पु॒रो॒डाशा॑न॒मुष्मि॑न्ल्लो॒के᳚ऽभि जय॑ति॒ यो विद॑ग्ध॒स्स नैर्॑ऋ॒तो योशृ॑त॒स्स रौ॒द्रो यश्शृ॒तस्स सदे॑व॒स्तस्मा॒दवि॑दहता शृ॒तंकृ-

स्यं । सम॑ष्ट्या॒ इति॒ सं-अ॒ष्ट्यै॒ । [6]सर्वा᳚णि । क॒पाला॑नि । अ॒भीति᳚ । प्र॒थ॒य॒ति॒ । ताव॑तः । पु॒रो॒डाशा॑न् । अ॒मुष्मि॑न् । लो॒के । अ॒भीति᳚ । ज॒य॒ति॒ । [7]यः । विद॑ग्ध॒ इति॒ वि-द॒ग्ध॒ः । सः । नै॒र्ऋ॒त इति᳚ नैः-ऋ॒तः । यः । अशृ॑तः । सः । रौ॒द्रः । यः । अ॒शृतः । सः । सदे॑व॒ इति॒ स-दे॒व॒ः । तस्मा॑त् । अवि॑दह॒तेत्यवि॑-द॒ह॒ता॒ । शृ॒तं॑कृत्य॒ इति᳚ शृतं-कृत्य॑ः ।

---

[6]अभि प्रथयतीति ॥ सर्वाणि कपालान्याभि व्याप्नोति तथा पृथूकरोति । तावत इति । यावन्ति कपालान्यभिप्रथयति तावत्सङ्ख्यान् पुरोडाशानमुष्मिन् लोके इष्टसाधनत्वेन प्राप्नोति ॥

[7]विदग्धो विरूपो दग्धः, अतिदग्धो वा । अशृतः अपक्वः । शृतः सुष्ठु पक्वः । सदेवः देवयोग्यः । शृतं कृत्य इति । सुष्ठु पक्तव्यः । शृतमिति तु नकारान्तो निपातः । 'विभाषा कृवृषोः' इत्यप् ॥

त्यं॑स्सदेव॒त्वाय॒ भस्म॑ना॒ऽभि वा॑सयति॒ तस्मा॑न्मा॒ꣳ॒सेनास्थि छ॒न्नं वे॒देना॒भि वा॑सयति॒ तस्मा॑त् ॥ १७ ॥ केशै॒श्शिर॑श्छ॒न्नं प्रच्यु॑तं॒ वा ए॒तद॒स्माल्लो॒कादग॑तं देवलो॒कं यच्छृ॒तꣳ ह॒विरन॑भिघारितमभि॒घार्योद्वा॑सयति देव॒त्रैवैनं॑ङ्गमयति॒ यद्येकं॑ क॒पालं॒ नस॒दे॒व॒त्वायेति॑ सदेव-त्वाय॑ । [8]भस्म॑ना । अ॒भीति॑ । वा॒स॒य॒ति॒ । तस्मा॑त् । मा॒ꣳ॒सेन॑ । अस्थि॑ । छ॒न्नम् । वे॒देन॑ । अ॒भीति॑ । वा॒स॒य॒ति॒ । तस्मा॑त् ॥ १७ ॥ केशैः॑ । शिरः॑ । छ॒न्नम् । [9]प्रच्यु॑त॒मिति॒ प्र-च्यु॒त॒म् । वै । ए॒तत् । अ॒स्मात् । लो॒कात् । अग॑तम् । दे॒व॒लो॒कमिति॑ देव-लो॒कम् । यत् । शृ॒तम् । ह॒विः । अन॑भिघारित॒मित्यन॑भि-घा॒रि॒त॒म् । अ॒भि॒घार्येत्य॑भि-घार्य॑ । उदिति॑ । वा॒स॒य॒ति॒ । दे॒व॒त्रेति॑ देव-त्रा । ए॒व । ए॒न॒त् । ग॒म॒य॒ति॒ । [10]यदि॑ । ए-

---

[8] अभितश्छादनमभिवासनम् ॥

[9] प्रच्युतमित्यादि ॥ गतम् । देवत्रेति । 'देवमनुष्य' इत्यादिना द्वितीयान्तात्त्राप्रत्ययः ॥

[10] यद्येकमित्यादि ॥ कपालानां सङ्ख्ययोद्वासनविधिः । अ-

श्येदेको मासस्संवत्सरस्यानवेतस्स्यादथ यजमानः प्र मीयेत यद्वे नश्येतां द्वौ मासौ संवत्सरस्यानवेतौ स्यातामथ यजमानः प्रमीयेत सङ्ख्यायोद्वासयति यजमानस्य॥१८ गोपीथाय यदि नश्येदाश्विनं द्वि-

कम् । कपालम् । नश्येत् । एकः । मासः । संवत्सरस्येति सं–वत्सरस्य । अनवेत इत्यनव–इतः । स्यात् । अथ । यजमानः । प्रेति । मीयेत । यत् । द्वे इति । नश्येताम् । द्वौ । मासौ । संवत्सरस्येति सं–वत्सरस्य । अनवेतावित्यनव–इतौ । स्याताम् । अथ । यजमानः । प्रेति । मीयेत । संख्यायेति सं–ख्याय । उदिति । वासयति । यजमानस्य ॥ १८ ॥ गोपीथाय । [11]यदि । नश्येत् । आश्विनम् । द्विकपालमिति द्वि–कपालम् । निरिति । वपेत् । द्यावापृथिव्यमिति द्यावा–पृथिव्यम् । एक-

---

नवेतः अनवगतः । अन्यून इति यावत् सङ्ख्ययोद्वासनं यजमानस्य रक्षार्थम् ॥

[11] प्रमादाद्विनाशे आश्विनादिविधिः । गतमन्यत् । इष्टचन्त-

त्य॑ꣳस्सदेव॒त्वाय॒ भस्म॑ना॒ऽभि वा॑सयति॒ तस्मा॑न्मा॒ꣳ॒सेनास्थि॑ छ॒न्नं वे॒देना॒भि वा॑सयति॒ तस्मा॑त् ॥१७॥ केशै॒श्शिर॑श्छ॒न्नं प्रच्यु॑तं॒ वा ए॒तद॒स्माल्लो॒कादग॑तं देवलो॒कं यच्छृ॒तꣳ ह॒विरन॑भिघारितमभि॒घार्योद्वा॑सयति दे॒वत्रैवैन॑ङ्गमयति॒ यद्येकँ॑ क॒पाल॒ं न-

स॒दे॒व॒त्वायेति॑ सदेव-त्वाय॑ । [8]भस्म॑ना । अ॒भीति॑ । वा॒स॒य॒ति॒ । तस्मा॑त् । मा॒ꣳ॒सेन॑ । अस्थि॑ । छ॒न्नम् । वे॒देन॑ । अ॒भीति॑ । वा॒स॒य॒ति॒ । तस्मा॑त् ॥ १७ ॥ केशैः॑ । शिरः॑ । छ॒न्नम् । [9]प्रच्यु॑त॒मिति॒ प्र-च्यु॒त॒म् । वै । ए॒तत् । अ॒स्मात् । लो॒कात् । अग॑तम् । दे॒व॒लो॒कमिति॑ देव-लो॒कम् । यत् । शृ॒तम् । ह॒विः । अन॑भिघारित॒मित्यन॑भि-घा॒रि॒त॒म् । अ॒भि॒घार्येत्य॑भि-घार्य॑ । उदिति॑ । वा॒स॒य॒ति॒ । दे॒व॒त्रेति॑ देव-त्रा । ए॒व । ए॒न॒त् । ग॒म॒य॒ति॒ । [10]यदि॑ । ए-

---

[8] अभितश्छादनमभिवासनम् ॥

[9] प्रच्युतमित्यादि ॥ गतम् । देवत्रेति । ‘देवमनुष्य’ इत्यादिना द्वितीयान्तात्त्राप्रत्ययः ॥

[10] यद्येकमित्यादि ॥ कपालानां सङ्ख्ययोद्वासनविधिः । अ-

श्ये॒देको॒ मास॑स्संवत्स॒रस्यान॑वेत॒स्स्यादथ॒ यज॑मान॒ः प्र मी॑येत॒ यद्द्वे नश्ये॑तां॒ द्वौ मासौ॑ संवत्स॒रस्यान॑वेतौ॒ स्याता॒मथ॒ यज॑मान॒ः प्रमी॑येत स॒ङ्ख्यायोद्वा॑सयति॒ यज॑मानस्य॥१८

गो॒पी॒थाय॒ यदि॒ नश्ये॑दाश्वि॒नं द्वि॑-

क॑म् । क॒पाल॑म् । नश्ये॑त् । एक॑ः । मास॑ः । सं॒व॒त्स॒रस्येति॑ सं-व॒त्स॒रस्य॑ । अन॑वेत॒ इत्यन॑व-इ॒त॒ः । स्यात् । अथ॑ । यज॑मानः । प्रेति॑ । मी॒ये॒त॒ । यत् । द्वे इति॑ । नश्ये॑ताम् । द्वौ । मासौ॑ । सं॒व॒त्स॒रस्येति॑ सं-व॒त्स॒रस्य॑ । अन॑वेता॒वित्यन॑व-इ॒तौ॒ । स्याता॑म् । अथ॑ । यज॑मानः । प्रेति॑ । मी॒ये॒त॒ । सं॒ख्येति॑ सं-ख्याय॑ । उदिति॑ । वा॒स॒य॒ति॒ । यज॑मानस्य ॥ १८ ॥ गो॒पी॒थाय॑ । [11]यदि॑ । नश्ये॑त् । आ॒श्वि॒नम् । द्वि॒क॒पा॒लमिति॑ द्वि-क॒पा॒लम् । निरिति॑ । व॒पे॒त् । द्या॒वा॒पृ॒थि॒व्य॑मिति॑ द्यावा-पृ॒थि॒व्य॑म् । एक॑-

---

नवेतः अनवगतः । अन्यून इति यावत् सङ्ख्ययोद्वासनं यजमानस्य रक्षार्थम् ॥

[11] प्रमादाद्विनाशे आश्विनादिविधिः । गतमन्यत् । इष्टचन्त-

कपा॒लं निर्व॑पेद्द्यावापृथि॒व्य॑मेक॑क-
पालम॒श्विनौ॒ वै दे॒वानां॑ भि॒षजौ॒
ताभ्यां॑मे॒वास्मै॑ भेष॒जं क॑रोति द्या-
वापृथि॒व्य॑ एक॑कपालो भवत्य॒नयो॒-
र्वा ए॒तन्नं॑श्यति॒ यन्नश्य॑त्य॒नयो॑रे॒वैनं॑-
द्विन्दति॒ प्रति॑ष्ठित्यै ॥ १९ ॥

कपाल॒मित्येक॑—क॒पा॒ल॒म् । अ॒श्विनौ॑ । वै । दे॒वा-
नां॑म् । भि॒षजौ॑ । ताभ्यां॑म् । ए॒व । अ॒स्मै॒ । भे॒ष॒-
जम् । क॒रो॒ति॒ । द्या॒वा॒पृ॒थि॒व्य॑ इति॑ द्यावा—पृ॒थि॒-
व्यः॑ । एक॑कपाल॒ इत्येक॑—क॒पा॒ल॒ः । भ॒व॒ति॒ । अ॒-
नयोः॑ । वै । ए॒तत् । न॒श्य॒ति॒ । यत् । नश्य॑ति ।
अ॒नयोः॑ । ए॒व । ए॒न॒त् । वि॒न्द॒ति॒ । प्रति॑ष्ठित्या॒
इति॒ प्रति॑—स्थि॒त्यै॒ ॥ १९ ॥

प्रा॒जा॒प॒त्यं तेऽक्षोऽनु॑पाक्तो वे॒दे॒नाभि वां॑सय-
ति॒ तस्मा॒द्यजं॑मानस्य॒ द्वात्रिं॑ँशच्च ॥३॥

भाविनोऽपि हविश्श्रपणान्ते प्रासङ्गिकमुद्वासनस्यामननम् ॥

इति द्वितीये षष्ठे तृतीयोनुवाकः.

दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒व इति॒
स्फ्यमा द॑त्ते॒ प्रसू॑त्या अ॒श्विनो॑र्बा॒हु-
भ्या॒मित्या॑हा॒श्विनौ॒ हि दे॒वाना॑मध्व॒र्यू
आस्ता॑ं पू॒ष्णो हस्ता॑भ्या॒मित्या॑ह॒
यत्यै॑ श॒तभृ॑ष्टिरसि वानस्प॒त्यो द्वि॑-
ष॒तो व॒ध इत्या॑ह॒ वज्र॑मे॒व तत्सꣳ

[1]दे॒वस्य॑ । त्वा॒ । स॒वि॒तुः । प्र॒स॒व इति॑ प्र—स॒वे । इति॑ । स्फ्यम् । एति॑ । द॒त्ते॒ । प्रसू॑त्या॒ इति॒ प्र—सू॒त्यै॒ । अ॒श्विनोः॑ । बा॒हुभ्या॒मिति॑ बा॒हु—भ्या॒म् । इति॑ । आ॒ह॒ । अ॒श्विनौ॑ । हि । दे॒वाना॑म् । अ॒ध्व॒र्यू इति॑ । आस्ता॑म् । पू॒ष्णः । हस्ता॑भ्याम् । इति॑ । आ॒ह॒ । यत्यै॑ । [2]श॒तभृ॑ष्टि॒रिति॑ श॒त—भृ॒ष्टिः॒ । अ॒सि॒ । वा॒न॒स्प॒त्यः । द्वि॒ष॒तः । व॒धः । इति॑ । आ॒ह॒ । वज्र॑म् । ए॒व । तत् । सामिति॑ । श्य॒ति॒ । भ्रातृ॑व्याय ।

---

[1] देवस्य त्वेत्यादि ॥ वेदिविधिः । प्रसूतिः सवितुरनुज्ञा । अपिच यतत्वाय प्रयत्यै वा ॥

[2] शतभृष्टिरसीति ॥ स्फ्याभिमन्त्रणम् । शतपरिपाको वनस्पतिविकारो द्विषतां वधहेतुरिति वचनेन वज्रमेव भ्रातृव्याय प्रहर्तुं सम्यक् निशितं करोति ॥

इय॑ति॒ भ्रातृ॑व्याय प्रहरि॒ष्यन्स्त॑म्ब-
य॒जुर् ह॑रत्ये॒ताव॑ती॒ वै पृ॑थि॒वी या-
व॑ती॒ वेदि॒स्तस्या॑ ए॒ताव॑त ए॒व भ्रा-
तृ॑व्यं॒ निर्भ᳚जति ॥ २० ॥ तस्मा॒न्ना-
भा॒गं निर्भ᳚जन्ति॒ त्रिर् ह॑रति॒ त्रय॑

प्र॒ह॒रि॒ष्यन्निति॑ प्र—ह॒रि॒ष्यन्न् । [3]स्त॒म्ब॒य॒जुरिति॑ स्तम्ब—य॒जुः । ह॒र॒ति॒ । ए॒ताव॑ती । वै । पृथि॒वी । याव॑ती । वेदि॑ः । तस्या॑ः । ए॒ताव॑तः । ए॒व । भ्रातृ॑व्यम् । निरिति॑ । भ॒ज॒ति॒ ॥ २० ॥ तस्मा॑त् । न । अ॒भा॒गम् । निरिति॑ । भ॒ज॒न्ति॒ । [4]त्रिः । ह॒र॒ति॒ । त्रय॑ः । इ॒मे । लो॒काः । ए॒भ्यः । ए॒व । ए॒-

---

[3] स्तम्बयजुरिति मन्त्रेण तृणपुरीषहरणस्येयं संज्ञा । एतावतीत्यादि । वेदिव्यतिरिक्तपृथिव्यभावप्रतिपादनेन सर्वस्याः पृथिव्या वेदित्वं वेदिस्तुत्यर्थम् । दृष्टं च 'सा वा इयं सर्वैव वेदिः'* इति । तस्यास्तादृश्या वेदेरेतावतः सर्वपृथिवीप्रमाणादवकाशात् भ्रातृव्यं भागवन्तं शत्रुं निर्भजति निभागं कृत्वा विप्रवासयति । तस्मात् अद्यत्वेऽपि अभागं एकार्थाभिलाषरहितं नाभागं निर्भजन्ति निर्वासयन्ति विषयस्य नियन्तारः ॥

[4] त्रिर्हरति इत्यादि ॥ गतम् । अपरिमिताल्लोकत्रयाभ्यधिकादपि ॥

* तै. सं. ६-२-४.

इ॒मे लो॒का ए॒भ्य ए॒वैनं॑ लो॒केभ्यो॒
निर्भ॑जति तू॒ष्णीं च॑तु॒र्थꣳ ह॑र॒त्यप॑रि-
मिताद्दे॒वैनं॒ निर्भ॑ज॒त्युद्घ्न॑न्ति॒ यदे॒वा-
स्या॑ अमे॒ध्यं तदप॑ हन्त्यु॒द्घ्न॑न्ति॒ त-
स्मा॒दोष॑धय॒ः परा॑ भवन्ति॒ मूलं॑ छि-
नत्ति॒ भ्रातृ॑व्यस्यै॒व मूलं॑ छिनत्ति पि-
तृदेव॒त्याऽति॑खा॒तेय॑तीं खनति प्र॒जा-

न॒म् । लो॒केभ्य॑ः । निरिति॑ । भ॒ज॒ति॒ । तू॒ष्णीम् । च॒तु॒र्थम् । ह॒र॒ति॒ । अप॑रिमिता॒दित्यप॑रि—मि॒ता॒त् । ए॒व । ए॒न॒म् । निरिति॑ । भ॒ज॒ति॒ । [5]उदिति॑ । ह॒न्ति॒ । यत् । ए॒व । अ॒स्या॒ः । अ॒मे॒ध्यम् । तत् । अपेति॑ । ह॒न्ति॒ । उदिति॑ । ह॒न्ति॒ । तस्मा॑त् । ओष॑धयः । परेति॑ । भ॒व॒न्ति॒ । मूल॑म् । छि॒न॒त्ति॒ । भ्रातृ॑व्यस्य । ए॒व । मूल॑म् । छि॒न॒त्ति॒ । पि॒तृ॒दे॒व॒त्येति॑ पितृ—दे॒व॒त्या॑ । अति॑खा॒तेत्यति॑—खा॒ता॒ । इ॒य॑तीम् । ख॒न॒ति॒ ।

---

[5] उद्घ्नन्तीत्यादि ॥ मेधं नार्हतीत्यमेध्यम् । 'दण्डादिभ्यो यः' 'ययतोश्चातदर्थे' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पराभवन्ति पुनःपुनर्विनश्यन्ति स्थानस्योद्घननादल्पेनैव कालेन च्यवन्ते । मूलमित्यादि । अतिखाता प्रतिष्ठामतीत्य खाता । इयती प्रादेशमात्री ।

प॑तिना ॥२१॥ य॒ज्ञ॒मु॒खेन॒ संमि॑ता॒मा प्र॑ति॒ष्ठायै॑ खनति॒ यज॑मानमे॒व प्र॑ति॒ष्ठां ग॑मयति दक्षिण॒तो वर्षी॑यसीं करोति दे॒व॒यज॑नस्यै॒व रू॒पम॑क॒ः पु-

प्र॒जाप॑ति॒नेति॑ प्र॒जा-प॒ति॒ना॒ ॥ २१ ॥ य॒ज्ञ॒मु॒खेनेति॑ यज्ञ-मु॒खेन॑ । संमि॑ता॒मिति॒ सं-मि॒ता॒म् । एति॑ । प्र॒ति॒ष्ठाया॒ इति॑ प्रति-स्थायै॑ । ख॒न॒ति॒ । यज॑मानम् । ए॒व । प्र॒ति॒ष्ठामिती॑ प्रति-स्थाम् । ग॒म॒य॒ति॒ । [6]द॒क्षि॒ण॒तः । वर्षी॑यसीम् । क॒रो॒ति॒ । दे॒व॒यज॑न॒स्येति॑ देव-यज॑नस्य । ए॒व । रू॒पम् । अ॒क॒ः । पुरी॑षवती॒मिति॒ पुरी॑ष-व॒ती॒म् । क॒रो॒ति॒ । प्र॒जेति॑ प्र-जा । वै । प॒शव॑ः । पुरी॑षम् । प्र॒ज-

---

'यज्ञमुखं वै प्रजापतिः' इति प्राजापत्येन प्रादेशेन परिच्छिन्ना भवति । आप्रतिष्ठाया इति । 'चतुरङ्गुले ह्योषधयः प्रति तिष्ठन्ति'* इति यावच्चतुरङ्गुलं खनति ॥

[6]वर्षीयसीमिति ॥ प्रवृद्धतराम् । प्रियस्थिरादिना वर्षादेशः । एवं देवयजनस्य रूपं अकः करोति । छान्दसे लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् । पुरीषवतीमिति । पूरिका मृत् पुरीषं प्रजासाधनत्वात्ताच्छब्द्यम्॥

---

*तै. ब्रा. ३-२-९.

री॑षं प्र॒जयै॒वैनं॑ प॒शुभि॒ः पुरी॑षवन्तं॑
करो॒त्युत्त॑रं परिग्रा॒हं परि॑ गृह्णात्ये॒ता-
व॑ती॒ वै पृ॑थि॒वी या॑वती॒ वेदि॒स्तस्या॑
ए॒ताव॑त ए॒व भ्रातृ॑व्यं नि॒र्भज्या॒त्मन॒
उत्त॑रं परिग्रा॒हं परि॑ गृह्णाति क्रूरमि॑व॒
वै ॥२२॥ ए॒तत्क॑रोति॒ यद्वेदिं॑ क॒रो-

येति॑ प्र-जया॑ । ए॒व । ए॒नम् । प॒शुभि॒रिति॑
प॒शु-भि॒ः । पुरी॑षवन्त॒मिति॒ पुरी॑ष-व॒न्त॒म् । क॒-
रो॒ति॒ । [7]उत्त॑र॒मित्युत्-त॒र॒म् । प॒रि॒ग्रा॒हमिति॑
परि-ग्रा॒हम् । परीति॑ । गृह्णा॒ति॒ । ए॒ताव॑ती । वै ।
पृथि॒वी । याव॑ती । वेदि॑ः । तस्या॑ः । ए॒ताव॑तः ।
ए॒व । भ्रातृ॑व्यम् । नि॒र्भज्येति॑ निः-भज्य॑ । आ॒-
त्मने॑ । उत्त॑र॒मित्युत्-त॒र॒म् । प॒रि॒ग्रा॒हमिति॑ परि-
ग्रा॒हम् । परीति॑ । गृह्णा॒ति॒ । क्रूरम् । इ॒व॒ । वै ।
॥ २२ ॥ ए॒तत् । क॒रोति॒ । यत् । वेदि॑म् । क॒रो-

---

[7] उत्तरमित्यादि ॥ वेद्या उत्तरं परिग्राहं करोतीत्यर्थः । 'परौ यज्ञे' इति घञ् । एतावतीत्यादि । गतम्* । क्रूरमिति । हिंसारूपत्वात् ॥

---

*तै, सं. २–६–४³.

ति॒ धा अ॑सि स्व॒धा अ॒सीति॑ यो-
युप्यते॒ शान्त्यै॒ प्रोक्ष॑णी॒रा सा॑दय॒-
त्यापो॒ वै र॑क्षो॒घ्नी रक्ष॑सा॒मप॑हत्यै॒
स्फ्यस्य॒ वर्त्म॑न्त्सादयति य॒ज्ञस्य॒
सन्त॑त्यै॒ यं द्वि॒ष्यात्तं ध्या॑येच्छु॒चै-
वैनम॑र्पयति ॥ २३ ॥

ति॑ । [8]धाः । अ॒सि॒ । स्व॒धेति॑ स्व-धा । अ॒सि॒ । इति॑ । यो॒यु॒प्य॒ते॒ । शान्त्यै॑ । [9]प्रोक्ष॑णी॒रिति॑ प्र-उ॒क्ष॑णीः । एति॑ । सा॒द॒य॒ति॒ । आप॑ः । वै । र॒क्षो॒घ्नीरिति॑ रक्षः-घ्नीः । रक्ष॑साम् । अप॑हत्या॒ इत्यप॑-ह॒त्यै॒ । स्फ्यस्य॑ । वर्त्म॑न्न् । सा॒द॒य॒ति॒ । य॒ज्ञस्य॑ । संत॑त्या॒ इ॒ति॒ सं-त॒त्यै॒ । यम् । द्वि॒ष्यात् । तम् । ध्या॒ये॒त् । शु॒चा । ए॒व । ए॒नम् । अ॒र्प॒य॒ति॒ ॥ २३ ॥

भ॒जति॒ प्र॒जाप॑तिनेव॒ वै त्रय॑स्त्रिꣳशच्च ॥ ४ ॥

---

[8] योयुप्यते समीकरोति । युप विमोहने । शान्त्या इति समीकरणानाख्यानं तुल्यत्वापादनात् । धा असीत्यादिस्तुतेश्च ॥

[9] प्रोक्षणीरा सादयतीति ॥ गतम् । अर्पयति । 'अर्तिह्री' इत्यादिना पुक् ॥

इति द्वितीये षष्ठे चतुर्थोऽनुवाकः.

ब्र॒ह्म॒वा॒दिनो॑ वदन्त्य॒द्भिर् ह॒वीꣳषि॒ प्रौक्षीः॒ केना॒प इति॒ ब्रह्म॒णेति॑ ब्रूयाद॒द्भिर्ह्ये॑व ह॒वीꣳषि॑ प्रो॒क्षति॒ ब्रह्म॑णा॒ऽप इ॒ध्माब॒र्हिः प्रोक्ष॑ति॒ मेध्य॑मे॒वैन॑त्करोति॒ वेदि॑ं प्रोक्ष॑त्यृ॒क्षा वा ए॒षाऽलो॒-

[1]ब्र॒ह्म॒वा॒दिन॒ इति॑ ब्रह्म–वा॒दिन॑ः । व॒द॒न्ति॒ । अ॒द्भिरित्य॑त्–भिः । ह॒वीꣳषि॑ । प्रेति॑ । औ॒क्षीः॒ । केन॑ । अ॒पः । इति॑ । ब्रह्म॑णा । इति॑ । ब्रू॒यात् । अ॒द्भिरित्य॑त्–भिः । हि । ए॒व । ह॒वीꣳषि॑ । प्रो॒क्ष॒तीति॑ प्र–उ॒क्षति॑ । ब्रह्म॑णा । अ॒पः । [2]इ॒ध्माब॒र्हिरिती॒ध्मा–ब॒र्हिः । प्रेति॑ । उ॒क्ष॒ति॒ । मेध्य॑म् । ए॒व । ए॒न॒त् । क॒रो॒ति॒ । वेदि॑म् । प्रेति॑ । उ॒क्ष॒ति॒ ।

---

[1] ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ अध्वर्युः पर्यनुयुज्यते । ब्रह्मणेति । 'प्रोक्षितास्स्थ'* इति मन्त्रेण । कीदृशमिदं ब्रह्मणा अपां प्रोक्षणं; अप्रोक्षणमेवेदमुक्तं भवति; मन्त्रोच्चारणमात्रमेव क्रियते इत्यत आह—अद्भिर्ह्येवेत्यादि । यस्मात् अद्भिः हविषां प्रोक्षणद्वारेण मेध्यत्वं क्रियत इति ब्रह्मणाऽपि तदपामिति । तस्मात् ब्रह्मणेत्युत्तरं ब्रूयादिति ॥

[2] इध्माबर्हिरित्यादि ॥ छान्दसं पूर्वोत्तरयोर्युगपत् प्रकृतिस्वर-

---

*तै. सं. १-१-५³.

मका॑ऽमे॒ध्या यद्वेदि॒र्मेध्या॑मे॒वैनां॑ क-
रोति दि॒वे त्वा॒ऽन्तरि॑क्षाय त्वा पृथि॒-
व्यै त्वेति॑ ब॒र्हिरा॒साद्य॒ प्र ॥ २४ ॥
उ॒क्ष॒त्ये॒भ्य ए॒वैनं॑ल्लो॒केभ्य॒ः प्रोक्ष॑ति
क्रूरमि॑व॒ वा ए॒तत्क॑रोति॒ यत्खनं॑त्य॒-
पो नि न॑यति॒ शान्त्यै॑ पु॒रस्ता॑त्प्रस्त॒रं

ऋ॒क्षा । वै । ए॒षा । अ॒लो॒मका॑ । अ॒मे॒ध्या । यत् ।
वेदि॑ः । मेध्या॑म् । ए॒व । ए॒नाम् । क॒रो॒ति । [3]दि॒वे ।
त्वा॒ । अ॒न्तरि॑क्षाय । त्वा॒ । पृ॒थि॒व्यै । त्वा॒ । इति॑ ।
ब॒र्हिः । आ॒साद्येत्या॑—साद्य॑ । प्रेति॑ ॥ २४ ॥ उ॒-
क्ष॒ति॒ । ए॒भ्यः । ए॒व । ए॒न॒त् । लो॒केभ्य॑ः । प्रेति॑ ।
उ॒क्ष॒ति॒ । [4]क्रू॒रम् । इ॒व॒ । वै । ए॒तत् । क॒रो॒ति॒ ।
यत् । खनं॑ति । अ॒पः । नीति॑ । न॒य॒ति॒ । शान्त्यै॑ ।
पु॒रस्ता॑त् । प्र॒स्त॒रमिति॑ प्र—स्त॒रम् । गृ॒ह्णा॒ति॒ ।

त्वम् । ऋक्षा वा एषेति । ऋक्षा तृणादिरहिता स्थली एषा वेदिः मूलादिच्छेदनेन ऋक्षा अलोमका उप्तलोमा अमेध्या तस्मात् प्रोक्षणेन मेध्यामेवैनां करोति । वावकाश [क्षिपकादि] त्वादित्वाभावः॥

[3]दिवे त्वेत्यग्रादारभ्य प्रोक्षणम् ॥

[4]क्रूरमित्यादि ॥ गतम्* ॥

---

*तै. सं. २-६-४^{7}.

गृ॑ह्णाति॒ मु॒ख्य॑मे॒वैनं॑ क॒रो॒तीय॑न्तं गृह्णाति प्र॒जाप॑तिना यज्ञमु॒खेन॒ संमि॑तं ब॒र्॒हिस्स्तृ॑णाति प्र॒जा वै ब॒र्॒हिः पृ॑थि॒वी वेदि॑ः प्र॒जा ए॒व पृ॑थि॒व्यां प्रति॑ष्ठापय॒त्यन॑तिदृश्नꣳ स्तृणाति प्र॒जयै॒वैनं॑ प॒शु॒भि॒रन॑तिदृश्नं॑ करोति ॥ ॥ २५ ॥ उत्त॑रं ब॒र्॒हिषः॑ प्रस्त॒रꣳ

मु॒ख्य॑म् । ए॒व । ए॒न॒म् । क॒रो॒ति॒ । इ॒यन्त॑म् । गृ॒ह्णा॒ति॒ । प्र॒जाप॑ति॒नेति॑ प्र॒जा–प॒ति॒ना॒ । य॒ज्ञ॒मु॒खेनेति॑ यज्ञ–मु॒खेन॑ । संमि॑त॒मिति॒ सं–मि॒त॒म् । ब॒र्॒हिः । स्तृ॒णा॒ति॒ । प्र॒जा इति॑ प्र–जाः । वै । ब॒र्॒हिः । पृ॒थि॒वी । वेदि॑ः । प्र॒जा इति॑ प्र–जाः । ए॒व । पृ॒थि॒व्याम् । प्रतीति॑ । स्था॒प॒य॒ति॒ । [5]अन॑तिदृश्न॒मित्यन॑ति–दृ॒श्न॒म् । स्तृ॒णा॒ति॒ । प्र॒जयेति॑ प्र–जया॑ । ए॒व । ए॒न॒म् । प॒शु॒भि॒रिति॑ प॒शु–भि॒ः । अन॑तिदृश्न॒मित्यन॑ति–दृ॒श्न॒म् । क॒रो॒ति॒ ॥ २५ ॥ [6]उत्त॑र॒मित्युत्–त॒र॒म् । ब॒र्॒हिष॑ः । प्र॒स्त॒रमिति॑ प्र–स्त॒रम् ।

---

[5] अनतिदृश्नमिति ॥ अनतिविरळम् ॥

[6] उत्तरं बर्हिष इत्यादि ॥ गतम् ॥

सादयति प्रजा वै बर्हिर्यजमानः
प्रस्तरो यजमानमेवायजमानादुत्तरं
करोति तस्माद्यजमानोऽयजमाना-
दुत्तरोन्तर्दधाति व्यावृत्या अनक्ति
हविष्कृतमेवैनꣳ सुवर्गं लोकं गम-
यति त्रेधाऽनक्ति त्रय इमे लोका
एभ्य एवैनं लोकेभ्योऽनक्ति न प्र-

सादयति । प्रजा इति प्र–जाः । वै । बर्हिः । यजमानः । प्रस्तर इति प्र–स्तरः । यजमानम् । एव । अयजमानात् । उत्तरमित्युत्–तरम् । करोति । तस्मात् । यजमानः । अयजमानात् । उत्तर इत्युत्–तरः । अन्तः । दधाति । व्यावृत्या इति वि–आवृत्यै । [7]अनक्ति । हविष्कृतमिति हविः–कृतम् । एव । एनम् । सुवर्गमिति सुवः–गम् । लोकम् । गमयति । त्रेधा । अनक्ति । त्रयः । इमे । लोकाः । एभ्यः । एव । एनम् । लोकेभ्यः । अनक्ति । [8]न । प्रतीति । शृणाति । यत् । प्रतिशृ-

---

[7] अनक्ति—प्रहरणकाले स्रुक्षु ॥

[8] न प्रति शृणातीति—नाकृष्य पुनः प्रक्षिपति । अनूर्ध्वभावुकमनूर्ध्वलोके प्रभवम् । छान्दस उकञ् ॥

ति॑ शृ॒णाति॒ यत्प्र॑तिशृ॒णी॒यादनू॑र्ध्वं-
भावु॒कं यज॑मानस्य स्यादु॒परी॑व॒ प्र
ह॑रति ॥ २६ ॥ उ॒परी॑व॒ हि सु॑व॒र्गो
लो॒को नि य॑च्छति॒ वृष्टि॑मे॒वास्मै॒ नि
य॑च्छति॒ नात्य॑ग्रं॒ प्र ह॑रे॒द्यदत्य॑ग्रं प्र॒हरे॑-
दत्यासा॒रिण्य॑ध्व॒र्योर्ना॑शु॒का स्या॒न्न
पु॒रस्ता॒त्प्रत्य॑स्ये॒द्यत्पु॒रस्ता॑त्प्र॒त्यस्ये॑-

णी॒यादिति॑ प्रति-शृ॒णी॒यात् । अनू॑र्ध्वंभावु॒कमित्य-
नू॑र्ध्वं-भा॒वु॒क॒म् । यज॑मानस्य । स्या॒त् । [1]उ॒परि॑ ।
इ॒व॒ । प्रेति॑ । ह॒र॒ति॒ ॥ २६ ॥ उ॒परि॑ । इ॒व॒ । हि ।
सु॒व॒र्ग इति॑ सुवः-गः । लो॒कः । नीति॑ । य॒च्छ॒ति॒ ।
वृष्टि॑म् । ए॒व । अ॒स्मै॒ । नीति॑ । य॒च्छ॒ति॒ । न ।
अत्य॑ग्र॒मित्यति॑-अ॒ग्र॒म् । प्रेति॑ । ह॒रे॒त् । यत् ।
अत्य॑ग्र॒मित्यति॑-अ॒ग्र॒म् । प्र॒ह॒रे॒दिति॑ प्र-हरे॑त् ।
अ॒त्या॒सा॒रि॒णीत्य॑ति-आ॒सा॒रि॒णी॑ । अ॒ध्व॒र्योः ।
ना॒शु॑का । स्या॒त् । न । पु॒रस्ता॑त् । प्रतीति॑ । अ॒स्ये॒त् ।

---

[1] उपरीत्यादि ॥ गतम् । नियच्छति न्यञ्चं पातयति । अत्यग्रमिति । अग्रात्ययेन न प्रहरेत् । अत्यासारिणीति । अत्यासारशीला अध्वर्योर्नाशहेतुः वृष्टिस्स्यात् । न पुरस्तादिति । पुर-

त्सु॒व॒र्गाल्लो॒काद्यज॑माना॒न् प्रति॑ नुदे॒त्प्राञ्च॒ं
प्र ह॑रति॒ यज॑मानमे॒व सु॑व॒र्गं
लो॒कं ग॑मयति॒ न विष्व॑ञ्च॒ं वि यु॑-
या॒द्यद्विष्व॑ञ्चं॒ वियु॒यात् ॥ २७ ॥
स्त्र्य॑स्य जाये॒तोर्ध्वमु॒द्यौत्यू॒र्ध्वमि॑व॒
हि पु॒ꣳ॒सः पुमा॑ने॒वास्य॑ जायते॒

यत् । पु॒रस्ता॑त् । प्र॒त्य॒स्ये॒दिति॑ प्रति-अ॒स्येत् । सु॒व॒र्गादिति॑ सुवः-गात् । लो॒कात् । यज॑मानम् । प्र॒तीति॑ । नु॒दे॒त् । प्राञ्च॑म् । प्रेति॑ । ह॒र॒ति॒ । यज॑-मानम् । ए॒व । सु॒व॒र्गमिति॑ सुवः-गम् । लो॒कम् । ग॒म॒य॒ति॒ । न । विष्व॑ञ्चम् । वीति॑ । यु॒या॒त् । यत् । विष्व॑ञ्चम् । वि॒यु॒यादिति॑ वि-यु॒यात् ॥ २७ ॥ स्त्री । अ॒स्य॒ । जा॒ये॒त॒ । ऊ॒र्ध्वम् । उदिति॑ । यौ॒ति॒ । ऊ॒र्ध्वम् । इ॒व॒ । हि । पु॒ꣳ॒सः । पुमा॑न् । ए॒व ।

स्तात् प्रतीचीनं न प्रक्षिपेत् । 'पराङिव हि सुवर्गः'* इति पुरस्तात् प्रत्यसनेन यजमानः स्वर्गात्प्रतिनिवर्तितो भवति । प्राञ्चमित्यादि । गतम् । न विष्वञ्चमिति । विषूचीनाग्रं न विश्लेषयेत् । स्त्र्यस्येति । विषूचीनत्वात् स्त्रीव्यञ्जनस्य । ऊर्ध्वमेवेति । पुंव्यञ्जनस्योर्ध्वत्वात् ॥

---

* तै. सं. ६-३-४.

यत्स्फ्येन॑ वोपवे॒षेण॑ वा योयु॒प्येत॒
स्तृति॑रे॒वास्य॒ सा हस्ते॑न योयु॒प्यते॒
यज॑मानस्य गोपी॒थाय॑ ब्रह्मवा॒दिनो॑
वदन्ति॒ किं य॒ज्ञस्य॒ यज॑मान॒ इति॑
प्रस्त॒र इति॒ तस्य॒ क्व॑ सुव॒र्गो लो॒क
इत्या॑हव॒नीय॒ इति॑ ब्रूया॒द्यत्प्र॑स्त॒र-

अ॒स्य॒ । जा॒य॒ते॒ । [10]यत् । स्फ्येन॑ । वा॒ । उ॒प॒वे॒षे॒णेत्यु॑प-वे॒षेण॑ । वा॒ । यो॒यु॒प्येत॑ । स्तृति॑ः । ए॒व । अ॒स्य॒ । सा । हस्ते॑न । यो॒यु॒प्य॒ते॒ । यज॑मानस्य । गो॒पी॒थाय॑ । [11]ब्र॒ह्म॒वा॒दि॒न॒ इति॑ ब्रह्म-वा॒दिन॑ः । व॒द॒न्ति॒ । किम् । य॒ज्ञस्य॑ । यज॑मानः । इति॑ । प्र॒स्त॒र इति॑ प्र-स्त॒रः । इति॑ । तस्य॑ । क्व॑ । सु॒व॒र्ग इति॑ सुवः-गः । लो॒कः । इति॑ । आ॒ह॒व॒नीय॒ इत्या॑-ह॒व॒नीय॑ः । इति॑ । ब्रू॒या॒त् । यत् । प्र॒स्त॒रमिति॑

---

[10] यदिति ॥ योयुप्येत विह्वलीक्रियेत । स्तृतिः छादनं स्फ्याद्युपादानेन हस्तादितिरोधानात् हिंसया स्तृतिः वज्रस्थानीयस्फ्यादिस्पर्शनात् । ह्रस्वान्तधात्वन्तरमिदम् । हस्तेनेत्यादि । गतम् । गोपीथाय रक्षणाय भवति ॥

[11] ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ यज्ञसम्बन्धि किमङ्गं यजमानः यजमानस्थानीयमिति ब्रह्मवादिनः पृच्छन्ति । तत्र प्रस्तरो यजमान

मा॑हव॒नीये॑ प्र॒हर॑ति॒ यज॑मानमे॒व ॥ सु॒व॒र्गं लो॒कं ग॑मयति॒ वि वा ए॒तद्यज॑मानो लिशते॒ यत्प्र॑स्त॒रं यो॑यु॒प्यन्ते॑ ब॒र्हिरनु॒ प्र ह॑रति॒ शान्त्या॑ अनारम्भ॒ण इ॑व॒ वा ए॒तर्ह्य॑ध्व॒र्युस्स ई॑श्व॒रो वे॑प॒नो भवि॑तोर्ध्रु॒वाऽसीति॒माम॒भि

प्र–स्त॒रम् । आ॒ह॒व॒नीय॒ इत्या॑–ह॒व॒नीये॑ । प्र॒ह॒रतीति॑ प्र–हर॑ति । यज॑मानम् । ए॒व ॥ २८ ॥ सु॒व॒र्गमिति॑ सुवः–गम् । लो॒कम् । ग॒म॒य॒ति॒ । [12]वीति॑ । वै । ए॒तत् । यज॑मानः । लि॒श॒ते॒ । यत् । प्र॒स्त॒रमिति॑ प्र–स्त॒रम् । यो॒यु॒प्यन्ते॑ । ब॒र्हिः । अनु॑ । प्रेति॑ । ह॒र॒ति॒ । शान्त्यै॑ । [13]अ॒ना॒र॒म्भ॒ण इत्य॑ना–र॒म्भ॒णः । इ॒व॒ । वै । ए॒तर्हि॑ । अ॒ध्व॒र्युः । सः । ई॒श्व॒रः । वे॒प॒नः । भवि॑तोः । ध्रु॒वा । अ॒सि॒ । इति॑ । इ॒माम् । अ॒भीति॑ । मृ॒श॒ति॒ । इ॒यम् । वै । ध्रु॒वा ।

इत्युत्तरं ब्रूयात् । तस्य यजमानस्य स्वर्गो लोकः सर्वाभिमतसिद्धिः । क्वेति पुनः पृच्छन्ति ब्रह्मवादिनः । तत्राप्याहवनीय इति प्रब्रूयात् । यदित्यादि । गतम् ॥

[12]वि वा एतदिति ॥ प्रस्तरस्य यजमानत्वात् तस्य विश्लथनेन यजमानो लिशते विबाध्यते । लिश अल्पीभावे, तौदा-

मृ॑श॒तीयं॒ वै ध्रु॒वाऽस्या॒मे॒व प्रति॑ ति-
ष्ठ॒ति॒ न वे॑प॒नो भ॑व॒त्यगा३न॑ग्नी॒दि-
त्या॑ह॒ यद्ब्रूयादग॑न्न॒ग्निरित्य॒ग्नाव॒ग्निं
ग॑मये॒न्निर्यज॑मान॒ꣳ सुव॒र्गाल्लो॒काद्भ॑-

अ॒स्याम् । ए॒व । प्रतीति॑ । ति॒ष्ठ॒ति॒ । न । वे॒प॒नः । भ॒व॒ति॒ । [14]अगा३न् । अ॒ग्नी॒दित्य॑ग्नि—इ॒त् । इति॑ । आ॒ह॒ । यत् । ब्रूयात् । अग॑न् । अ॒ग्निः । इति॑ । अ॒ग्नौ । अ॒ग्निम् । ग॒म॒ये॒त् । निरिति॑ । यज॑मानम् । सु॒व॒र्गादिति॑ सुवः॒—गात् । लो॒कात् । भ॒जे॒त् ।

दिकः । तत्र बर्हिरनुप्रहरणेन स्वस्य परिहृतत्वात् तच्छान्तिः सुखं यजमानस्य ॥

[13]अनारम्भण इवेत्यादि ॥ अध्वरस्य नेतृत्वाच्चलितत्वादप्रतिष्ठितत्वं वेपनत्वम् ॥

[14]अगानग्नीदिति ॥ हे अग्नीत् किमगात् अगमत् प्रस्तरमिति पृच्छत्यध्वर्युराग्नीध्रम् । गमेर्लुङि ‘मन्त्रे घस’ इति च्लेर्लुक् । ‘मोनो धातोः’ । प्रश्ने उदात्तप्लुतः । तस्यासिद्धत्वादट उदात्तत्वेन समावेशः । अग्नीदित्यामन्त्रितानुदात्तत्वम् । अथाग्नीध्रो यदि प्रतिब्रूयात् अगन्नग्निः प्रस्तरजन्मा । यद्वा—अग्निः प्रस्तरं परिगतवानिति । तदा प्रस्तराग्निमग्नौ प्रवेशयेत् । ततश्च यज-

जे॒द॒ग॒न्नित्ये॒व ब्रू॑या॒द्यज॑मानमे॒व सु॒व॒र्गं लो॒कं ग॑मयति ॥ २१ ॥
अ॒ग्नेस्त्रयो॒ ज्याया॑ꣳसो॒ भ्रात॑र आ॒सन्ते दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यं वह॑न्तः॒ प्रामी॑य-

अगन्न्॑ । इति॑ । ए॒व । ब्रू॒या॒त् । यज॑मानम् । ए॒व । सु॒व॒र्गमिति॑ सु॒वः॒—गम् । लो॒कम् । ग॒म॒य॒ति॒ ॥२१

आ॒साद्य॒ प्राने॑ति दभ्रं॑ करोति हरति वियु॒या-
द्यज॑मानमे॒वाग्निरिति॑ स॒प्तद॑श च ॥५॥

[1]अ॒ग्नेः । त्रय॑ः । ज्याया॑ꣳसः । भ्रात॑रः । आ॒स॒न्न् । ते । दे॒वेभ्य॑ः । ह॒व्यम् । वह॑न्तः । प्रेति॑ । अ॒मी॒य॒न्त॒ । सः । अ॒ग्निः । अ॒बि॒भे॒त् । इ॒त्थम् । वाव ।

मानः स्वर्गाल्लोकान्निर्भजेत्तस्मादगन्नित्येव ब्रूयात् विनैवाग्निशब्दम् । यजमानं स्वर्गं गमयति ॥

इति द्वितीये षष्ठे पञ्चमोनुवाकः.

[1]अग्नेस्त्रय इत्यादि ॥ गतम् । इत्थं वाव स्य इति । आत्मानमेव स एष इति निर्दिशति । स निलायत निरगच्छत् ।

न्त॒ सो॑ग्निर॑बिभेदि॒त्थं॑ वाव स्य आ-
र्ति॒माऽरि॑ष्य॒तीति॒ स निला॑यत॒ सो॑-
पः प्रावि॑श॒त्तं दे॒वता॒ः प्रैष॑मैच्छ॒न्तं
मत्स्य॒ः प्राब्र॑वी॒त्तम॑शपद्धि॒याधि॑या
त्वा व॒ध्यासु॒र्यो॑ मा॒ प्रावो॑च॒ इति॒ त-
स्मा॒न्मत्स्यं॑ धि॒याधि॑या घ्नन्ति श॒प्तः

स्यः । आर्ति॑म् । एति॑ । अ॒रि॒ष्य॒ति॒ । इति॑ । सः । निला॑यत । सः । अ॒पः । प्रेति॑ । अ॒वि॒श॒त् । तम् । दे॒वता॑ः । प्रैष॒मिति॑ प्र—एष॑म् । ऐ॒च्छ॒न् । तम् । मत्स्य॑ः । प्रेति॑ । अ॒ब्र॒वी॒त् । तम् । अ॒श॒प॒त् । धि॒याधि॒येति॑ धि॒या—धि॒या॒ । त्वा॒ । व॒ध्या॒सु॒ः । यः । मा॒ । प्रेति॑ । अवो॑चः । इति॑ । तस्मा॑त् । मत्स्य॑म् ।

‘ उपसर्गस्यायतौ ’ इति लत्वम् । सोऽपः प्राविशदित्यादि । अप्सु प्रविष्टमदृश्यतां गतम् । प्रैषमिष्टविषये प्रेषितुमैच्छन् देवताः तदर्थं तमन्विच्छन्ति स्मेति यावत् । छान्दसो णमुल् । अथाप्सु स्थितः कश्चिन्मत्स्यः तमग्निं प्राब्रवीत् इह वसतीति । अथाग्निर्मत्स्यमशपत् यस्त्वं मामदृश्यं देवताभ्यः प्रावोचः तत्त्वां सर्वेऽपि धियाधिया कर्मणा जालग्रहणादिना व्यापारेण वध्यासुः । पुरुषव्यापारेणैव तव प्राणवियोगोऽस्त्विति । बुद्धियोगो वा धीरित्युच्यते । तस्माच्छप्तत्वादद्यापि तथैव क्रियते मत्स्यः ॥

॥ ३० ॥ हि तमन्व॑विन्द॒न्तम॑ब्रुव॒न्नुप॑ न॒ आ व॑र्तस्व ह॒व्यं नो॑ व॒हेति॒ सो॑ऽब्रवी॒द्वरं॑ वृणै॒ यदे॒व गृ॑ही॒तस्याहु॑तस्य बहिःपरि॒धि स्कन्दा॒त्तन्मे॒ भ्रातृ॑णां भाग॒धेय॑मस॒दिति॒ तस्मा॒द्यद्गृ॑ही॒तस्याहु॑तस्य बहिःपरि॒धि स्कन्द॑ति॒ तेषां॒ तद्भा॑ग॒धेयं॒ ताने॒व तेन॑

धि॒याधि॒येति॑ धि॒या—धि॒या । घ्न॒न्ति॒ । श॒प्तः ॥३०॥ हि । [2]तम् । अन्विति॑ । अ॒वि॒न्द॒न् । तम् । अ॒ब्रु॒व॒न् । उपेति॑ । न॒ः । एति॑ । व॒र्त॒स्व॒ । ह॒व्यम् । न॒ः । व॒ह॒ । इति॑ । सः । अ॒ब्र॒वी॒त् । वर॑म् । वृ॒णै॒ । यत् । ए॒व । गृ॒ही॒तस्य॑ । अहु॑तस्य । ब॒हि॒ःप॒रि॒धीति॑ बहिः—प॒रि॒धि । स्कन्दा॑त् । तत् । मे॒ । भ्रातृ॑णाम् । भा॒ग॒धेय॒मिति॑ भाग—धेय॑म् । अ॒स॒त् । इति॑ । तस्मा॑त् । यत् । गृ॒ही॒तस्य॑ । अहु॑तस्य । ब॒हि॒ःप॒रि॒धीति॑ बहिः—प॒रि॒धि । स्कन्द॑ति । तेषा॑म् । तत् । भा॒ग॒धेय॒मिति॑ भाग—धेय॑म् । तान् । ए॒व । तेन॑ । प्री॒णा॒ति॒ । प॒रि॒धीनिति॑ परि—धीन् । परीति॑ ।

---

[2] तमन्वविन्दन्नित्यादि ॥ गतम् । स्कन्दादिति । लेख्याडा-

प्रीणाति परि॒धीन्परि॑ दधाति॒ रक्ष॑सा॒मप॑हत्यै॒ सꣳ स्प॑र्॒शयति ॥३१॥ रक्ष॑सा॒मन॑न्ववचाराय॒ न पुरस्ता॒त्परि॑ दधात्यादि॒त्यो ह्ये॑वोद्यन्पुरस्ता॒द्रक्षाꣳ॑स्यप॒हन्त्यू॒र्ध्वे स॒मिधा॒वा द॑धात्यु॒परि॑ष्टादे॒व रक्षा॒ꣳ॒स्यप॑ हन्ति॒ यजु॑षा॒ऽन्यां तूष्णीम॒न्यां मि॑थुन॒त्वाय॒ द्वे

द॒धा॒ति॒ । रक्ष॑साम् । अप॑हत्या॒ इत्यप॑–ह॒त्यै॒ । स॒मिति॑ । [3]स्प॒र्॒श॒य॒ति॒ ॥ ३१ ॥ रक्ष॑साम् । अन॑न्ववचा॒रायेत्यन॑नु–अ॒व॒चा॒रा॒य॒ । न । पुरस्ता॑त् । परीति॑ । द॒धा॒ति॒ । आ॒दि॒त्यः । हि । ए॒व । उ॒द्यन्नित्यु॑त्–यन्न् । पुरस्ता॑त् । रक्षाꣳ॑सि । अ॒प॒हन्तीत्य॑प–हन्ति॑ । [4]ऊ॒र्ध्वे इति॑ । स॒मिधा॒विति॑ सं–इधौ॑ । एति॑ । द॒धा॒ति॒ । उ॒परि॑ष्टात् । ए॒व । रक्षाꣳ॑सि । अपेति॑ । ह॒न्ति॒ । यजु॑षा । अ॒न्याम् । तूष्णीम् । अ॒न्याम् । मि॒थु॒न॒त्वायेति॑ मिथुन–त्वाय॑ । द्वे इति॑ ।

गमः । असदित्यडागमः तस्मात्परिधानं कर्तव्यं रक्षसां चापहत्यै भवति ॥

[3] संस्पर्शयतीत्यादि ॥ गतम् ॥

[4] ऊर्ध्वे इत्यादि ॥ आघारविधिः । यजुषेति । 'वीतिहोत्रं

आ द॑धाति द्वि॒पाद्यज॑मान॒ः प्रति॑ष्ठि-
त्यै ब्रह्मवा॒दिनो॑ वदन्ति॒ स त्वै य॑जे-
त॒ यो य॒ज्ञस्यार्त्या॒ वसी॑या॒न्त्स्यादिति॒
भूप॑तये॒ स्वाहा॒ भुव॑नपतये॒ स्वाहा॑
भूताना॑म् ॥ ३२ ॥ पत॑ये॒ स्वाहेति॑
स्क॒न्नमनु॑ मन्त्रयेत य॒ज्ञस्यै॒व तदा-

एति॑ । द॒धा॒ति॒ । द्वि॒पादिति॑ द्वि-पात् । यज॑मानः । प्रति॑ष्ठित्या॒ इति॒ प्रति॑-स्थि॒त्यै॒ । [5]ब्र॒ह्म॒वा॒दिन॒ इति॑ ब्रह्म-वा॒दिनः॑ । व॒द॒न्ति॒ । सः । तु । वै । य॒जे॒त॒ । यः । य॒ज्ञस्य॑ । आर्त्या॑ । वसी॑यान् । स्यात् । इति॑ । भूप॑तय॒ इति॒ भू-प॒त॒ये॒ । स्वाहा॑ । भुव॑नपतय॒ इति॒ भुव॑न-प॒त॒ये॒ । स्वाहा॑ । भूताना॑म् ॥ ३२ ॥ पत॑ये । स्वाहा॑ । इति॑ । स्क॒न्नम् । अन्विति॑ । म॒न्त्र॒ये॒त॒ । य॒ज्ञस्य॑ । ए॒व । तत् । आर्त्या॑ । यज॑मानः ।

त्वा कवे '* इति दक्षिणाम् । यजुर्वेदाम्नानात् गायत्र्येव यजुरित्युच्यते । तेन विभिन्नलिङ्गद्वयसंयोगान्मिथुनत्वम् ॥

[5]ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ अनार्तावस्थायां वसुमत्तरोऽस्त्विति यः कामयेत । गतमन्यत् । भूयसीरिति । अनार्तावस्थाया बहुतरा इति तेनार्तत्वमेव वरमिति ॥

---

*तै. सं. १-१-११.[12]

त्या॒॑ यज॑मानो॒ वसी॑यान्भवति॒
भूय॑सी॒र् हि दे॒वताः॑ प्री॒णाति॑ जा॒मि
वा ए॒तद्य॒ज्ञस्य॑ क्रियते॒ यद॒न्वञ्चौ॑
पु॒रो॒डाशा॑वुपाꣳशुया॒जम॑न्त॒रा य॑-
ज॒त्यजा॑मित्वा॒याथो॑ मिथु॒नत्वाया॒-
ग्निर॒मुष्मि॑न्लो॒क आसी॑द्य॒मो॑स्मिन्ते

वसी॑यान् । भ॒व॒ति॒ । भूय॑सीः । हि । दे॒वताः॑ । प्री॒णाति॑ । [6]जा॒मि । वै । ए॒तत् । य॒ज्ञस्य॑ । क्रि॒य॒ते॒ । यत् । अ॒न्वञ्चौ॑ । पु॒रो॒डाशौ॑ । उ॒पा॒ꣳशु॒या॒जमित्यु॑पाꣳशु-या॒जम् । अ॒न्त॒रा । य॒ज॒ति॒ । अजा॑मित्वा॒येत्यजा॑मि-त्वा॒य॒ । अथो॒ इति॑ । मि॒थु॒नत्वायेति॑ मिथुन-त्वाय॑ । [7]अ॒ग्निः । अ॒मुष्मि॑न्न् । लो॒के । आसी॑त् । य॒मः । अ॒स्मिन्न् । ते । दे॒वाः । अ॒नु-

---

[6]जामि आलस्यजनकम् । अन्वञ्चौ अनुपूर्वौ अन्येनाव्यवहितौ यद्भवतः पुरोडाशौ तस्मादाज्यहविरुपांशुयाजः पौर्णमास्यां मध्ये भवति पुरोडाशयोः प्रधानमेव । पुरोडाशाज्यहविषोः द्वयस्य विभिन्नरूपत्वात् मिथुनत्वम् ॥

[7]अग्निरमुष्मिन् लोके इत्यादि ॥ अमुष्मिन् पितृलोके । व्या-

दे॒वा अ॑ब्रुव॒न्नेत॒मौ वि पर्यू॑हा॒मेत्य॒न्नाद्येन दे॒वा अ॒ग्निम् ॥ ३३ ॥ उ॒पाम॑न्त्रयन्त रा॒ज्येन॑ पि॒तरो॑ य॒मं तस्मा॑द॒ग्निर्दे॒वाना॑मन्ना॒दो य॒मः पि॒तॄणा॒ꣳ राजा॒ य ए॒वं वेद॒ प्र रा॒ज्यम॒न्नाद्य॑माप्नोति॒ तस्मा॑ ए॒तद्भा॑ग॒धेय॒ं प्राय॑च्छ॒न्॒ यद॒ग्नये॑ स्वि॒ष्टकृ॑ते॒ऽव॒द्यन्ति॒

व॒न्न् । एति॑ । इ॒त॒ । इ॒मौ । वि । परीति॑ । ऊ॒हा॒म॒ । इति॑ । अ॒न्ना॒द्ये॒नेत्य॑न्न—अद्ये॑न । दे॒वाः । अ॒ग्निम् ॥ ३३ ॥ उ॒पाम॑न्त्रय॒न्तेत्यु॑प—अम॑न्त्रयन्त । रा॒ज्येन॑ । पि॒तरः॑ । य॒मम् । तस्मा॑त् । अ॒ग्निः । दे॒वाना॑म् । अ॒न्ना॒द इत्य॑न्न—अ॒दः । य॒मः । पि॒तॄणाम् । राजा॑ । यः । ए॒वम् । वेद॑ । प्रेति॑ । रा॒ज्यम् । अ॒न्ना॒द्य॒मित्य॑न्न—अद्य॑म् । आ॒प्नो॒ति॒ । [4]तस्मै॑ । ए॒तत् । भा॒ग॒धेय॒मिति॑ भाग—धेय॑म् । प्रेति॑ । अय॒च्छ॒न्॒ । यत् । अ॒ग्नये॑ । स्वि॒ष्ट॒कृत॒ इति॑ स्वि॒ष्ट—कृते॑ । अ॒व॒द्यन्तीत्य॑व-

---

ख्यातमन्यत्* । अन्नाद्येनेति । गतम् । एवं वेदिता राज्यमन्नाद्यं च प्राप्नोति ॥

[4]तस्मा एतदित्यादि ॥ शोभनमिष्टं करोतीति स्विष्टकृन्नामा

*तै. सं. २-५-८.2

यद॒ग्नये॑ स्वि॒ष्ट॒कृते॑ऽव॒द्यति॑ भाग॒धेये॑नै॒व तद्रु॒द्रꣳ सम॑र्धयति स॒कृत्सं॑कृ॒दव॑ द्यति स॒कृदि॑व॒ हि रु॒द्र उ॑त्त॒रार्धादव॑ द्यत्ये॒षा वै रु॒द्रस्य॑ ॥ ३४ ॥
दिक्स्वाया॑मे॒व दि॒शि रु॒द्रं नि॒रव॑दयते॒

द्यन्ति॑ । यत् । अ॒ग्नये॑ । स्वि॒ष्ट॒कृत॒ इति॑ स्विष्ट—कृते॑ । अ॒व॒द्यतीत्य॑व—द्यति॑ । भा॒ग॒धेये॒नेति॑ भाग—धेये॑न । ए॒व । तत् । रु॒द्रम् । समिति॑ । अ॒र्ध॒य॒ति॒ । [9]स॒कृत्सं॑कृ॒दिति॑ स॒कृत्—स॒कृ॒त् । अवेति॑ । द्य॒ति॒ । स॒कृत् । इ॒व॒ । हि । रु॒द्रः । उ॒त्त॒रा॒र्धादित्यु॑त्तर—अ॒र्धात् । अवेति॑ । द्य॒ति॒ । ए॒षा । वै । रु॒द्रस्य॑ ॥ ३४ ॥
दिक् । स्वाया॑म् । ए॒व । दि॒शि । रु॒द्रम् । नि॒रव॑दयत॒ इति॑ निः—अव॑दयते । द्विः । अ॒भीति॑ । घा॒र॒-

---

प्रकृतादग्नेः प्रशस्तो योऽन्योऽग्निः तस्मात्तदीयेनैवावदानेन रुद्रमेव भागसमृद्धं करोति तस्य रुद्रात्मकत्वात् ॥

[9]सकृत्सकृदिति ॥ एकवारमेकवारं सर्वेषु । ‘एकस्य सकृच्च’ इति निपात्यते । सकृदिवेति । अनावृत्त्यादिसामान्यत्वात् तुल्योत्कृष्टरहिते पदे स्थितत्वात् । एषेति । उद्गततरा उत्तरा, अण्डावरणैरप्यनावृतत्वात् । निरवदयत इति निष्कृष्य देवतान्तरेभ्यो व्यावृत्तं भागेन तर्पयति । द्विरित्यादि । गतम् ॥

द्वि॒र॒भि घा॑रयति चतुरव॒त्तस्याप्त्यै॑ प॒शवो॒ वै पूर्वा॒ आहु॑तय ए॒ष रु॒द्रो यद॒ग्निर्यत्पूर्वा॒ आहु॑तीर॒भि जु॑हु॒याद्रु॒द्राय॑ प॒शूनपि॑ दध्यादप॒शुर्यज॑मान॒स्स्यादति॒हाय॒ पूर्वा॒ आहु॑तीर्जुहोति पशूनां॑ गोपी॒थाय॑ ॥ ३५ ॥

यति॒ । च॒तु॒र॒व॒त्तस्येति॑ चतुः–अ॒व॒त्तस्य॑ । आप्त्यै॑ । [10]प॒शवः॑ । वै । पूर्वाः॑ । आहु॑तय॒ इत्या–हु॒त॒यः॒ । ए॒षः । रु॒द्रः । यत् । अ॒ग्निः । यत् । पूर्वाः॑ । आहु॑ती॒रित्या–हु॒ती॒ः । अ॒भीति॑ । जु॒हु॒यात् । रु॒द्राय॑ । प॒शून् । अपीति॑ । द॒ध्या॒त् । अ॒प॒शुः । यज॑मानः । स्या॒त् । अ॒ति॒हायेत्य॑ति–हाय॑ । पूर्वाः॑ । आहु॑ती॒रित्या–हु॒ती॒ः । जु॒हो॒ति॒ । प॒शूना॒म् । गो॒पी॒थाय॑॥३५॥

श॒प्तस्स्प॑र्॒शयति भू॒ताना॑म॒ग्निꣳ रु॒द्रस्य॑ स॒प्तत्रि॑ꣳशच्च ॥ ६ ॥

---

[10]पशवो वा इत्यादि ॥ अभिहोम उपरि होमः । अतिहाय होमः अतिलङ्घ्य होमः ॥

इति द्वितीये षष्ठे षष्ठोनुवाकः.

मनु॑ः पृथि॒व्या य॒ज्ञिय॑मैच्छ॒त्स घृ॒तं
नि॒षि॑क्तमविन्द॒त्सो॑ब्रवी॒त्को॑स्येश्व॒रो
य॒ज्ञेऽपि॒ कर्तो॒रिति॒ ताव॑ब्रूतां मि॒त्राव-
रु॑णौ॒ गोरे॒वावमी॑श्व॒रौ कर्तो॑स्स्व॒ इति॒
तौ त॒तो गाꣳ समै॑रयता॒ꣳ सा यत्र॑-

[1]मनु॑ः । पृ॒थि॒व्याः । य॒ज्ञिय॑म् । ऐ॒च्छ॒त् । सः । घृ॒तम् । निषि॑क्त॒मिति॒ नि–सि॒क्त॒म् । अ॒वि॒न्द॒त् । सः । अ॒ब्र॒वी॒त् । कः । अ॒स्य । ई॒श्व॒रः । य॒ज्ञे । अपीति॑ । कर्तोः॑ । इति॑ । तौ । अ॒ब्रू॒ता॒म् । मि॒त्रावरु॑णा॒विति॑ मि॒त्रा–वरु॑णौ । गोः । ए॒व । आ॒व॒म् । ई॒श्व॒रौ । कर्तोः॑ । स्व॒ः । इति॑ । तौ । तत॑ः । गाम् । समिति॑ । ऐ॒र॒य॒ता॒म् । सा । यत्र॑य॒त्रेति॒ यत्र॑–य॒त्र॒ ।

---

[1] अतः परं चत्वारोऽनुवाका इष्टिहौत्रब्राह्मणम् । मनुः पृथिव्या इत्यादि ॥ इडोपाह्वानविधिः । यज्ञार्हमन्विच्छत् । पृथिव्या निषिक्तं घृतं लब्धवान् उपलब्धवान् । वृष्टिरूपाया इडायाः कार्यं दृष्टवान् । उक्तं च 'वृष्टिर्वा इडा'* इति । अथाब्रवीत् प्रजापतिः कोऽस्य घृतस्य यज्ञेऽपि साधनभावं कर्तुमीश्वरः स्यात् । 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' । अथ मित्रावरुणावब्रूतां गोरेव यज्ञे साधनभावं कर्तुं आवमीश्वरौ स्वः न कार्यभूतस्य घृत-

*तै. सं. १-७-२^{12},

यत्र॒ न्य॑क्रा॑म॒त्ततो॑ घृ॒तम॑पीड्यत॒ तस्मा॑-
द्घृ॒तप॑द्युच्यते॒ तद॑स्यै॒ जन्मोप॑हूतꣳ
रथन्त॒रꣳ स॒ह पृ॑थि॒व्येत्या॑ह ॥३६॥

न्यक्रा॑म॒दिति॑ नि—अक्रा॑मत् । तत॑ः । घृ॒तम् । अ॒पी॒ड्य॒त॒ । तस्मा॑त् । घृ॒तप॒दीति॑ घृ॒त—प॒दी॒ । उ॒च्य॒ते॒ । तत् । अ॒स्यै॒ । जन्म॑ । [2]उप॑हूत॒मित्युप॑—हू॒त॒म् । र॒थ॒न्त॒रमिति॑ रथं॑—त॒रम् । स॒ह । पृ॒थि॒व्या । इति॑ । आ॒ह॒ ॥ ३६ ॥ इ॒यम् । वै । र॒थ॒न्त॒रमिति॑ रथं॑—त॒-

---

स्येति । अत्रापीडायाः गोश्शरीरत्वादिडैव गौरुच्यते । यथोक्तं ‘शरीरं वा अस्यैतदुपाह्वथाः’* इति । अथैवमुक्तवन्तौ मित्रावरुणौ गां गोशरीरां वृष्ट्यात्मिकामिडां समैरयतां यज्ञसाधनत्वेनागमयताम् । सा च यत्रयत्र न्यक्रामत् निर्गत्यापतत् गोपक्षे निमित्तं क्रामति स्म । ततो घृतमपीड्यत उत्पद्यते । अस्मादुदकं तस्मादिडा घृतपद्युच्यते वृष्टिद्वारेण घृतहेतुत्वात् गोरूपेण वा घृतस्य हेतुत्वात् । तदस्या इडाया जन्म यदिहोपह्वयते । घृतं पादेषु यस्यास्सा घृतपदी । ‘कुम्भपदीषु च’ इति पादस्य लोपः, ‘पादोऽन्यतरस्याम्’ इति ङीप्, ‘पादः पत्’ इति पद्भावः । एवं मनुना प्रथममुपलब्धत्वात् इडा मानवी । पदात् घृतपीडनात् घृतपदी । मित्राबरुणाभ्यां समीरितत्वान्मैत्रावरुणी ॥

[2]उपहूतं रथन्तरमित्यादिना इडोपाह्वानमन्त्रं व्याचष्टे—इयं वा

---

*तै. सं. १-७-२३.

इ॒यं वै र॑थन्त॒रमि॒मामे॒व स॒हान्ना॒द्ये॒नोप॑ ह्वयत॒ उप॑हूतं वामदे॒व्यꣳ स॒हान्तरि॑क्षे॒णेत्या॑ह प॒शवो॒ वै वा॑मदे॒व्यं प॒शूने॒व स॒हान्तरि॑क्षे॒णोप॑ ह्वयत॒ उप॑हूतं बृ॒हत्स॒ह दि॒वेत्या॑है॒रं वै

रम् । इ॒माम् । ए॒व । स॒ह । अ॒न्ना॒द्ये॒नेत्य॑न्न–अद्ये॑न । उपेति॑ । ह्व॒य॒ते॒ । [3]उप॑हूत॒मित्युप॑–हू॒त॒म् । वा॒म॒दे॒व्यमिति॑ वाम–दे॒व्यम् । स॒ह । अ॒न्तरि॑क्षेण । इति॑ । आ॒ह॒ । प॒शव॑ः । वै । वा॒म॒दे॒व्यमिति॑ वाम–दे॒व्यम् । प॒शून् । ए॒व । स॒ह । अ॒न्तरि॑क्षेण । उपेति॑ । ह्व॒य॒ते॒ । [4]उप॑हूत॒मित्युप॑–हू॒त॒म् । बृ॒हत् । स॒ह । दि॒वा ।

इति ॥ रथन्तरं साम । दुःखतरणहेतुत्वादियं पृथिवी रथन्तरम् । अन्नाद्येनेति । पृथिवीशब्देन पृथिवीविकारोऽन्नमुच्यते । तस्मादन्नाद्येन पृथिवीमुपह्वयते । आत्मसमीपे करोति विधेयां करोति । ‘निसमुपविभ्यो ह्वः’ इत्यात्मनेपदम् ॥

[3]पशवो वा इति ॥ वननीयस्वभावत्वात् ॥

[4]ऐरमिति ॥ इरा वृष्टिः तत्र भवं सारं ऐरं तेन वृष्टिर्लक्ष्यते । दिवो वृष्टिं प्रवर्तयति ॥

बृ॒हादिरा॑मे॒व स॒ह दि॒वोप॑ ह्वयत॒ उप॑हूतास्स॒प्त हो॒त्रा इत्या॑ह॒ होत्रा॑ ए॒वोप॑ ह्वयत॒ उप॑हूता धे॒नुः ॥ ३७ ॥
स॒हर्ष॒भेत्या॑ह मि॒थुनमे॒वोप॑ ह्वयत॒ उप॑हूतो भ॒क्षस्सखेत्या॑ह सोमपी॒थमे॒वोप॑ ह्वयत॒ उप॑हूता॑ं४ हो इत्या॑-

इति॑ । आ॒ह॒ । ऐ॒रम् । वै । बृ॒हत् । इरा॑म् । ए॒व । स॒ह । दि॒वा । उपेति॑ । ह्व॒य॒ते॒ । [5]उप॑हूता॒ इत्युप॑-हूता॒ः । स॒प्त । होत्रा॑ः । इति॑ । आ॒ह॒ । होत्रा॑ः । ए॒व । उपेति॑ । ह्व॒य॒ते॒ । [6]उप॑हूतेत्युप॑-हूता । धे॒नुः ॥३७॥
स॒ह॒र्ष॒भेति॑ स॒ह-ऋ॒ष॒भा । इति॑ । आ॒ह॒ । मि॒थु॒नम् । ए॒व । उपेति॑ । ह्व॒य॒ते॒ । [7]उप॑हूत॒ इत्युप॑-हू॒त॒ः । भ॒क्षः । सखा॑ । इति॑ । आ॒ह॒ । सो॒म॒पी॒थमिति॑ सोम-पी॒थम् । ए॒व । उपेति॑ । ह्व॒य॒ते॒ । [8]उप॑हूता॑ं४ इत्युप॑-हूता४म् । हो इति॑ । इति॑ । आ॒ह॒ । आ॒त्मा-

---

[5] होतृकान् पुनर्योगेषु प्रवर्तयन्ति ॥

[6] मिथुनमिति ॥ उपलक्षणत्वात्सर्वमिथुनानां प्रजनयितारमात्मानं करोति ॥

[7] सोमपीथमिति ॥ भक्ष्यत इति भक्षः सोमः सखा समानख्यानः तस्य पानं पुनःपुनः प्रवर्तयति ॥

[8] आत्मानमिति ॥ हो इत्यात्मोच्यते हे आत्मन् उपहूतः त्वम-

हा॒त्मानं॑मे॒वोपं॑ ह्वयत आ॒त्मा ह्युपं॑हूतानां॒॑ वसि॑ष्ठ॒ इडा॒मुपं॑ ह्वयते प॒शवो॒ वा इडां॑ प॒शूने॒वोपं॑ ह्वयते च॒तुरुपं॑ ह्वयते॒ चतु॑ष्पादो॒ हि प॒शवो॑ मान॒वीत्या॑ह॒ मनु॒र्ह्ये॑ताम् ॥ ३८ ॥ अग्रेऽपं॑श्यद्घृ॒तप॒दीत्या॑ह॒ यदे॒वास्यै॑ प॒दा-

नं॑म् । ए॒व । उपेति॑ । ह्व॒य॒ते॒ । आ॒त्मा । हि । उपं॑हूता॒नामित्युपं॑–हू॒ता॒ना॒म् । वसि॑ष्ठः । इडा॑म् । उपेति॑ । ह्व॒य॒ते॒ । प॒शवः॑ । वै । इडा॑ । प॒शून् । ए॒व । उपेति॑ । ह्व॒य॒ते॒ । च॒तुः । उपेति॑ । ह्व॒य॒ते॒ । चतु॑ष्पाद॒ इति॒ चतुः॑–पा॒दः॒ । हि । प॒शवः॑ । मा॒न॒वी । इति॑ । आ॒ह॒ । मनुः॑ । हि । ए॒ताम् ॥ ३८ ॥ अग्रे॑ । अपं॑श्यत् । घृ॒तप॒दीति॑ घृ॒त–प॒दी॒ । इति॑ । आ॒ह॒ । यत् । ए॒व । अ॒स्यै॒ । प॒दात् । घृ॒तम् । अपी॑ड्यत ।

त्रोपहूत इति भावः । मम आत्मेतिवत् भेद उपचर्यते । आह्वाने प्लुतः । ‘अणोऽप्रगृह्यस्य’ इत्यनुनासिकः । न त्वात्मनोभिरक्षिताऽग्न्यादिरुपहूयते । तत्र आत्मन आह्वानेन कोऽर्थ आत्मनस्तत्राह—आत्मा हीति । अन्नादिषु मध्ये आत्मा वासयितृतमः तस्मादात्माऽप्युपहूयते इति । यद्वा—तस्मादिति । उच्चैरुपहूत इति । ‘दूराद्धूते च’ इति प्लुतस्यैवं व्याख्या । इडामुपह्वयत

द्घृतमपी॑ड्यत॒ तस्मा॑दे॒वमा॑ह मैत्रा-
वरु॒णीत्या॑ह मि॒त्रावरु॑णौ॒ ह्ये॑नाꣳ
स॒मैर॑यता॒ं ब्रह्म॑ दे॒वकृ॑त॒मुप॑हूत॒मि-
त्या॑ह॒ ब्रह्मै॒वोप॑ ह्वयते॒ दैव्या॑ अध्व॒र्यव॒
उप॑हूता॒ उप॑हूता मनु॒ष्या॑ इत्या॑ह

तस्मा॑त् । ए॒वम् । आ॒ह॒ । मै॒त्रा॒व॒रु॒णीति॑ मैत्रा-व॒रु॒णी । इति॑ । आ॒ह॒ । मि॒त्रावरु॑णा॒विति॑ मि॒त्रा-वरु॑-णौ । हि । ए॒ना॒म् । स॒मैर॑यता॒मिति॑ सं-ऐर॑यताम् । [9]ब्रह्म॑ । दे॒वकृ॑त॒मिति॑ दे॒व-कृत॒म् । उप॑हूत॒मित्यु-प॑-हूत॒म् । इति॑ । आ॒ह॒ । ब्रह्म॑ । ए॒व । उपेति॑ । ह्व॒य॒ते॒ । दैव्या॑ः । अ॒ध्व॒र्यव॑ः । उप॑हूता॒ इत्युप॑-हूता॒ः । उप॑हूता॒ इत्युप॑-हूता॒ः । म॒नु॒ष्या॑ः । इति॑ । आ॒ह॒ । दे॒व॒म॒नु॒ष्यानिति॑ देव-म॒नु॒ष्यान् । ए॒व । उपेति॑ ।

इति । वृष्टिरन्नं पशवो देवता वा इडा द्रव्याभिमानिनी तामुपाह्वयते । इडोपहूतेत्यस्यार्थोऽनेन व्याख्यातः । उपहूतेडेति च स एवार्थः । बहुकृत्वो वचनमादरार्थम् । यथोक्तं 'अभ्यासेन भूयांसमर्थमधिगच्छति' इति । तत्रातिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं चतुरुपह्वयत इत्युक्तम् । चतुष्पदां लाभश्चतुष्ट्वेन इडोपहूतेत्यस्याभ्यासाच्च । इत्थं मानवीत्यादि । गतम् । घृतपदीत्यादि । गतम् ॥

[9]ब्रह्म परिबृढं यज्ञाख्यं कर्म देवेन ब्रह्मणा ऋत्विग्भिर्वा-

देवमनु॒ष्याने॒वोप॑ ह्वयते॒ य इ॒मं य॒ज्ञमवा॒न्॒ ये य॒ज्ञप॑तिं॒ वर्धा॒नित्या॑ह ॥ ३१ ॥
य॒ज्ञाय॑ चै॒व यज॑मानाय चा॒शिष॒मा
शा॑स्त॒ उप॑हूते॒ द्यावा॑पृथि॒वी इत्या॑ह॒
द्यावा॑पृथि॒वी ए॒वोप॑ ह्वयते पूर्व॒जे

ह्व॒य॒ते॒ । [10]ये । इ॒मम् । य॒ज्ञम् । अवा॑न् । ये । य॒ज्ञप॑ति॒मिति॑ य॒ज्ञ-प॒ति॒म् । वर्धा॑न् । इति॑ । आ॒ह॒ ॥ ३१ ॥ य॒ज्ञाय॑ । च॒ । ए॒व । यज॑मानाय । च॒ । आ॒शिष॒मित्या॑-शिष॑म् । एति॑ । शा॒स्ते॒ । [11]उप॑हूते॒ इत्युप॑-हूते॒ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॒ द्यावा॑-पृ॒थि॒वी । इति॑ । आ॒ह॒ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॒ द्यावा॑-पृ॒थि॒वी । ए॒व । उपेति॑ । ह्व॒य॒ते॒ । पू॒र्व॒जे इति॑ पूर्व-जे । ऋ॒ताव॑री॒

कृतम् । देवमनुष्यानिति । देवमनुष्यांश्चाध्वरस्य नेतॄनुपह्वयते ॥

[10]यज्ञाय चैवेत्यादि ॥ गतम् ॥

[11]पूर्वजे इति ॥ सर्वविकारेभ्यः पूर्वमुत्पन्ने । ऋतावरी सत्यवत्यौ वा तत्साधनत्वेन । मत्वर्थीये मतुपि 'वनो र च' इति, 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । देवनशीले देव्यौ देवाः पुत्राः ययोस्तौ तादृश्यौ ॥

ऋ॒ताव॑री॒ इत्या॑ह पू॒र्व॒जे ह्ये॑ते ऋ॒ता-
व॑री दे॒वी दे॒वपु॑त्रे॒ इत्या॑ह दे॒वी ह्ये॑ते
दे॒वपु॑त्रे॒ उप॑हूतो॒यं यज॑मान॒ इत्या॑ह॒
यज॑मानमे॒वोप॑ ह्वयत॒ उत्त॑रस्यां दे-
वय॒ज्याया॒मुप॑हूतो॒ भूय॑सि ह॒वि॒ष्क-
र॑ण॒ उप॑हूतो दि॒व्ये धाम॒न्नुप॑हूतः॥४०

इत्यृ॒त-व॒री॒ । इति॑ । आ॒ह॒ । पू॒र्व॒जे इति॑ पू॒र्व-जे । हि । ए॒ते इति॑ । ऋ॒ताव॑री॒ इत्यृ॒त-व॒री॒ । दे॒वी इति॑ । दे॒वपु॑त्रे॒ इति॑ दे॒व-पु॒त्रे॒ । इति॑ । आ॒ह॒ । दे॒वी इति॑ । हि । ए॒ते इति॑ । दे॒वपु॑त्रे॒ इति॑ दे॒व-पु॒त्रे॒ । उप॑हूत॒ इत्युप॑-हू॒तः॒ । अ॒यम् । यज॑मानः । इति॑ । आ॒ह॒ । यज॑मानम् । ए॒व । उपेति॑ । ह्व॒य॒ते॒ । [12]उत्त॑रस्या॒मित्युत्-त॒र॒स्या॒म् । दे॒व॒य॒ज्याया॒मिति॑ दे॒व-य॒ज्याया॑म् । उप॑हूत॒ इत्युप॑-हू॒तः॒ । भूय॑सि । ह॒वि॒ष्कर॑ण॒ इति॑ ह॒विः-कर॑णे । उप॑हूत॒ इत्युप॑-हू॒तः॒ । दि॒व्ये । धाम॑न्न् । उप॑हूत॒ इत्युप॑-हू॒तः॒ ॥ ४० ॥

---

[12] प्रजा वा इत्यादि ॥ दर्शपूर्णमासाद्यविच्छेदः प्रजाहेतुः । इदमसीदमसीत्यादि । प्रजा वा पशवः स्वर्गो वा यद्यज्ञस्य प्रियं धाम तादात्म्येन यज्ञे यजमानः उपहूतो भवति । अछम्ब-

इत्या॑ह प्र॒जा वा उत्त॑रा दे॒वय॒ज्या प॒शवो॒ भूयो॑ ह॒वि॒ष्कर॑णꣳ सुव॒र्गो लो॒को दि॒व्यं धामे॒दम॑सी॒दम॒सी॑त्ये॒व य॒ज्ञस्य॑ प्रि॒यं धामोप॑ ह्वयते॒ विश्व॑मस्य प्रि॒यमुप॑हूत॒मित्या॒हाछ॑म्बट्का॒रमे॒वोप॑ ह्वयते ॥ ४१ ॥

इति॑ । आ॒ह॒ । प्र॒जेति॑ प्र–जा । वै । उत्त॒रेत्युत्–त॒रा । दे॒व॒य॒ज्येति॑ दे॒व–य॒ज्या । प॒शवः॑ । भूयः॑ । ह॒वि॒ष्क॑रण॒मिति॑ ह॒विः–कर॑णम् । सु॒व॒र्ग इति॑ सुवः–गः । लो॒कः । दि॒व्यम् । धाम॑ । इ॒दम् । अ॒सि॒ । इ॒दम् । अ॒सि॒ । इति॑ । ए॒व । य॒ज्ञस्य॑ । प्रि॒यम् । धाम॑ । उपेति॑ । ह्व॒य॒ते॒ । विश्व॑म् । अ॒स्य॒ । प्रि॒यम् । उप॑हूत॒मित्युप॑–हू॒त॒म् । इति॑ । आ॒ह॒ । अ॒छ॑म्बट्का॒र॒मित्य॒छ॑म्बट्–का॒र॒म् । ए॒व । उपेति॑ । ह्व॒य॒ते॒ ॥४१॥

आ॒ह॒ धे॒नु॒रे॒तां व॒र्धा॒नित्या॑ह॒ धाम॒न्नुप॑हूत॒श्चतु॑स्त्रिꣳशच्च ॥ ७ ॥

ट्कारमेवेति । बडिति सत्यनाम । तस्य छादनं छम्बट्का : किञ्चिदप्यपरिच्छाद्य सर्वमप्यस्य यजमानस्य प्रियमुपह्वयते ॥

इति द्वितीये षष्ठे सप्तमोऽनुवाकः ॥

प॒शवो॒ वा इडा॑ स्व॒यमा द॑त्ते॒ का-
मं॑मे॒वात्मना॑ पशू॒नामा द॑त्ते॒ न ह्य॑-
न्यः कामं॑ पशू॒नां॑ प्र॒ यच्छ॑ति वा॒-
चस्पत॑ये त्वा हु॒तं प्राश्ना॒मीत्या॑ह॒ वा-
चं॑मे॒व भा॑ग॒धेये॑न प्रीणाति॒ सद॑स॒-
स्पत॑ये त्वा हु॒तं प्राश्ना॒मीत्या॑ह स्व॒-
गाकृ॑त्यै चतुरव॒त्तं भ॑वति ह॒विर्वै च॑-

[1]प॒शव॑ः । वै । इडा॑ । स्व॒यम् । एति॑ । द॒त्ते॒ । काम॑म् । ए॒व । आ॒त्मना॑ । प॒शू॒नाम् । एति॑ । द॒त्ते॒ । न । हि । अ॒न्यः । काम॑म् । प॒शू॒नाम् । प्र॒यच्छ॒तीति॑ प्र–यच्छ॑ति । [2]वा॒चः । पत॑ये । त्वा॒ । हु॒तम् । प्रेति॑ । अ॒श्ना॒मि॒ । इति॑ । आ॒ह॒ । वाच॑म् । ए॒व । भा॒ग॒धेये॒नेति॑ भाग–धेये॑न । प्री॒णा॒ति॒ । सद॑सः । पत॑ये । त्वा॒ । हु॒तम् । प्रेति॑ । अ॒श्ना॒मि॒ । इति॑ । आ॒ह॒ । स्व॒गाकृ॑त्या॒ इति॑ स्व॒गा–कृ॒त्यै॒ । च॒तु॒र॒व॒त्तमिति॑ चतुः–अ॒व॒त्तम् । भ॒व॒ति॒ । ह॒विः । वै । च॒तु॒र-

---

[1]पशवो वा इत्यादि ॥ इडायाः स्वयमादानव्याजेन पशूनामेव कामं स्वयमादत्ते पशुभ्यः प्रदातुं हस्ते गृह्णाति । न ह्यन्यः पशूनां कामं प्रदातुमर्हतीति ॥

[2]स्वगाकृतिः यथा स्वभागकरणम् । 'ऊर्यादिच्विडाचश्च'

तुरव॒त्तं प॒शव॑श्चतुरव॒त्तं यद्धोता॑ प्राश्नी॒याद्धोता॑ ॥ ४२ ॥ आर्ति॒मार्छे॒द्यद॒ग्नौ जु॑हु॒याद्रु॒द्राय॑ प॒शूनपि॑ दध्याद॒प॒शुर्यज॑मानस्स्याद्वा॒चस्पत॑ये त्वा हु॒तं प्राश्ना॒मीत्या॑ह प॒रोक्ष॑मे॒वैन॑ञ्जुहोति॒ सद॑स॒स्पत॑ये त्वा हु॒तं प्राश्ना॒मीत्या॑ह स्व॒गाकृ॑त्यै॒ प्राश्न॑न्ति ती॒र्थ ए॒व

व॒त्तमिति॑ चतुः—अ॒व॒त्तम् । प॒शवः॑ । च॒तु॒र॒व॒त्तमिति॑ चतुः—अ॒व॒त्तम् । यत् । होता॑ । प्रा॒श्नी॒यादिति॑ प्र—अ॒श्नी॒यात् । होता॑ ॥ ४२ ॥ आर्ति॑म् । एति॑ । ऋ॒च्छे॒त् । यत् । अ॒ग्नौ । जु॒हु॒यात् । रु॒द्राय॑ । प॒शून् । अपीति॑ । द॒ध्या॒त् । अ॒प॒शुः । यज॑मानः । स्या॒त् । [3]वा॒चः । पत॑ये । त्वा॒ । हु॒तम् । प्रेति॑ । अ॒श्ना॒मि॒ । इति॑ । आ॒ह॒ । प॒रो॒क्षमिति॑ परः—अ॒क्षम् । ए॒व । ए॒न॒त् । जु॒हो॒ति॒ । सद॑सः । पत॑ये । त्वा॒ । हु॒तम् । प्रेति॑ । अ॒श्ना॒मि॒ । इति॑ । आ॒ह॒ । स्व॒गाकृ॑त्या॒ इति॑ स्व॒गा—कृ॒त्यै॒ । प्रेति॑ । अ॒श्न॒न्ति॒ । ती॒र्थे । ए॒व । प्रेति॑ ।

इति गतित्वात् 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । चतुरवत्तमित्यादि । गतम्* ॥

[3]परोक्षमिति ॥ कोऽत्र प्राश्नाति प्रहूयत एवेदं वाचस्पतय

---

* तै. सं. २-६-३^{3}.

प्राश्न॑न्ति॒ दक्षि॑णां ददाति ती॒र्थ ए॒व
दक्षि॑णां ददाति॒ वि वा ए॒तद्य॒ज्ञम् ॥
४३ ॥ छि॒न्द॒न्ति॒ यन्म॑ध्य॒तः प्रा॒श्न-
न्त्य॒द्भिर्मा॑र्जयन्त॒ आपो॒ वै सर्वा॑ दे॒-
वता॑ दे॒वता॑भिरे॒व य॒ज्ञꣳ सं त॑न्वन्ति
दे॒वा वै य॒ज्ञाद्रु॒द्रम॒न्तरा॑य॒न्त्स य॒ज्ञम॑-

अ॒श्न॒न्ति॒ । दक्षि॑णाम् । द॒दा॒ति॒ । ती॒र्थे । ए॒व । दक्षि॑णाम् । द॒दा॒ति॒ । वीति॑ । वै । ए॒तत् । य॒ज्ञम् ॥ ४३ ॥ छि॒न्द॒न्ति॒ । यत् । म॒ध्य॒तः । प्रा॒श्नन्तीति॑ प्र—अ॒श्न॑न्ति । [4]अ॒द्भिरित्य॑त्—भिः । मा॒र्ज॒य॒न्ते॒ । आप॑ः । वै । सर्वा॑ः । दे॒वता॑ः । दे॒वता॑भिः । ए॒व । य॒ज्ञम् । समिति॑ । त॒न्व॒न्ति॒ । [5]दे॒वाः । वै । य॒ज्ञात् । रु॒द्रम् । अ॒न्तः । आ॒य॒न्न् । सः । य॒ज्ञम् । अ॒वि॒ध्य॒त् । तम् ।

इति प्रच्छादनं परोक्षत्वम् । तेन होतुः प्राशननिमित्ताया आर्तेरप्रसङ्गः । प्राश्नातीति । सर्वेऽपि यजमानपञ्चमाः सह प्राश्नन्तीति । तीर्थे दुःखोत्तरणावसरे प्राशनं दक्षिणादानं च कृतं भवतीति । ऋत्विग्भ्यः पुरोडाशप्रदानं दक्षिणा । वि वा एतदित्यादि । गतम् ॥

[4] मार्जयन्त इति ॥ 'मनो ज्योतिः'* इत्यन्तर्वेदि मार्जनम् ॥

[5] देवा वै यज्ञादिति ॥ अन्तरणं विस्मरणाद्यज्ञेऽननुप्रवेशनम् ।

---

*तै. सं. १-५-३⁷.

विध्य॒त्तं दे॒वा अ॒भि सम॑गच्छन्त॒ क-
ल्प॑तां न इ॒दमिति॒ ते॑ऽब्रु॒व॒न्त्स्वि॑ष्टं॒ वै न॑
इ॒दं भ॑विष्यति॒ यदि॒मꣳ राध॑यि॒ष्या-
म॒ इति॒ तत्स्वि॑ष्ट॒कृत॑स्स्विष्टकृ॒त्त्वं
तस्यावि॑द्धं॒ निः ॥ ४४ ॥ अ॒कृ॒न्त॒न्
यवे॑न॒ सं॑मितं॒ तस्मा॑द्यवमा॒त्रमव॑ द्ये॒-

दे॒वाः । अ॒भि । समिति॑ । अ॒ग॒च्छ॒न्त॒ । कल्प॑ताम् । न॒ः । इ॒दम् । इति॑ । ते । अ॒ब्रु॒व॒न्न् । स्वि॑ष्ट॒मिति॒ सु-इ॒ष्ट॒म् । वै । न॒ः । इ॒दम् । भ॒वि॒ष्य॒ति॒ । यत् । इ॒मम् । रा॒ध॒यि॒ष्याम॑ः । इति॑ । तत् । स्वि॒ष्ट॒कृत॒ इति॑ स्वि॑ष्ट-कृत॑ः । स्वि॒ष्ट॒कृ॒त्त्वमिति॑ स्विष्टकृत्-त्वम् । तस्य॑ । आवि॑द्ध॒मित्या-वि॒द्ध॒म् । निरिति॑ ॥ ४४ ॥ अ॒कृ॒न्त॒न् । यवे॑न । सं॑मित॒मिति॒ सं-मि॒त॒म् । तस्मा॑त् । य॒व॒मा॒त्रमिति॑ यव-मा॒त्रम् । अवेति॑ । द्ये॒त् । यत् । ज्याय॑ः । अ॒व॒द्येदित्य॑व-द्येत् ।

कल्पनं कर्मणोऽविकलसम्पत्तिः । अथ देवा अब्रुवन् इमं राधयिष्यामः तेन चैव यज्ञः स्विष्टकृतं भवतीति । ततः स्विष्टकृतमाराधयित्वा यज्ञस्य तदाविद्धं यवमात्रं निष्कृष्य तेन प्राशित्रमकुर्वन् तस्माद्यदि यवमात्राज्ज्यायः प्रवृद्धमवद्येत् यज्ञस्य रोपयेत् विमोहयेत् । रुप विमोहने । लिङ्गं च—'मा रूरुपाम यज्ञस्य'* इति ॥

---

* तै. ब्रा. ३-७-५.

यज्ज्यायो॑ऽव॒द्येद्रो॒पये॒त्तद्य॒ज्ञस्य॒ यदुप॑ च स्तृणी॒याद॒भि च॑ धा॒रये॑दुभयतस्सꣳ श्वा॒यि कु॑र्याद॒वदाया॒भि धा॑रयति॒ द्विस्सं प॑द्यते द्वि॒पाद्यज॑मान॒: प्रति॑ष्ठित्यै॒ यत्ति॒रश्चीन॑मति॒हरे॒दन॑भिविद्धं य॒ज्ञस्या॒भि वि॑ध्ये॒दग्रे॑ण॒ परि॑ हरति ती॒र्थे॑नै॒व परि॑ हरति॒ तत्पू॒ष्णे पर्य॑-

रो॒पये॑त् । तत् । य॒ज्ञस्य॑ । [6]यत् । उपेति॑ । च॒ । स्तृणी॒यात् । अ॒भीति॑ । च॒ । धा॒रये॑त् । उ॒भ॒य॒त॒स्स॒ꣳ॒श्वा॒यीत्यु॑भयतः–स॒ꣳ॒श्वा॒यि । कुर्या॒त् । अ॒व॒दायेत्य॑व–दाय॑ । अ॒भीति॑ । धा॒र॒य॒ति॒ । द्विः । समिति॑ । प॒द्य॒ते॒ । द्वि॒पादिति॑ द्वि–पात् । यज॑मानः । प्रति॑ष्ठित्या॒ इति॒ प्रति॑–स्थि॒त्यै॒ । यत् । ति॒र॒श्चीन॑म् । अ॒ति॒ह॒रे॒दित्य॑ति–हरे॑त् । अन॑भिवि॒द्धमित्यन॑भि–वि॒द्ध॒म् । य॒ज्ञस्य॑ । अ॒भीति॑ । वि॒ध्ये॒त् । अग्रे॑ण । परीति॑ । ह॒र॒ति॒ । ती॒र्थेन॑ । ए॒व । परीति॑ । ह॒र॒ति॒ । [7]तत् । पू॒ष्णे । परीति॑ । अ॒ह॒र॒न्न् । तत् ॥ ४५ ॥

---

[6] यदित्यादि ॥ उभयपार्श्वरुग्णं उभयतः संशायि । यत्तिरश्चीनमित्यादि ॥ गतम् ॥

[7] तदित्यादि ॥ तद्देवतानिष्ठं प्राशित्रं देवाः पूष्णे प्रथमं पर्य-

ह॒रन्तत् ॥ ४५ ॥ पू॒षा प्राश्यं॑ द॒तो॑ऽरु॒णत्तस्मा॑त्पू॒षा प्र॑पि॒ष्टभा॑गोऽद॒न्तको॒ हि तं दे॒वा अ॑ब्रुव॒न्वि वा अ॒यमा॑र्ध्यप्रा॑शित्रि॒यो वा अ॒यम॑भू॒दिति॒ तद्बृ॒ह॒स्पत॑ये॒ पर्य॑हर॒न्त्सो॑बिभे॒द्बृ॒ह॒स्पति॑रि॒त्थं वाव स्य आर्ति॒माऽरि॑ष्य॒तीति॒ स ए॒तं मन्त्र॑मपश्य॒त्सूर्य॑स्य त्वा॒ च-

पू॒षा । प्राश्येति॑ प्र—अश्यं॑ । द॒तः । अ॒रु॒ण॒त् । तस्मा॑त् । पू॒षा । प्र॒पि॒ष्टभा॑ग॒ इति॑ प्रपि॒ष्ट—भा॒ग॒ः । अ॒द॒न्तक॑ः । हि । तम् । दे॒वाः । अ॒ब्रु॒व॒न्न् । वीति॑ । वै । अ॒यम् । आ॒र्धि॒ । अ॒प्रा॒शि॒त्रि॒य इत्य॑प्र—अ॒शि॒त्रि॒यः । वै । अ॒यम् । अ॒भू॒त् । इति॑ । तत् । बृह॒स्पत॑ये । परीति॑ । अ॒ह॒र॒न्न् । सः । अ॒बि॒भे॒त् । बृह॒स्पति॑ः । इ॒त्थम् । वाव । स्यः । आर्ति॑म् । एति॑ । अ॒रि॒ष्य॒ति॒ । इति॑ । सः । ए॒तम् । मन्त्र॑म् । अ॒प॒श्य॒त् । सूर्य॑स्य । त्वा॒ । चक्षु॑षा । प्रतीति॑ । प॒श्य॒-

---

हरन्, तत्प्राश्य पूषा आत्मीयान् दन्तानरुणत् । रुग्णात् भग्नात् तस्मादद्यत्वेऽपि पूषा प्रपिष्टभागो भवति, दन्तहीनत्वात् । एवमयं वृद्धाङ्गोप्राशित्रार्ह इति देवाः तं हित्वा तद्बृहस्पतये पर्य-

क्षु॑षा प्रति॑ पश्या॒मीत्य॑ब्रवी॒न्न हि सूर्य॑स्य॒ चक्षुः॑ ॥ ४६ ॥ किं च॒न हि॒नस्ति॒ सो॑ऽबिभेत्प्रतिगृ॒ह्णन्तं॑ मा हिꣳसिष्य॒तीति॑ दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वे॑ऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ पू॒ष्णो हस्ता॑भ्या॒ं प्रति॑ गृह्णा॒मीत्य॑ब्रवीत्सवि॒तृप्र॑सूत ए॒वैन॒द्ब्रह्म॑णा दे॒वता॑भि॒ः प्रत्य॑-

मि॒ । इति॑ । अ॒ब्र॒वी॒त् । न । हि । सूर्य॑स्य । चक्षुः॑ ॥ ४६ ॥ किम् । च॒न । हि॒नस्ति॑ । सः । अ॒बि॒भे॒त्। प्र॒ति॒गृ॒ह्णन्त॒मिति॑ प्रति—गृ॒ह्णन्त॑म् । मा॒ । हि॒ꣳसि॒ष्य॒ति॒ । इति॑ । दे॒वस्य॑ । त्वा॒ । स॒वि॒तुः । प्र॒स॒व इति॑ प्र—स॒वे । अ॒श्विनोः॑ । बा॒हुभ्या॒मिति॑ बा॒हु—भ्या॒म् । पू॒ष्णः । हस्ता॑भ्याम् । प्रतीति॑ । गृ॒ह्णा॒मि॒ । इति॑ । अ॒ब्र॒वी॒त् । स॒वि॒तृप्र॑सू॒त॒ इति॑ स॒वि॒तृ—प्र॒सू॒तः॒ । ए॒व । ए॒न॒त् । ब्रह्म॑णा । दे॒वता॑भिः । प्रतीति॑ । अ॒गृ॒ह्णा॒त् । सः । अ॒बि॒भे॒त् । प्रा॒-

---

हरन् । अथ बृहस्पतिः एषोऽहमपि एतत्प्राशनेनास्तं गमिष्यामीति बिभ्यत् 'सूर्यस्य त्वा' इतीमं मन्त्रं दृष्ट्वा तेन प्राशित्रमपश्यत् । न हीति । सूर्यस्य सम्बन्धि सर्वलोकस्य चक्षुस्स्थानीयं मण्डलं सर्वलोकोपजीवि न हि कस्य चिद्धिंस्यं भवति । तस्मात्सूर्यः

गृ॒ह्णात्सो॑ऽबिभेत्प्रा॒श्नन्तं॑ मा हिꣳसिष्य॒तीत्य॒ग्नेस्त्वा॒ऽऽस्ये॑न॒ प्राश्ना॒मीत्य॑ब्रवी॒न्न ह्य॑ग्नेरा॒स्यं॑ किं च॒न हि॒नस्ति॒ सो॑ऽबिभेत् ॥ ४७ ॥ प्राशि॑तं मा हिꣳसिष्य॒तीति॑ ब्राह्म॒णस्यो॒दरे॒णेत्य॑ब्रवी॒न्न हि ब्रा॑ह्म॒णस्यो॒दरं॒ किं च॒न हि॒नस्ति॒ बृह॒स्पते॒र्ब्रह्म॒णेति॒ स हि ब्र-

श्नन्त॒मिति॑ प्र—अ॒श्नन्तं॑म् । मा॒ । हि॒ꣳसि॒ष्यति॒ । इति॑ । अ॒ग्नेः । त्वा॒ । आ॒स्ये॑न । प्रेति॑ । अ॒श्ना॒मि॒ । इति॑ । अ॒ब्र॒वी॒त् । न । हि । अ॒ग्नेः । आ॒स्यं॑म् । किम् । च॒न । हि॒नस्ति॑ । सः । अ॒बि॒भे॒त् ॥ ४७॥ प्राशि॑त॒मिति॒ प्र—अ॒शि॒त॒म् । मा॒ । हि॒ꣳसि॒ष्य॒ति॒ । इति॑ । ब्रा॒ह्म॒णस्य॑ । उ॒दरे॑ण । इति॑ । अ॒ब्र॒वी॒त् । न । हि । ब्रा॒ह्म॒णस्य॑ । उ॒दर॑म् । किम् । च॒न । हि॒नस्ति॑ । बृह॒स्पतेः॑ । ब्रह्म॑णा । इति॑ । सः । हि ।

पश्यति नाहमिति । तं दृष्ट्वा पश्यन्न पश्यतीति न हिंस्यः । अथ 'देवस्य त्वा' इति मन्त्रेण सवित्राऽनुज्ञातो देवताभावेन प्रतिगृह्णन् प्रतिगृह्णातीति न बाध्यः । 'अग्नेस्त्वाऽऽस्येन' इत्यग्न्यास्यबुद्ध्या प्राश्नन् प्राश्नातीति, न बाध्यः । ब्राह्मणस्योदरेणेति । ब्राह्मणोदरधिया प्राशित्रं स्थापयन् प्राशितवानिति न हिंसितव्यः । स हीति । बृहस्पतिर्हि ब्राह्मणतरः तस्मादेवमुच्यत इति ॥

ह्मि॒ष्ठोऽप॒ वा ए॒तस्मा॑त्प्रा॒णाः क्रा॑म-
न्ति॒ यः प्रा॑शि॒त्रं प्रा॒श्नात्य॒द्भिर्मा॑र्जयि॒-
त्वा प्रा॒णान्त्सं मृ॑शते॒ऽमृ॒तं वै प्रा॒णा
अ॒मृत॒माप॑ः प्रा॒णाने॒व य॑थास्था॒नमु-
प॑ ह्वयते ॥ ४८ ॥

ब्रह्मि॑ष्ठः । [8]अपेति॑ । वै । ए॒तस्मा॑त् । प्रा॒णा इति॑ प्र—अ॒नाः । क्रा॒म॒न्ति॒ । यः । प्रा॒शि॒त्रमिति॑ प्र—अ॒शि॒त्रम् । प्रा॒श्नातीति॑ प्र—अ॒श्नाति॑ । अ॒द्भिरित्य॑त्—भिः । मा॒र्ज॒यि॒त्वा । प्रा॒णानिति॑ प्र—अ॒नान् । समिति॑ । मृश॒ते॒ । अ॒मृत॑म् । वै । प्रा॒णा इति॑ प्र—अ॒नाः । अ॒मृत॑म् । आप॑ः । प्रा॒णानिति॑ प्र-अ॒नान् । ए॒व । य॒था॒स्था॒नमिति॑ यथा—स्था॒नम् । उपेति॑ । ह्व॒य॒ते॒ ॥ ४८ ॥

प्रा॒श्नी॒याद्धोता॑ य॒ज्ञं निर॑हर॒न्तच्चक्षु॑रा॒स्य॑ं किं
च॒न हि॒नस्ति॒ सो॑ऽविभे॒च्चतु॑श्चत्वारिꣳशच्च ॥ ८ ॥

---

[8]अप वा इत्यादि ॥ गतम् ॥

इति द्वितीये षष्ठेऽष्टमोऽनुवाकः.

अ॒ग्नीध॒ आ द॑धात्य॒ग्निमु॑खाने॒वर्तू॒न्प्री॑णाति स॒मिध॒मा द॑धा॒त्युत्त॑रासा॒माहु॑तीनां॒ प्रति॑ष्ठित्या॒ अथो॑ स॒मिद्व॑त्ये॒व जु॑होति परि॒धीन्त्सं मा॑र्ष्टि पु॒नात्ये॒वैना॒न्त्स॒कृत्स॑कृ॒त्सं मा॑र्ष्टि॒ परा॑ङि॒व ह्ये॑तर्हि॑ य॒ज्ञश्च॒तुस्सं प॑द्यते॒ चतु॑ष्पादः प॒शव॑ः प॒शूने॒वाव॑ रुन्धे॒

[1]अ॒ग्नीध॒ इत्य॑ग्नि–इधे॑ । एति॑ । द॒धा॒ति॒ । अ॒ग्नि॒मु॑खा॒नित्य॒ग्नि–मु॒खा॒न् । ए॒व । ऋ॒तून् । प्री॒णा॒ति॒ । स॒मिध॒मिति॑ सं–इध॑म् । एति॑ । द॒धा॒ति॒ । उत्त॑रासा॒मित्युत्–त॒रा॒सा॒म् । आहु॑तीना॒मित्या–हु॒ती॒ना॒म् । प्रति॑ष्ठित्या॒ इति॒ प्रति॑–स्थि॒त्यै॒ । अथो॒ इति॑ । स॒मि॒द्वतीति॑ स॒मित्–व॒ति॒ । ए॒व । जु॒हो॒ति॒ । प॒रि॒धीनिति॑ परि–धीन् । समिति॑ । मा॒र्ष्टि॒ । पु॒नाति॑ । ए॒व । ए॒नान् । स॒कृत्स॑कृ॒दिति॑ स॒कृत्–स॒कृ॒त् । समिति॑ । मा॒र्ष्टि॒ । परा॑ङ् । इ॒व । हि । ए॒तर्हि॑ । य॒ज्ञः । च॒तुः । समिति॑ । प॒द्य॒ते॒ । चतु॑ष्पा॒द इति॒ चतु॑ः–पा॒दः॒ । प॒शव॑ः । प॒शून् । ए॒व । अवेति॑ । रु॒न्धे॒ ।

---

[1] अग्नीध इति ॥ आग्नीध्रभागविधिः । ऋतून् कालस्य प्रव-

ब्रह्म॒न्प्र स्था॑स्याम॒ इत्या॒हात्र॒ वा ए॒तर्हि॑ य॒ज्ञश्श्रि॒तः ॥ ४१ ॥ यत्र॑ ब्र॒ह्मा यत्रै॒व य॒ज्ञश्श्रि॒तस्तत॑ ए॒वैन॒मा र॑भते॒ यद्धस्ते॑न प्र॒मीवे॑द्वेप॒नस्स्या॒च्छी॒र्ष्णा शी॑र्षक्ति॒मान्त्स्या॒द्यत्तू॒ष्णीमासी॒तास॑म्प्रत्तो य॒ज्ञस्स्या॒त्प्र ति॒ष्ठेत्ये॒व ब्रू॑या॒द्वाचि वै य॒ज्ञश्श्रि॒तो यत्रै॒व य॒ज्ञश्श्रि॒तस्तत॑ ए॒वैन॒ꣳ सं प्र

ब्रह्म॑न्न् । प्रेति॑ । स्था॒स्या॒मः॒ । इति॑ । आ॒ह॒ । अत्र॑ । वै । ए॒तर्हि॑ । य॒ज्ञः । श्रि॒तः ॥ ४१ ॥ यत्र॑ । ब्र॒ह्मा । यत्र॑ । ए॒व । य॒ज्ञः । श्रि॒तः । तत॑ः । ए॒व । ए॒न॒म् । एति॑ । र॒भ॒ते॒ । यत् । हस्ते॑न । प्र॒मीवे॒दिति॑ प्र—मीवे॑त् । वे॒प॒नः । स्या॒त् । यत् । शी॒र्ष्णा । शी॒र्ष॒क्ति॒मानिति॑ शीर्षक्ति—मान् । स्या॒त् । यत् । तू॒ष्णीम् । आसी॑त । असं॑प्रत्त॒ इत्यसं॑—प्र॒त्तः । य॒ज्ञः । स्या॒त् । प्रेति॑ । ति॒ष्ठ॒ । इति॑ । ए॒व । ब्रू॒या॒त् । वा॒चि । वै । य॒ज्ञः । श्रि॒तः । यत्र॑ । ए॒व । य॒ज्ञः । श्रि॒तः । तत॑ः । ए॒व । ए॒न॒म् । सम् । प्रेति॑ । य॒-

---

र्तकान् अग्निसहितान् प्रीणयति । फिडन्तोदात्तत्वम् ॥

य॑च्छति॒ देव॑ सवितरे॒तत्ते॒ प्र ॥५०॥
आ॒हेत्या॑ह॒ प्रसू॑त्यै॒ बृह॒स्पति॑र्ब्र॒ह्मेत्या॑ह॒
स हि ब्रह्मि॑ष्ठ॒स्स य॒ज्ञं पा॑हि॒ स य॒-
ज्ञप॑तिं पाहि॒ स मां पा॒हीत्या॑ह य॒-
ज्ञाय॒ यज॑मानाया॒त्मने॒ तेभ्य॑ ए॒वा-
शिष॒मा शा॒स्तेऽना॑र्त्या आ॒श्राव्या॑ह
दे॒वान् य॒जेति॑ ब्रह्मवा॒दिनो॑ वदन्ती॒ष्टा
दे॒वता॒ अथ॑ कत॒म ए॒ते दे॒वा इति॒
छन्दा॒ꣳसीति॑ ब्रूयाद्गाय॒त्रीं त्रि॒ष्टुभ॑म्

च्छति॒ । देव॑ । स॒वि॒तः॒ । ए॒तत् । ते॒ । प्रेति॑ ॥५०॥
आ॒ह॒ । इति॑ । आ॒ह॒ । प्रसू॑त्या॒ इति॑ प्र–सू॒त्यै॒ ।
बृह॒स्पति॑ः । ब्र॒ह्मा । इति॑ । आ॒ह॒ । सः । हि ।
ब्रह्मि॑ष्ठः । सः । य॒ज्ञम् । पा॒हि॒ । सः । य॒ज्ञप॑ति॒-
मिति॑ य॒ज्ञ–प॒ति॒म् । पा॒हि॒ । सः । माम् । पा॒हि॒ ।
इति॑ । आ॒ह॒ । य॒ज्ञाय॑ । यज॑मानाय । आ॒त्मने॑ ।
तेभ्य॑ः । ए॒व । आ॒शिष॒मित्या॑–शिष॑म् । एति॑ ।
शा॒स्ते॒ । अना॑र्त्यै । आ॒श्राव्येत्या॑–श्राव्य॑ । आ॒ह॒ ।
दे॒वान् । य॒ज॒ । इति॑ । ब्र॒ह्म॒वा॒दि॒न॒ इति॑ ब्रह्म–वा॒-
दिन॑ः । व॒द॒न्ति॒ । इ॒ष्टाः । दे॒वता॑ः । अथ॑ । क॒त॒मे ।
ए॒ते । दे॒वाः । इति॑ । छन्दा॒ꣳसि । इति॑ । ब्रू॒या॒त् ।

॥ ५१ ॥ जग॑ती॒मित्यथो॒ खल्वा॑हुर्ब्राह्म॒णा वै छन्दा॒ꣳ॒सीति॒ ताने॒व तद्य॑जति दे॒वाना॒ं वा इ॒ष्टा दे॒वता॒ आस॒न्नथा॒ग्निर्नोद॑ज्वल॒त्तं दे॒वा आहु॑तीभिरनूया॒जेष्वन्व॑विन्द॒न् यद॑नूया॒जान् यज॑त्य॒ग्निमे॒व तत्समि॑न्ध ए॒तदु॒र्वै नामा॑सुर आ॑सी॒त्स ए॒तर्ही॑ य॒ज्ञस्या॒शिष॑मवृ॒ङ्क्त यद्ब्रूयादे॒तत् ॥ ५२ ॥

गा॒य॒त्रीम् । त्रि॒ष्टुभ॑म् ॥ ५१ ॥ जग॑तीम् । इति॑ । अथो॒ इति॑ । खलु॑ । आ॒हुः । ब्रा॒ह्म॒णाः । वै । छन्दा॑ꣳसि । इति॑ । तान् । ए॒व । तत् । य॒ज॒ति॒ । दे॒वाना॑म् । वै । इ॒ष्टाः । दे॒वताः॑ । आस॑न् । अथ॑ । अ॒ग्निः । न । उदिति॑ । अ॒ज्व॒ल॒त् । तम् । दे॒वाः । आहु॑तीभि॒रित्याहु॑ति–भि॒ः । अ॒नू॒या॒जेष्वित्य॑नु–या॒जेषु॑ । अन्विति॑ । अ॒वि॒न्द॒न् । यत् । अ॒नू॒या॒जानित्य॑नु–या॒जान् । यज॑ति । अ॒ग्निम् । ए॒व । तत् । समिति॑ । इ॒न्धे॒ । ए॒तदु॑ः । वै । नाम॑ । आ॒सु॒रः । आ॒सी॒त् । सः । ए॒तर्हि॑ । य॒ज्ञस्य॑ । आ॒शिष॒मित्या॑–शिष॑म् । अ॒वृ॒ङ्क्त । यत् । ब्रूयात् । ए॒तत् ॥ ५२ ॥

उ॒ द्या॒वा॒पृ॒थि॒वी॒ भ॒द्रम॑भू॒दित्ये॒तदु॑मे॒वासु॒रं य॒ज्ञस्या॒शिषँ॑ गमयेदि॒दं द्या॑वापृथिवी भ॒द्रम॑भू॒दित्ये॒व ब्रू॑या॒द्यज॑मानमे॒व य॒ज्ञस्या॒शिषँ॑ गमय॒त्याध्र्म॑ सूक्त॒वा॒कमु॒त न॑मोवा॒कमित्या॑हे॒दम॑रा॒त्स्मेति॒ वावैतदा॒होप॑श्रितो दि॒वः पृ॑थि॒व्योरित्या॑ह॒ द्यावा॑पृथि॒व्योर् हि

उ॒ । द्या॒वा॒पृ॒थि॒वी॒ इति॑ द्यावा–पृ॒थि॒वी॒ । भ॒द्रम् । अ॒भू॒त् । इति॑ । ए॒तदु॑म् । ए॒व । आ॒सु॒रम् । य॒ज्ञस्य॑ । आ॒शिष॒मित्या॑–शिष॑म् । ग॒म॒ये॒त् । इ॒दम् । द्या॒वा॒पृ॒थि॒वी॒ इति॑ द्यावा–पृ॒थि॒वी॒ । भ॒द्रम् । अ॒भू॒त् । इति॑ । ए॒व । ब्रू॒या॒त् । यज॑मानम् । ए॒व । य॒ज्ञस्य॑ । आ॒शिष॒मित्या॑–शिष॑म् । ग॒म॒य॒ति॒ । आध्र्म॑ । सू॒क्त॒वा॒कमिति॑ सू॒क्त–वा॒कम् । उ॒त । न॒मो॒वा॒कमिति॑ नमः–वा॒कम् । इति॑ । आ॒ह॒ । इ॒दम् । अ॒रा॒त्स्म॒ । इति॑ । वाव । ए॒तत् । आ॒ह॒ । उप॑श्रित॒ इत्युप॑–श्रि॒तः । दि॒वः । पृ॒थि॒व्योः । इति॑ । आ॒ह॒ । द्यावा॑पृथि॒व्योरिति॒ द्यावा॑–पृ॒थि॒व्योः । हि । य॒ज्ञः । उपा॑श्रित॒ इत्युप॑–श्रि॒तः । ओम॑न्वती॒ इत्योम॑न्न्–

य॒ज्ञ उप॑श्रित॒ ओम॑न्वती ते॒ऽस्मिन्
य॒ज्ञे य॑जमान॒ द्यावा॑पृथि॒वी ॥ ५३ ॥
स्ता॒मित्या॑हा॒शिष॑मे॒वैतामा शा॑स्ते॒
यद्ब्रू॒यात्सू॑पावसा॒ना च॑ स्वध्यवसा॒-
ना चेति॑ प्र॒मायु॑को॒ यज॑मानस्स्या-
द्य॒दा हि प्र॒मीय॒तेऽथे॒मामु॑पाव॒स्यति॑
सूपचर॒णा च॑ स्वधिचर॒णा चेत्ये॒व

व॒ती॒ । ते॒ । अ॒स्मिन्न् । य॒ज्ञे । य॒ज॒मा॒न॒ । द्यावा॑-पृथि॒वी इति॒ द्यावा॑–पृथि॒वी ॥ ५३ ॥ स्ता॒म् । इति॑ । आ॒ह॒ । आ॒शिष॒मित्या॑–शिष॑म् । ए॒व । ए॒ताम् । एति॑ । शा॒स्ते॒ । [2]यत् । ब्रू॒यात् । सू॒पा॒व॒सा॒नेति॑ सु–उ॒पा॒व॒सा॒ना । च॒ । स्व॒ध्य॒व॒सा॒नेति॑ सु–अ॒ध्य॒व॒सा॒ना । च॒ । इति॑ । प्र॒मायु॑क॒ इति॑ प्र–मायु॑कः । यज॑मानः । स्या॒त् । य॒दा । हि । प्र॒मीय॑त॒ इति॑ प्र–मीय॑ते । अथ॑ । इ॒माम् । उ॒पा॒व॒स्यतीत्यु॑प–अ॒व॒स्यति॑ । सू॒प॒च॒र॒णेति॑ सु–उ॒प॒च॒र॒णा । च॒ । स्व॒धि॒च॒र॒णेति॑

---

[2]यदा हीत्यादि ॥ मृत्युभिः पृथिवीमुपेत्यावस्यतीति । एवमिदं शाखान्तरीयं पाठं निन्दित्वा पाठान्तरं दर्शयति । सूपचरणा चेत्यादि । सुष्ठु इमामुपेत्य चरन्ति जन्तव इति सूपचरणा पृथिवी । सुष्ठु इमामधिरुह्य चरन्तीति स्वधिचरणा द्यौः ।

ब्रू॑या॒द्वरी॑यसीमे॒वास्मै॒ गव्यू॑ति॒माशा॑-
स्ते॒ न प्र॒मायु॑को भवति॒ तयो॑रा॒-
विद॒ग्निरि॒दꣳ ह॒विर॑जुष॒तेत्या॑ह॒ या
अया॑क्ष्म ॥ ५४ ॥ दे॒वता॒स्ता अ॑री-
रधा॒मेति॒ वावैतदा॑ह॒ यन्न निर्दि॒शेत्प्र-

सु—अ॒धि॒च॒र॒णा । च॒ । इति॑ । ए॒व । ब्रू॒यात् ।
वरी॑यसीम् । ए॒व । अ॒स्मै॒ । गव्यू॑तिम् । एति॑ ।
शा॒स्ते॒ । न । प्र॒मायु॑क॒ इति॑ प्र—मायु॑कः । भ॒-
व॒ति॒ । [3]तयोः॑ । आ॒विदीत्या॑—विदि॑ । अ॒ग्निः । इ॒दम् ।
ह॒विः । अ॒जु॒ष॒त॒ । इति॑ । आ॒ह॒ । याः । अया॑क्ष्म
॥५४॥ दे॒वताः॑ । ताः । अ॒री॒र॒धा॒म॒ । इति॑ । वाव ।
ए॒तत् । आ॒ह॒ । यत् । न । नि॒र्दि॒शेदिति॑ निः—दि॒-

'छन्दसि गत्यर्थेभ्यः' इति युच्, बहुव्रीहिर्वा । वरीयसीमुरुतरां गव्यूतिं गवां सुखसञ्चारस्थानं द्यावापृथिव्यात्मकं यजमानायाशास्ते । 'गोर्यूतौ छन्दसि' इत्यवादेशः । 'ऊतियूति' इति क्तिनि यूतिशब्दो निपातितः । विकृतत्वान्नावगृह्यते ॥

[3]तयोराविदीत्यादि ॥ तयोः द्यावापृथिव्योः आविदि आभिमुख्येन लाभे सति अग्निरिदं हविरजुषतासेवत, आत्मीयं च महत्तेजः अवीवृधत अवर्धयत् । ज्यायः प्रशस्तं चाकृत कृतवान् । यस्मादेवमग्न्यादिका देवता अयाक्ष्म इष्टवन्तो वयं ता अरीरधाम,

तिवेशं य॒ज्ञस्या॒शीर्गच्छे॒दा शा॑स्ते॒ऽ-
यं यज॑मानो॒सावित्या॑ह नि॒र्दिश्यै॒वै-
नꣳ सु॒व॒र्गं लो॒कं ग॑मय॒त्यायु॒रा शा॑-
स्ते सुप्र॒जास्त्वमा शा॑स्त॒ इत्या॑हा॒-

शेत् । प्रति॑वे॒श॒मिति॒ प्रति॑-वे॒श॒म् । य॒ज्ञस्य॑ । आ॒-
शीरित्या॑-शीः । ग॒च्छे॒त् । एति॑ । शा॒स्ते॒ ।
अ॒यम् । यज॑मानः । अ॒सौ । इति॑ । आ॒ह॒ ।
नि॒र्दिश्येति॑ निः-दिश्य॑ । ए॒व । ए॒न॒म् । सु॒व॒-
र्गमिति॑ सुवः-गम् । लो॒कम् । ग॒म॒य॒ति॒ । [4]आयुः॑ ।
एति॑ । शा॒स्ते॒ । सु॒प्र॒जास्त्वमिति॑ सु॒प्र॒जाः-त्वम् ।
एति॑ । शा॒स्ते॒ । इति॑ । आ॒ह॒ । आ॒शिष॒मित्या॑-

तेजःप्रभृतिभिश्च समृद्धा वयमकार्ष्मेति । एतदस्य मन्त्रभागप्रतिपाद्यमिति दर्शयति । यन्नेति । एतन्नामा अयं यजमान आशास्ते इति यदि विशिष्टं न निर्दिश्येत तदा यज्ञस्याशीः आशासनीयमायुरादिकं यज्ञफलं प्रतिवेशं पार्श्वस्थं यं कं चित् गच्छेत्, तस्मादयं भवदत्तशर्मा यजमान इति निर्दिश्य एनमेव स्वर्गं गमयतीति आयुरादि दिव्यधामपर्यन्तं विश्वं प्रियं प्रापयतीति यावत् ॥

[4]आशिषमेवैतामिति ॥ प्रसिद्धपदार्थके पदे इत्यर्थः । प्राणा वै सजाता इति । समानजन्मानः प्राणास्सजाताः तेषां वनस्याशासनात् प्राणा अनन्तरिता अनिष्टा भवन्ति । तदग्निर्देव

शिवमेवैतामा शास्ते सजातवनस्यामा शास्त इत्याह प्राणा वै संजाताः प्राणानेव ॥ ५५ ॥ नान्तरेति तदग्निर्देवो देवेभ्यो वनते वयमग्नेर्मानुषा इत्याहाग्निर्देवेभ्यो वनुते

शिवम् । एव । एताम् । एति । शास्ते । सजातवनस्यामिति सजात—वनस्याम् । एति । शास्ते । इति । आह । प्राणा इति प्र—अनाः । वै । सजाता इति स—जाताः । प्राणानिति प्र—अनान् । एव ॥ ५५ ॥ न । अन्तः । एति । तत् । अग्निः । देवः । देवेभ्यः । वनते । वयम् । अग्नेः । मानुषाः । इति । आह । अग्निः । देवेभ्यः । वनुते । वयम् । मनुष्येभ्यः । इति । वाव । एतत् । आह ।

इत्यादि । तदाशासनीयं अग्निस्स्वयं देवस्सन् देवेभ्यो देवसकाशाद्वा वनते अस्मै यजमानाय दातुमुपादत्ते दिव्यान् भोगान् अस्मादुत्पादयति । वयं तु मनुष्यास्सन्तो मनुष्येभ्यो मानुषान् भोगान् यजमानार्थं वनुमः अग्नेरस्यैव प्रसादादित्येषोर्थः प्रतिपादयितुं अत्राभिप्रेत इति दर्शयितुं मनुष्येभ्य इति पदोपस्कारेण व्याचष्टे । अथ यदि विज्ञायते अग्निर्देवेभ्यो वनुत वयमग्नेस्सकाशादिति तदा एतावति प्रतिपिपादयिषिते देवो मनुष्यानिति पदद्वयोपपादनमकिञ्चित्करं स्यात् ॥

व॒यं म॑नु॒ष्ये॑भ्य॒ इति॒ वा॑वैतदा॑हे॒ह
गति॑र्वा॒मस्ये॒दं च॒ नमो॑ दे॒वेभ्य॒ इत्या॑ह॒ याश्चै॒व दे॒वता॒ यजं॑ति॒ याश्च॒ न ताभ्य॑ ए॒वोभयी॑भ्यो॒ नमं॑स्करोत्या॒त्मनोऽना॑र्त्यै ॥ ५६ ॥

दे॒वा वै य॒ज्ञस्य॑ स्वगाक॒र्तारं॒ नावि॑-

5 इ॒ह । गति॑ः । वा॒मस्य॑ । इ॒दम् । च॒ । नम॑ः । दे॒वेभ्य॑ः । इति॑ । आ॒ह॒ । याः । च॒ । ए॒व । दे॒वता॑ः । यजं॑ति । याः । च॒ । न । ताभ्य॑ः । ए॒व । उ॒भयी॑भ्यः । नम॑ः । क॒रो॒ति॒ । आ॒त्मन॑ः । अना॑र्त्यै ॥५६॥

श्रि॒तस्ते॒ प्र त्रि॒ष्टुभ॑मे॒तद्द्यावा॑पृथि॒वी या अया॑क्ष्म प्रा॒णाने॒व षट्च॑त्वारिꣳशच्च ॥१॥

1 दे॒वाः । वै । य॒ज्ञस्य॑ । स्व॒गा॒क॒र्तार॒मिति॑ स्व-

---

[5] याश्चैवेत्यादि ॥ गतम् । प्रस्तराख्यमन्नं सर्वेभ्यो देवेभ्यः क्रियत इति । अनिष्टा देवता आर्तिमस्य नोत्पादयन्ति ॥

इति द्वितीये षष्ठे नवमोनुवाकः.

[1] देवा वै यज्ञस्येत्यादि ॥ असङ्करेण हवींषि स्वस्वदेवतायै यो गमयिता स स्वगाकर्ता शंयुनामा बृहस्पतिपुत्रोभवत् । सः

न्द॒न्ते शं॒युं बा॑र्हस्प॒त्यम॑ब्रुवन्नि॒मं नो॑ य॒ज्ञꣳ स्व॒गा कु॒र्वि॑ति॒ सो॑ऽब्रवी॒द्व॑रं वृ॒णै यदे॒वाब्रा॑ह्म॒णो॒क्तोश्र॑द्दधा॒नो यजा॑तै॒ सा मे॑ य॒ज्ञस्या॒शीर॑स॒दिति॒ तस्मा॒द्यदब्रा॑ह्म॒णोक्तोश्र॑द्दधा॒नो यज॑ते शं॒युमे॒व तस्यं बा॑र्हस्प॒त्यं य॒ज्ञ-

गा—क॒र्तार॑म् । न । अ॒वि॒न्द॒न्न् । ते । शं॒युमिति॑ शं—युम् । बा॒र्ह॒स्प॒त्यम् । अ॒ब्रु॒व॒न्न् । इ॒मम् । न॒ः । य॒ज्ञम् । स्व॒गेति॑ स्व—गा । कु॒रु॒ । इति॑ । सः । अ॒ब्र॒वी॒त् । वर॑म् । वृ॒णै॒ । यत् । ए॒व । अब्रा॑ह्मणोक्त॒ इत्यब्रा॑ह्मण—उ॒क्त॒ः । अश्र॑द्दधान॒ इत्यश्र॑त्—द॒धा॒न॒ः । यजा॑तै । सा । मे॒ । य॒ज्ञस्य॑ । आ॒शीरित्या॑—शीः । अ॒स॒त् । इति॑ । तस्मा॑त् । यत् । अब्रा॑ह्मणोक्त॒ इत्यब्रा॑ह्मण—उ॒क्त॒ः । अश्र॑द्दधान॒ इत्यश्र॑त्—द॒धा॒न॒ः । यज॑ते । शं॒युमिति॑ शं—युम् । ए॒व । तस्य॑ । बा॒र्ह॒स्प॒-

---

देवानाम् । यदेवेत्यादि । 'यजस्व' इति ब्राह्मणेन नोक्तो यो भवति यश्च श्रद्दधानो न भवति तदीयस्य यज्ञस्य याऽऽशीः फलं सा ममास्त्विति शंयुना वृतम् । अथ देवैस्तथाऽस्त्वित्यनुज्ञाते पुनश्च शंयुरब्रवीत् एतत् मे मम युष्मत्प्रसादात् संपत्स्यते, अथ किं मे प्रजाया युष्मत्प्रसादेन संपत्स्यते इति ॥

स्याशीर्गच्छत्येतन्ममेत्यब्रवीत्किं मे प्रजायाः ॥ ५७॥ इति योपगुरातै शतेन यातयाद्यो निहनत्सहस्रेण यातयाद्यो लोहितं करवद्यावतः प्रस्कद्य पाꣳसून्त्संगृह्णात्तावतस्संवत्स-

त्यम् । यज्ञस्य । आशीरित्या-शीः । गच्छति । एतत् । मम । इति । अब्रवीत् । किम् । मे । प्रजाया इति प्र-जायाः ॥ ५७॥ इति । [2]यः । अपगुराता इत्यप-गुरातै । शतेन । यातयात् । यः । निहनदिति नि-हनत् । सहस्रेण । यातयात् । यः । लोहितम् । करवत् । यावतः । प्रस्कद्येति प्र-स्कद्य । पाꣳसून् । संगृह्णादिति सं-गृह्णात् । तावतः । संवत्सरानिति सं-वत्सरान् । पितृलोकमिति पितृ-

---

[2]योऽपगुराता इत्यादि ॥ अपगोरणं ताडनोद्योगः । वाक्पारुष्यमित्येके । ब्राह्मणाय तदपत्याय तत्कर्तारं शतनिष्कदण्डेन दुःखयेत् । गुरी उद्यमने तौदादिकः, लेटि अडागमः, 'वैतोन्यत्र' इत्यैकारः । यो निहनत् निहन्यात् ताडयेत् । लेट्यडागमः । गतमन्यत् । करवत् कुर्यात् । पूर्ववदडागमः । लोहितं शरीरात् प्रस्कद्य निपत्य यावतः पांसून् सङ्गृह्णीयात् तावत्संवत्सरान् पितृलोकं न प्रजानीयात् मदपत्ये लोहितस्योत्पादयिता । उभयत्र लेटि 'इतश्च लोपः' इति लोपः ॥

रान्पितृलोकं न प्र जानादिति तस्माद्ब्राह्मणाय नाप गुरेत न नि हन्यान्न लोहितं कुर्यादेतावता हैनसा भवति तच्छंयोरा वृणीमह इत्याह यज्ञमेव तत्स्वगा करोति तत् ॥५८॥ शंयोरा वृणीमह इत्याह शंयुमेव बार्हस्पत्यं भागधेयेन समर्धयति

लोकम् । न । प्रेति । जानात् । इति । [3]तस्मात् । ब्राह्मणाय । न । अपेति । गुरेत । न । नीति । हन्यात् । न । लोहितम् । कुर्यात् । एतावता । ह । एनसा । भवति । [4]तत् । शंयोरिति शं–योः । एति । वृणीमहे । इति । आह । यज्ञम् । एव । तत् । स्वगेति स्व–गा । करोति । तत् ॥ ५८ ॥ शंयोरिति शं–योः । एति । वृणीमहे । इति । आह । शंयुमिति शं–युम् । एव । बार्हस्पत्यम् । भागधेयेनेति भाग–धेयेन । समिति । अर्धयति । गातु-

---

[3] तस्मादित्यादि ॥ गतम् । एतावतेति । एतावताऽनर्थस्य हेतुना पापेन इत्थंभूतो भवति ॥

[4] ‘तच्छंयोरा वृणीमहे’* इत्यादिसूक्तवाकमन्त्रव्याख्यानं सुबोधनम् । आशिषमिति । प्रतिकग्रहणत्वादस्त्वित्यादि सर्वाऽप्याशीर्गृह्यते ॥

---

* तै. ब्रा. ३-५-११.

गा॒तुं य॒ज्ञाय॑ गा॒तुं य॒ज्ञप॑तय॒ इत्या॑हा॒शिष॑मे॒वैतामा शा॑स्ते॒ सोम॑ं यजति॒ रेत॑ ए॒व तद्द॑धाति॒ त्वष्टा॑रं यजति॒ रेत॑ ए॒व हि॒तं त्वष्टा॑ रू॒पाणि॒ विक॑रोति दे॒वानां॒ पत्नी॑र्यजति मिथु॒नत्वाया॒ग्निं गृ॒हप॑तिं यजति॒ प्रति॑ष्ठित्यै जा॒मि वा ए॒तद्य॒ज्ञस्य॑ क्रियते ॥५१॥

म् । य॒ज्ञाय॑ । गा॒तुम् । य॒ज्ञप॑तय॒ इति॑ य॒ज्ञ—प॒त॒ये॒ । इति॑ । आ॒ह॒ । आ॒शि॒षमित्या॑—शिष॑म् । ए॒व । ए॒ताम् । एति॑ । शा॒स्ते॒ । [5]सोम॑म् । य॒ज॒ति॒ । रेत॑ः । ए॒व । तत् । द॒धा॒ति॒ । त्वष्टा॑रम् । य॒ज॒ति॒ । रेत॑ः । ए॒व । हि॒तम् । त्वष्टा॑ । रू॒पाणि॑ । वीति॑ । क॒रो॒ति॒ । दे॒वाना॑म् । पत्नी॑ः । य॒ज॒ति॒ । मि॒थु॒न॒त्वायेति॑ मिथुन—त्वाय॑ । अ॒ग्निम् । गृ॒हप॑ति॒मिति॑ गृ॒ह—प॒ति॒म् । य॒ज॒ति॒ । प्रति॑ष्ठित्या॒ इति॒ प्रति॑—स्थि॒त्यै॒ । [6]जा॒मि । वै । ए॒तत् । य॒ज्ञस्य॑ । क्रि॒य॒ते॒ ॥ ५१ ॥ यत् । आ-

---

[5]सोमं यजतीत्यादि ॥ पत्नीसंयाजविधिः ॥

[6]जामि वा इत्यादि ॥ याज्यानुवाक्ययोः ऋक्त्वेन वैलक्षण्येन जामित्वाभावः । 'आ प्यायस्व सं ते'* इत्यादयो याज्यानुवाक्या वेदितव्याः ॥

---

* तै. ब्रा. ३-५-१२,

यदाज्येन प्रयाजा इज्यन्त आज्येन
पत्नीसंयाजा ऋचमनूच्य पत्नीसंया-
जानामृचा यजत्यजामित्वायाथो
मिथुनत्वाय पङ्क्तिप्रायणो वै यज्ञः
पङ्क्त्युदयनः पञ्च प्रयाजा इज्यन्ते
चत्वारः पत्नीसंयाजास्समिष्टयजुः

ज्येन । प्रयाजा इति प्र-याजाः । इज्यन्ते । आज्येन । पत्नीसंयाजा इति पत्नी-संयाजाः । ऋचम् । अनूच्येत्यनु-उच्य । पत्नीसंयाजानामिति पत्नी-संयाजानाम् । ऋचा । यजति । अजामित्वायेत्यजामि-त्वाय । [7]अथो इति । मिथुनत्वायेति मिथुन-त्वाय । पङ्क्तिप्रायण इति पङ्क्ति-प्रायणः । वै । यज्ञः । पङ्क्त्युदयन इति पङ्क्ति-उदयनः । पञ्च । प्रयाजा इति प्र-याजाः । इज्यन्ते । चत्वारः । पत्नीसंयाजा इति पत्नी-संयाजाः । समिष्टयजुरिति

---

[7] पङ्क्तिप्रायण इत्यादि ॥ समिष्टयजुषो विधिः । प्रायणं प्रारम्भः । उदयनं समाप्तिः । पङ्क्तिपञ्चकं प्रायणीयः उदयनीयश्च द्वयं यस्येति बहुव्रीहिः । प्रायणोदयनहेतुत्वं पङ्क्तेरनुशब्देन द्योत्यते । पङ्क्त्या हेतुना सर्वे ऋत्विग्यजमानाः समीचीनं यज्ञं

पंञ्च॒मं प॒ङ्क्ति॒मे॒वानु॑ प्र॒यन्ति॑ प॒ङ्क्तिम-
नू॒द्य॑न्ति ॥ ६० ॥

यु॒क्ष्वा हि दे॑व॒हूत॑मा॒ꣳ॒ अश्वा॑ꣳ अग्ने

समिष्ट-य॒जुः । प॒ञ्च॒मम् । प॒ङ्क्तिम् । ए॒व । अन्विति॑ । प्र॒यन्तीति॑ प्र-यन्ति॑ । प॒ङ्क्तिम् । अनु॑ । उदिति॑ । य॒न्ति॒ ॥ ६० ॥

प्र॒जायाः॑ करोति॒ तत्क्रि॑यते॒ त्रय॑स्त्रिꣳशच्च ॥ १० ॥

[1]यु॒क्ष्व । हि । दे॒व॒हूत॑मा॒निति॑ दे॒व-हूत॑मान् । अश्वा॑न् । अ॒ग्ने॒ । र॒थीः । इ॒व॒ । नीति॑ । होता॑ ।

प्रारभन्ते । समीचीनं समापयन्ति । उभय*भाजो भवन्तीति । 'चादिलोपे विभाषा' इति प्रथमा तिङ्विभक्तिः न निहन्यते । समासगतिनिघातावुक्तौ ॥

इति द्वितीये षष्ठे दशमोनुवाकः.

[1]अथ संसर्गेष्टेः सप्तदशसामिधेन्योऽनभ्यस्ताः । युक्ष्वा हीत्याद्याः सर्वाः गायत्र्यः ॥ तत्र प्रथमा—हे अग्ने युक्ष्व योजय । छान्दसो लुक् शपः, 'द्व्यचोतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घत्वम् । देवहूतमान् देवानामाह्वातृतमान् अश्वान् व्यापनान् ज्वा-

---

*घ—उदयनीय.

र॒थीरि॑व । नि होता॑ पू॒र्व्यस्स॑दः । उ॒त नो॑ देव दे॒वाꣳ अच्छा॑ वोचो वि॒दुष्ट॑रः । श्रद्विश्वा॒ वार्या॑ कृधि । त्वꣳ

पू॒र्व्यः । स॒द॒ः । [2]उ॒त । न॒ः । दे॒व॒ । दे॒वान् । अच्छ॑ । वो॒च॒ः । वि॒दुष्ट॑र॒ इति॑ वि॒दुः—त॒र॒ः । श्रत् । विश्वा॑ । वार्या॑ । कृ॒धि॒ । [3]त्वम् । ह॒ । यत् । य॒वि॒-

---

लासमूहान् । उभयत्रापि 'दीर्घादटि समानपादे' इति रुत्वम् । रथीरिव यथा रथी रथवान् रथे अश्वान् युङ्क्ते । 'छन्दसीवनिपौ' इति मत्वर्थीय ईकारः । ततस्तथायुक्तजालस्त्वं पूर्व्यः पुराणो होता देवानां यष्टा निषदः निषीद । लेटि व्यत्ययेन शपो लुकि अडागमः ॥

[2]अथ द्वितीया—उत न इति ॥ हे देव दीप्तिमन् अग्ने अस्माकं कर्मणि देवान् अच्छ वोचः आभिमुख्येन ब्रूहि भ्रातृव्यानभिभवितुम् । एते सम्यग्यजन्त इति । छान्दसो लिट्, 'निपातस्य च' इत्यच्छेत्यस्य संहितायां दीर्घत्वम् । विदुष्टरः विद्वत्तरः । अयस्मयादित्वेन भत्वात्सम्प्रसारणम् । किञ्च—विश्वानि वार्याणि वरणीयानि अभिप्रेतानि भ्रातृव्यमरणादीनि श्रत् कृधि सत्यानि कुरुत । यथाभिमतसंपत्तिस्सत्यम् । करोतेर्लेटि निपातस्य छान्दसश्शपो लुक् 'श्रुशृणुपॄकृवृभ्यः' इति धिभावः ॥

[3]तृतीया—त्वं इति ॥ हे यविष्ठ्य युवतम । छान्दसः स्वार्थिको यत् । सहसो बलस्य सूनो मथनप्रभवत्वात् हे आहुत

ह॒ यद्यं॑विष्ठ्य॒ सह॑सस्सूनवाहुत ।
ऋ॒तावा॑ य॒ज्ञियो॒ भुव॑ः । अ॒यम॒ग्नि-
स्स॑ह॒स्रिणो॒ वाज॑स्य श॒तिन॒स्पति॑ः ।
मू॒र्धा क॒वी र॑यी॒णाम् । तं ने॒मिमृ॒-

ष्ठ्य॒ । सह॑सः । सू॒नो॒ । आ॒हु॒तेत्या॑—हु॒त॒ । ऋ॒तावेत्यृ॒त—वा॒ । य॒ज्ञिय॑ः । भुव॑ः । [4]अ॒यम् । अ॒ग्निः । स॒ह॒स्रिण॑ः । वाज॑स्य । श॒तिन॑ः । पति॑ः । मू॒र्धा ।

नित्यमाभिमुख्येनाहुत । 'सुबामन्त्रिते' इति पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य पदादित्वात् षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वं, परस्य त्वाष्टमिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । यत् यस्मात् ऋतावा सत्यवान् यज्ञवान् वा । तस्मादस्माकमपि यज्ञियो यज्ञसम्पादनार्हो भुवः भव । त्वमेव तथाभवितुमर्हसीति । भवतेर्लेटि शपो लुकि अडागमे 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणाभावः । 'हि च' इति निघाताभावः । ऋतशब्दान्मत्वर्थीयो वनिप्रत्ययः । यज्ञशब्दात् 'यज्ञर्त्विग्भ्याम्' इति घः ॥

[4]चतुर्थी—अयमिति ॥ अयं खल्वग्निः पतिः स्वामी रयीणां सर्वधनानां तस्मादिहैव समिन्धयाम इति । अग्निरिदानीं विशेष्यते—सहस्रिणः शतिनश्च शतप्रमाणवतस्सहस्रप्रमाणवतश्च वाजस्य अन्नस्य पतिः स्वामी अत एव मूर्धा प्रधानभूतः कविः क्रान्तदर्शनः । तस्मादयं रयीणां दाताऽस्त्वितिभावः । रयीणामित्यत्र 'नामन्यतरस्याम्' इति विभक्त्युदात्तत्वम् ॥

भवो॑ य॒थाऽऽन॑मस्व॒ सहू॑तिभिः। नेदी॑यो य॒ज्ञम्॥६१॥ अ॒ङ्गि॒रः। तस्मै॑ नूनम॒भिद्य॑वे वा॒चा वि॑रूप॒ नित्य॑या।

क॒विः। र॒यी॒णाम्। [5]तम्। ने॒मिम्। ऋ॒भवः॑। य॒था। एति॑। न॒म॒स्व॒। सहू॑तिभि॒रिति॒ सहू॑ति–भि॒ः। नेदी॑यः। य॒ज्ञम्॥ ६१ ॥आ॒ङ्गि॒रः। [6]तस्मै॑। नूनम्। अ॒भिद्य॑वे॒ इत्य॒भि–द्य॒वे॒। वा॒चा। वि॒रू॒पेति॑ वि–रू॒प॒। नित्य॑या। वृष्णे॑। चो॒द॒स्व॒। सु॒ष्टु॒तिमिति॑

---

[5]पञ्चमी—तमिति ॥ हे अग्ने नेदीयः अन्तिकतमः सदा अस्माकं प्रत्यासन्नः अङ्गिरः अङ्गनादिगुणयुक्त तमिमं यज्ञमानमस्व अस्मान् प्रति प्रह्वीभूतं कुरु। अस्मदभिमतसम्पादनोन्मुखं कुरु। सहूतिभिस्समानाह्वानैस्सहायैः सह। यद्वा—नेदीयः अन्तिकतममानमस्व। यथा ऋभवो देवतक्षाणो नेमिं नीयमानं आवर्तयन्ति। तद्वद्यज्ञमानमयेति। अन्तर्भावितस्य व्यत्ययेनात्मनेपदम्। 'यथेति पदान्ते' इति यथेत्यस्य निघातः ॥

[6]षष्ठी—तस्मा इति ॥ नूनमिति पादपूरणे। हे अग्ने विरूप नानारूप तस्मै यज्ञैराराधनीयाय अभिद्यवे अभिगतदीप्तये वृष्णे वर्षित्रे इन्द्राय इन्द्रार्थं वाचा नित्यया वैदिक्या ऋगादिरूपया सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं शोभनस्तुतिकं वा यज्ञं चोदस्व प्रेरय पुनःपुनः प्रवर्तय। यद्वा—आभीक्ष्ण्यं नित्यत्वं यथा नित्यप्रहसित इति पुनःपुनः प्रवर्तमानया वाचा सुष्टुतिं प्रवर्तयेति।

वृष्णे॑ चोदस्व सुष्टुतिम्। कमु॑ष्विद॒-
स्य॒ सेन॑या॒ऽग्नेरपा॑कचक्षसः । प॒णिं
गोषु॑ स्तरामहे । मा नो॑ दे॒वाना॒ं

सु–स्तु॒तिम् । [7]कम् । उ॒ । स्वि॒त्॒ । अ॒स्य॒ । सेन॑-या । अ॒ग्नेः । अपा॑कचक्षस॒ इत्यपा॑क–च॒क्ष॒सः । प॒णिम् । गोषु॑ । स्त॒रा॒म॒हे॒ । [8]मा । न॒ः । दे॒वाना॑म् ।

यथा पुनःपुनः स्तुवीत यजमानः तथा धनादिना समृद्धं कुर्विति। सुष्टुतिशब्देन गतिसमासे 'मन्क्तिन्व्याख्यान' इत्यादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ छान्दसं षत्वम् । कश्चिदाह—तस्मै यजमानाय हविषां वर्षित्रे पुनःपुनः यज्ञं प्रवर्तयेति ॥

[7]सप्तमी—कमुष्विदिति ॥ कमिति प्रश्ने, उ इत्यवधारणे, स्विदिति वितर्के, अस्याग्नेरपाकचक्षसः अनल्पदर्शनस्य प्रवृद्धज्ञानस्य सेनया बलसंपत्त्या कमेव उ खलु पणिं सांव्यवहारिकं क्रयविक्रयादानभोगादिलक्षणं गोषु गवादिधनविषयेषु स्तरामहे छादयामः । न किञ्चिदपि सर्वमपि व्यवहारं कुर्मः एवम् । पण व्यवहारे, औणादिकः इप्रत्ययः, तृणातेर्विकरणव्यत्ययेन शप्, स्विदित्यस्य छान्दसं षत्वम् ॥

[8]अष्टमी—मा न इति ॥ देवानां हविर्व्यवहारिणां यजमानानां सम्बन्धिन्यो विशः प्रजा ऋत्विजो वा नः अस्मान् मा हासुः मा त्याक्षुः प्रस्नातीः प्रस्नात्यः प्रस्नुताः उस्राः गाः इव अहन्तव्याः अघ्नियाः । यद्वा—अघ्निया इति गवां नाम । उस्राः

विशः॑ प्रस्ना॒तीरि॑वो॒स्राः । कृ॒शं न
हा॑सु॒रघ्नि॑याः । मा न॑स्समस्य दू॒ढ्यः॑
परि॑द्वेषसो अꣳह॒तिः । ऊ॒र्मिर्न
नाव॒मा व॑धीत् । नम॑स्ते अग्न॒ ओ-

विशः॑ । प्र॒स्ना॒तीरिति॑ प्र—स्ना॒तीः । इ॒व॒ । उ॒स्राः । कृ॒शम् । न । हा॒सुः॒ । अघ्नि॑याः । [9]मा । नः॒ । स॒म॒स्य॒ । दू॒ढ्यः॑ । परि॑द्वेषस॒ इति॒ परि॑—द्वे॒ष॒सः॒ । अ॒ꣳ॒ ह॒तिः । ऊ॒र्मिः । न । नाव॑म् । एति॑ । व॒धी॒त् । [10]नमः॑ । ते॒ । अ॒ग्ने॒ ।

क्षीरादिदानेन जगतां वासयित्रचः किमिव कृशं न वत्समिव प्रस्नुतस्तन्याः हि गावो वत्सकं विशेषेण न जहति । एवं मां मा हासुरिति । उभयोपमार्थीयाऽपि वाक्यार्थोपमा भवतीत्युपमैतत् ॥

[9]नवमी—मा न इति ॥ समस्य सर्वस्यापि दूढ्यः द्रढीयः। पृषोदरादिः । परिद्वेषसः सर्वतो द्वेषणशीलस्य भ्रातृव्यस्य अंहतिः अभिभवः अस्मान् मा वधीत् माऽस्मानवधिषुः । नावं दुर्बला ऊर्मिरिव । कश्चिदाह—समस्य समानस्य दूढ्यः मत्सरिणः । समानमन्यत् ॥

[10]दशमी—नमस्त इति ॥ हे अग्ने नमस्ते तव खल्वोजसे बलाय कृष्टयो मनुष्या गृणन्ति शब्दयन्ति । तवैव बलं स्तुवन्ति यजमानादयः । अतः त्वममित्रमस्माकमपकारिणं शत्रुं अमैः अमनैः

जं॑से गृ॒णन्ति॑ देव कृ॒ष्टयः॑ । अमैः॑ ॥
॥ ६२ ॥ अ॒मित्रं॑मर्दय । कु॒वित्सु
नो॒ गवि॑ष्ट॒येऽग्ने॑ सं॒वेषि॑षो र॒यिम् ।

ओजं॑से । गृ॒णन्ति॑ । दे॒व॒ । कृ॒ष्टयः॑ । अमैः॑ ॥६२॥ अ॒मित्र॑म् । अ॒र्द॒य॒ । [11]कु॒वित् । स्विति॑ । न॒ः । गवि॑ष्टय॒ इति॒ गो–इ॒ष्ट॒ये॒ । अग्ने॑ । सं॒वेषि॑ष॒ इति॑ सं–वेषि॑षः । र॒यिम् । उ॒रु॒कृदित्यु॑रु–कृ॒त् । उ॒रु । न॒ः । कृ॒धि॒ ।

रोगादिभिः अर्दय मारय । अमेरित्रप्रत्ययः । अन्यत्र पचाद्यचि वृषादिः द्रष्टव्यः ॥

[11]एकादशी—कुवित्स्विति ॥ अग्ने नः अस्माकं रयिं धनं सुसंवेषिषः । सुष्ठु समन्तात्प्रापय । कुवित्, इति निपातो भूयिष्ठमित्यस्यार्थे वर्तते । विष व्याप्तौ लेटि 'सिब्बहुळं लेटि' इति 'लेटोडाटौ' इत्यडागमः । गविष्टये गावश्च इष्टयश्च गविष्टिः तदर्थं तत्साधनानि कर्माणि मे स्युरिति । लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः, नुमभावश्छान्दसः । उत्तमबहुळधनं प्रापयेति । इदानीं तत्प्राप्तिं बहुतरं कुर्वित्याशास्ते—उरुकृत् उरुणो बहुनो धनस्य कर्तुः न हि त्वमल्पं कर्तुं जानासि । पादादित्वात्क्षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । नः अस्माकं धनं उरु कृधि बहुतरं कुरु । सामर्थ्यातिशयो गम्यते । 'नश्च धातुस्थोरुपुभ्यः' इति नसो णत्वम्, 'कः करत्करति' इति सत्वम् । करोतेर्लेट्, पूर्ववच्छपो लुक् धिभावश्च ॥

उरुंकृदुरुणंस्कृधि । मा नों अस्मि-
न्महाधने परां वर्ग्भारभृद्यथा । संव-
र्गꣳ सꣳ रयिं जंय । अन्यमस्म-

[12]मा । नः । अस्मिन्न् । महाधन इति महा-धने । परेति । वर्क् । भारभृदिति भार-भृत् । यथा । संवर्गमिति सं-वर्गम् । समिति । रयिम् । जय । [13]अ-

---

[12] द्वादशी—मा न इति ॥ उत्तमं महत्तमं धनं देहीति तत्र महाधने त्वयाऽस्मिन् दीयमाने इत्थं कर्तव्यम् । भारभृदिति । मा परावर्क् मा परानैषीः । यथा महान्तं भारं वोढुं समर्थो भारं न इति न किञ्चित् परावर्जयति महान्तमपि भारमानयति । एवं त्वयाऽपि कर्तव्यम् । व्रजेर्लैटि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् । किञ्च—संवर्गं संवृज्य देये धनराशौ पुनःपुनः समानीय महान्तं धनराशिं सञ्जय सम्यक् जित्वा आनय । वर्जेराभीक्ष्ण्ये णमुल् । छान्दसो वा घमुञ् ॥

[13] त्रयोदशी—अन्यमिति ॥ हे अग्ने अस्मत् अस्मत्तः अन्यं शत्रुं इयं दुच्छुना दौर्गत्यं दुर्भिक्षं नरकादिरूपा वा पीडा सिषक्तु सेवताम् । सचेर्लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः, इत्वं चाभ्यासस्य । भियै भयार्थं यथाऽसौ भीतः पलायेत नः अस्माकं तु शवः बलं वर्धय । अमवत् आमसाधनं भ्रातृव्यक्षयो यैस्तद्वत् बलं वर्धय । 'अणावकर्मकात्' इति परस्मैपदम्, 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धधातुकत्वाण्णिलोपः, 'द्व्यचोतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घत्वम् ॥

छ्रि॒या इ॒यमग्ने॒ सिष॑क्तु दु॒च्छुना॑ ।
वर्धं॑ नो॒ अम॑व॒च्छवः॑ । यस्याजु॑ष-
न्नम॒स्विन॒श्शमी॒मदु॑र्मखस्य वा । तं
घेद॒ग्निर्वृ॒धाऽव॑ति । पर॑स्या॒ अधि॑ ॥

न्यम् । अ॒स्मत् । श्रि॒यै । इ॒यम् । अग्ने॑ । सिष॑क्तु ।
दु॒च्छुना॑ । वर्ध॑ । न॒ः । अम॑व॒दित्यम॑–व॒त् । शव॑ः ।
[14]यस्य॑ । अजु॑षत् । न॒म॒स्विन॑ः । शमी॑म् । अदु॑र्म-
ख॒स्येत्यदु॑ः–म॒ख॒स्य॒ । वा॒ । तम् । घ॒ । इत् । अ॒-
ग्निः । वृ॒धा । अ॒व॒ति॒ । [15]पर॑स्याः । अधीति॑ ॥ ६ ३ ॥

---

[14]चतुर्दशी—यस्येति ॥ यस्य नमस्विनः अन्नवतः पुरोडाशादिहविस्संपादिनो यजमानस्य शमीं कर्म अजुषत् सेवते । प्रीतो भजते, कीदृशस्य अदुर्मखस्य अविगुणयज्ञस्य तमेवाग्निः वृधा वर्धनेनावति तर्पयति । प्रवृद्धं वा रक्षति । घेदिति पादपूरणे । केचिदाहुः—नमस्विनो नमस्कारशीलस्य वा अविगुणयज्ञस्य वा कर्मेति विकल्पार्थो वाशब्द इति । घेति पादपूरणे इदित्यवधारणे ॥

[15]पञ्चदशी—परस्या इति ॥ संवतः सङ्गतेरधि उपरि परमे संश्लेषे तिष्ठन् । 'उपसर्गाच्छन्दसि' इति वतिः । अवरानपकृष्टानप्यस्मान् अभ्यातर आभिमुख्येन, मर्यादया च तर तारय दुःखात् । वनोतेः संपदादित्वात्क्विप् । परस्मात्संवननीयात् लोकादुपरिवर्तमानः त्वं अवरानस्मान् अभ्यातर आभिमुख्येनागच्छ । तथा

॥ ६३ ॥ सं॒वतो॑ऽवं॑शाꣳ अ॒भ्या त॑र।
य॒त्राहम॑स्मि॒ ताꣳ अ॑व । वि॒द्मा हि
ते॑ पु॒रा व॒यम॑ग्ने॑ पि॒तुर्यथाऽव॑सः ।
अधा॑ ते सु॒म्नमी॑महे । य उ॒ग्र इ॑व

सं॒व॒त् इति॑ सं॒-वतः॑ । अव॑शान् । अ॒भि । एति॑ । त॒र॒ ।
यत्र॑ । अ॒हम् । अस्मि॑ । तान् । अ॒व॒ । [16]वि॒द्म ।
हि । ते॒ । पु॒रा । व॒यम् । अग्ने॑ । पि॒तुः । यथा॑ ।
अव॑सः । अध॑ । ते॒ । सु॒म्नम् । ई॒म॒हे॒ । [17]यः । उ॒ग्रः ।

कृत्वा यत्राहमस्मि कुले ग्रामे जनपदे वा काले वा तान् तत्स्थानपि सर्वानव रक्ष तर्पय वा । रुत्वानुनासिकावुक्तौ ॥

[16]षोडशी—विद्मेति ॥ हे अग्ने तस्मात्ते तव पुरा पूर्वमेव वयं जानीमः कथमिव अवसः अभिगन्तव्यः पितरमिव त्वा वयं जानीमः अवगतो रक्षकः त्वमस्माकं पितुरेवं ते वयं जानीमः । पुत्रद्वेषितव्यावृत्त्यर्थमिदम् । अध अत एव कारणात् ते त्वामेव सुम्नं सुखमीमहे याचामहे । ‘द्व्यचोतस्तिङः’ इति ‘निपातस्य च’ इति उभयत्रापि दीर्घत्वम् ॥

[17]सप्तदशी—य इति ॥ हे अग्ने यस्त्वमुग्रः उद्गूर्णबलतया उग्र इव भवसि । शर्यहा । छान्दसः कर्तरि कृत्यः ‘तत्र साधुः’ इति यत् । शर्याणां हिंसकानां हन्ता शर्यहा । तिग्मशृङ्गः न तीक्ष्णशृङ्गः तीक्ष्णज्वालः तिग्मशृङ्ग इव । वंसगः वननीयानि वना-

शर्य॒हा ति॒ग्मशृ॑ङ्गो॒ न वꣳस॑गः ।
अग्ने॒ पुरो॑ रु॒रोजि॑थ । सखा॑य॒स्सं
व॑स्स॒म्यञ्च॒मिष॒ꣳ स्तोमं॑ चा॒ग्नये॑ ।
व॒र्षि॑ष्ठाय क्षि॒तीना॑मू॒र्जो नप्त्रे॒ सह॑-

इ॒व । श॒र्य॒हेति॑ शर्य-हा । ति॒ग्मशृ॑ङ्ग॒ इति॑ ति॒ग्म-शृङ्ग॒ः । न । वꣳस॑गः । अग्ने॑ । पुरः॑ । रु॒रोजि॑थ । [18]सखा॑यः । समिति॑ । व॒ः । स॒म्यञ्च॑म् । इष॑म् । स्तोम॑म् । च॒ । अ॒ग्नये॑ । व॒र्षि॑ष्ठाय । क्षि॒ती॒नाम् ।

नि गच्छति वनसङ्गः । वननीयेषु वनेषु सक्त इति वा वनसङ्गः । पृषोदरादित्वादिष्टस्वरूपलाभः । एवं मृगवत्सौम्यस्वभावः उग्रस्वभावश्च त्वं पुरः असुराणां पुरीः मेघान्वा रुरोजिथ अघक्षीः । छान्दसो हः । भ्रातृव्याणां हन्ता वृष्टेरुत्पादनेन वा सर्वाभिमतकारी ॥

[18]अथास्यामेवेष्ट्यां पुरोनुवाक्या—सखाय इत्यनुष्टुप् ॥ हे सखायः समानख्यानाः ऋत्विग्यजमानाः वः युष्मदर्थं युष्माकं श्रेयोर्थं अस्मासु अग्नये वर्षिष्ठाय प्रवृद्धतमाय क्षितीनां निवासहेतूनां मध्ये ऊर्जो नप्त्रे चतुर्थाय यथान्नादाहुतिः आहुतेरादित्यः आदित्यादग्निरिति । सहस्वते अतिशयेन बलवते ईदृशायास्मै सम्यञ्चं समीचीनं अतिगुणं स्तोमं स्तोत्रमिषमन्नं पुरोडाशादिकं हविश्च समारभध्वं कुरुत । एतत्क्रियाया अश्रुतत्वात् साकाङ्क्षत्वादुपसर्गसामर्थ्यादुत्तरस्मिंश्च मन्त्रे विशेषस्य श्रुतत्वात् । तत्रायं

स्वते । सꣳस॒मिद्यु॑वसे वृष॒न्नग्ने॒
विश्वा॑न्य॒र्य आ । इ॒डस्प॒दे समि॑ध्यसे॒
स नो॒ वसू॒न्या भ॑र । प्रजा॑पते॒

ऊ॒र्जः । नप्त्रे॑ । सह॑स्वते । [19]सꣳस॒मिति॒ सं-स॒म् । इत् । यु॒व॒से॒ । वृ॒ष॒न्न् । अग्ने॑ । विश्वा॑नि । अ॒र्यः । आ । इ॒डः । प॒दे । समिति॑ । इ॒ध्य॒से॒ । सः । न॒ः । वसू॑नि । एति॑ । भ॒र॒ । [20]प्रजा॑पत॒ इति॒ प्रजा॑-

---

विवेकः अग्नये इषं स्तोमं च संहराम इत्यत्रोच्यते । सोऽग्निरस्मभ्यं विश्वानि वसूनि समाहरत्विति उत्तरत्र वक्ष्यत इति । प्रियस्थिरादिना वृद्धशब्दस्य वर्षादेशः ॥

[19]अथात्रैव याज्या—संसमिदित्यनुष्टुप् ॥ 'प्रसमुपोदः' इति द्विर्वचनम् । हे वृषन् कामानां वर्षितः अग्ने विश्वानि वसूनि धनानि भक्तैः संयुवसे संमिश्रयसि भक्तेभ्यो दातुं राशीकरोषि । व्यत्ययेन शः, आत्मनेपदं च । यस्मादर्यः ईश्वरस्त्वम् । आकारो मर्यादायाम् । मर्यादाऽसङ्करणेन यथाधिकारं धनानां प्रापयिता त्वमिति । किञ्च—इडस्पदे पृथिव्याः पदे स्थाने वेद्यास्समिध्यसे सम्यक् ज्वाल्यसे । सः महानुभावस्त्वं अस्मभ्यं वसूनि समाभर समाहरेति । 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' । इडन्नं तद्वती पृथिवी । मत्वर्थीयो लुप्यते, अयस्मयादित्वेन पदत्वाज्जश्त्वं, 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्, 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' इत्यादिना सत्वम् ॥

[20]'यः प्रजाकामस्स्यात्तस्मा एतं प्राजापत्यं गार्मुतं चरुं निर्व-

स वे॑द॒ सोमा॑पूषणे॒मौ दे॒वौ ॥६४॥

प॒ते॒ । [21]सः । वे॒द॒ । [22]सोमा॑पूष॒णेति॒ सोमा॑–पू॒ष॒णा॒ ।

पेत्'* इत्यस्याः पुरोऽनुवाक्या—प्रजापते न त्वदिति त्रिष्टुप् ॥ व्याख्यातेयं 'सोमस्य त्विषिरसि'† इत्यत्र इह त्वस्याः प्रतीकं गृह्यते । हे प्रजापते त्वदन्य एतानि विश्वानि जातानि भुवनानि परिबभूव सर्वतो व्याप्नोति । तस्माद्यद्यत्कामयमानास्ते जुहुमो वयं तत्तथैवास्माकमस्तु वयं रयीणां पतयस्स्यामेति ॥

[21]तत्रैव याज्या—स वेद पुत्र इति जगती ॥ इयमपि 'हिरण्यगर्भः'‡ इत्यत्र व्याख्याता । प्रतीकग्रहणमिदमस्याः । स एव प्रजापतिः पुत्रो भूत्वा पितरं मातरं च वेद पुत्रभावेन वर्तते । स एव सूनुः सोता यजमानश्च भवति । स एव पुनर्मघः पुनःपुनः क्रियमाणो यागश्च भवति । स एव द्यां स्वर्गं च और्णोत् स्वतेजसाऽऽच्छादयति स एव विश्वानि भूतजातानि अभवत् आभवत् व्याप्नोति स एवेति ॥

[22]'यः पशुकामस्स्यात्तस्मा एतं सोमापौष्णं गार्मुतं चरुं निर्वपेत्'* इत्यस्य पुरोनुवाक्या—सोमापूषणा जनाना रयीणामिति त्रिष्टुप् ॥ इयं च व्याख्याता 'अग्नाविष्णू माहि'§ इत्यत्र प्रतीकग्रहणमस्या अप्यत्र । सोमापूषणौ रयीणां धनानां जनना जनयितारौ द्यावापृथिव्योश्च जनयितारौ । विश्वस्य भूतजातस्य जातमात्रावेव गोपौ एवं महानुभावाविमौ देवाः कृतवन्तः अमृतत्वस्य नाभिं नहनभूतौ देवाः कृतवन्तः ॥

---

*तै. सं. २-४-४^{1-2}.

†तै सं. १-८-१४^{10}.

‡तै. सं, २-२-१२^{4},

§तै. सं. १-८-२२^{17},

उ॒शन्त॑स्त्वा हवामह उ॒शन्त॒स्समि॑धीमहि । उ॒शन्नु॑श॒त आ व॑ह पि॒तॄन्

[23]इ॒मौ । दे॒वौ ॥ ६४ ॥

य॒ज्ञम॒मैरधि॑ वृष॒न्नेका॒न्न विꣳ॑ श॒तिश्च॑॥११॥

[1]उ॒शन्त॑ः । त्वा॒ । ह॒वा॒म॒हे॒ । उ॒शन्त॑ः । समिति॑ । इ॒धी॒म॒हि॒ । उ॒शन्न् । उ॒श॒तः । एति॑ । व॒ह॒ । पि॒तॄन् ।

---

[23]अथ तत्रैव याज्या—इमौ देवौ जायमानौ इति त्रिष्टुप् ॥ इयमपि तत्रैव व्याख्याता* । प्रतीकमेव गृह्यते । इमौ देवौ सोमापूषणौ जायमानावेव जुषन्त सर्वे देवाः इमौ देवौ तमांसि अजुष्टानि अप्रियाणि गूहतां जातमात्रावेव छादितवन्तौ । आभ्यां पक्वमुदकं संवत्सरव्रतं आमासु उस्रियासु रश्मिषु इन्द्रो वृष्ट्यर्थं जनत् जनयति पक्वं करोति ॥

इति द्वितीये षष्ठे एकादशोऽनुवाकः.

[1]महापितृयज्ञे सामिधेनी एकैव त्रिरुच्यते । उशन्त इत्यनुष्टुप् ॥ उशन्तः कामयमानाः पितॄन् त्वा हवामहे आह्वयामः । तानेव कामयमानास्त्वां समिधीमहि सम्यग्दीपयामः । त्वमपि तान् पितॄन् उशन्नावह । कीदृशान् उशतः हविरत्तुं कामयमानान् हविषे अत्तवे हविर्भोक्तुं । तुमर्थे तवै प्रत्ययः, कर्मणस्संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

---

*तै. सं. १-८-२२^{18}.

ह॒विषे॒ अत्त॑वे । त्वꣳ सो॑म॒ प्रचि॑कितो
मनी॒षा त्वꣳ रजि॑ष्ठ॒मनु॑ नेषि॒ पन्थां॑म्।

ह॒विषे॑ । अत्त॑वे । [2]त्वम् । सो॒म॒ । प्रचि॑कित॒ इति॒ प्र–चि॒कि॒तः॒ । म॒नी॒षा । त्वम् । रजि॑ष्ठम् । अन्विति॑ । ने॒षि॒ । पन्था॑म् । तव॑ । प्रणी॑ती॒ति॒ प्र–नी॒ती॒। पि॒तरः॑ । नः॒ । इ॒न्दो॒ इति॑ । दे॒वेषु॑ । रत्न॑म् । अ॒भ॒-

---

[2] सोमबर्हिषदग्निष्वात्तकव्यवाहनानां क्रमेण द्वेद्वे पुरोनुवाक्ये एकैकस्य तूत्तरा याज्या सर्वास्त्रिष्टुभः । विशेषो वक्ष्यते—त्वं सोमेति ॥ हे सोम! त्वं प्रचिकितः प्रकर्षेण ज्ञातः । निष्ठायां छान्दसं द्विर्वचनम्, यङ्लुकि वा अभ्यासविकाराभावः, 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । 'चिक' इति वा धात्वन्तरं द्रष्टव्यम् । मनीषा मनीषावद्भिः । यद्वा—विशिष्टया मनीषया व्यभिचाराभावात् । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेराकारः । किंच—त्वं रजिष्ठं ऋजुतरं पन्थां पन्थानम् । ऋजुशब्दादिष्ठनि 'विभाषर्जोश्छन्दसि' इति रेफः । यद्वा—रजः उदकं अतिशयेन तद्वान् रजिष्ठः । रजश्शब्दादिष्ठन् 'विन्मतोर्लुक्', 'टेः' इति टिलोपः । ईदृशं पन्थानं अनुनेषि अनुक्रमेण प्रापयसि । नयतेर्लिटि शपो लुक् । किञ्च—हे इन्दो! सोम! तव प्रणीती प्रणीत्या परिचरणेन पुरस्कारेण वा । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अस्माकं पितरः पूर्वेषु देवेषु रत्नं रमणीयं हविरन्नमभजन्त धीराः धीमन्तः । मत्वर्थीयो रप्रत्ययः ॥

त॒व॒ प्रणी॑ती पि॒तरो॑ न इन्दो दे॒वेषु॒
रत्न॑मभजन्त॒ धीरा॑ः । त्व॒या हि नः॑
पि॒तर॑स्सोम॒ पूर्वे॒ कर्मा॑णि च॒क्रुः प॑-
वमान॒ धीरा॑ः । व॒न्वन्नवा॑तः परि॒धीꣳ॑
रपो॑र्णु वी॒रेभि॒रश्वै॑र्म॒घवा॑ भव ॥६५॥

ज॒न्त॒ । धीरा॑ः । [3]त्वया॑ । हि । न॒ः । पि॒तर॑ः । सो॒म॒ । पूर्वे॑ । कर्मा॑णि । च॒क्रुः । प॒व॒मा॒न॒ । धीरा॑ः । व॒न्वन्न् । अवा॑तः । प॒रि॒धीनिति॑ परि–धीन् ।

---

[3]त्वया हीति ॥ हे सोम नः अस्माकं पूर्वे पितरः त्वया खलु हेतुना त्वत्प्रसादेन कर्माणि ज्योतिष्टोमादीनि पितृयज्ञादीनि वा चक्रुः कृतवन्तः । धीराः । गतम् । हे पवमान शोधक तस्मात्कारणात् अस्माकमपि त्वं वन्वन् अस्माकं संभजन्* अवातः वातरहितः स्वयमेव ज्वलन् । यद्वा—अकार उपमायां अयं वायुसदृशः, शीघ्रकारित्वं सादृश्यं । परिधीन् परितो धारयितॄन् आत्मनः प्रतिबन्धॄन् अपोर्णु अपानुद प्रतिबन्धकापनोदेन शीघ्रमागच्छ । रुत्वानुनासिकावुक्तौ । वीरेभिः विक्रान्तैरश्वैः शीघ्रमागच्छेति । ततश्चागत्य नः अस्माकं मघवा धनवान् भव । अस्मभ्यं धनं दातुं हस्ते गृहाण । यद्वा—हविषा धनेन तद्वान् भव । 'छन्दसीवनिपौ' इति मत्वर्थीयो वनिप्रत्ययः । 'द्व्यचोतस्तिङः' इति भवशब्दस्य संहितायां दीर्घः ॥

---

*ख—ग—संभजन् हविषा संभजन्.

न॒ः । त्वꣳ सोम॑ पि॒तृभि॑स्सं॑विदा॒-
नोऽनु॒ द्यावा॑पृथि॒वी आ त॑तन्थ । त-
स्मै॑ त इन्दो ह॒विषा॑ विधेम व॒यꣳ
स्या॑म॒ पत॑यो र॒यीणा॑म् । अ॒ग्नि॑ष्वा-

अपेति॑ । ऊ॒र्णु । वी॒रेभि॑ः । अश्वै॑ः । म॒घवेति॑ म॒घ–वा॒ । भ॒व॒ ॥ ६५ ॥ न॒ः । [4]त्वम् । सो॒म॒ । पि॒तृभि॒रिति॑ पि॒तृ–भि॒ः । सं॒वि॒दा॒न इति॑ सं–वि॒दा॒नः । अन्विति॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॒ द्यावा॑–पृ॒थि॒वी । एति॑ । त॒त॒न्थ॒ । तस्मै॑ । ते॒ । इ॒न्दो॒ इति॑ । ह॒विषा॑ । वि॒धे॒म॒ । व॒यम् । स्या॒म॒ । पत॑यः । र॒यी॒णाम् । [5]अ-

---

[4]त्वं सोमेति ॥ हे सोम! त्वं पितृभिः पूर्वैरास्माकीनैः संविदानः ऐकमत्यं गतः इत्थं वयमस्मै कुर्म इति द्यावापृथिव्यौ अन्वाततन्थ अनुक्रमेण दीप्त्या । अततेः 'बभूथाततन्थ' इति निपात्यते । हे इन्दो! तस्मै तादृशाय ते तुभ्यं हविषा विधेम परिचरेम तदर्थं आततदीप्तिर्भव । प्रयोजनं च ब्रूमः । वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भूयास्मेति हविषा विधेम त्वाम्, त्वं च द्यावापृथिवी दीप्त्या आततन्थ पितृभिश्च संविदानो भव इति । 'समोगमृच्छि' इति विदेरात्मनेपदम् ॥

[5]अग्निष्वात्ता इति जगती ॥ हे अग्निष्वात्ताः! अग्निष्वेव

त्ताः पितर॒ एह ग॑च्छत॒ सद॑स्सद-
स्सदत सुप्रणीतयः । अ॒त्ता ह॒वीꣳषि॒
प्रय॑तानि ब॒र्हिष्यथा॑ र॒यिꣳ सर्व॑वी-
रं दधातन । बर्हि॑षदः पितर ऊ॒-
त्य॑र्वागि॒मा वो॑ ह॒व्या च॑कृमा जु॒ष-

ग्नि॑ष्वात्ता॒ इत्यग्नि॑-स्वा॒त्ताः । पि॒त॒रः॒ । एत॑ । इ॒ह । ग॒च्छ॒त॒ । सद॑स्सद॒ इति॒ सद॑ः-स॒दः॒ । स॒द॒त॒ । सु॒प्र॒णी॒त॒य॒ इति॑ सु॒-प्र॒णी॒त॒यः॒ । अ॒त्त । ह॒वीꣳषि॑ । प्रय॑ता॒नीति॒ प्र-य॒ता॒नि॒ । ब॒र्हिषि॑ । अथ॑ । र॒यिम् । सर्व॑वीर॒मिति॒ सर्व॑-वी॒र॒म् । द॒धा॒त॒न॒ । [6]बर्हि॑षद॒ इति॒ बर्हि॑-स॒दः॒ । पि॒त॒रः॒ । ऊ॒ती । अ॒र्वाक् ।

हवन्ते ये हविषां भोक्तारः* आस्वादनिबद्धभावाः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । हे पितरः! इह कर्मणि आगच्छत हे सुप्रणीतयः सुखपरिचरणाः सदस्सदः आत्मीयमात्मीयं सदनं सदत सीदत । सीदतिः प्राप्तिकर्माऽयमिदानीम् । यद्वा—'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । सदस्सदः सदसिसदसि सीदत । विकरणव्यत्ययेन शः । ततश्चात्ताश्नीत हवींषि पितरो बर्हिषदः । ब्राह्मणं च, 'ये वै यज्वानः । ते पितरो बर्हिषदः ।'† इति ॥

[6]आमन्त्रयन्ते—हे बर्हिषदः पितरः ऊती ऊत्या गमनेन अर्वाक्

---

* होतारः । भोक्तारः

† तै. ब्रा. १-६-९.

ध्वंम् । त आ गतावंसा शन्तंमेना-
थास्मभ्यंम् ॥ ६६ ॥ शं योरंरपो
दंधात । आहं पितॄन्त्सुंविदत्राँ

इमा । वः । हव्या । चकृम । जुषध्वंम् । ते । एतिं । गत । अवंसा । शंतंमेनेति शं–तमेन । अथं । अस्मभ्यमित्यस्म–भ्यम् ॥ ६६ ॥ शम् । योः । अरपः । दधात । [7]एतिं । अहम् । पितॄन् ।

अस्मान् प्रत्यभिमुखा भूत्वा । ‘ऊतियूति’ इत्यादिना उदात्तः क्तिन्निपातितः, ‘सुपां सुलुक्’ इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णः, ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः’ इति ततःपरस्याकारस्य संहितायां स्वरितत्वम् । इमानि हव्यानि हवींषि । उभयत्र ‘शेश्छन्दसि’ इति लोपः । युष्मदर्थं चकृम कुर्मो वयम् । ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति संहितायां दीर्घत्वम् । तानि यूयं जुषध्वं सेवध्वम् । तिङः परत्वात् न निहन्यते । तदर्थं ते च यूयं आगत आगच्छत। लोटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । अवसा प्रीत्या शन्तमेन सुखतमेन मनुष्यादिप्रीतेः अथ अनन्तरमागत्य हवींषि च सेवित्वा अस्मभ्यं शंयोश्च अरपः अपापः उभयलोकाविरुद्धं दधात दत्त आपत्तापशमनं रोगाणां नाशनं यावनं भयानां पृथक्करणमागामिनो निरोधः । यौतेरसुनि गुणे अवादेशाभावश्छान्दसः ॥

[7]आहमिति ॥ सुविदत्रान् शोभनवेदनान् सुष्ठु वदन्तीति सुविदत्राः । विदेः कर्तृप्रत्ययः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अहं

अवित्सि॒ नपा॑तं च वि॒क्रम॑णं च॒
विष्णोः॑ । ब॒र्हि॒षदो॒ ये स्व॒धया॑
सु॒तस्य॒ भज॑न्त पि॒त्वस्त इ॒हाग॑मि-
ष्ठाः । उप॑हूताः पि॒तर॑स्सो॒म्यासो॑

सु॒वि॒दत्रा॒निति॑ सु-वि॒दत्रा॑न् । अ॒वि॒त्सि॒ । नपा॑तम् । च॒ । वि॒क्रम॑ण॒मिति॑ वि-क्रम॑णम् । च॒ । विष्णोः॑ । ब॒र्हि॒षद॒ इति॑ बर्हि-सदः॑ । ये । स्व॒धयेति॑ स्व-धया॑ । सु॒तस्य॑ । भज॑न्त । पि॒त्वः ।

तानावित्सि आभिमुख्येन लब्धवानस्मि । विन्दतेर्लुङि 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्वम् । किञ्च—विष्णोर्यज्ञात्मनो नपातं च विक्रमणं च आवित्सीत्येव तेषामेव प्रसादान्नपातनमभ्रेषः कर्माङ्गानाम् । ण्यन्तात्क्विपि नञ्समासे 'नभ्राण्नपात्' इति नलोपाभावो निपात्यते । विविधं सङ्क्रमणं विक्रमणं विश्लिष्टकर्मनिष्पत्तिः । विशिष्टफलप्राप्तिहेतुत्वं वा कर्मणः । कस्मादेवमुच्यते इत्याह—ये बर्हिषदः पितरः स्वधया अन्नेन सह सुतस्य सोमस्यान्नं सोमं च भजन्त अभजन्त यज्वान इति यावत् । 'वहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपि' इत्यडभावः । ते पितरः इह अस्मिन् कर्मणि पित्वः पिन्वान्ति आगमिष्ठाः । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्याः स्वादेशः ।

ब॒र्हि॒ष्ये॑षु नि॒धिषु॑ प्रि॒येषु॑ । त आ
ग॑मन्तु॒ त इ॒ह श्रु॑व॒न्त्वधि॑ ब्रुवन्तु॒ ते
अ॑वन्त्व॒स्मान् । उदी॑रता॒मव॑र॒ उ-

ते । इ॒ह । आग॑मिष्ठा॒ इत्या–ग॒मि॒ष्ठाः । [8]उप॑हूता॒ इत्युप॑–हू॒ताः । पि॒तरः॑ । सो॒म्यासः॑ । ब॒र्हि॒ष्ये॑षु । नि॒धिष्विति॑ नि–धिषु॑ । प्रि॒येषु॑ । ते । एति॑ । ग॒म॒न्तु॒ । ते । इ॒ह । श्रु॒व॒न्तु॒ । अधीति॑ । ब्रु॒व॒न्तु॒ । ते । अ॒व॒न्तु॒ । अ॒स्मान् । [9]उदिति॑ । ई॒र॒ता॒म् । अव॑रे ।

अतिशयेन गन्तारः । 'तुश्छन्दसि' इत्यागन्तृशब्दादिष्ठन्प्रत्ययः, 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इति लोपः ॥

[8]उपहूताः ये पितरः अस्मिन् कर्मणि अस्माभिरुपहूताः सोम्यासः सोमार्हाः । 'सोममर्हति' इति यप्रत्ययः । बर्हिष्येषु यागसंबन्धिषु । भवे साधौ वा यः । सन्निधिषु निधीयन्त इति निधयः हवींषि । 'उपसर्गे घोः किः' तेषु निमित्तेषु सप्तमी । प्रियेषु इष्टतमेषु ये आहूताः आगमन्तु आगच्छन्तु । 'सर्वे विधयश्छन्दासि विकल्प्यन्ते' इति छत्वाभावः । अतः इह कर्मणि अस्मत्प्रयुक्तास्स्तुतीः श्रुवन्तु शृण्वन्तु । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । अधिब्रुवन्तु तेऽस्मान् पक्षपातेन वा अस्मान् आधिक्येन ब्रुवन्तु साधुकृतमेभिरिति । अवन्तु चास्मान्पितरस्ते ॥

[9]उदीरतामिति ॥ उदीरतां उदीर्णा भवन्तु उद्गच्छन्तु ।

त्परा॑स॒ उन्म॑ध्य॒माः पि॒तर॑स्सो॒म्या-
स॑ः । असु॑म् ॥ ६७॥ य ई॒युर॑वृ॒का
ऋ॑त॒ज्ञास्ते नो॑ऽवन्तु पि॒तरो॒ हवे॑षु ।
इ॒दं पि॒तृभ्यो॒ नमो॑ अस्त्व॒द्य ये

उदिति॑ । परा॑सः । उदिति॑ । म॒ध्य॒माः । पि॒तर॑ः । सो॒म्यास॑ः । असु॑म् ॥ ६७ ॥ ये । ई॒युः । अ॒वृ॒काः । ऋ॒त॒ज्ञा इत्यृ॑त-ज्ञाः । ते । न॒ः । अ॒व॒न्तु । पि॒तर॑ः । हवे॑षु । [10]इ॒दम् । पि॒तृभ्य॒ इति॑ पि॒तृ-

---

ईर गतौ, आदादिकः 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशः । अवरे अधस्तात् स्थिताः पृथिवीस्थिता वा निकृष्टा वा परासः पराः उत्कृष्टा उच्छ्रितस्थानस्था वा ते च पितर उदीरतां मध्यमाश्च पितर उदीरतां सोम्यासः सोमार्हाः । 'सोममर्हति' इति यः । ये असुं प्राणं हेतुत्वेन वारकत्वेन ईयुः प्रविष्टाः अवृकाः बाधकस्वभावरहिताः । कुक वृक आदाने, इगुपधलक्षणः कः । ऋतज्ञाः ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा ज्ञातारः ते तथा महानुभावाः नः अवन्तु प्रीणयन्तु वा हवेषु आह्वानेषु अस्मान् तृप्यन्तु वा अस्मद्यज्ञेषु ॥

[10]इदमिति ॥ इदं नमः अन्नं प्रणामो वा पितृभ्योऽस्तु ।

पूर्वा॑सो॒ य उप॑रास ई॒युः । ये पार्थि॑वे॒ रज॒स्या निष॑त्ता॒ ये वा॑ नू॒नꣳ सु॑वृ॒जना॑सु वि॒क्षु । अधा॒ यथा॑ नः

भ्य॒ः । नम॑ः । अ॒स्तु । अ॒द्य । ये । पूर्वा॑सः । ये । उप॑रासः । ई॒युः । ये । पार्थि॑वे । रजा॑सि । एति॑ । निष॑त्ता॒ इति॒ नि–स॒त्ता॒ः । ये । वा॒ । नू॒नम् । सु॒वृ॒जना॒स्विति॑ सु–वृ॒जना॑सु । वि॒क्षु । [11]अध॑ । यथा॑ ।

अद्य अस्मिन् कर्मणि केभ्यः ये पूर्वासः ईयुः पूर्वमेव स्वर्गं गता ये चोपरास ईयुः उपरिभूतास्तेषां समीपभूता अन्तरिक्षस्थाः तेषां वा कुले अन्तरिक्षे स्थिताः ये च पार्थिवे रजसि लोके आनिषत्ता आनिषण्णाः सर्वतः । 'पृथिव्या ञाञौ' इति स्वार्थिको ञः । यद्वा—पृथिवीसंबन्धिनि लोके स्थिताः । नूनमिति पादपूरणे । ये वा सुवृजनासु शोभनधनासु विक्षु प्रजासु कर्मशीलासु निषण्णाः । यद्वा—उपरासः उपरणशीलाः निवृत्तिप्रधानाः पार्थिवे पृथिव्यां भवे रजसि कर्मणि पुण्यापुण्यात्मके व्यामिश्रे निषण्णाः सुवृजनासु शोभनधनासु कर्मशेषधनासु धार्मिकेषु अपापासु प्रजासु निषण्णाः तेभ्यस्सर्वेभ्यो नमोऽस्त्विति ॥

[11]अधेति ॥ अध अत एव कर्मसामर्थ्यात् अस्माकं परासः पूर्वे पितरः

पि॒तरः॒ परा॑सः प्र॒त्नासो॑ अग्न ऋ॒त-
मा॑शुषा॒णाः । शुची॒दय॒न्दीधि॑तिमु-
क्थ॒शासः॒ क्षामा॑ भि॒न्दन्तो॑ अरु॒णी-
रप॑ व्रन्। यद॑ग्ने ॥ ६८ ॥ क॒व्य॒वा॒-
ह॒न॒ पि॒तॄन् यक्ष्यृ॑ता॒वृधः॑ । प्र च॑ ह॒-

न॒ः । पि॒तर॑ः । परा॑सः । प्र॒त्नास॑ः । अ॒ग्ने॒ । ऋ॒तम् । आ॒शु॒षा॒णाः । शुचि॑ । इत् । अ॒य॒न् । दीधि॑तिम् । उ॒क्थ॒शा॒स॒ इत्यु॑क्थ-शास॑ः । क्षाम॑ । भि॒न्दन्त॑ः । अ॒रु॒णीः । अपेति॑ । व्र॒न् । [12]यत् । अ॒ग्ने॒ ॥ ६८ ॥ क॒व्य॒वा॒ह॒नेति॑ कव्य-वा॒ह॒न॒ । पि॒तॄन् । यक्षि॑ ।

प्रत्नासः ततोपि पूर्वे पितरः हे अग्ने ऋतं सत्यं यज्ञं वा आशुषाणा अश्नुवानाः । अश्नोतेः छान्दसे लिटि रूपम्, तत्र क्वसुकानचोश्छान्दसस्समावेशः । अयस्मयादित्वेन भत्वाद्वयोस्संप्रसारणम् । यद्वा— द्विविकरणत्वं लिटि व्यत्ययेन भवति, उप्रत्ययः । ते च शुचि शुद्धं स्थानम् । इदित्यवधारणे । शुच्येव स्थानं यथाऽयन् आगच्छन् दीधितिं स्थानं तद्योगात्ताच्छब्द्यम् । उक्थशासः उक्थै स्तोत्रैः । यत्प्रत्ययः ॥

[12]यदिति अनुष्टुप् ॥ हे अग्ने कव्यवाहन हविषो वाहक यद्यस्मात्पितॄन् ऋतावृधः ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितॄन्

व्यानि॑ वक्ष्यसि दे॒वेभ्य॑श्च पि॒तृभ्य॒
आ । त्वम॑ग्न ईडि॒तो जा॑तवे॒दोऽ-
वा॑ड्ढ॒व्यानि॑ सु॒र॒भीणि॑ कृ॒त्वा । प्रादा॑ः
पि॒तृभ्य॑स्स्व॒धया॒ ते अ॑क्षन्न॒द्धि त्वं दे॑व॒

ऋ॒ता॒वृध॒ इत्यृ॑त-वृध॑ः । प्रेति॑ । च॒ । ह॒व्यानि॑ । व॒क्ष्य॒सि॒ । दे॒वेभ्य॑ः । च॒ । पि॒तृभ्य॒ इति॑ पि॒तृ-भ्य॒ः । आ । [13]त्वम् । अ॒ग्ने॒ । ई॒डि॒तः । जा॒त॒-वे॒द॒ इति॑ जात-वे॒द॒ः । अवा॑ट् । ह॒व्यानि॑ । सु॒र॒-भीणि॑ । कृ॒त्वा । प्रेति॑ । अ॒दा॒ः । पि॒तृभ्य॒ इति॑ पि॒तृ-भ्य॒ः । स्व॒धयेति॑ स्व-धया॑ । ते । अ॒क्ष॒न्न् । अ॒द्धि ।

यक्षि यजसि । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । तस्मात्त्वमेव हव्यानि प्रवक्ष्यसि प्रवहसि देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च । आकारस्समुच्चये । तस्मादेवं महानुभावं त्वामेव वयं यजाम इति ॥

[13]त्वमिति ॥ हे अग्ने जातवेदः जातानां वेदितः प्रजावेदितः त्वं ईडितः स्तुतः अवाट् हव्यानि । वहेश्छान्दसो लुङ् । ततश्च तानि सुरभीणि कृत्वा पितृभ्यः प्रादाः प्रदेहि स्वधया अन्नेन सहैव । ततस्ते पितरः तानि प्रयतानि शुद्धानि हवींषि अक्षन् अदन्तु । अदेश्छान्दसो ‘लुङ्सनोर्घसॢ’ इति घस्लादेशः, ‘मन्त्रे घस’ इति च्लेर्लुक्, ‘घसिभसोर्हलि च’ इत्युपधालोपः ।

प्रय॑ता ह॒वीꣳषि । मात॑ली क॒व्यै-
र्य॒मो अङ्गि॑रोभि॒र्बृह॒स्पति॒र् ऋक्व॑भि-
र्वा॑वृधा॒नः । याꣳश्च॑ दे॒वा वा॑वृ॒धुर्ये
च॑ दे॒वान्त्स्वाहा॒ऽन्ये स्व॒धया॒ऽन्ये म॑द-

त्वम् । दे॒व॒ । प्र॒य॒तेति॒ प्र—य॒ता॒ । ह॒वीꣳषि॑ । [14]मा-त॑ली । क॒व्यैः । य॒मः । अङ्गि॑रोभि॒रित्यङ्गि॑रः—भि॒ः । बृह॒स्पति॑ः । ऋक्वा॑भि॒रित्यृक्व॑—भि॒ः । वा॒वृ॒धा॒नः । यान् । च॒ । दे॒वाः । वा॒वृ॒धुः । ये । च॒ । दे॒वान् । स्वाहा॑ । अ॒न्ये । स्व॒धयेति॑ स्व—धया॑ । अ॒न्ये ।

देव त्वमपि तानि हवींषि अद्धि भक्षय सततमस्मानुपकारिणः कुर्विति भावः ॥

[14]वावृधान इति ॥ प्रत्येकं कव्यादिभिस्संपद्यते । मातलिना तद्वानिन्द्रो मातलिः । छान्दस इनिर्व्रीह्यादिवद्द्रष्टव्यः । स कव्यैः कव्यवाहिभिः पितृभिः सह वावृधानः वर्धमानः । शपः श्लुः, ताच्छीलिकश्चानश् । यमः पितृराजः सोऽङ्गिरोभिः पितृविशेषैः सह वावृधानः । बृहस्पतिः ऋक्वभिः मन्त्रवद्भिः स्तुतिमद्भिर्वा पितृविशेषैः सह वावृधानः । 'छन्दसीवनिपौ' इति वनिप्प्रत्ययः, अयस्मयादित्वेन पदत्वात्कुत्वं, भत्वाज्जश्त्वाभावः । यांश्च पितॄन् देवाः वावृधुः वर्धयन्ति । व्यत्ययेन परस्मैपदम्, तु-

न्ति ॥ ६१ ॥ इ॒मं य॑म प्रस्त॒रमा
हि सीदाङ्गि॑रोभिः पि॒तृभि॑स्संविदा॒-
नः । आ त्वा॒ मन्त्राः॑ कविश॒स्ता व॑ह-
न्त्वे॒ना रा॑जन् ह॒विषा॑ मादयस्व ।

म॒द॒न्ति॒ ॥ ६१ ॥ [15]इ॒मम् । य॒म॒ । प्र॒स्त॒रमिति॑ प्र-स्त॒रम् । एति॑ । हि । सीद॑ । अङ्गि॑रोभि॒रित्यङ्गि॑रः-भिः॒ । पि॒तृभि॒रिति॑ पि॒तृ-भिः॒ । सं॒वि॒दा॒न इति॑ सं-वि॒दा॒नः । एति॑ । त्वा॒ । मन्त्राः॑ । क॒वि॒श॒स्ता इति॑ कवि-श॒स्ताः । व॒ह॒न्तु॒ । ए॒ना । रा॒-

---

जादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम् । ये च पितरो देवान् वावृधुरिति । ये च तत्रान्ये एके देवाः पितॄणां वर्धयितारः स्वाहाकारेण मदन्ति मोदन्ताम् । अथान्ये एके पितरः स्वधया स्वधाकारेण मदन्तीत्येव । माद्यतेर्व्यत्ययेन शः ॥

[15]इममिति ॥ हे पितृराज इमं प्रस्तरं प्रस्तीर्णमाश्रमं आसीद अङ्गिरोभिः पितृविशेषैः संविदानः ऐकमत्यं गच्छन् । तत आसीदन्तं त्वां कविशस्ताः कविभिर्मेधाविभिः आस्माकीनैः ऋत्विग्भिः शस्ताः मन्त्राः आवहन्तु प्राप्नुवन्तु । ततः एना अनेन हविषा राजन् राजनशील मादयस्व । मद तृप्तियोगे, चौरादिकः ॥

अङ्गि॑रोभि॒रा ग॑हि य॒ज्ञिये॑भि॒र्यम॑ वै॒रू॒पैरि॒ह माद॑यस्व । विव॑स्वन्तꣳ हु॒वे॒ यः पि॒ता ते॒ऽस्मिन् य॒ज्ञे ब॒र्हिष्या नि॒षद्य॑ । अङ्गि॑रसो नः पि॒त-

ज॒न्न् । ह॒विषा॑ । मा॒द॒य॒स्व॒ । [16]अङ्गि॑रोभि॒रित्यङ्गि॑रः—भि॒ः । एति॑ । ग॒हि॒ । य॒ज्ञिये॑भिः । यम॑ । वै॒रू॒पैः । इ॒ह । मा॒द॒य॒स्व॒ । विव॑स्वन्तम् । हु॒वे॒ । यः । पि॒ता । ते॒ । अ॒स्मिन् । य॒ज्ञे । ब॒र्हिषि॑ । एति॑ । नि॒षद्येति॑ नि—सद्य॑ । [17]अङ्गि॑रसः । न॒ः । पि॒तरः॑ । नव॑ग्वाः । अथ॑र्वाणः । भृग॑वः । सो॒म्यासः॑ । ते-

---

[16]अङ्गिरोभिरिति ॥ हे यम अङ्गिरोभिस्सह आगहि आगच्छ । पूर्ववत् शपो लुक् । यज्ञियेभिः यज्ञार्हैः वैरूपैः विविधकर्मरूपसंबन्धिभिः, वैरूपसामप्रियैर्वा । यद्वा—स्वार्थिकोऽण् । विरूपैः विविधरूपैस्सह इह कर्मणि मादयस्व । अथ यस्तव पिता तं विवस्वन्तं हुवे आह्वयामि । सोप्यस्मिन् यज्ञे आगत्य बर्हिषि निषद्य माद्यताम् ॥

[17]अङ्गिरस इति ॥ अङ्गिरसः पितृविशेषाः अस्माकं च

रो॒ नव॑ग्वा॒ अथ॑र्वाणो॒ भृग॑वस्सो॒म्याः। तेषा॑ं व॒यꣳ सु॑म॒तौ य॒ज्ञिया॑-

षा॑म् । व॒यम् । सु॒म॒ताविति॑ सु–म॒तौ॑ । य॒ज्ञिया॑नाम् । अपीति॑ । भ॒द्रे । सौ॒म॒न॒से । स्या॒म॒ ॥७०॥

भ॒वा॒स्मभ्य॒मसु॑ यद॑ग्ने मदन्ति सौमन॒स
एक॑ं च ॥ १२ ॥

सा॒मिध॒श्चक्षु॑षी प्र॒जाप॑ति॒राज्य॑ं दे॒वस्य॒ स्फ्यं॑ ब्र॑ह्मवा॒दिनो॒ङ्गिर॒ग्नेस्त्रयो॒ मनु॑ः पृथि॒व्याः प॒शवो॒ऽग्नी॑धे दे॒वा वै य॒ज्ञस्य॑ यु॒क्ष्वोशन्त॑स्त्वा॒ द्वाद॑श ॥१२॥

सा॒मिधो॑ या॒ज्या॑ तस्मा॒न्नाभा॒गꣳ हितमन्वित्या॑ह

पितरः नवग्वाः अभिनवागमनाः आगमने अभिनवा इव प्रियाः। क्विपि 'ऊङ् च गमादीनाम्' इत्यूकारः। आगमनमायातु उपसर्गयोस्स्वस्थानविनिमयः वा बहुव्रीहौ। नवग्वा अथर्वाणश्च भृगवश्च पितृविशेषाः प्रशस्ताः सोम्यासः सोमार्हाः येऽप्येवंविधा महानुभावाः पितरस्तेषां यज्ञियानां यज्ञार्हाणां सुमतौ शोभनायां मतौ सानुग्रहायां वयं स्याम भूयास्म। अपि च, भद्रे भजनीये कल्याणे सौमनसे सौमनस्यहेतुके तत्प्रदानहेतुके सर्वाभिमत-

ना॒मपि॑ भ॒द्रे सौ॑मन॒से स्या॑म ॥७०॥

प्र॒जा वा आ॒हेत्या॑ह यु॒क्ष्वा हि संप्र॒तिः ॥ ७० ॥

स॒मिधं॑स्सौमन॒से स्या॑म ॥

॥ हरिः ओम् ॥

सिद्धिरूपे कल्याणे च स्यामेति । येऽत्र अविनियुक्ता मन्त्राः ते लिङ्गेन क्वाप्यनुरूपे कर्मणि विनियोक्तव्याः ॥

इति श्रीभट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये

ज्ञानयज्ञाख्ये द्वितीये काण्डे षष्ठे

प्रश्ने द्वादशोऽनुवाकः.

समाप्तष्षष्ठप्रपाठकः.

द्वितीयकाण्डश्च.

शुद्धिपत्रिका.

पुटे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
२	१२	अ॒दि॒त्याः	आ॒दि॒त्याः
३	५	अ॒दि॒त्यान्	आ॒दि॒त्यान्
६	१३	अ॒हु॒ः	आ॒हु॒ः
९	११	ग॒च्छति॒	ग॒च्छ॒ति॒
११	३	निरव	निर॑व
१४	१	न्तस्मा	न्तस्मा॑
२८	१२	तेन	तेन॑
३७	११	त्रि॒ꣳ॒श॒त्	त्रि॒ꣳ॒श॒त्
४६	३	मृद्ध्यै	मृद्ध्यै॒
”	६	इ॒व	इ॒व॒
४७	५	अ॒नि॑र्दा	अनि॑र्दा
”	६	पुरो॒डाशं॒	पु॒रो॒डाशं॒
”	७	दे॒वा॒सु॒रा	ˈदे॒वा॒सु॒रा
४८	१	असु॒॑राणां॒	असु॑राणां॒
”	१०	अ॒च॒र॒त्	अ॒च॒र॒त्
४९	२	इ॑द्रि॒य	इ॑न्द्रि॒य

शुद्धिपत्रिका.

पृष्ठे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
२	१२	अ॒दि॒त्याः	आ॒दि॒त्याः
३	५	आ॒दि॒त्यान्	आ॒दि॒त्यान्
६	१३	अ॒हु॒ः	आ॒हु॒ः
९	११	ग॒च्छति॒	ग॒च्छ॒ति॒
११	३	निरव	निर॑व
१४	१	न्तस्मा	न्तस्मा॑
२८	१२	तेन	तेन॑
३७	११	त्रि॒ꣳ॒श॒त्	त्रि॒ꣳ॒श॒त्
४६	३	मृद्ध्यै	मृद्ध्यै॒
”	६	इ॒व	इ॒व॒
४७	५	अ॒नि॑र्दा	अनि॑र्दा
”	६	पुरो॒डाशं॒	पु॒रो॒डाशं॒
”	७	दे॒वा॒सु॒रा	॑दे॒वा॒सु॒रा
४८	१	असु॑राणां॒	असु॑राणां॒
”	१०	अ॒च॒र॒त्	अ॒च॒र॒त्
४९	२	इंद्रि॒य	इन्द्रि॒य

पुटे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्	शुद्धम्.
,,	७	अ॒या॒ज॒य॒त्	अ॒या॒ज॒य॒त्
५०	८	यदि॒न्द्रा॑य	यदिन्द्रा॑य
,,	१३	रू॒न्धे॒	रु॒न्धे॒
५२	२	ऋष॒भो–	ऋष॒भो
५४	९	अ॒व॒प॒त्	अ॒व॒प॒त्
,,	११	पुरो॒ढाश॑म्	पुरो॒डाश॑म्
५५	७	चक्षु॒॑ः	चक्षु॑ः
५७	३	ज॒त	जा॒त
६२	१	वैश्व	वैश्व
,,	८	इति॑	इति॒
,,	१३	सा॒ह॒ङ्गणी	सा॒ङ्गह॒णी
,,	१८	भूया॒सम्	भूया॒स॒म्
६३	८	अधो॒	अथो॒
,,	१२	आम॑न॒	[१]आम॑न॒
,,	१३	ति॒स्त्रः	ति॒स्रः
६४	१	यास्तिस्त्र	यास्तिस्र
,,	२	रुह्व॒	रुह्वा॒
,,	५	रुह्व॒	रुह्वा॒
,,	,,	रु॒ह्व॒ः	रु॒ह्वा॒ः

पुटे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
६४	८	अ॒भ॒व॒त्	अ॒भ॒व॒त्
६५	६	व॒त्	व॒त्
६७	५	म॒रुत् भि॒ः	म॒रुत्-भि॒ः
,,	६	परिति॑	परीति॑
,,	७	ऐ॒र॑यत्	ऐ॒र॑यत्
७०	१२	अयु॑ष्मान्	आयु॑ष्मान्
,,	,,	ब्रह्म॑	^{14}ब्रह्म॑
७१	६	दे॒वनां॑	दे॒वानां॑
,,	७	वी॒र्ये॑ण	वी॒र्ये॑ण
७२	१०	अयु॑ः	आयु॑ः
,,	१४	अ॒ग्नावै॒ष्ण॒व	^{2}आ॒ग्ना॒वै॒ष्ण॒व
७३	१	नै॒वेनं॑	नै॒वेनं॑
,,	८	पा॒शा॒त्	पा॒शात्
७४	११	अ॒न॒ः	अ॒नः
,,	१७	प्र॒णा॒	प्रा॒णा
७८	१४	॥ ११ ॥	॥ ४५ ॥
,,	१५	ना॒ऽ	ना॒ऽ
८०	३	वारु॒णांश्च	वारु॒णाश्च
८१	४	प॒ला॒ः	पा॒ला॒ः

पृष्टे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्	शुद्धम्.
,,	७	अ॒या॒ज॒य॒त्	अ॒या॒ज॒य॒त्
५०	८	यदि॒न्द्रा॑य	यदि॒न्द्रा॑य
,,	१३	रू॒न्धे॒	रु॒न्धे॒
५२	२	ऋष॒भो–	ऋष॒भो
५४	९	अ॒व॒प॒त्	अ॒व॒प॒त्
,,	११	पु॒रो॒ढाश॑म्	पु॒रो॒डाश॑म्
५५	७	चक्षु॒॑ः	चक्षु॑ः
५७	३	ज॒त	जा॒त
६२	१	वैश्व	वैश्व
,,	८	इति॑	इति॒
,,	१३	सा॒ह॒ङ्गणी	सा॒ङ्गह॒णी
,,	१८	भूया॒सम्	भूया॒स॒म्
६३	८	अधो॒	अथो॒
,,	१२	आम॑न॒	9आम॑न॒
,,	१३	ति॒स्रः	ति॒स्रः
६४	१	यास्तिस्र	यास्तिस्र
,,	२	रुद्र॒	रुद्रा॒
,,	५	रुद्र॒	रुद्रा॒
,,	,,	रु॒द्र॒ः	रु॒द्रा॒ः

पुटे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
६४	८	अ॒भ॒व॒त्	अ॒भ॒व॒त्॒
६५	६	व॒त्	व॒त्॒
६७	५	म॒रुत् भि॒ः	म॒रुत्–भि॒ः
,,	६	परिति॑	परीति॑
,,	७	ऐ॒र॑यत्	ऐर॑यत्
७०	१२	अंयु॑ष्मान्	आयु॑ष्मान्
,,	,,	ब्रह्मं॑	^{14}ब्रह्मं॑
७१	६	दे॒वनां॑	दे॒वानां॑
,,	७	वी॒र्ये॑ण	वी॒र्ये॑ण
७२	१०	अयु॑ः	आयु॑ः
,,	१४	अ॒ग्ना॒वै॒ष्ण॒व	^{2}आ॒ग्ना॒वै॒ष्ण॒व
७३	१	नै॒वेनं॑	नै॒वैनं॑
,,	८	पा॒शा॒त्	पा॒शात्
७४	११	अ॒न॒ः	अ॒नः
,,	१७	प्र॒णा॒	प्रा॒णा॒
७८	१४	॥ ११ ॥	॥ ४५ ॥
,,	१५	ना॒ऽ	ना॒ऽ
८०	३	वारु॒णांश्च	वारु॒णाश्च
८१	४	प॒ला॒ः	पा॒ला॒ः

पुटे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
८३	७	प्त्रीयम्॑	प्त्रीय॑म्
,,	११	स॒प्त॒	स॒प्त
८५	९	चतु॑ष्पा॒त्	चतु॑ष्पात्
,,	१०	सु॒	सु
९३	२	पृ॑थिव्यां	पृ॑थि॒व्यां
९४	१०	अ॒व॒द्या॒त्	अ॒व॒द्यात्
९५	६	सू॒क्ता॒	सू॒क्ता
१०२	२	व॒श्शर्म	व॒श्शर्म॑
१०५	३	ण्येषा॒ꣳ	ण्येषा॒ꣳ॒
११२	२	रक्षा॒ꣳ-	रक्षा॒ꣳ॒-
,,	४	असु॑रा॒न्ज	असु॑रा॒ञ्ज
,,	६	सु॑रान्जि॒त्वा	ऽसु॑राञ्जि॒त्वा
,,	,,	रक्षा॒॑ꣳ-	रक्षा॒ꣳ॒
,,	७	रक्षा॒ꣳ	रक्षा॒ꣳ॒
,,	८	ते । ^{2}दे॒वाः ।	^{2}ते । दे॒वाः ।
,,	१५	तानि॑	^{3}तानि॑
११४	९	अु॒नु॒द॒न्त॒	अ॒नु॒द॒न्त॒
१२१	१३	अꣳहं॑सा	^{3}अꣳहं॑सा
१४१	२	र॒मयं॑त	^{2}र॒मयं॑त

पुटे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
१५१	११	दे॑वा॑ः	^{1}दे॑वा॑ः
१६१	६	सर्वै᳚ः	^{5}सर्वै᳚ः
२००	७	उ-	^{13}उ-
२०७	१०	तस्यं॑	^{2}तस्यं॑
२३७	११	वै॑श्वं॑–	वै॑श्व–
२३१	८	सः	^{9}सः
२६५	१	ए॒ते॑	^{3}ए॒ते॑
३०८	,,	वै॑श्यं॑ः	वै॑श्यं॑ः
४२१	२०	हूया॒त्	ब्रूया॒त्

शुद्धिपत्रिका.

पुटे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
२३	९	२-२-१२$^{25-12}$	२-२-१२$^{25-26}$
४६	७	प्राच्यां दिशि ‘ त्व	‘ प्राच्यां दिशि त्व
,,	८	इत्यादयस्त्रिस्र	इत्यादयस्तिस्र
,,	११	प्राच्यां दिशि	‘ प्राच्यां दिशि
४७	१	‘ त्वमिन्द्र ’	त्वमिन्द्र ’
,,	,,	परो	परा
,,	३	परोजयातै ’	परा जयातै ’*
,,	५	प्राच्यां दिशि ‘ त्व	‘ प्राच्यां दिशि त्व
५२	३	नोनुमः ’	नोनुमः ’*
,,	६	यद्याव इन्द्रते	यद्द्याव इन्द्र ते
,,	७	यद्याव	यद्द्याव
,,	९	स्तरीरसि ’*	स्तरीरसि†
,,	१०	ब्रूहि ’*	ब्रूहिं ’
,,	११	स्तरीरसि ’*	स्तरीरसि ’†
,,	१५	२-४-१४.	२-४-१४. †सं.१-४-२२’
५३	६	वकारोन्तरेः	वकारोन्तरे
५८	८	१-५-२	१-६-२
१०३	७	चरुन्निर्वपेत् स्वर्ग	चरुं निर्वपेत्सुवर्ग
१०६	१०	श्चकोरति	श्चकारेति
१०७	११	नीचापूर्वा	नीचापूर्वो
१०८	४	पेत् बुध्न	पेत्....बुध्न

शुद्धिपत्रिका.

पृष्ठे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
२३	९	२-२-१२$^{25-12}$	२-२-१२$^{25-26}$
४६	७	प्राच्यां दिशि ‘ त्व	‘ प्राच्यां दिशि त्व
,,	८	इत्यादयस्त्रिस्त्र	इत्यादयस्तिस्त्र
,,	११	प्राच्यां दिशि	‘ प्राच्यां दिशि
४७	१	‘ त्वमिन्द्र ’	त्वमिन्द्र ’
,,	,,	परो	परा
,,	३	परोजयातै ’	परा जयातै ’*
,,	५	प्राच्यां दिशि ‘ त्व	‘ प्राच्यां दिशि त्व
५२	३	नोनुमः ’	नोनुमः ’*
,,	६	यद्याव इन्द्रते	यद्द्याव इन्द्र ते
,,	७	यद्याव	यद्द्याव
,,	९	स्तरीरसि ’*	स्तरीरसि†
,,	१०	ब्रूहि ’*	ब्रूहिं ’
,,	११	स्तरीरसि ’*	स्तरीरसि ’†
,,	१५	२-४-१४.	२-४-१४. †सं.१-४-२२¹
५३	६	वकारोन्तरेः	वकारोन्तरे
५८	८	१-५-२	१-६-२
१०३	७	चरुन्निर्वपेत् स्वर्ग	चरुं निर्वपेत्सुवर्ग
१०६	१०	श्वकोरति	श्वकारेति
१०७	११	नीचापूर्वा	नीचापूर्वो
१०८	४	पेत् बुध्न	पेत्....बुध्न

पुटे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
१११	७	विव्रणान्	[कृतव्रणान्]
,,	९	प्राणाद्यु	व्रणाद्यु
१५२	१२	जगत्या ॥	जगत्या
२९५	९	प्रंकर्षेण	प्रकर्षेण
३१७	८	तै. णं.	तै. सं.
३२९	११	व्याख्याता†	व्याख्याता*
३४१	१५	२-४-२^{3}	२-४-२^{2}
३४२	२०	२-४-२^{3}	२-४-२^{2}
३४३	१५	२-४-२^{3}	२-४-२^{2}
३९१	५	किमगात्	किमगान्
४३४	५	संसर्गेष्टेः	संवर्गेष्टेः

पुटे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
१११	७	विव्रणान्	[कृतव्रणान्]
,,	९	प्राणाद्यु	व्रणाद्यु
१९२	१२	जगत्या ॥	जगत्या
२९५	९	प्रंकर्षेण	प्रकर्षेण
३१७	८	तै. णं.	तै. सं.
३२९	११	व्याख्याता†	व्याख्याता*
३४१	१५	२-४-२^3	२-४-२^2
३४२	२०	२-४-२^3	२-४-२^2
३४३	१५	२-४-२^3	२-४-२^2
३९१	५	किमगात्	किमगान्
४३४	५	संसर्गेष्टेः	संवर्गेष्टेः

BY THE SAME EDITORS.

FOR SALE.

Bhibliotheca Sanskrita.

No. 1—The *A'pastamba-Grihya-Sútra* with *Sudarśanáchárya's* commentary. Re. 1¼; postage, &c. 4 As. extra.

No. 2.—The *A'pastamba-Paribháshá-Sútra* with the commentaries of *Kapardisvámin* and *Haradattáchárya*. Re. 1; postage 2 As. [illegible]

No. 3—The *Dhátuvritti of Mádhaváchárya*, Vol. II.—Part I *Adádi*, *Juhotyádi* and *Divádi*. Rs. 2; postage 3 As. extra.

Nos. 4, 5 & 7—The *Taittiríya-Saṃhitá*, in Saṃhitá and Pada texts, with the commentary of *Bhaṭṭa-Bháskara* termed *Jñánayajña*. Vol. I—Rs. 2½; postage &c., 4 As. extra. Vol. II—Rs. 2½; postage &c., 4 As. extra. Vol. III—Rs. 3; postage &c, 5 As. extra.

No. 6—*Dakshiṇámúrti-Stotra* of *S'rí S'ankaráchárya* with commentaries by *Sureśvaráchárya*, *Svayamprakáśa* and *Ráma-tírtha*. Rs. 1¼; postage, &c., 3 annas.

No. 8—*Bhagavadgítá* with *S'rí S'ankaráchárya's Bháshya*. Rs. 2¾; postage, &c., 5 annas.

N. B.—Apply with remittance to the Curator, Government Central Book Depot, Bangalore.

IN THE PRESS.

1. The *Taittiríya-Saṃhitá*, in Saṃhitá and Pada texts, with the commentary of *Bhaṭṭa-Bháskara* termed *Jñánayajña*. Vol. V [illegible] Nearly ready.

2. The *Dhátuvritti of Mádhaváchárya*.

3. The *Maṇḍala-Bráhmaṇopanishad* with a commentary [Nearly ready.]

4. The *A'pastamba-Dharma-Sútra* with *Haradatta's Ujjvalá*. [Nearly ready.]

5. The *Yógaratnákara*, with Kannada and Telugu translations.

6. The *Saundaryalaharí* with *Lakshmídhara's Vyákhyána*. [Nearly ready.]